

Τ.Ε.Ι. ΚΡΗΤΗΣ

Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας
ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΕΓΚΤΙΚΗ»

Πολιτισμός και Φοροδιαφυγή

Διπλωματική Εργασία
που υποβλήθηκε στο Τμήμα Λογιστικής του Τ.Ε.Ι. ΚΡΗΤΗΣ
ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση
Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στη Λογιστική και Ελεγκτική
από τη

Βροντάκη Στυλιανή

Ηράκλειο
Μάιος 2012

Δήλωση Αυθεντικότητας – Ζητήματα Copyright

«Η μεταπτυχιακή φοιτήτρια που εκπόνησε την παρούσα διπλωματική εργασία φέρει ολόκληρη την ευθύνη προσδιορισμού της δίκαιης χρήσης του υλικού, η οποία ορίζεται στη βάση των εξής παραγόντων: του σκοπού και χαρακτήρα της χρήσης (μη εμπορικός, μη κερδοσκοπικός, αλλά εκπαιδευτικός - ερευνητικός), της φύσης του υλικού που χρησιμοποιεί (τμήμα του κειμένου, πίνακες, σχήματα, εικόνες, κ.λπ.), του ποσοστού και της σημαντικότητας του τμήματος που χρησιμοποιεί σε σχέση με το όλο κείμενο υπό copyright, και των πιθανών συνεπειών της χρήσης αυτής στην αγορά ή τη γενικότερη αξία του υπό copyright κειμένου.»

Ηράκλειο, 31/05/2012

Υπογραφή:.....

Βροντάκη Στυλιανή (dml 5)

Η παρούσα διπλωματική εργασία εγκρίθηκε ομόφωνα από την τριμελή εξεταστική επιτροπή, η οποία ορίστηκε από τη Γ.Σ.Ε.Σ. του Τμήματος Λογιστικής του Τ.Ε.Ι. Κρήτης, σύμφωνα με το νόμο και τον εγκεκριμένο Οδηγό Σπουδών του Π.Μ.Σ. «Λογιστική και Ελεγκτική». Τα μέλη της Επιτροπής ήταν:

- Αναπλ. Καθηγητής Θεόδωρος Σταματόπουλος (Επιβλέπων)
- Καθηγητής Ελευθέριος Θαλασσινός (Μέλος)
- Καθηγητής Δημήτριος Τερζάκης (Μέλος)

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Τμήμα Λογιστικής του Τ.Ε.Ι. Κρήτης δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

Πρόλογος – Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια των σπουδών μου για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης που απονέμει το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Λογιστική και Ελεγκτική». Επιβλέπων ήταν ο Αναπλ. Καθηγητής κ. Θεόδωρος Σταματόπουλος, ενώ την τριμελή εξεταστική επιτροπή συμπλήρωναν ο Καθηγητής κ. Ελευθέριος Θαλασσινός και ο Καθηγητής κ. Δημήτριος Τερζάκης.

Με την ευκαιρία της ολοκλήρωσης της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους όσους στάθηκαν αρωγοί, με ενθάρρυναν και μου συμπαραστάθηκαν στην προσπάθειά μου αυτή, συμβάλλοντας καθοριστικά στην υλοποίησή της.

Καταρχήν, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στον Αναπλ. Καθηγητή κ. Θεόδωρο Σταματόπουλο για την ανάθεση του θέματος, το συνεχές και αμείωτο ενδιαφέρον του, την πολύτιμη καθοδήγησή του, τις ανεκτίμητες συμβουλές και τις εύστοχες παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια εκπόνησης και συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας. Παράλληλα, τον ευχαριστώ ιδιαίτερος για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε εξ αρχής, την ενθάρρυνση και την ηθική του συμπαράσταση σε αυτή μου την προσπάθεια.

Ακόμη, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμότατα τον Καθηγητή κ. Ελευθέριο Θαλασσινό και τον Καθηγητή κ. Δημήτριο Τερζάκη για το ενδιαφέρον τους, τις χρήσιμες κατευθύνσεις που μου παρείχαν, καθώς και τη συμμετοχή τους στην τριμελή εξεταστική επιτροπή.

Βέβαια, η διπλωματική αυτή εργασία δε θα ήταν εφικτό να ολοκληρωθεί χωρίς τη στήριξη, τη συμπαράσταση και την υπομονή της οικογένειάς μου. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ και ευγνωμονώ τους γονείς μου Βαρδή και Αναστασία για όλα όσα μου προσφέρουν απλόχερα μέχρι σήμερα, καθώς και την αδερφή μου Ελένη για την πίστη της σε εμένα και τις χρήσιμες παρατηρήσεις της. Ταυτόχρονα, ευγνωμοσύνη και ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στους παππούδες και στις γιαγιάδες μου Γιώργο και Ελένη, Βαρδή και Στέλλα για την αμέριστη στήριξή τους στις σπουδές μου και την υπομονή τους παρά τις στιγμές που χρειάστηκε να με στερηθούν κατά τη διάρκεια της

ζωής τους. Παράλληλα, ευχαριστώ πολύ το Μανώλη για την πίστη του σε εμένα και την υπομονή που έδειξε καθόλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη να μην εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο Ίδρυμα Γεωργίου και Βικτωρίας Καρέλια από το οποίο είχα την τιμή να λάβω οικονομική ενίσχυση μέσω χρηματικής υποτροφίας, η οποία συνέβαλε καθοριστικά στην κάλυψη ενός σημαντικού μέρους των διδάκτρων του συγκεκριμένου Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών.

Στους γονείς μου Βαρδή και Αναστασία,
στον παππού μου Γιώργο και στη γιαγιά μου Ελένη,
η οποία μας άφησε νωρίς και μου λείπει κάθε μέρα,
ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης.

Πίνακας Περιεχομένων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΈΝΝΟΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	7
2.1. Εννοιολογικές Προσεγγίσεις	8
2.1.1. Πολιτισμός.....	8
2.1.2. Κουλτούρα.....	10
2.1.3. Παιδεία	12
2.2. Ιστορική Εξέλιξη της Έννοιας της Κουλτούρας και Συσχέτισή της με την Έννοια του Πολιτισμού.....	13
2.3. Εννοιολογική Διάκριση των Όρων «Παιδεία» και «Εκπαίδευση»	21
2.3.1. Από την Εκπαίδευση στην Παιδεία – Μια Διαφορετική Προσέγγιση	25
2.4. Πολιτισμός και Θεσμοί.....	27
2.4.1. Εννοιολογική Προσέγγιση της Έννοιας των Θεσμών.....	27
2.4.2. Θεωρητικό Υπόβαθρο	32
2.5. Το Υπόδειγμα των Εθνικών Πολιτισμικών Διαστάσεων του Geert Hofstede	41
2.5.1. Απόσταση Ισχύος (ή Δύναμης ή Εξουσίας)	43
2.5.2. Ατομικισμός (ή Ατομικότητα) – Κολεκτιβισμός (ή Συλλογικότητα)	44
2.5.3. Αποφυγή Αβεβαιότητας	46
2.5.4. Αρρενωπότητα – Θηλυκότητα	47
2.5.5. Μακροπρόθεσμος και Βραχυπρόθεσμος Προσανατολισμός	49
2.5.6. Αξιοπιστία και Κριτική του Υποδείγματος των Εθνικών Πολιτισμικών Διαστάσεων του Geert Hofstede	50
2.6. Οριοθέτηση Εννοιών για τους Σκοπούς της Παρούσας Εργασίας.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ.....	57
3.1. Βασικές Φορολογικές Έννοιες	57
3.2. Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα, Βασικές Λειτουργίες και Διάρθρωση των Φόρων. 59	
3.3. Ταξινόμηση των Φόρων	63
3.4. Χαρακτηριστικά ενός «Καλού» Φορολογικού Συστήματος	67
3.4.1. Το Ελληνικό Φορολογικό Σύστημα	70
3.5. Αρχές και Κριτήρια Δίκαιης Κατανομής του Φορολογικού Βάρους.....	72
3.5.1. Η Θεωρία του Ανταλλάγματος.....	73

3.5.2. Η Θεωρία της Φοροδοτικής Ικανότητας	75
3.5.3. Η Κατανομή του Φορολογικού Βάρους στην Ελλάδα	77
3.6. Αντιδράσεις των Φορολογουμένων στην Επιβολή των Φόρων	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ	83
4.1. Σύντομο Ιστορικό	83
4.2. Εννοιολογική Προσέγγιση της Φοροδιαφυγής.....	85
4.3. Βασικές Εννοιολογικές Διακρίσεις	88
4.3.1. Εννοιολογική Διάκριση της Φοροδιαφυγής από τη Φοροκλοπή	88
4.3.2. Εννοιολογική Διάκριση της Φοροδιαφυγής από το Φορολογικό Προγραμματισμό	88
4.3.3. Εννοιολογική Διάκριση της Φοροδιαφυγής από τη Φοροαποφυγή	89
4.3.4. Εννοιολογική Διάκριση της Φοροδιαφυγής από την Παραοικονομία	94
4.4. Μορφές, Μέθοδοι και Εστίες της Φοροδιαφυγής	100
4.5. Θεωρητικό Υπόβαθρο	104
4.6. Προσδιοριστικοί Παράγοντες και Αίτια της Φοροδιαφυγής.....	112
4.6.1. Φορολογικό Σύστημα	117
4.6.2. Ύψος Φορολογικών Συντελεστών και Φορολογικής Επιβάρυνσης.....	125
4.6.3. Αυστηρότητα και Ύψος των Επιβαλλόμενων Ποινών.....	128
4.6.4. Πιθανότητα Εντοπισμού και Αποκάλυψης	131
4.6.5. Φορολογικοί Έλεγχοι	136
4.6.6. Βαθμός Επάρκειας και Αποτελεσματικότητας Φοροεισπρακτικού και Φοροελεγκτικού Μηχανισμού.....	141
4.6.7. Διάρθρωση Οικονομίας και Οικονομικής Δραστηριότητας	144
4.6.8. Αντιλήψεις Περί Ισότητας και Δικαιοσύνης	150
4.6.9. Σχέσεις Σεβασμού και Εμπιστοσύνης	157
4.6.10. Τρόπος Αντιμετώπισης από την Κυβέρνηση	172
4.6.11. Τρόπος Διαχείρισης του Δημόσιου Χρήματος.....	181
4.6.12. Επίπεδο Φορολογικής Ηθικής	185
4.6.13. Μορφωτικό και Πολιτισμικό Επίπεδο Πληθυσμού.....	193
4.6.14. Οικογενειακός και Κοινωνικός Περίγυρος	197
4.6.15. Προσωπικοί Παράγοντες.....	200
4.6.16. Ψυχολογικοί Παράγοντες	209

4.7. Συνέπειες της Φοροδιαφυγής	214
4.7.1. Αρνητικές Συνέπειες.....	214
4.7.2. Θετικές Συνέπειες.....	221
4.8. Μέτρα και Τρόποι Αντιμετώπισης της Φοροδιαφυγής	223
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ	241
5.1. Πολιτισμός και Φοροδιαφυγή	241
5.2. Κουλτούρα και Φοροδιαφυγή	248
5.2.1. Φορολογική Κουλτούρα και Φοροδιαφυγή.....	263
5.3. Παιδεία, Μορφωτικό Επίπεδο, Εκπαίδευση και Φοροδιαφυγή	282
5.3.1. Φορολογική Γνώση και Φοροδιαφυγή	286
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	291
ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	300

Κατάλογος Σχημάτων

Σχήμα 2.1: Η σχέση των εννοιών «Παιδεία» και «εκπαίδευση»	24
Σχήμα 2.2: Παραδείγματα μέσων με τα οποία παρέχεται η Παιδεία	24
Σχήμα 4.1: Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας.	100
Σχήμα 5.1: Η ενσωμάτωση της φορολογικής κουλτούρας	267

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 3.1: Διάρθρωση φόρων.....	63
Διάγραμμα 4.1: Διάκριση της συνολικής φοροδιαφυγής σε κατηγορίες	97

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 4.1: Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας	98
Πίνακας 5.1: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών	248
Πίνακας 5.2: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών	263
Πίνακας 5.3: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών	282
Πίνακας 5.4: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών	286

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της σχέσης του πολιτισμού και της φοροδιαφυγής. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζουμε, συζητάμε και αναλύουμε τις επιδράσεις α) του πολιτισμού και των θεσμών που λειτουργούν στα πλαίσιά του και τον διαιωνίζουν, β) της κουλτούρας, και ειδικότερα της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής), και γ) της Παιδείας, του μορφωτικού επιπέδου, και ειδικότερα της φορολογικής γνώσης, στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή. Το εργαλείο ανάλυσης είναι η βιβλιογραφική επισκόπηση. Αρχικά, αναλύουμε τις έννοιες του πολιτισμού, της κουλτούρας, της Παιδείας, της εκπαίδευσης και των θεσμών, προβαίνοντας σε σαφή διάκριση μεταξύ τους, και παρουσιάζουμε το αντίστοιχο θεωρητικό υπόβαθρο. Στη συνέχεια, μετά από την ανάπτυξη βασικών θεωριών περί φορολογίας, παρουσιάζουμε και αναλύουμε εκτενώς τις έννοιες και τις αιτιώδεις σχέσεις που αφορούν στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής (έννοια της φοροδιαφυγής και διάκρισή της από έννοιες, όπως η φοροαποφυγή, η παραοικονομία, κ.λπ., μορφές και μέθοδοι, θεωρητικό υπόβαθρο, προσδιοριστικοί παράγοντες και αίτια, συνέπειες και τρόποι αντιμετώπισης). Τέλος, εστιάζουμε στην εξεταζόμενη σχέση, την οποία δεν προσεγγίζουμε ποσοτικά, παρά μόνο ποιοτικά. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, μεταξύ των σημαντικότερων προσδιοριστικών παραγόντων του φαινομένου της φοροδιαφυγής συγκαταλέγονται και η Παιδεία, ο πολιτισμός και η κουλτούρα. Ειδικότερα, καταλυτικής σημασίας για το εν λόγω φαινόμενο κρίνονται οι επιδράσεις των θεσμών που διαμορφώνονται στα πλαίσια του πολιτισμού, της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής), καθώς και του επιπέδου εκπαίδευσης και ιδιαίτερα του επιπέδου της φορολογικής γνώσης. Τα αποτελέσματα αυτής της εκτενούς βιβλιογραφικής επισκόπησης θα αποτελέσουν χρήσιμη πηγή πληροφοριών για τους ασκούντες πολιτική, καθώς θα τους βοηθήσουν να αντιληφθούν αφενός την καθοριστική σημασία της Παιδείας, του πολιτισμού, των θεσμών, της κουλτούρας και της εκπαίδευσης στο πολυδιάστατο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, προκειμένου να φροντίσουν να καλλιεργούν (“cultivate”) τον πολιτισμό, ο οποίος θα λειτουργήσει τόσο προληπτικά, όσο και θεραπευτικά για το εν λόγω φαινόμενο, και αφετέρου την ιεραρχία της κατά κεφαλήν κουλτούρας έναντι του κατά κεφαλήν εισοδήματος, καθώς και των ιδεολογιών ή της ηθικής στη φοροδιαφυγή.

Λέξεις – Κλειδιά: Φοροδιαφυγή, Παιδεία, Πολιτισμός, Θεσμοί, Κουλτούρα, Εκπαίδευση.

Ταξινόμηση βάσει JEL: D02, H20, H26, I25, Z10.

Abstract

The purpose of this research is to investigate the relationship between culture and tax evasion. More specifically, we present, discuss and analyze the impact of a) civilization and institutions operating in the contexts of it and perpetuating it, b) culture, and especially tax culture (or tax consciousness or tax morale or ethics), c) Pedia ("Παιδεία", the original Hellenic term), educational level, and particularly tax knowledge, on tax compliance, and thus on tax evasion. The tool of the analysis is literature review. First, we analyze the concepts of civilization, culture, Pedia, education and institutions, making a clear distinction between them, and introduce the relevant theoretical background. Next, based on mentioned theories of taxation, we present and analyze extensively the concepts and causal relationships related to the phenomenon of tax evasion (concept of tax evasion and its distinction from concepts, such as tax avoidance, underground economy, etc., forms and methods, theoretical background, determinants and causes, consequences and responses). Finally, we focus on the relationship in question, which is not approached quantitatively, but only qualitatively. According to the findings of the research, Pedia, civilization and culture are included among the major determinants of the phenomenon of tax evasion. In particular, the impact of institutions, which are formed in the contexts of civilization, tax culture (or tax consciousness or tax morale) or ethics, and level of education, and especially level of tax knowledge, is considered of catalytic significance for this phenomenon. The results of this extensive literature review should be a useful source of information for policy makers, as long as they realize the crucial role of culture in the multidimensional phenomenon of tax evasion, in order to manage to cultivate culture, which will operate both preventively and curatively for the phenomenon in question, as well as the hierarchy of per capita culture against per capita income, ideologies or morale, on tax evasion.

Keywords: Tax Evasion, Pedia, Civilization, Institutions, Culture, Education.

JEL Classification: D02, H20, H26, I25, Z10.

Κεφάλαιο 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φοροδιαφυγή αποτελεί ένα σύνθετο και διαρθρωτικό κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο, το οποίο παρατηρείται σε όλες τις χώρες παγκοσμίως (Αγαπητός, 2004β, Βασαρδάνη, 2011). Βέβαια, οι διαστάσεις του εν λόγω φαινομένου εμφανίζονται να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, καθώς εξαρτώνται από πολλούς και διαφορετικής φύσης παράγοντες, οι οποίοι ενδέχεται να είναι οικονομικοί, φορολογικοί, πολιτικοί, θεσμικοί, πολιτισμικοί, κοινωνικοί, δημογραφικοί, προσωπικοί, ηθικοί, συναισθηματικοί, ψυχολογικοί, κ.λπ. (Roth, Scholz και Witte, 1989, Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Μο, 2003, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Loo, 2006, Richardson, 2006, Kirchler, 2007, Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Devos, 2008, Richardson, 2008, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011, Palil και Mustapha, 2011a, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011, Sezgin, Yildiz και Ayyildiz, 2011, κ.α.).

Όσον αφορά στην περίπτωση της Ελλάδας, δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η φοροδιαφυγή συνιστά «τη χειρότερη ίσως μορφή αδικίας» εντός του φορολογικού πλαισίου της εν λόγω χώρας, η οποία δημιουργεί στρεβλώσεις στο φορολογικό σύστημα της τελευταίας (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005, Danopoulos και Znidaric, 2007, κ.α.), με αποτέλεσμα να παρεμποδίζει τη λειτουργία του κράτους (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Γεωργακόπουλος, 2005, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Βασαρδάνη, 2011, κ.α.), να πολλαπλασιάζει τη διαφθορά και να δημιουργεί συνθήκες τόσο κοινωνικής αδικίας μεταξύ των πολιτών (Αγαπητός, 2004α, β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Danopoulos και Znidaric, 2007, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011, κ.α.), καλλιεργώντας παράλληλα αντίστοιχα αισθήματα σε αυτούς (Αγαπητός, 2004β, Danopoulos και Znidaric, 2007, Βασαρδάνη, 2011, κ.α.), όσο και αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων (Γκουμπανιτσάς, 2004, Danopoulos και Znidaric, 2007, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2011).

Επιπλέον, αξίζει να επισημανθεί ότι στην Ελλάδα οι όψεις του εν λόγω φαινομένου είναι πολλές (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011) και μάλιστα ορισμένες από αυτές ενθαρρύνονται και από το ίδιο

το πλαίσιο και το σύστημα φορολόγησης της χώρας αυτής, το οποίο συχνά λόγω της πολυπλοκότητας, αλλά και των οργανωτικών αδυναμιών του (Break και Turvey, 1964, Τάτσος, 2001, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010 Κρεκούκιας, 2010, Βασαρδάνη, 2011), επιτρέπει την απόκρυψη και την αποφυγή δήλωσης της φορολογητέας ύλης.

Λαμβάνοντας υπόψη αφενός το μεγάλο πλήθος και τη διαφορετική φύση των προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής και αφετέρου τις ποικίλες αρνητικές επιδράσεις του έντονου και πολυεπίπεδου αυτού φαινομένου στην οικονομία και την κοινωνία μιας χώρας, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του πολιτισμού και της φοροδιαφυγής. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω έρευνα παρουσιάζει, συζητάει και αναλύει τις επιδράσεις α) του πολιτισμού και των θεσμών που λειτουργούν στα πλαίσιά του και τον διαιωνίζουν, β) της κουλτούρας, και ειδικότερα της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής), και γ) της Παιδείας, του μορφωτικού επιπέδου, και ειδικότερα της φορολογικής γνώσης, στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή.

Βασικό κίνητρο για την εκπόνηση της έρευνας αυτής συνιστά το γεγονός ότι παρόλο που το φαινόμενο της φοροδιαφυγής έχει αποτελέσει σημαντικό αντικείμενο έρευνας σε ένα μεγάλο αριθμό αναπτυγμένων χωρών εδώ και αρκετές δεκαετίες (βλ. για παράδειγμα Jackson και Milliron, 1986, Long και Swingen, 1991, Andreoni, Erard και Feinstein, 1998, Richardson και Sawyer, 2001, Richardson, 2006, Danopoulos και Znidaric, 2007, Slemrod, 2007, Devos, 2008, Kirchler και Wahl, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, κ.α.), η καταπολέμησή του δεν υπήρξε αποτελεσματική. Ως εκ τούτου, το εν λόγω φαινόμενο χρήζει περισσότερης διερεύνησης (Hasseldine και Li, 1999), δεδομένου ότι η αντιμετώπισή του, πέρα από μεγαλύτερη αποφασιστικότητα, εμφανίζεται να απαιτεί ριζικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα, ενώ παράλληλα με τη συστηματική προσπάθεια σε κάθε στάδιο της φορολογικής διαδικασίας σε μια χώρα (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011), από το σχεδιασμό της φορολογικής πολιτικής και τη διαδικασία ελέγχου των φορολογουμένων έως την επιβολή ποινικών κυρώσεων στους παρανομούντες, απαραίτητη προϋπόθεση κρίνεται και η ενίσχυση της

φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών μιας χώρας μέσω της καλλιέργειας «υγιούς» φορολογικής συνείδησης στους τελευταίους από τα μαθητικά τους ακόμη χρόνια (Γκουμπανιτσάς, 2004, Βασαρδάνη, 2011, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011, κ.α.), καθώς και της ενδυνάμωσης της φορολογικής τους ηθικής (Song και Yarbrough, 1978, Jackson και Milliron, 1986, Orviska και Hudson, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004, Riahi-Belkaoui, 2004, Trivedi, Shehata και Mestelmen, 2004, Alm και Torgler, 2006, Picur και Riahi-Belkaoui, 2006, Richardson, 2006, Torgler και Schaffner, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, κ.α.).

Αναφορικά με τη μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας έρευνας, το εργαλείο της ανάλυσης είναι η βιβλιογραφική επισκόπηση. Αρχικά, αναλύονται οι έννοιες του πολιτισμού, της κουλτούρας, της Παιδείας, της εκπαίδευσης και των θεσμών, επιχειρείται μια σαφής διάκριση μεταξύ τους και παρουσιάζεται το αντίστοιχο θεωρητικό υπόβαθρο. Στη συνέχεια, μετά από την ανάπτυξη βασικών θεωριών περί φορολογίας, παρουσιάζονται και αναλύονται εκτενώς οι έννοιες και οι αιτιώδεις σχέσεις που αφορούν στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, η έρευνα αυτή παρέχει εκτεταμένη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την έννοια της φοροδιαφυγής, τη διάκρισή της από έννοιες, όπως η φοροαποφυγή, η παραοικονομία, κ.λπ., τις μορφές και τις μεθόδους της, το σχετικό με αυτή θεωρητικό υπόβαθρο, τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τα αίτια, τις συνέπειες και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Τέλος, η εν λόγω έρευνα εστιάζει στην εξεταζόμενη σχέση, την οποία δεν προσεγγίζει ποσοτικά, παρά μόνο ποιοτικά.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής, μεταξύ των σημαντικότερων προσδιοριστικών παραγόντων του φαινομένου της φοροδιαφυγής συγκαταλέγονται και η Παιδεία, ο πολιτισμός και η κουλτούρα. Ειδικότερα, καταλυτικής σημασίας για το εν λόγω φαινόμενο κρίνονται οι επιδράσεις των θεσμών που διαμορφώνονται στα πλαίσια του πολιτισμού, της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής), καθώς και του επιπέδου εκπαίδευσης και ιδιαίτερα του επιπέδου της φορολογικής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα έρευνα καταλήγει στη διαπίστωση ότι καθένας από τους προαναφερθέντες προσδιοριστικούς παράγοντες συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών μιας χώρας και κατά

συνέπεια αρνητικά με τις διαστάσεις που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή. Τα εν λόγω συμπεράσματα είναι σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνών που μελετήθηκαν και αναλύθηκαν στα πλαίσια της παρούσας βιβλιογραφικής επισκόπησης.

Ως προς την πρωτοτυπία της, η παρούσα έρευνα αποτελεί την πρώτη τόσο εκτεταμένη επισκόπηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με τη σχέση μεταξύ του πολιτισμού και της φοροδιαφυγής από ό,τι γνωρίζουμε. Ως προς τη σπουδαιότητα και την αξία της, η τελευταία ενισχύει την έρευνα στον τομέα αυτό και προβαίνει σε προτάσεις για την ποσοτική μέτρηση των εν λόγω χαρακτηριστικών. Ειδικότερα, υποδεικνύονται τα πεδία για την αναζήτηση μεταβλητών, οι οποίες δύνανται να μετρήσουν τη σχέση αυτή.

Η δομή της υπόλοιπης εργασίας είναι όπως παρακάτω: Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Έννοιες Πολιτισμού» προσεγγίζονται και ερμηνεύονται οι έννοιες του πολιτισμού, της κουλτούρας και της Παιδείας. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται συνοπτικά και περιεκτικά η εξέλιξη της έννοιας της κουλτούρας στην ιστορία, καθώς και η σχέση της τελευταίας με την έννοια του πολιτισμού. Ακολούθως, πραγματοποιείται εννοιολογική διάκριση μεταξύ των όρων «Παιδεία» και «εκπαίδευση». Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και τους θεσμούς, ιδιαίτερη μνεία γίνεται τόσο στην έννοια των θεσμών, όσο και σε σχετικό με αυτούς θεωρητικό υπόβαθρο. Πριν από το τέλος του κεφαλαίου αυτού αναπτύσσεται λεπτομερώς το αντίστοιχο θεωρητικό του υπόβαθρο, το οποίο περιλαμβάνει το υπόδειγμα των εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων του Geert Hofstede, το οποίο κρίνεται απαραίτητο για τη βαθύτερη ανάλυση του αντικειμένου που πραγματεύεται η παρούσα εργασία.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Γενικά Περί Φορολογίας» αναπτύσσονται βασικές έννοιες και θεωρίες περί φορολογίας. Αναλυτικότερα, παρατίθενται οι ορισμοί βασικών φορολογικών εννοιών, όπως εκείνες των φόρων, της φορολογικής βάσης, της φορολογούμενης μονάδας, του φορολογικού συντελεστή, του φορολογικού κενού, του φορολογικού βάρους και του φορολογικού συστήματος. Επιπρόσθετα, εκτίθενται συνοπτικά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και οι βασικές λειτουργίες των φόρων, ενώ ιδιαίτερη αναφορά πραγματοποιείται στη διάρθρωση και στην ταξινόμηση των τελευταίων. Επίσης, παρουσιάζονται και αναλύονται τα χαρακτηριστικά ενός «καλού» φορολογικού συστήματος, καθώς και οι αρχές και τα κριτήρια της δίκαιης κατανομής

του φορολογικού βάρους, αναφορικά με τα οποία αναπτύσσονται τα κύρια σημεία δύο βασικών θεωριών, και συγκεκριμένα της θεωρίας του ανταλλάγματος και της θεωρίας της φοροδοτικής ικανότητας. Παράλληλα, ειδικές μνείες γίνονται στα χαρακτηριστικά του ελληνικού φορολογικού συστήματος και στην κατανομή του φορολογικού βάρους στην Ελλάδα. Στην τελευταία ενότητα του εν λόγω κεφαλαίου περιγράφονται συνοπτικά και γενικευμένα οι κυριότερες αντιδράσεις των φορολογουμένων στην επιβολή των φόρων και συγκεκριμένα αυτές της φοροδιαφυγής, της φοροαποφυγής και της μετακύλισης φόρων.

Το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Το Φαινόμενο της Φοροδιαφυγής» εστιάζει σε μια από τις προαναφερθείσες αντιδράσεις από την πλευρά των φορολογουμένων με τις οποίες οι τελευταίοι αποσκοπούν στον περιορισμό της φορολογικής τους επιβάρυνσης, και συγκεκριμένα σε εκείνη της φοροδιαφυγής, παρουσιάζοντας και αναλύοντας διεξοδικά τις έννοιες και τις αιτιώδεις σχέσεις που αφορούν στο φαινόμενο αυτό. Ειδικότερα, μετά από την παράθεση ενός σύντομου ιστορικού, προσεγγίζεται η έννοια της φοροδιαφυγής και διακρίνεται σαφώς από εκείνες της φοροκλοπής, του φορολογικού προγραμματισμού, της φοροαποφυγής και της παραοικονομίας, ενώ πραγματοποιείται συνοπτική αναφορά στις μορφές, στις μεθόδους και στις εστίες της φοροδιαφυγής. Στη συνέχεια, αναπτύσσεται το σχετικό με το φαινόμενο θεωρητικό υπόβαθρο. Ακολούθως, λαμβάνει χώρα μια εκτενής βιβλιογραφική επισκόπηση για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της φοροδιαφυγής, οι οποίοι κατηγοριοποιούνται σε δύο γενικές ομάδες, και συγκεκριμένα στους φορολογικούς και στους μη φορολογικούς προσδιοριστικούς παράγοντες, καθώς και τα αίτια της τελευταίας. Μάλιστα, από την εν λόγω ανάλυση συνάγονται δύο πολύ αξιόλογα συμπεράσματα, τα οποία καθίστανται ιδιαίτερα χρήσιμα για το σκοπό της εργασίας αυτής. Οι επόμενες ενότητες του κεφαλαίου αυτού περιλαμβάνουν εκτεταμένη επισκόπηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με τις συνέπειες και τους τρόπους αντιμετώπισης του εν λόγω φαινομένου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Η Σχέση του Πολιτισμού, της Κουλτούρας και τη Παιδείας με τη Φοροδιαφυγή» διερευνώνται οι επιδράσεις του πολιτισμού, της κουλτούρας και της Παιδείας στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, οι οποίες παρουσιάζονται και αναλύονται μέσω μιας εκτενούς επισκόπησης της βιβλιογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια των επιδράσεων του πολιτισμού ή της «Παιδείας», όπως αυτός ήταν γνωστός στην Αρχαία Ελλάδα, εξετάζονται συνοπτικά και

γενικευμένα και οι επιδράσεις της λειτουργίας των θεσμών, δεδομένης της σχέσης ανάμεσα στον πολιτισμό και τους θεσμούς. Επιπλέον, στα πλαίσια των επιδράσεων της κουλτούρας, εξετάζονται και οι επιδράσεις της «φορολογικής κουλτούρας», η οποία συσχετίζεται με την «εθελοντική φορολογική συμμόρφωση» και είναι συνώνυμη ή συνδέεται πολύ στενά με τη «φορολογική νοοτροπία», τη «φορολογική ηθική» και τη «φορολογική πειθαρχία». Ακόμη, στα πλαίσια των επιδράσεων της Παιδείας, εκτός από τις επιδράσεις στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή του γενικότερου επιπέδου μόρφωσης ή εκπαίδευσης, η οποία συνιστά τη θεσμοθετημένη μορφή Παιδείας, χωρίς ωστόσο να αποτελεί και το μόνο τρόπο μέσω του οποίου παρέχεται Παιδεία, εξετάζονται και οι επιδράσεις της εκπαίδευσης σε φορολογικά θέματα με σκοπό την απόκτηση «φορολογικής γνώσης».

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει. Ειδικότερα, τα ιδιαίτερος σημαντικά συμπεράσματα που συνάγονται από την έρευνα αυτή, σε μια πολύ γενικευμένη εικόνα των οποίων πραγματοποιήθηκε ήδη αναφορά στην παρούσα Εισαγωγή, αναλύονται λεπτομερώς στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο με τον ομώνυμο τίτλο. Βέβαια, πριν από το τέλος του εν λόγω κεφαλαίου, καθώς και του συγκεκριμένου εγχειρήματος συνολικά, τονίζονται οι επιπτώσεις της έρευνας αυτής, παρατίθενται οι περιορισμοί της και διατυπώνονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Κεφάλαιο 2. ΈΝΝΟΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αναμφισβήτητα, σε κάθε εποχή ο πολιτισμός, η κουλτούρα και η Παιδεία αποτελούν έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους και ταυτόχρονα ιδιαίτερα βαρυσήμαντες, καθώς δύνανται να αλληλεπιδρούν με τον τρόπο ζωής, τις επιστήμες, τα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα, αλλά και το πολιτικοοικονομικό σύστημα, με αποτέλεσμα να έχουν αναδειχθεί σε βασικούς όρους των ανθρωπιστικών, κοινωνικών, αλλά και οικονομικών επιστημών (Δεμερτζής, 1989). Άλλωστε δε θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι ο σκεπτικισμός αναφορικά με τη σχέση που συνδέει τις πολιτισμικές αξίες με την ανθρώπινη πρόοδο εντοπίζεται κυρίως σε δύο επιστημονικούς κλάδους, και συγκεκριμένα σε αυτούς της οικονομίας και της ανθρωπολογίας (Harrison και Huntington, 2000). Επιπρόσθετα, πρόκειται αφενός για όρους πολυσήμαντους, καθώς διαθέτουν ποικίλες ερμηνείες, ορισμούς και νοηματικές αποχρώσεις, ενώ με το πέρασμα του χρόνου συχνά αποκτούν πρόσθετα νοηματικά περιεχόμενα (Δεμερτζής, 1989), και αφετέρου για έννοιες συγγενείς, καθώς αλληλοσυμπληρώνονται και παρουσιάζουν συγκαλύψεις και επικαλύψεις στα επιμέρους στοιχεία τους.

Κατά συνέπεια, στο κεφάλαιο αυτό, σε πρωταρχικό στάδιο, κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθεί μια προσπάθεια προσέγγισης και ερμηνείας των παραπάνω εννοιών μέσω παράθεσης των ορισμών τους. Επόμενο βήμα αποτελεί η επιχείρηση μιας σύντομης και ταυτόχρονα περιεκτικής παρουσίασης αφενός της εξέλιξης της έννοιας της κουλτούρας στην ιστορία και αφετέρου της σχέσης της τελευταίας με την έννοια του πολιτισμού. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται απόπειρα εννοιολογικής διάκρισης μεταξύ των όρων «Παιδεία» και «εκπαίδευση», οι οποίοι συχνά εναλλάσσονται λανθασμένα σα να πρόκειται για συνώνυμα με ταυτόσημο νόημα και στόχο, συντηρώντας με τον τρόπο αυτό ουσιαστικές παρεξηγήσεις (Μαρωνίτης, 2009α). Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και τους θεσμούς (Malinowski, 1944, Harrison και Huntington, 2000), εξίσου σημαντική θεωρείται και η πραγματοποίηση μιας συνοπτικής αναφοράς τόσο στην έννοια των θεσμών, όσο και σε σχετικό με αυτούς θεωρητικό υπόβαθρο. Πριν από το τέλος του παρόντος κεφαλαίου αναπτύσσεται το αντίστοιχο θεωρητικό του υπόβαθρο, το οποίο περιλαμβάνει το υπόδειγμα των εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων που κατασκευάστηκε για πρώτη

φορά το 1980 από το Geert Hofstede και κρίνεται απαραίτητο για τη βαθύτερη ανάλυση του αντικειμένου που πραγματεύεται η παρούσα εργασία.

2.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

2.1.1. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο όρος «πολιτισμός» εμφανίστηκε ίσως απροσδόκητα αργά για τη σημασία του στην ιστορία. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος αυτός δεν υπήρχε στην Αρχαία Ελλάδα, όπου, όπως είναι γνωστό, γινόταν χρήση του όρου «Παιδεία». Οι σχετικές έρευνες εντοπίζουν την πρώτη χρήση του όρου «πολιτισμός» στη Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και την καθιέρωση του το 19^ο αιώνα. Ως εκ τούτου, στον εν λόγω όρο μπορούν να αποδοθούν ποικίλες σημασίες και έννοιες, τις οποίες έχει αποκτήσει κατά τους δύο αιώνες της διαδρομής του στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια σκέψη.

Συγκεκριμένα, ως πολιτισμός θεωρείται κάθε ιδιαίτερη γνώση και τεχνική που έχει αναπτύξει ένας λαός, αλλά και η πολιτισμική ιδιοσυγκρασία ή ταυτότητά του. Η ιδιοτυπία και η συνοχή της πολιτισμικής ζωής και ταυτότητας ενός λαού οφείλεται στην επίδραση του τόπου και των ιδιαίτερων γεωγραφικών συνθηκών στο πλαίσιο των οποίων ζει, καθώς και των ιδιαίτερων ηθών και παραδόσεων που αναπτύσσονται ως συνέπιά του, αλλά και των αλληλεπιδράσεων με τους γειτονικούς λαούς. Μάλιστα, σήμερα, στην εποχή της πληροφορίας, οι επιδράσεις αυτές προέρχονται από όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Ακόμη, όπως επισημαίνει στη μελέτη του ο Kuran (2009), ο πολιτισμός αποτελεί ένα ιδιαίτερα διαρκές σύνολο γνωρισμάτων, τα οποία δίνουν σε ένα μεγάλο πληθυσμό μια ευδιάκριτη ταυτότητα.

Από την πλευρά του, ο Γιανναράς (2003α) αποδίδει τον εν λόγω όρο ως «κοινό τρόπο του βίου», δηλαδή ως ένα «κοινωνικά αποδεκτό νόημα» ή μια «μεταφυσική, φιλοσοφική κοσμοθεώρηση». Επιπρόσθετα, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Θέμελης (2011), «πολιτισμός δεν είναι μόνο τα γράμματα και οι τέχνες, αλλά το σύνολο των εκφάνσεων μιας κοινωνίας, δηλαδή των κυρίαρχων αντιλήψεών της, των θεσμών και του τρόπου λειτουργίας τους, των καθημερινών συμπεριφορών, των πεπραγμένων της, όχι μόνο αυτών που επαινούμε και μας καταξιώνουν, αλλά και αυτών που καταδικάζουμε ή έστω συντηρούμε και μας κρατούν υποτελείς στην υπανάπτυξη ή

σε σισύφειες προσπάθειες». Κατά συνέπεια, ο πολιτισμός ορίζεται ως πρότυπο συμπεριφοράς, ως διαδικασία διαμόρφωσης κοινωνικών ηθών και θεσμών, ως επιστημοτεχνολογική εξέλιξη και επίτευγμα, αλλά και ως σύνολο της ανθρώπινης δημιουργίας μιας κοινωνίας. Βέβαια, αξίζει να αναφερθεί ότι ο Δεμερτζής (1989) και η Ντάβου (2006), στην προσπάθειά τους να διακρίνουν την έννοια του πολιτισμού από εκείνη της κουλτούρας, η οποία αναλύεται παρακάτω, ορίζουν τον πολιτισμό ως σύνολο τεχνικών επιτευγμάτων και τεχνουργημάτων (τεχνικός πολιτισμός).

Παράλληλα, σύμφωνα με το Μπαμπινιώτη (1998), ο πολιτισμός ορίζεται ως:

1. το σύνολο των υλικών και πνευματικών επιτευγμάτων ενός κοινωνικού συνόλου.
2. το σύνολο των υλικών και πνευματικών προϊόντων της δράσης ενός συνόλου ανθρώπων (κοινωνικού, θρησκευτικού, εθνικού, κ.λπ.) σε ορισμένη ή μη εποχή και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του, όπως εκφράζεται μέσα απ' αυτά.
3. σύνολο ανθρώπων ως φορέας συγκεκριμένου πολιτισμού.
4. ο βαθμός στον οποίο είναι αναπτυγμένες οι πνευματικές και υλικές συνθήκες ζωής ενός κοινωνικού συνόλου.
5. το υψηλό επίπεδο ανάπτυξης κυρίως των υλικών και πνευματικών συνθηκών ζωής ενός κοινωνικού συνόλου.
6. ο σύγχρονος τρόπος ζωής ως χώρος στον οποίο κυριαρχούν οι δυνατότητες και οι ανέσεις της σύγχρονης εποχής.
7. τα εκλεπτυσμένα ήθη και η πνευματική ανάπτυξη στη συμπεριφορά, στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, στην αισθητική έκφραση, στον τρόπο ζωής ενός κοινωνικού συνόλου.
8. το σύνολο των πνευματικών δραστηριοτήτων.

Αξίζει, ακόμη, να σημειωθεί ότι ο πολιτισμός διαθέτει σημασίες, όπως οι ακόλουθες:

1. το σύνολο των υλικών, πνευματικών, τεχνικών επιτευγμάτων και επιδόσεων που είναι αποτέλεσμα των δημιουργικών δυνάμεων και των ικανοτήτων του ανθρώπου και εκφράζεται ιστορικά στους τύπους και στις μορφές οργάνωσης και δράσης της κοινωνίας, καθώς και στη δημιουργία (υλικών και πνευματικών) αξιών:

α. το σύνολο των υλικών συνθηκών της ζωής του ανθρώπου, οι οποίες διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν μέσω της τεχνικής και της επιστημονικής προόδου - τεχνικός πολιτισμός,

- β. το σύνολο των πνευματικών και καλλιτεχνικών επιδόσεων και επιτευγμάτων του ανθρώπου (τέχνες, επιστήμες, θεσμοί, δίκαιο, θρησκεία, έθιμα, κ.λπ.) - πνευματικός πολιτισμός, κουλτούρα.
2. ο πολιτισμός ενός συγκεκριμένου τόπου ή χρόνου.
 3. επίπεδο, κοινός τρόπος ζωής και συμπεριφοράς, που αποκτάται μέσω της Παιδείας και της εκπαίδευσης.
 - α. χώρες, περιοχές της γης με υψηλό επίπεδο πολιτισμικής και τεχνολογικής ανάπτυξης,
 - β. κατοικημένες περιοχές με οργανωμένη ζωή,
 - γ. οι συνθήκες ζωής και ανέσεων στις πόλεις.
 4. ο πολιτισμός ως τομέας κρατικής ή ευρύτερα κοινωνικής δραστηριότητας. (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη)
- Τέλος, άξιοι αναφοράς κρίνονται και οι επόμενοι ορισμοί του πολιτισμού.

Ειδικότερα, ως πολιτισμός νοείται:

1. το προηγμένο στάδιο εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών όσον αφορά στους υλικούς και πνευματικούς όρους ζωής.
2. το σύνολο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της υλικής, πνευματικής, ηθικής και καλλιτεχνικής ζωής ενός ορισμένου λαού ή μιας εποχής.
3. το σύνολο των επιτευγμάτων του ανθρώπινου πνεύματος.
4. η ανθρωπιά.

2.1.2. ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Η κουλτούρα ορίζεται ως η πεποίθηση που μοιράζονται οι άνθρωποι σε μια κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, η πεποίθηση αυτή αφορά στον προσδιορισμό των συστημάτων αξιών (τι είναι σωστό ή λάθος), στα έθιμα (παραδοσιακά ήθη και τρόποι συμπεριφοράς), στην επικοινωνία, στις ανθρώπινες σχέσεις και σε άλλες αρχές που σχετίζονται με τον αποδεκτό τρόπο ζωής σε μια κοινωνία (Bowon, 2010). Παράλληλα, οι Harrison και Huntington (2000) ορίζουν την κουλτούρα ως τις συγκεκριμένες ιδέες μιας κοινωνίας για το τι είναι αληθές, καλό, όμορφο και αποτελεσματικό, οι οποίες πρέπει να είναι κοινωνικά αποδεκτές και συνήθειες, να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και να αποτελούν συστατικά στοιχεία διαφορετικών τρόπων ζωής. Σύμφωνα με

τους ίδιους, ως κουλτούρα συχνά αναφέρονται από κοινού οι στάσεις, οι αξίες και οι πεποιθήσεις, οι οποίες μάλιστα διαδραματίζουν αδιαμφισβήτητο ρόλο στην ανθρώπινη συμπεριφορά και πρόοδο, ενώ ως οικονομική κουλτούρα νοούνται οι πεποιθήσεις, οι συμπεριφορές και οι αξίες που χαρακτηρίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες μεμονωμένων ατόμων, επιχειρήσεων, οργανισμών και ιδρυμάτων (Harrison και Huntington, 2000).

Επιπλέον, ο Δεμερτζής (1989) και η Ντάβου (2006), στην προσπάθειά τους να διακρίνουν την έννοια της κουλτούρας από εκείνη του πολιτισμού, ορίζουν την κουλτούρα ως εσωτερικό κόσμο και πνευματική καλλιέργεια (πνευματικός πολιτισμός), ενώ η Ντάβου (2006) στη συνέχεια παρουσιάζει ένα διευρυμένο ορισμό της έννοιας. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον εν λόγω ορισμό, η κουλτούρα αποτελεί «διαρθρωμένη ολότητα πρακτικών, στάσεων, εμπειριών, προταγμάτων και αντιφάσεων, καθώς και τρόπο ζωής σε δεδομένο χώρο και χρόνο, ο οποίος περιλαμβάνει τα κοινά νοήματα, τις σημασίες, τις αξίες, τις πρακτικές και τους θεσμούς μιας κοινωνίας» (Ντάβου, 2006). Μάλιστα, η Ντάβου (2006) αναφέρει ότι η κουλτούρα αναπτύσσεται, καθώς συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ανθρώπων με κοινούς στόχους και συνοχή προσπαθούν να δαμάσουν νοηματικά και να ελέγξουν τη φυσική τάξη του κόσμου, ενώ θεμελιώνεται στην επικοινωνία και είναι στενά συνδεδεμένη με τη γλώσσα και όχι μόνο. Κατά συνέπεια, στις διαφορετικές κουλτούρες οι άνθρωποι ερμηνεύουν τον εαυτό τους, τον άλλο και την αλληλεξάρτηση μεταξύ του εαυτού τους και του άλλου με διαφορετικούς τρόπους.

Ακόμη, σύμφωνα με το Μπαμπινιώτη (1998), η κουλτούρα ορίζεται ως:

1. το σύνολο της πνευματικής παράδοσης και δημιουργίας ενός λαού.
2. η γενικότερη πνευματική και ψυχική καλλιέργεια ενός ατόμου.

Επιπρόσθετα, ο Δεμερτζής (1989) αναφέρει ότι η κουλτούρα, ως ξένος όρος που αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα, χαρακτηρίζεται από πολυσημία και κατά συνέπεια χρησιμοποιείται συχνά με διαφορετικές νοηματικές αποχρώσεις και περιεχόμενο. Ειδικότερα, κατά τον ίδιο, ο όρος «κουλτούρα» νοείται άλλοτε ως καλλιέργεια του πνεύματος και Παιδεία, άλλοτε ως τέχνη, αισθητική, επιστήμη και φιλοσοφία και άλλοτε ως τρόπος ζωής, οργάνωσης και εκδήλωσης μιας κοινωνίας.

Τέλος, η κουλτούρα περιλαμβάνει τις ακόλουθες ερμηνείες:

1. πνευματική και ψυχική καλλιέργεια, ως αποτέλεσμα μακράς διαδικασίας μάθησης και εκπαίδευσης, Παιδεία, σύνολο αφομοιωμένων γνώσεων που αναφέρονται σε έναν ειδικό τομέα.
2. σύνολο γνώσεων, τεχνικών εξελίξεων, παραδόσεων, εθίμων, μορφών συμπεριφοράς, κ.λπ. που χαρακτηρίζουν ή συγκροτούν ένα δεδομένο κοινωνικό σύνολο, πολιτισμός. (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη)

2.1.3. ΠΑΙΔΕΙΑ

Η Παιδεία ορίζεται ως πνευματική και αισθητική καλλιέργεια, μόρφωση, αγωγή και τρόπος σκέψης. Αναλυτικότερα, η Παιδεία ως έννοια αποδίδει ένα σύνολο στοιχείων αλληλοεξαρτώμενων, όπως η καλλιέργεια της νόησης (που μόνο μερικώς επιτυγχάνεται με την παροχή γνώσεων), η διαμόρφωση και η συνεχής βελτίωση της προσωπικότητας, η διάπλαση του χαρακτήρα, η εν γένει ανάπτυξη του ψυχικού κόσμου, του ήθους, καθώς και των μορφών συμπεριφοράς, και η διαδικασία αγωγής που στοχεύει στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου του ανθρώπου. Η γνώση είναι απολύτως αναγκαία αλλά όχι ικανή, ώστε αυτή καθ' αυτή να επιτύχει όλα τα παραπάνω.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το Μπαμπινιώτη (1998), η Παιδεία ορίζεται ως:

1. η διαδικασία αγωγής που στοχεύει στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου, η συστηματική παροχή γνώσεων.
2. ό,τι έχει αποκομίσει κανείς ως αποτέλεσμα μάθησης, οι ποικίλες πνευματικές επιδράσεις που έχει δεχθεί.
3. η ποιότητα της ανατροφής, η πνευματική και ηθική αγωγή.
4. το σύστημα παροχής γνώσεων στα μέλη ενός συνόλου, το εκπαιδευτικό σύστημα.
5. η καλλιέργεια των νοητικών, των ψυχικών και των σωματικών δυνάμεων των νέων μέσα από ένα γενικό και προκαθορισμένο σύστημα.

Παράλληλα, η Παιδεία ερμηνεύεται ως πνευματική καλλιέργεια, μόρφωση, κουλτούρα και εκπαίδευση (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη), ενώ διαθέτει και τις ακόλουθες σημασίες:

1. α) τομέας γνώσης, αντικείμενο διδασκαλίας και εκπαίδευσης,

- β) πνευματική καλλιέργεια, μόρφωση.
- 2. «γράμματα».
- 3. διδασκαλία, νουθεσία, καθοδήγηση.
- 4. α) τιμωρία,
 - β) δοκιμασία, κακοπάθημα. (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Κριαρά)

2.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΈΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΈΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η έννοια της κουλτούρας χαρακτηρίζεται από μια περιπετειώδη πνευματική ιστορία (Vatrapu και Suthers, 2007). Μάλιστα, ο Williams (1983) θεωρεί την κουλτούρα ως μία από τις δύο ή τρεις πιο περίπλοκες λέξεις της αγγλικής γλώσσας και αποδίδει αυτή την πολυπλοκότητα της έννοιας στην περίπλοκη ιστορική εξέλιξή της σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά και στην επακόλουθη υιοθέτησή της από ένα πλήθος επιστημονικών κλάδων. Ο ίδιος προσθέτει ότι οι περαιτέρω επιπλοκές, αναφορικά με την έννοια της κουλτούρας, προκύπτουν από τη διολίσθησή της μεταξύ των ακαδημαϊκών και των λαϊκών χρήσεων του όρου. Με λίγα λόγια, όπως εύστοχα το θέτει ο Williams (1977), η εν λόγω έννοια συγχωνεύει και ταυτόχρονα συγχέει τις ριζικά διαφορετικές εμπειρίες και τάσεις του σχηματισμού της.

Στην ελληνική γλώσσα, ο όρος «κουλτούρα» αποδίδεται ως επί το πλείστον ως «Παιδεία», συχνά δε και ως «πολιτισμός», ενώ παρατηρούνται και άλλες απόπειρες μετάφρασης του εν λόγω όρου ως «παράδοση», «πνευματική καλλιέργεια», «πολιτιστικό μόρφωμα», «πολιτιστικό σύστημα», κ.α. (Δεμερτζής, 1989). Άλλοτε πάλι γίνεται διάκριση της έννοιας της κουλτούρας από εκείνες του πολιτισμού και της Παιδείας, σε ορισμένες από τις οποίες πραγματοποιήθηκε ήδη μια έμμεση αναφορά με την παράθεση των ορισμών των εννοιών αυτών. Κατά συνέπεια, και στην ελληνική γλώσσα, παρά τις προαναφερθείσες εννοιολογικές διακρίσεις μεταξύ των όρων αυτών, η κουλτούρα συγχέεται συχνά με τον πολιτισμό, του οποίου κατά ορισμένες απόψεις συνιστά ένα γνήσιο υποσύνολο, καθώς επικρατεί η τάση οι διάφορες κουλτούρες να περιλαμβάνονται στην ευρύτερη έννοια του πολιτισμού. Με άλλα λόγια, σε αρκετές περιπτώσεις, γίνεται λόγος για έναν ενιαίο πολιτισμό, ο οποίος απαρτίζεται από διάφορες κουλτούρες. Υπό το πρίσμα αυτό, ο όρος «πολιτισμός» έχει υπερεθνική

έννοια και αντιπροσωπεύει την ενότητα, ενώ ο όρος «κουλτούρα» χρησιμοποιείται κυρίως σε επίπεδο κοινωνίας αναφερόμενος σε μια ομάδα ή κατηγορία της τελευταίας και εκφράζει τη διαφοροποίηση.

Βέβαια, αξίζει να αναφερθεί ότι από την περίοδο που η εν λόγω έννοια άρχισε να εισάγεται συστηματικά στις κοινωνικές επιστήμες δεν έχει προκύψει ένας μοναδικός γενικά παραδεκτός ορισμός της, με αποτέλεσμα να παραμένει αόριστη και να αποτελεί αντικείμενο διαμάχης σε ακαδημαϊκές συζητήσεις μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων και όχι μόνο (Δεμερτζής, 1989). Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που ο Malinowski (1944) υποστηρίζει ότι η κουλτούρα αποτελεί «το πιο κεντρικό πρόβλημα στην κοινωνική επιστήμη». Αναλυτικότερα, ορισμένοι κλάδοι των κοινωνικών επιστημών, όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η ανθρωπολογία της κουλτούρας, η επιστήμη της κουλτούρας, κ.α., περιγράφουν τις ιδέες, τα δόγματα, τις αξίες και τις ατομικές συμπεριφορές ως «κουλτούρα», ενώ ταυτόχρονα τα ίδια φαινόμενα περιγράφονται από άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών με διαφορετικούς όρους, όπως «ιδεολογία», «κοσμοθεωρία», «θρησκεία», «πολιτισμός», κ.λπ. Επιπρόσθετα, οι Kluckhohn και Kelly (1945) στην έρευνά τους διαπίστωσαν ότι επαγγελματίες από διαφορετικούς κλάδους, και συγκεκριμένα ένας δικηγόρος, ένας ιστορικός, ένας οικονομολόγος, ένας επιχειρηματίας και ένας ψυχολόγος, από τους οποίους ζητήθηκε να διευκρινιστεί η έννοια της κουλτούρας, όρισαν την έννοια αυτή με διαφορετικό τρόπο.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι δεν προκύπτει «διεπιστημονική συμφωνία» (Δεμερτζής, 1989) όσον αφορά στην ερμηνεία και στη χρήση του όρου «κουλτούρα». Από την άλλη πλευρά, όπως αναφέρει ο Δεμερτζής (1989), δύναται να υποστηριχθεί ότι ανάλογα με τα κριτήρια ή τα δεδομένα κάθε μεμονωμένης περίπτωσης μπορεί να προκύψει ανεμπόδιστα και ένας ανάλογος ορισμός της έννοιας αυτής. Κατά συνέπεια, η κουλτούρα έχει πολλές σημασίες, καθεμία από τις οποίες απαιτείται να λαμβάνεται με βάση το πλαίσιο, στο οποίο χρησιμοποιείται (Yengoyan, 1989, Inglis, 2005). Αυτό σημαίνει ότι υιοθετούνται διαφορετικές σημασίες όταν η έννοια της κουλτούρας χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, ως μεταβλητή για την εξήγηση μιας συμπεριφοράς, ως θέμα ακαδημαϊκής συζήτησης, ή ως ιδέα για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων (Baldwin, Faulkner και Hecht, 2006). Μάλιστα, όπως αναλύεται στη συνέχεια, οι Kroeber και Kluckhohn (1952) αποκάλυψαν την

ύπαρξη περίπου 164 ξεχωριστών ορισμών για τον όρο «κουλτούρα». Ομοίως, οι Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley (2006), των οποίων η ανάλυση αναπτύσσεται παρακάτω, προσθέτουν ότι η συζήτηση γύρω από το πλήθος των ορισμών της κουλτούρας δεν είναι νέα.

Ο Βικτοριανός Εθνολόγος, Edward Tylor, είναι ευρέως γνωστός ως ο πρωτοπόρος, ο οποίος εισήγαγε συστηματικά την έννοια της κουλτούρας στην ανθρωπολογία και τις κοινωνικές επιστήμες (Δεμερτζής, 1989), παρουσιάζοντας τον πρώτο ορισμό της (Vatrapu και Suthers, 2007) στο βιβλίο του με τίτλο *Primitive Culture*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1871. Σύμφωνα με τον Tylor (1871), «κουλτούρα ή πολιτισμός, με την ευρεία εθνογραφική έννοια του όρου, είναι εκείνο το σύνθετο σύνολο, το οποίο περιλαμβάνει τη γνώση, τις πεποιθήσεις, την τέχνη, την ηθική, το νόμο, τα έθιμα, καθώς και άλλες δεξιότητες και συνήθειες, που έχουν αποκτηθεί από τον άνθρωπο ως μέλος της κοινωνίας». Μελετώντας το συγκεκριμένο ορισμό, παρατηρείται ότι ο Tylor (1871) χρησιμοποίησε τους όρους «κουλτούρα» και «πολιτισμός» διαζευκτικά σε αντίθεση με νεότερες απόψεις. Βέβαια, σύμφωνα με το Δεμερτζή (1989), μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι η ιστορία της έννοιας της κουλτούρας εντοπίζεται, τόσο πολύ πιο πριν, όσο και πολύ πιο μετά τη συμβολή του Tylor (1871).

Από τη δική του πλευρά, ο Malinowski (1944), κάνοντας λόγο για ένα «δυναμικό λειτουργισμό», παρουσιάζει την κουλτούρα ως ένα τεράστιο μηχανισμό, ο οποίος είναι εν μέρει υλικός και εν μέρει πνευματικός, καθώς αποτελείται τόσο από «ευρήματα, κατασκευές, αγαθά και τεχνικές διαδικασίες», όσο και από «ιδέες, συνήθειες και αξίες». Τονίζει ότι η παρουσία του εν λόγω μηχανισμού εξασφαλίζει για τον άνθρωπο ένα δευτερεύον περιβάλλον, το οποίο έχει δημιουργηθεί από εκείνον κατά βούληση για την εξυπηρέτηση και ικανοποίηση των αναγκών του. Μάλιστα, σύμφωνα με το Malinowski (1944), ο άνθρωπος συνδέεται με το δευτερεύον περιβάλλον του με τη βοήθεια της κουλτούρας, καθώς η αλληλεπίδραση του τελευταίου με την εκμετάλλευση του περιβάλλοντός του καθορίζονται από κανόνες, ήθη, έθιμα και παραδόσεις που με τη σειρά τους αποτελούν την έννοια της κουλτούρας. Επιπλέον, αναφέρει ότι η κουλτούρα αποτελεί μια μηχανή, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να επιλύει τα προβλήματα που συναντά κατά την προσπάθεια ικανοποίησης των αναγκών του, καθώς τα τελευταία, σύμφωνα με το Malinowski (1944), λύνονται «με εργαλεία

και με την επέκταση της γνώσης, την αίσθηση των αξιών και της ηθικής». Τέλος, η κουλτούρα, ως δημιουργήμα του ανθρώπου, συνιστά «ένα σύστημα αντικειμένων, δραστηριοτήτων και στάσεων», των οποίων κάθε στοιχείο αποτελεί ένα μέσο που χρησιμοποιείται, ώστε να επιτρέψει την πραγματοποίηση των στόχων και την επίτευξη των σκοπών του (Malinowski, 1944).

Με τη σειρά τους, οι Kluckhohn και Kelly (1945), με τον όρο «κουλτούρα» εννοούν «όλα εκείνα τα από την ιστορία δημιουργημένα σχέδια για τη ζωή, τα ρητά και σιωπηρά, τα ορθολογικά, μη ορθολογικά και παράλογα, τα οποία υφίστανται σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή ως εν δυνάμει οδηγοί για τη συμπεριφορά των ανθρώπων». Άξιος αναφοράς είναι και ο ορισμός της κουλτούρας ως «διαμόρφωσης επίκτητων συμπεριφορών και αποτελεσμάτων συμπεριφοράς, των οποίων τα συστατικά στοιχεία είναι κοινά και διαβιβάζονται από τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας» (Linton, 1945). Επιπρόσθετα, «η κουλτούρα συνίσταται από εκείνα τα πρότυπα, τα οποία σχετίζονται με τη συμπεριφορά και τα προϊόντα της ανθρώπινης δράσης, τα οποία μπορούν να κληρονομούνται, δηλαδή να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά ανεξάρτητα από τα βιολογικά γονίδια» (Parsons, 1949).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Kroeber και Kluckhohn (1952) στην κριτική αναθεώρησή τους για την έννοια της κουλτούρας περιλαμβάνουν ένα συγκεντρωτικό κατάλογο με περισσότερους από 160 διαφορετικούς ορισμούς της κουλτούρας. Μάλιστα, ανιχνεύοντας την πνευματική εξέλιξη της εν λόγω έννοιας, αλλά και τις συσχετίσεις της με την έννοια του πολιτισμού, οι τελευταίοι προβαίνουν στην κατηγοριοποίηση των διαφορετικών αυτών ορισμών της σε έξι ομάδες, και συγκεκριμένα στους περιγραφικούς («καταμέτρηση περιεχομένου»), στους ιστορικούς («κοινωνική κληρονομιά ή παράδοση»), στους κανονιστικούς («κανόνας ή τρόπος»), στους ψυχολογικούς («η κουλτούρα ως μέσο επίλυσης προβλημάτων»), στους διαρθρωτικούς («διαμόρφωση προτύπων ή οργάνωση της κουλτούρας») και στους γενετικούς ορισμούς («προϊόν ή τεχνούργημα»).

Επιπλέον, μετά από την εξέταση εκατοντάδων περιπτώσεων, οι Kroeber και Kluckhohn (1952) προτείνουν ένα σύνθετο ορισμό της κουλτούρας σύμφωνα με τον οποίο «η κουλτούρα συνίσταται από ρητά και σιωπηρά πρότυπα συμπεριφοράς, τα οποία αποκτώνται και μεταδίδονται μέσω συμβόλων, αποτελώντας τα διακριτά επιτεύγματα των ανθρώπινων ομάδων, τα οποία ενσωματώνονται σε προϊόντα εργασίας

και δεξιότητας», ενώ προσθέτουν ότι «ο ιστορικός πυρήνας της κουλτούρας συνίσταται από παραδοσιακές (όπως ιστορικά ανακλύπτουσες και επιλεγμένες) ιδέες και ειδικά από τις αξίες που προσάπτονται σε αυτές». Παράλληλα, επισημαίνουν ότι «τα συστήματα κουλτούρας μπορούν να θεωρηθούν ως προϊόντα ή αποτελέσματα δράσης από τη μια πλευρά, και ως καθοριστικά στοιχεία για περαιτέρω δράση από την άλλη». Σημειώνεται ότι ο ορισμός αυτός προσεγγίζει, τόσο την ιδέα του Tylor (1871), όσο και άλλες απόψεις, οι οποίες παρατίθενται στη συνέχεια.

Σύμφωνα με τους Useem και Useem (1963), η κουλτούρα έχει οριστεί με πολλούς τρόπους, αλλά πιο απλά δύναται να οριστεί ως «η αναπτυγμένη μέσω εμπειρίας και κοινή συμπεριφορά μιας κοινωνίας ανθρώπινων όντων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους». Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται να κλίνει και ένας χρονικά μεταγενέστερος ορισμός της εν λόγω έννοιας, σύμφωνα με τον οποίο η κουλτούρα συνιστά αναπτυγμένα μέσω μάθησης ή εμπειρίας πρότυπα ή μοντέλα για τη ζωή, τα οποία αγκαλιάζουν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Damen, 1987). Με άλλα λόγια, η κουλτούρα είναι «ένα καθολικό γεγονός της ανθρώπινης ζωής» και αποτελεί τον κύριο προσαρμοστικό μηχανισμό του ανθρώπου (Damen, 1987). Σε αυτό το σημείο, άξιος αναφοράς είναι και ο προσδιορισμός της κουλτούρας από τον Keesing (1974) ως ένα προσαρμοστικό σύστημα. Ειδικότερα, βάσει του ορισμού αυτού, οι κουλτούρες είναι συστήματα (κοινωνικά μεταδιδόμενων προτύπων συμπεριφοράς), τα οποία εξυπηρετούν τη συσχέτιση των κοινοτήτων των ανθρώπων με τις οικολογικές ρυθμίσεις τους (Keesing, 1974). Οι τρόποι ζωής των εν λόγω κοινοτήτων, σύμφωνα με τον Keesing (1974), περιλαμβάνουν τεχνολογίες και τρόπους οικονομικής οργάνωσης, πρότυπα διακανονισμού, τρόπους κοινωνικής ομαδοποίησης και πολιτικής οργάνωσης, θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, και ούτω καθεξής.

Επιπρόσθετα, ο Sahlins (1976) αναφέρει ότι ανθρωπολογικές έρευνες ανέδειξαν δύο βασικούς τύπους θεωριών της κουλτούρας, και συγκεκριμένα τις «νατουραλιστικές ή οικολογικές θεωρίες αντικειμενιστικού χαρακτήρα» και τις «ωφελμιστικές ή οικονομιστικές θεωρίες ορθολογιστικού χαρακτήρα». Αναλυτικότερα, βάσει των θεωριών του πρώτου βασικού τύπου, η κουλτούρα νοείται ως η προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον, η οποία μάλιστα κατευθύνεται από αποκλειστικά βιολογικές ανάγκες, ώστε οι «πρακτικές της κουλτούρας» να θεωρούνται ως «ένας

συμπεριφορικός, ανακλαστικός τρόπος αντίδρασης στους νόμους της φυσικής επιλογής». Από την άλλη πλευρά, οι θεωρίες του δεύτερου βασικού τύπου παρουσιάζουν την κουλτούρα ως «ένα δημιουργήμα ωθούμενων από ορθολογιστικά και ωφελμιστικά κίνητρα ανθρώπων», του οποίου σκοπός αποτελεί η υλοποίηση και εξυπηρέτηση των ιδιαίτερων συμφερόντων των τελευταίων.

Κατά το Bauman (1973), η ιστορία της έννοιας της κουλτούρας μελετάται μέσω μιας τριμερούς ταξινόμησης. Συγκεκριμένα, από την αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή κοσμοεικόνα διαμορφώθηκε για την κουλτούρα μια «εραρχική άποψη» κατά την οποία η κουλτούρα νοείται ως «τελειοποίηση και κάρπωση», ενώ στους νεότερους χρόνους καθιερώθηκε μια «διαφορική θεώρηση» της εν λόγω έννοιας, η οποία αφορά στην πολυγένεια της κουλτούρας, αλλά κυρίως στη διάκριση της τελευταίας από την έννοια του πολιτισμού και τέλος, μια αρκετά διαφορετική ιδέα, η οποία «πηγάξει από την αναβίωση οικουμενικιστικών θεωρήσεων» και εμφανίστηκε περίπου στα μέσα του τελευταίου αιώνα, ορίζει την κουλτούρα ως «πράξη, θέση την οποία ασπάζονται οι άνθρωποι» (Δεμερτζής, 1989).

Μία επιπλέον τριπλή κατηγοριοποίηση προτείνεται από άλλον ένα φημισμένο μελετητή της κουλτούρας, το Williams, στον οποίο πραγματοποιήθηκε αναφορά και προηγουμένως. Αναλυτικότερα, ο Williams (1975) επισημαίνει ότι σε πρώτο στάδιο, η κουλτούρα αποτελούσε «διαδικασία καλλιέργειας, παιδείας και κάρπωσης» με ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων, το οποίο επεκτείνεται από την ίδια τη γη έως και τις δεξιότητες και γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου. Σε δεύτερο στάδιο, το οποίο καλύπτει το 18^ο και 19^ο αιώνα, προέκυψε μια νέα ιδέα σύμφωνα με την οποία η κουλτούρα ορίζεται ως αυτοτελής διαδικασία με την έννοια μιας ιδιαίτερης κατάστασης πλέον (και όχι της κάρπωσης), η οποία περιλαμβάνει μια γενική φυσιολογία του ανθρώπινου νου, το γενικό επίπεδο της διανοητικής ανάπτυξης της κοινωνίας στο σύνολό της, την εν γένει καλλιτεχνική δημιουργία και τη συνηθισμένη χρήση του όρου «κουλτούρα» (Δεμερτζής, 1989).

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου, οι εν λόγω σημασίες χαρακτηρίζονται ως θεμελιακά αντίθετες στην έννοια του πολιτισμού. Μάλιστα, σημαντική ένδειξη της μεταβλητότητας των δύο εννοιών αποτελεί το γεγονός ότι στη Δύση αυτές αρχικά είχαν την ίδια σημασία, ενώ αργότερα το νοηματικό τους περιεχόμενο άρχισε να δίσταται, καθώς η έννοια του πολιτισμού περιλάμβανε μόνο την

«εξωτερική υλικότητα», ενώ η έννοια της κουλτούρας αναφερόταν στην «εσωτερική ανάπτυξη και τελειοποίηση» (Δεμερτζής, 1989). Κατά το τρίτο και τελευταίο στάδιο, το οποίο εκτείνεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως σήμερα, διαμορφώθηκε μια περιεκτική άποψη για την έννοια της κουλτούρας βάσει της οποίας η τελευταία ορίστηκε από το Williams (1975) ως «κάτι το αυτοτελές που δηλώνει τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής κάθε κοινωνίας». Τέλος, αξιοσημείωτη θεωρείται η διαπίστωση του Williams (1975) σύμφωνα με την οποία η εξέλιξη του εν λόγω όρου αποτελεί «ένδειξη μιας σειράς θεμελιωδών και συγκρουόμενων παραγόντων στην ιστορία της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής».

Προς την κατεύθυνση αυτή δείχνει να είχε στραφεί και ο Marcuse (1937), ο οποίος προτείνει έναν ορισμό που βρίσκεται πολύ κοντά στο χρονικά μεταγενέστερο του Williams (1975) και δύναται να χρησιμεύσει ως ένα σπουδαίο θεωρητικό εργαλείο (Δεμερτζής, 1989). Αναλυτικότερα, ο Marcuse (1937) αναφέρει ότι «η κουλτούρα σηματοδοτεί την ολότητα της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ώστε τόσο ο χώρος της αναπαραγωγής ιδεών, διαφορετικά ο πνευματικός κόσμος (κουλτούρα με τη στενότερη έννοια), όσο και ο χώρος της υλικής αναπαραγωγής (πολιτισμός) να διαμορφώνουν μια ιστορική, διακριτή και περιεκτική ενότητα». Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι 28 έτη αργότερα ο ίδιος ορίζει την κουλτούρα περισσότερο συμβατικά ως «σύνολο αξιών, ηθικών, αισθητικών και πνευματικών περιεχομένων» σε αντίθεση με τον πολιτισμό, ο οποίος νοείται ως «ο χώρος της αναγκαιότητας και της τεχνικής» (Marcuse, 1965).

Εκτός από τους προαναφερθέντες, ένας ορισμός, ο οποίος αποδεικνύεται να έχει σημαντική επιρροή στην οργανωσιακή επικοινωνία και την επιχειρησιακή βιβλιογραφία είναι εκείνος που παρουσιάζει ο Hofstede (1980, 1983b, 1991). Πιο συγκεκριμένα, ο τελευταίος ορίζει την κουλτούρα ως «το συλλογικό προγραμματισμό του νου, ο οποίος διακρίνει τα μέλη μιας ομάδας ή κατηγορίας ανθρώπων από εκείνα μιας άλλης». Στον εν λόγω ορισμό δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι η κουλτούρα μαθαίνεται ή αναπτύσσεται ή αποκτάται κατά την ανατροφή, δηλαδή είναι επίκτητη, και δεν κληρονομείται από την ανθρώπινη φύση. Αναλυτικότερα, ο «συλλογικός προγραμματισμός του νου» υπογραμμίζει την κουλτούρα ως μια συλλογική δραστηριότητα, η οποία απαιτείται να συλληφθεί ως δυναμική διαδικασία και όχι ως παθητική κατάσταση. Το υπόλοιπο μέρος του ορισμού, όπως αναφέρουν οι Vatriapu και

Suthers (2007), επισημαίνει το σχηματισμό ατομικής και ομαδικής ταυτότητας, καθώς και τη διατήρηση των πτυχών του Ευαγγελίου των διαφόρων πολιτισμών στους κοινωνικούς θεσμούς, όπως η οικογένεια, το σχολείο και η εργασία.

Όπως αναφέρουν οι Banks και Banks (1989), η πλειονότητα των κοινωνικών επιστημόνων σήμερα θεωρεί ότι η κουλτούρα αποτελείται κυρίως από συμβολικές, ιδεατές και άυλες πτυχές των ανθρώπινων κοινωνιών. Οι ίδιοι τονίζουν ότι η ουσία της κουλτούρας δεν περιλαμβάνει αντικείμενα, προϊόντα, εργαλεία, υλικά ή άλλα στοιχεία, αλλά το πώς τα μέλη της ομάδας ερμηνεύουν, χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται αυτά. Με άλλα λόγια, η κουλτούρα είναι οι αξίες, τα σύμβολα, οι ερμηνείες και οι προοπτικές, που διακρίνουν μια ομάδα ανθρώπων από μια άλλη στις εκσυγχρονισμένες κοινωνίες και όχι τα υλικά αντικείμενα και οι άλλες απτές πτυχές των ανθρώπινων κοινωνιών. Μάλιστα, οι άνθρωποι μιας κουλτούρας ερμηνεύουν συνήθως το νόημα των συμβόλων, των αντικειμένων και των συμπεριφορών με τον ίδιο ή παρόμοιους τρόπους (Banks και Banks, 1989). Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι η κουλτούρα ορίζεται ως η κοινή γνώση και τα συστήματα που δημιουργούνται από μια ομάδα ανθρώπων για την αντίληψη, την ερμηνεία, την έκφραση και την ανταπόκριση στις κοινωνικές πραγματικότητες γύρω τους (Lederach, 1995).

Πέρα από την ιστορική κριτική ανασκόπηση των Kroeber και Kluckhohn (1952), η οποία αναπτύχθηκε παραπάνω, μια μεταγενέστερη σύγχρονη ανάλυση του πλήθους των ορισμών της κουλτούρας, η οποία πραγματοποιήθηκε από τους Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley (2006), προσδιορίζει την κουλτούρα βασισμένη σε τρεις γενικές θεωρητικές προσεγγίσεις, και συγκεκριμένα στις ερμηνευτικές, στις διακομματικές και στις πολιτισμικές. Με βάση τις προαναφερθείσες τρεις ευρείες προοπτικές της πρόσφατης αναθεώρησης των Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley (2006), έχουν προκύψει επτά σκέλη ορισμών της εν λόγω έννοιας και ειδικότερα η κουλτούρα ως δομή, ως λειτουργία, ως διαδικασία, ως προϊόν, ως βελτίωση, ως μέλος ομάδας και ως δύναμη ή ιδεολογία.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι στα πλαίσια του ορισμού της κουλτούρας ως λειτουργίας περιλαμβάνονται από τους Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley (2006) λειτουργίες, όπως αυτή της καθοδήγησης, της αίσθησης του ανήκειν, της έκφρασης της αξίας, των στερεοτύπων και των μέσων ελέγχου. Πρώτον, η λειτουργία της καθοδήγησης παρέχει ένα σχέδιο ζωής και επικεντρώνεται κυρίως στο

να βοηθήσει τα άτομα να προσαρμοστούν και να αντιμετωπίσουν το περιβάλλον τους (Binford, 1968, Harris και Moran, 1987), αλλά και να ανταπεξέλθουν στα καθημερινά τους προβλήματα (Thompson, 1986). Δεύτερον, η κουλτούρα ως λειτουργία χρησιμεύει, ώστε να διατηρηθεί ή να διαμορφωθεί μια ταυτότητα ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, καθώς και να ενισχυθεί η αίσθηση του ανήκειν (Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley, 2006). Τρίτον, σύμφωνα με τους τελευταίους, αναφορικά με τη λειτουργία έκφρασης της αξίας, η κουλτούρα επιτρέπει στα άτομα να ζήσουν με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σε θέση να δοκιμάσουν ή να βιώσουν τη ζωή τους, όπως προτιμούν. Τέταρτον, η λειτουργία των στερεοτύπων σχετίζεται με την ταυτότητα, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο πώς τα ίδια τα άτομα αξιολογούν τους εαυτούς τους σε σύγκριση με άλλους στις ομάδες. Πέμπτον, όταν οι άνθρωποι σε μια ενιαία κοινωνία τηρούν τους κανόνες της κουλτούρας, καθώς συναγωνίζονται για τον έλεγχο των πόρων και των νοημάτων, αποδεικνύουν την ύπαρξη της λειτουργίας ελέγχου της κουλτούρας στην κοινωνία τους (Baldwin, Faulkner, Hecht και Lindsley, 2006).

Εν κατακλείδι, όπως επισημαίνει και ο Δεμερτζής (1989), τη σύγχρονη εποχή ως πιο έγκυρη προσέγγιση της έννοιας της κουλτούρας θεωρείται ο ορισμός της ως τρόπος ζωής, ως πράξη, ως σκέψη και δράση, καθώς χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία της σφαιρικότητας και της περιεκτικότητας και επικεντρώνεται στην ανθρώπινη δημιουργικότητα σε όλα τα επίπεδα, ενώ ο ίδιος τονίζει ότι, όσον αφορά στην άποψη της κουλτούρας ως πράξης, «η κουλτούρα είναι πολιτισμός και ο πολιτισμός κουλτούρα».

2.3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΌΡΩΝ «ΠΑΙΔΕΙΑ» ΚΑΙ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ»

Ο όρος «Παιδεία», ο οποίος είναι δυσμετάφραστος ή και αμετάφραστος σε ορισμένες ξένες γλώσσες, αποτελώντας ρίζα και κορμό ενός πολύκλαδου δέντρου, εμφανίζει εξελισσόμενο σημασιολογικό και λειτουργικό εύρος και βάθος. Κατά το Μαρωνίτη (2009α), οι αρχές του εν λόγω όρου ανιχνεύονται στον Αισχύλο και στο Σοφοκλή, δηλώνοντας την τροφή και την ανατροφή ενός παιδιού, αλλά και την καλλιέργεια ενός δέντρου, ενώ στον Πλάτωνα ο όρος αυτός αναβαθμίζεται και «αναδεικνύεται σε μέτρο γνώσης και αρετής, καλύπτοντας τελικά τόσο την πλατωνική

οντολογία, όσο και την πλατωνική επιστήμη». Στην ελληνική αρχαιότητα, ο ίδιος όρος θεωρείται ενίοτε συνώνυμος της νεαρής ηλικίας, ενώ «σκοπίμως συνάπτεται κάποτε τόσο με την παιδία, όσο και με την παιδιά», αναφερόμενος αφενός στην παιδαριώδη φλυαρία και ανοησία και αφετέρου στο παίγνιο ως διασκέδαση ή φιλόσοφη μέθοδο (Μαρωνίτης, 2009α). Ο ίδιος αναφέρει ότι όσον αφορά στους Ρωμαίους, ο ελληνικός όρος «Παιδεία» μεταφράστηκε αργά ως *humanitas* και «με το ιδεολογικό αυτό φορτίο» από τότε και στο εξής υποστηρίζει τις ονομαζόμενες ανθρωπιστικές σπουδές, ενώ πλέον «έχει διευρυνθεί και ως περιεκτικός όρος του πολιτισμού», κυρίως αναφορικά με τα γράμματα και τις τέχνες. Αξιοσημείωτη είναι, από την άποψη αυτή, και η μετάφραση στα λατινικά του όρου «Παιδεία» ως *cultura*, η οποία αναπολεί τη ριζική του ως καλλιέργεια, αλλά σε μεταφορικό επίπεδο πλέον.

Κατά τον Παπανούτσο (1985), Παιδεία δεν αποτελεί μόνο η οργανωμένη προσπάθεια μέσω χρησιμοποίησης συγκεκριμένης ή και διαφορετικής κάθε φορά μεθόδου, αλλά και κάθε σκόπιμη ενέργεια για την ηθική, πνευματική και σωματική αναμόρφωση του ανθρώπου. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Παγκάκης (1993), η Παιδεία θεωρείται ένα σύστημα με αποστολή, σκοπούς και στόχους που απαιτείται να επιτευχθούν για να οδηγήσουν στα επιθυμητά αποτελέσματα, τα οποία δεν είναι άλλα από τη δημιουργία ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο χαρακτηρίζεται από ανώτερες και νεότερες γνώσεις, ώστε «η αξία του αποτελέσματος», γνωστή ως «αξία διάθεσης», να προκύπτει μεγαλύτερη και ποιοτικά καλύτερη από την αρχική αξία.

Καθοριστικής σημασίας στόχος της Παιδείας είναι να διαμορφώσει το χαρακτήρα του ατόμου μέσω της μετάδοσης όλων εκείνων των στοιχείων που αντανακλούν την κοινωνία και να καταστήσει ικανό το τελευταίο να ενταχθεί ομαλά και ενεργά στην κοινωνική πραγματικότητα. Ο σκοπός της Παιδείας έγκειται στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου αφενός ως προσωπικότητας και αφετέρου ως μέλους της ομάδας στην οποία ανήκει. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι ένας από τους βασικούς ρόλους της Παιδείας είναι η σωματική καλλιέργεια. Μάλιστα, σε πρώτη φάση αποβλέπει στην ανάπτυξη του σώματος του ατόμου και στη συνέχεια στην αφύπνιση και την αξιοποίηση των πνευματικών δυνάμεών του. Επιπλέον, η καλλιέργεια της λογικής, της κριτικής ικανότητας και του προβληματισμού αποτελούν εξίσου σημαντικές επιδιώξεις της Παιδείας, καθώς με τον τρόπο αυτό το άτομο δύναται να λειτουργεί ως ανεξάρτητη και αυτόνομη μονάδα. Τέλος, η Παιδεία αποσκοπεί στη

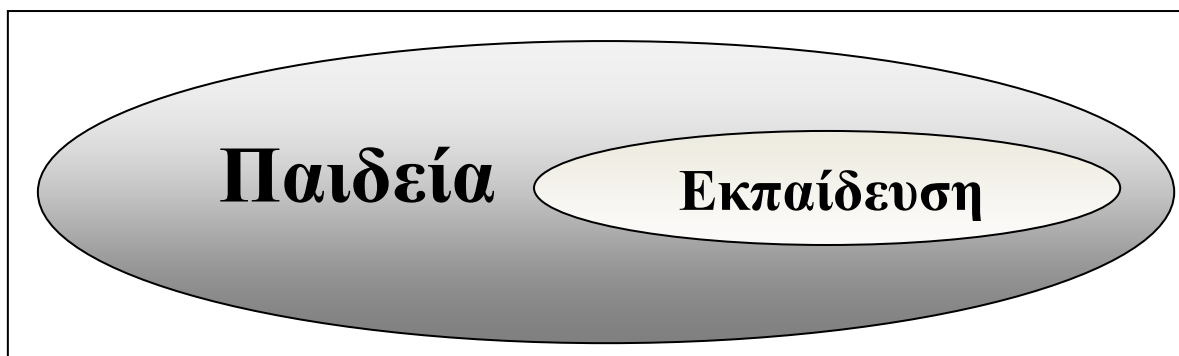
διαμόρφωση και σταθεροποίηση του συναισθηματικού κόσμου του ατόμου, αλλά και στην ηθικοποίηση του τελευταίου.

Από την άλλη πλευρά, ο όρος «εκπαίδευση» αναγνωρίζεται μεταγενέστερα και αποτελεί τον πλησιέστερο όρο, τόσο ετυμολογικά, όσο και λειτουργικά, προς τον αρχικό όρο «Παιδεία» (Μαρωνίτης, 2009α). Ο εν λόγω όρος παράγεται από το ρήμα «εκπαιδεύω», το οποίο σημαίνει «μορφώνω με τη διδασκαλία και την αγωγή, διαπαιδαγωγώ, διδάσκω, καταρτίζω», καθώς επίσης και «διδάσκω και ασκώ κάποιον, ώστε να γίνει ικανός να εκτελεί ένα έργο, να ασκεί μια τέχνη ή ένα επάγγελμα, κ.λπ.» (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη).

Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση αποτελεί την καλλιέργεια και ανάπτυξη των διανοητικών και σωματικών ικανοτήτων μέσω συστηματικής παροχής γνώσεων, διδασκαλίας και άσκησης σε ειδικά ιδρύματα, όπως τα σχολεία κ.α., αλλά και τη διάπλαση του χαρακτήρα των ατόμων, κυρίως των παιδιών και των νέων μαθητευομένων, ώστε να μπορέσουν να ασκήσουν κάποιες επαγγελματικές ή άλλες δραστηριότητες (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη). Άξιος αναφοράς είναι και ο ορισμός της εκπαίδευσης, όπως αυτός αναπτύσσεται από το Σαΐτη (2000). Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον τελευταίο, εκπαίδευση είναι «η κάθε οργανωμένη παιδαγωγική διαδικασία, εκ μέρους της πολιτείας ή άλλου φορέα, μέσω της οποίας παράγεται ή μεταφέρεται γνώση και αγωγή και αναπτύσσονται οι ικανότητες στα εκπαιδευόμενα, κυρίως νέα, άτομα, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ένα σύνολο γνώσεων και ικανοτήτων και να διαμορφώσουν όχι μόνο ένα σύνολο ηθικών αξιών, αλλά και να αυξήσουν την οικονομική τους αξία».

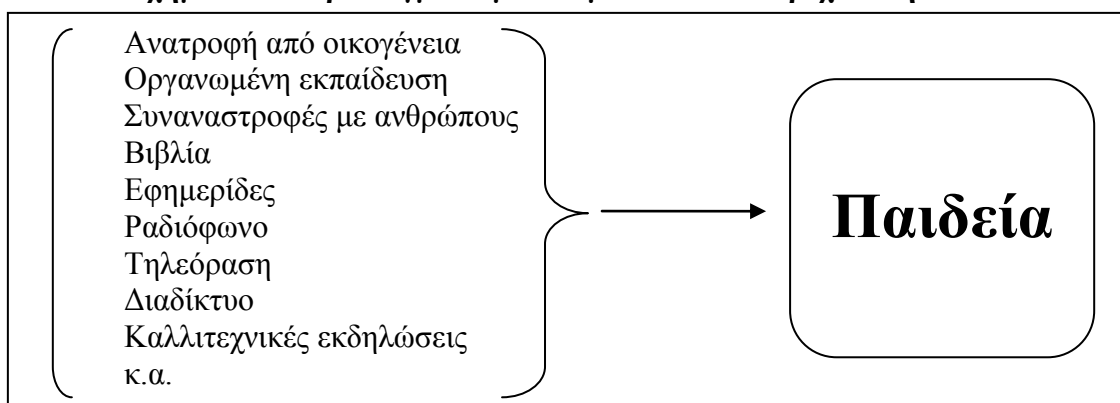
Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται αντιληπτό ότι οι όροι «Παιδεία» και «εκπαίδευση» δεν είναι ούτε ετυμολογικά και σημασιολογικά συνώνυμοι ή ταυτόσημοι, ούτε λειτουργικά ισοδύναμοι (Μαρωνίτης, 2009β), και κατά συνέπεια δεν πρέπει να συγχέονται.

Σχήμα 2.1: Η σχέση των εννοιών «Παιδεία» και «εκπαίδευση»

Μάλιστα, κρίνεται απαραίτητο να τονιστεί ότι η Παιδεία αποτελεί μια έννοια ευρύτερη από εκείνη της εκπαίδευσης, όπως φαίνεται και στο σχήμα 2.1. Αναλυτικότερα, η εκπαίδευση αποτελεί θεσμό της Πολιτείας με συγκεκριμένους μαθησιακούς στόχους και περιεχόμενο και χαρακτηρίζεται από καθορισμένη χρονική διάρκεια. Με άλλα λόγια, έχει περιορισμένο εύρος και βάθος και αποτελεί τη θεσμοθετημένη μορφή Παιδείας, η οποία διοχετεύεται στους πολίτες από το κράτος. Αντίθετα, η Παιδεία δεν περιορίζεται σε κάποια συγκεκριμένη ηλικία, αλλά επεκτείνεται σε όλη τη διάρκεια ζωής του ατόμου αφού το τελευταίο δε σταματάει ποτέ να δέχεται επιδράσεις και ερεθίσματα από το περιβάλλον στο οποίο ζει. Σίγουρα, η εκπαίδευση απαιτείται να προσφέρει και Παιδεία, αλλά Παιδεία δεν προσφέρει μόνο η εκπαίδευση. Παιδεία, επίσης, παρέχουν η ανάγνωση βιβλίων και εφημερίδων, η παρακολούθηση καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και συζητήσεων, κ.λπ. (Μανδραβέλης, 2008). Το σχήμα που ακολουθεί (Σχήμα 2.2) συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των παραπάνω.

Σχήμα 2.2: Παραδείγματα μέσω των οποίων παρέχεται η Παιδεία

Τέλος, άξια αναφοράς είναι και η σύγκριση των δύο εννοιών, στην οποία προβαίνει ο Μαρωνίτης (2009β), τονίζοντας κάποιες σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Πρώτον, η Παιδεία αποτελεί ως επί το πλείστον μέθοδο, ενώ η εκπαίδευση είναι κυρίως πράξη. Δεύτερον, η Παιδεία θεωρείται ως πιο ελεύθερη επιλογή σε αντίθεση με την εκπαίδευση, η οποία ελέγχεται. Τρίτον, η Παιδεία οφείλει να είναι προαιρετική, ενώ η εκπαίδευση θεωρείται υποχρεωτική. Τέταρτον, η Παιδεία αποτελεί ένα ανοιχτό σύστημα σε αντίθεση με την εκπαίδευση, η οποία προγραμματίζεται και περιορίζεται. Πέμπτον, σύμφωνα με το Μαρωνίτη (2009β), η Παιδεία υπόσχεται έρευνα και παραγωγή νέας γνώσης, η οποία δύναται να συμπληρώσει, να διορθώσει ή ακόμη και να ακυρώσει την προηγούμενη. Αντίθετα, η εκπαίδευση εκπροσωπεί και μεταδίδει κυρίως την κεκτημένη γνώση.

2.3.1. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ – ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στο παρόν τμήμα της εργασίας, κρίνονται άξια αναφοράς κάποια καίρια σημεία μιας διαφορετικής και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας προσέγγισης της διάκρισης των εννοιών της εκπαίδευσης και της Παιδείας, όπως αυτή αναπτύχθηκε και παρουσιάστηκε από τον Τάκη Φωτόπουλο στο άρθρο του με τίτλο «Από την Εκπαίδευση στην Παιδεία», το οποίο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Περιεκτική Δημοκρατία» τον Οκτώβριο του 2005.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Φωτόπουλο (2005), η εκπαίδευση αποτελεί βασικό παράγοντα τόσο στη διαμόρφωση της κουλτούρας, η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αφορά στο ενιαίο πρότυπο γνώσεων, πεποιθήσεων και συμπεριφορών, όσο και στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου, δηλαδή στη διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο προβαίνει στην εσωτερίκευση των κυρίαρχων πεποιθήσεων, ιδεών και αξιών που είναι συνεπείς με το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Κατά συνέπεια, η κουλτούρα γενικότερα, και η εκπαίδευση ειδικότερα, διαδραματίζουν ένα καταλυτικής σημασίας ρόλο στον καθορισμό τόσο των ατομικών, όσο και των συλλογικών αξιών.

Σε κάποιο άλλο σημείο του άρθρου του, ο Φωτόπουλος (2005) επισημαίνει ότι η αναπαραγωγή μιας κοινωνίας προϋποθέτει απαραίτητα την ύπαρξη συμβατότητας ανάμεσα στις κυρίαρχες αντιλήψεις, ιδέες και αξίες και στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο.

Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με την κουλτούρα, η οποία, δεδομένου ότι αποτελεί ευρύτερη έννοια, δύναται να εκφράζει ιδέες και αξίες, οι οποίες δεν απαιτείται να είναι συμβατές με τους κυρίαρχους θεσμούς, το «κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο», προκειμένου να αναπαραχθεί, πρέπει απαραίτητα να είναι συμβατό με τους υπάρχοντες θεσμούς της κοινωνίας.

Επιπλέον, ο Φωτόπουλος (2005) υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση συνδέεται εσωτερικά με την πολιτική, καθώς το ίδιο το νόημα και οι στόχοι της εκπαίδευσης καθορίζονται από την επικρατούσα έννοια της πολιτικής. Συνεπώς, θέτοντας ως κριτήριο την έννοια της πολιτικής που επικρατεί, ο τελευταίος διακρίνει δύο περιπτώσεις κοινωνιών, σε καθεμία από τις οποίες η μορφή, και κατ' επέκταση οι στόχοι της εκπαίδευσης διαφέρουν.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το Φωτόπουλο (2005), στην περίπτωση που η πολιτική νοείται με την τρέχουσα έννοια, η οποία αφορά στο παρόν θεσμικό πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», στην οποία νομοθετούν και κυβερνούν «επαγγελματίες πολιτικοί», «αντιπροσωπεύοντας υποτίθεται τη βούληση του λαού», ενώ στην πραγματικότητα «έχουν σφετεριστεί το δημόσιο χώρο», γίνεται λόγος για μια ετερόνομη κοινωνία, όπου η εκπαίδευση έχει διττό στόχο. Πρώτον, να συμβάλει στην εσωτερικήυση των υπάρχοντων θεσμών και των αξιών που είναι συμβατές με τους τελευταίους και δεύτερον, να διαμορφώσει «οικονομικά αποτελεσματικούς» πολίτες, οι οποίοι διαθέτουν την απαραίτητη τεχνογνωσία, ώστε να έχουν την ικανότητα να λειτουργούν ανταγωνιστικά, υπηρετώντας τους στόχους της κοινωνίας, όπως αυτοί έχουν τεθεί από τους «επαγγελματίες πολιτικούς» που ελέγχουν την τελευταία.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον ίδιο, στην περίπτωση που η πολιτική νοείται με την κλασική έννοιά της, η οποία σχετίζεται με το θεσμικό πλαίσιο μιας άμεσης δημοκρατίας, στην οποία οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να αμφισβητήσουν τους νόμους, καθώς και να νομοθετήσουν οι ίδιοι, πρόκειται για μια αυτόνομη κοινωνία, όπου δε γίνεται λόγος πλέον για «εκπαίδευση», αλλά για τη σε μεγάλο βαθμό ευρύτερη έννοια της Παιδείας. Η τελευταία, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Φωτόπουλος (2005), αναφέρεται στην «πολύπλευρη εκπαίδευση των πολιτών, η οποία χαρακτηρίζεται από μία διά βίου διαδικασία ανάπτυξης του χαρακτήρα, αφομοίωσης της γνώσης και των ικανοτήτων – και το κυριότερο – πρακτικής εξάσκησης στα

καθήκοντα του ενεργού πολίτη σε ένα θεσμικό πλαίσιο, όπου η πολιτική δραστηριότητα δε θεωρείται μέσο για κάποιο σκοπό, αλλά ένας στόχος από μόνος του».

Επομένως, με αυτή την έννοια, η Παιδεία, εκτός από προσωπική εκπαίδευση, αποτελεί και εκπαίδευση των πολιτών, η οποία περιλαμβάνει την «ανάπτυξη της αυτενέργειας των πολιτών» και στοχεύει στη διαμόρφωση υπεύθυνων και ικανών ατόμων, τα οποία έχοντας εσωτερικεύσει τόσο την αναγκαιότητα των νόμων, όσο και τη δυνατότητα αμφισβήτησης των τελευταίων, συμμετέχουν σε στοχαστικές και συμβουλευτικές δραστηριότητες, ώστε «ο δημόσιος χώρος να αποκτήσει ένα ουσιώδες περιεχόμενο» (Φωτόπουλος, 2005).

2.4. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ του πολιτισμού και των θεσμών, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνουν οι Harrison και Huntington (2000) στο βιβλίο τους, σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα ο πολιτισμός είναι η μητέρα και οι θεσμοί είναι τα παιδιά, ενώ βραχυπρόθεσμα οι θεσμικές αλλαγές και τροποποιήσεις, ωθούμενες συχνά από την πολιτική, δύνανται να επηρεάσουν τον πολιτισμό. Από τη δική του πλευρά, ο Malinowski (1944) προσθέτει ότι κάθε πολιτισμός χαρακτηρίζεται από το άθροισμα των θεσμών και των ιδρυμάτων που λειτουργούν στα πλαίσιά του και τον διαιώνίζουν. Ως εκ τούτου, λαμβάνοντας υπόψη την εν λόγω σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και τους θεσμούς, στα επιμέρους τμήματα της παρούσας ενότητας, κρίνεται απαραίτητο να πραγματοποιηθεί μια συνοπτική αναφορά αφενός στην έννοια των θεσμών και αφετέρου σε κάποιο σχετικό με τους τελευταίους θεωρητικό υπόβαθρο.

2.4.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Ο όρος «θεσμός» προέρχεται από τον κλάδο της πολιτικής επιστήμης, αλλά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται να είναι ευρέως διαδεδομένος και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία και η οικονομική επιστήμη, γεγονός που αντανακλάται και από την ανάπτυξη της θεσμικής οικονομικής (institutional economics), ενώ η έννοια του θεσμού χρησιμοποιείται και σε διάφορους άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως αυτοί της φιλοσοφίας και της γεωγραφίας. Ωστόσο,

όπως σημειώνει ο Hodgson (2006), παρά τη μακρά ιστορία της χρήσης του εν λόγω όρου στις κοινωνικές επιστήμες, η οποία χρονολογείται τουλάχιστον από το 1925, δεν έχει επιτευχθεί ομοφωνία αναφορικά με τον ορισμό της έννοιας αυτής. Αυτή την αδυναμία επίτευξης ομοφωνίας ως προς ένα συγκεκριμένο ορισμό της έννοιας των θεσμών αιτιολογεί κατά κάποιο τρόπο ο Δοξιάδης (2010), υποστηρίζοντας ότι οι θεσμοί αποτελούν μια ευρεία έννοια, η οποία επιδέχεται πολλούς και διαφορετικούς ορισμούς.

Ως προς την ετυμολογία του, ο όρος «θεσμός» προέρχεται από τον αρχαίο δωρικό όρο «τεθμός», ο οποίος αναφέρεται σε κάτι που τεθεί ή ισχύει ως δίκαιο και με τη σειρά του παράγεται ετυμολογικά από το αρχαίο ελληνικό ρήμα «τίθημι», το οποίο σημαίνει τοποθετώ. Γενικότερα, ως θεσμός δύναται να οριστεί ένα σύνολο από σταθερούς, παγιωμένους και τυποποιημένους τρόπους ατομικής ή συλλογικής δράσης, οι οποίοι ανταποκρίνονται στους αντίστοιχους κοινωνικούς ρόλους, όπως αυτοί ανατίθενται από μια κοινωνία σε καθένα από τα μέλη της. Με πιο απλά λόγια, ο θεσμός συνιστά ένα σύνολο πράξεων, ιδεών και κανόνων συμπεριφοράς που έχουν καθιερωθεί ως κανόνες δικαίου από παραδόσεις και συνηθείες, με αποτέλεσμα να επιβάλλονται από την κοινωνικότητα στην ατομικότητα.

Παράλληλα, αξίζει να αναφερθεί ότι, σε γενικές γραμμές, η έννοια του θεσμού περιλαμβάνει τις ακόλουθες ερμηνείες:

1. κάθε ατομική ή συλλογική ενέργεια ή κάθε σχέση μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, η οποία κατόπιν μακροχρόνιας και ομοιόμορφης επανάληψης λαμβάνει τυπική μορφή, συνήθως νομική.
2. αναγνωρισμένος από το νόμο οργανισμός, ο οποίος εξυπηρετεί το κοινωνικό σύνολο.
3. μακροχρόνια συνήθεια στα πλαίσια της ατομικής ή της οικογενειακής ζωής.

(www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη)

Ειδικότερα, ένας ευρείας αποδοχής ορισμός της έννοιας των θεσμών είναι εκείνος που προτάθηκε από το North (1990, 1991) σύμφωνα με τον οποίο «οι θεσμοί είναι οι κανόνες του παιχνιδιού σε μια κοινωνία ή, πιο επίσημα, οι ανθρωπίνως δημιουργηθέντες περιορισμοί που δομούν και διαμορφώνουν τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις και συνεργασίες». Κατά συνέπεια, οι τελευταίοι «διαμορφώνουν κίνητρα στις ανθρώπινες συναλλαγές, οι οποίες είναι είτε πολιτικής, είτε κοινωνικής, είτε οικονομικής φύσης» (North, 1990). Όπως υπογραμμίζει ο Ράπανος (2008), από τον

ορισμό του North (1990, 1991) προκύπτουν τρία βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία των θεσμών. Αναλυτικότερα, οι θεσμοί πρώτον, αποτελούν δημιούργημα του ανθρώπου, δεύτερον, θέτουν περιορισμούς και τρίτον, διαμορφώνουν κίνητρα (Ράπανος, 2008). Επιπλέον, οι θεσμοί συνιστούν τυπικούς και άτυπους κανόνες πολύ διαφορετικών ειδών, οι οποίοι μάλιστα επικαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό (Amable και Petit, 1999), ή ακριβέστερα περιλαμβάνουν τόσο τυπικούς κανόνες, όπως τα συντάγματα, οι νόμοι και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, όσο και άτυπους ή ανεπίσημους περιορισμούς, όπως οι συνήθειες, τα έθιμα, οι παραδόσεις και οι κώδικες συμπεριφοράς (North, 1990, 1991), όπου, κατά την άποψη του τελευταίου, ενσωματώνεται ο πολιτισμός.

Από τη δική του πλευρά, ο Hodgson (2006) υποστηρίζει ότι οι θεσμοί αποτελούν εκείνα τα είδη των δομών που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία στην κοινωνία, καθώς συνιστούν την ουσία της κοινωνικής ζωής. Μάλιστα, ο ίδιος τονίζει ότι η αυξανόμενη αναγνώριση του ρόλου των θεσμών στην κοινωνική ζωή συνεπάγεται την αναγνώριση ότι ένα σημαντικό μέρος της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης και δραστηριότητας δομείται από φανερούς ή σιωπηρούς κανόνες. Κατά συνέπεια, ο Hodgson (2006) επιχειρεί να ορίσει τους θεσμούς ως «συστήματα καθιερωμένων, ενσωματωμένων και ευρέως διαδεδομένων κοινωνικών κανόνων, οι οποίοι δομούν τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις». Ως εκ τούτου, θεσμούς αποτελούν η γλώσσα, το χρήμα, η νομοθεσία, οι καλοί τρόποι, οι επιχειρήσεις, οι οργανισμοί, κ.λπ. (Hodgson, 2006).

Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνει ο Hodgson (2006), οι θεσμοί ενεργοποιούν σκέψεις, προσδοκίες, ενέργειες και δράσεις, οι οποίες ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες, υπαγορεύοντας τη μορφή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και επιβάλλοντας συνοχή σε αυτές. Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι οι θεσμοί αφενός επιτρέπουν και αφετέρου περιορίζουν συμπεριφορές, δεδομένου ότι η ύπαρξη κανόνων συνεπάγεται περιορισμούς (Hodgson, 2006). Ωστόσο, όπως ισχυρίζεται ο τελευταίος, ένας τέτοιος περιορισμός δύναται να ανοίξει δυνατότητες, καθώς επιτρέπει επιλογές και ενέργειες, των οποίων η ύπαρξη δε θα ήταν δυνατή υπό διαφορετικές συνθήκες. Για παράδειγμα, οι κανόνες της γλώσσας επιτρέπουν την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων, οι κανόνες οδικής κυκλοφορίας συμβάλλουν στη διασφάλιση της ομαλής και ασφαλούς ροής της κυκλοφορίας και οι κανόνες του νόμου αυξάνουν την προσωπική ασφάλεια. Επομένως, όπως εύστοχα σημειώνει ο Hodgson (2006), οι κανονισμοί δεν αποτελούν πάντα το αντίθετο της ελευθερίας, αλλά δύνανται να είναι και σύμμαχοί της.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη στη θεσμική οικονομική (institutional economics), ο θεσμός νοείται ως ένα διαρκές σύνολο κανόνων, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δικαίωμα του εκλέγειν, το δικαίωμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, κ.α., οι οποίοι αντιμετωπίζουν τις ανθρώπινες αλληλεξαρτήσεις σε μια ορισμένη σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως η κοινωνία, η δημοκρατία, η αγορά, κ.α. (Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και εγγυώνται τη συνοχή των αντίστοιχων συστημάτων. Όπως αναφέρουν οι τελευταίοι, τέτοιοι κανόνες, οι οποίοι ενδέχεται να αποσκοπούν στην επιρροή της συμπεριφοράς, μπορούν πρώτα από όλα να προστάζουν ή να απαγορεύουν ορισμένες πρακτικές συμπεριφοράς ή με άλλα λόγια να περιορίζουν το εύρος της επιτρεπόμενης συμπεριφοράς και ως εκ τούτου να φροντίζουν και να διευθετούν τις ανθρώπινες σχέσεις. Δεύτερον, σύμφωνα με τους ίδιους, δύνανται να προκύπτουν ακούσια ή να διαμορφώνονται ή να συμφωνούνται σκόπιμα, ενώ μπορούν να είναι επίσημοι (τυπικοί) ή ανεπίσημοι (άτυποι). Τέλος, μπορούν να εφαρμόζονται και να τηρούνται εξαιτίας ενός εθίμου ή μιας πεποίθησης ή να επιβάλλονται από τις αρμόδιες αρχές ακόμη και με εξαναγκασμό αν κρίνεται απαραίτητο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Κατά συνέπεια, οι θεσμοί δανείζουν στις κοινωνικές σχέσεις μια κανονικότητα χάριν της οποίας είναι δυνατό να δημιουργούνται περισσότερο ή λιγότερο αξιόπιστες προσδοκίες αναφορικά με τις πρακτικές συμπεριφοράς των πολιτών και είναι πιο πιθανό να αναπτύσσονται σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ τους (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Μάλιστα, όπως ισχυρίζονται οι τελευταίοι, η πορεία και τα αποτελέσματα των κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών σχέσεων ανταλλαγής, οι οποίες βασίζονται στον καταμερισμό εργασίας, επηρεάζονται συστηματικά ανάλογα με το βαθμό στον οποίο εφαρμόζονται και τηρούνται οι κανόνες, καθώς και ανάλογα με τα κίνητρα που προκύπτουν. Από την πλευρά τους, οι άνθρωποι συνδέονται με τους θεσμούς για συναισθηματικούς, ηθικούς, θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς λόγους ή κατόπιν εξαναγκασμού (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Με λίγα λόγια, όπως επισημαίνουν οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), η έννοια των θεσμών περιλαμβάνει όλους τους σχετικούς συνήθεις τρόπους σκέψης, τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες προκύπτουν από την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και τις νομικές και διοικητικές ρυθμίσεις. Παράλληλα, σύμφωνα με το Δοξιάδη (2010), στον πιο γενικό του ορισμό, ο εν λόγω όρος περιλαμβάνει «τους

επίσημους θεσμούς, όπως το σχολείο, τους ανεπίσημους θεσμούς, όπως το φροντιστήριο και τα ιδιαίτερα μαθήματα, τις ρυθμίσεις, όπως η ιατρική νομοθεσία, τους οργανισμούς, όπως το νοσοκομείο, τις συχνές συμπεριφορές, όπως το φακελάκι και το ρουσφέτι, καθώς και σε μερικές θεωρήσεις την ιδεολογία, όπως το τι είναι η πρόοδος, και τη νοοτροπία, όπως η εργασιακή ηθική». Επομένως, εύλογα μπορεί να ειπωθεί ότι και η φοροδιαφυγή αυτή καθεαυτή έχει μετατραπεί σε θεσμό, καθώς αποτελεί συχνή συμπεριφορά, η οποία υιοθετείται στα πλαίσια μιας γενικότερης νοοτροπίας, και συγκεκριμένα στα πλαίσια του συνόλου των αντιλήψεων και των πεποιθήσεων μεμονωμένων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων, οι οποίες καθορίζουν τον τρόπο σκέψης τους, την τοποθέτηση τους απέναντι στις καταστάσεις και στα προβλήματα της ζωής, καθώς και τη συμπεριφορά τους (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη).

Πριν από την ολοκλήρωση του παρόντος τμήματος, του οποίου ο σκοπός έγκειται στην αποσαφήνιση της έννοιας των θεσμών, θεωρείται σημαντικό να πραγματοποιηθεί μια σύντομη αναφορά στις έννοιες των εθίμων και των οργανισμών, προκειμένου να επιτευχθεί η σαφής διάκρισή τους από εκείνη των θεσμών. Συγκεκριμένα, ως έθιμο ορίζεται κάθε εκδήλωση της κοινωνικής ζωής, η οποία διατηρείται και επιβάλλεται από την παράδοση και τη συνήθεια, καθώς και κάθε κανόνας δικαίου, ο οποίος δεν επιβάλλεται από τη γραπτή νομοθεσία της πολιτείας, αλλά από τη μακροχρόνια και συνεχή εφαρμογή του στην κοινωνία (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη). Ωστόσο, η έννοια του εθίμου διακρίνεται σαφώς από εκείνη του θεσμού και η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι το έθιμο αναφέρεται σε λεπτομέρειες της ζωής, ενώ ο θεσμός αφορά θέματα βασικής σημασίας, τα οποία αποβλέπουν σε συμφέροντα γενικής φύσης. Βέβαια, η έννοια των εθίμων προσεγγίζεται καλύτερα όταν συσχετίζεται με την έννοια των ηθών. Συνεπώς, μπορεί να ειπωθεί ότι τα ήθη και τα έθιμα δημιουργούνται γύρω από συμφέροντα και εξελίσσονται σε θεσμούς στις περιπτώσεις που τα συμφέροντα αυτά κρίνονται σπουδαία.

Όσον αφορά στους οργανισμούς, σύμφωνα με το North (1990), αυτοί αποτελούν ομάδες μεμονωμένων ατόμων που δεσμεύονται στα πλαίσια κάποιου κοινού σκοπού, ο οποίος αναφέρεται στην επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, οι οποίοι με τη σειρά τους ορίζονται από τις ευκαιρίες που παρέχονται από τη θεσμική δομή. Εναλλακτικά, οι

οργανισμοί νοούνται ως «διαρκείς οντότητες με επισήμως αναγνωρισμένα μέλη, των οποίων οι κανόνες συμβάλλουν στους θεσμούς της πολιτικής οικονομίας» (Hall και Soskice, 2001). Ειδικότερα, οι οργανισμοί περιλαμβάνουν πολιτικούς φορείς, όπως τα πολιτικά κόμματα, οικονομικούς φορείς, όπως οι επιχειρήσεις, τα συνδικάτα και οι συνεταιρισμοί, κοινωνικούς φορείς, όπως οι εκκλησίες, οι σύλλογοι και τα αθλητικά σωματεία, καθώς και εκπαιδευτικούς φορείς, όπως τα σχολεία, τα πανεπιστήμια και τα κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης (North, 1990). Παρά το γεγονός ότι στην ευρεία έννοια των θεσμών συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, και οι οργανισμοί (Δοξιάδης, 2010), οι θεσμοί διαφέρουν από τους οργανισμούς ως προς το γεγονός ότι οι οργανισμοί δημιουργούνται από ομάδες ανθρώπων για συγκεκριμένους σκοπούς και δύνανται να είναι φορείς θεσμικής αλλαγής (North, 1990).

2.4.2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Στην πορεία της ιστορίας της οικονομικής σκέψης δεν είναι λίγες οι φορές που η οικονομική θεωρία επιχείρησε να προσεταιριστεί τους θεσμούς, καθώς και να κατανοήσει και να αφομοιώσει την εξέλιξή τους. Τα τελευταία χρόνια, ολοένα και περισσότεροι οικονομολόγοι αντιλαμβάνονται την ιδιαίτερη σημασία που έχουν αποκτήσει οι θεσμοί για την απρόσκοπτη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας, καθώς αφενός οι τελευταίοι έχουν μετεξελιχθεί σε βασική συνιστώσα της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και αφετέρου, λαμβανομένων υπόψη των σημερινών δεδομένων περί άνισης οικονομικής ανάπτυξης και χρηματοπιστωτικών κρίσεων, έχει αρχίσει πλέον να επικρατεί η ιδέα ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη μιας «πορείας προς τα εμπρός» συνιστά η παράλληλη εγκαθίδρυση ενός αποτελεσματικού δικτύου θεσμών.

Κατά συνέπεια, στο παρόν τμήμα κρίνεται σκόπιμο να επιχειρηθεί μια σύντομη αναφορά σε κάποιο σχετικό με τους θεσμούς θεωρητικό υπόβαθρο, και συγκεκριμένα στη θεωρία της κοινωνικής επιλογής (social choice theory), στην οικονομική της ευημερίας (welfare economics) και στη θεσμική οικονομική (institutional economics), ενώ ιδιαίτερη μνεία πραγματοποιείται στις έννοιες της θεσμικής συμπληρωματικότητας (institutional complementarity) και της θεσμικής ιεραρχίας (institutional hierarchy), καθώς και στην κατηγοριοποίηση των θεσμών σε πέντε μεγάλες περιοχές (institutional

areas), οι οποίες λαμβάνουν διαφορετικές μορφές σε καθένα από τους πέντε ιδανικούς τύπους καπιταλισμού (ideal types of capitalism), όπως προτείνονται και παρουσιάζονται από τον Amable (2003) στο βιβλίο του, το οποίο περιγράφει την ποικιλομορφία του μοντέρνου καπιταλισμού, και τέλος στα δύο είδη πολιτικών οικονομιών, όπως αυτά αναπτύσσονται από τους Hall και Soskice (2001) στην προσέγγισή τους (“varieties of capitalism approach”).

Αναλυτικότερα, η θεωρία της κοινωνικής επιλογής (social choice theory) ασχολείται με την αξιολόγηση των εναλλακτικών μεθόδων της συλλογικής λήψης αποφάσεων, καθώς και τα λογικά θεμέλια της οικονομικής της ευημερίας (welfare economics). Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η προέλευση της εν λόγω θεωρίας ανάγεται στην αρχαιότητα. Πράγματι, όπως επισημαίνει ο Sumuzura (2001), στις περιπτώσεις, όπου στη λήψη αποφάσεων συμμετέχουν πολλά άτομα, είναι προφανές ότι δε μπορεί παρά να επικληθεί κάποια από τις εναλλακτικές μεθόδους συλλογικής λήψης αποφάσεων, των οποίων τα παραδείγματα στη βιβλιογραφία αναφορικά με τη χρήση και τη χρησιμότητά τους είναι πολυάριθμα από την αρχαιότητα έως και τους νεότερους χρόνους. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* διερεύνησε διάφορες δυνατότητες της συλλογικής λήψης αποφάσεων, ενώ το 1951 ο Kenneth Arrow δημοσίευσε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Social Choice and Individual Values*, η οποία διακρίθηκε τόσο για τον καινοτόμο χαρακτήρα της, όσο και για την επαναστατική επιρροή της σε όλους τους τομείς της θεωρίας της κοινωνικής επιλογής (Suzumura, 2001).

Με τη σειρά της, η οικονομική της ευημερίας (welfare economics) είναι ο κλάδος της οικονομικής θεωρίας που ασχολείται με την προσεκτική εξέταση και το λεπτομερή έλεγχο της απόδοσης πραγματικών ή / και φανταστικών οικονομικών συστημάτων, καθώς και με την κριτική αξιολόγηση, το σχεδιασμό και την εφαρμογή εναλλακτικών οικονομικών πολιτικών (Suzumura, 2001). Ειδικότερα, σύμφωνα με τους Rosen, Gayer, Ράπανο και Καπλάνογλου (2009), η οικονομική της ευημερίας πραγματεύεται κατά πόσο είναι κοινωνικά επιθυμητές οι διάφορες εναλλακτικές οικονομικές καταστάσεις, με σκοπό να ξεχωρίσουν εκείνες οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες αναμένεται ότι η αγοράς θα λειτουργήσουν καλά από εκείνες τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες οι αγορές αποτυγχάνουν να δώσουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Κατά συνέπεια, όπως τονίζουν οι Begg, Fischer και Dornbusch (2007), ο σκοπός της

οικονομικής της ευημερίας δεν έγκειται στην περιγραφή του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η οικονομία, αλλά στην αξιολόγηση του πόσο καλά λειτουργεί η τελευταία.

Γενικά, στα πλαίσια της οικονομικής της ευημερίας, ως κριτήρια αξιολόγησης της αποτελεσματικής επίδοσης μιας οικονομίας λαμβάνονται υπόψη κυρίως η αποτελεσματικότητα κατά Pareto της κατανομής των πόρων και η ισότητα ή διαφορετικά η δικαιοσύνη (Stiglitz, 2000, Begg, Fischer και Dornbusch, 2007, Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Σημειώνεται ότι μια αποτελεσματική κατά Pareto κατανομή πόρων χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα να μην είναι δυνατό να βελτιωθεί η θέση ή η ευημερία κάποιου ατόμου χωρίς να χειροτερέψει η θέση ή η ευημερία κάποιου άλλου (Stiglitz, 2000, Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009), ενώ η ισότητα ή διαφορετικά η δικαιοσύνη γίνεται αντιληπτή όταν τηρούνται δύο βασικές αρχές, και συγκεκριμένα η αρχή της οριζόντιας ισότητας και η αρχή της κάθετης ισότητας (Stiglitz, 2000, Γεωργακόπουλος, 2005, Begg, Fischer και Dornbusch, 2007), οι οποίες αναλύονται περαιτέρω στα επόμενα κεφάλαια.

Όσον αφορά στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι μηχανισμοί των ανταγωνιστικών αγορών οδηγούν σε καταστάσεις αποτελεσματικής κατά Pareto κατανομής πόρων, τα θεμελιώδη θεωρήματα της οικονομικής της ευημερίας ορίζουν ότι απαιτείται να τηρούνται τρεις βασικές αρχές, και συγκεκριμένα η αρχή της αποτελεσματικότητας ανταλλαγής, η αρχή της αποτελεσματικότητας παραγωγής και η αρχή της αποτελεσματικότητας μείγματος προϊόντος (Stiglitz, 2000). Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, εάν οι εν λόγω συνθήκες δεν ικανοποιούνται, δικαιολογείται η κρατική παρέμβαση στην οικονομία και ειδικότερα στις αγορές. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση αυτή, το κράτος και συγκεκριμένα η κυβέρνηση και οι δημόσιοι φορείς απαιτείται να επιβάλουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας (property rights), καθώς και τα απαραίτητα κοινωνικά συμβόλαια (social contracts), χωρίς την ύπαρξη των οποίων οι αγορές από μόνες τους δεν είναι δυνατό να λειτουργήσουν (Stiglitz, 2000).

Στο σημείο αυτό, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθούν οι λόγοι για τους οποίους οι μηχανισμοί των αγορών ενδέχεται να μην καταλήγουν στην άριστη κατά Pareto κατανομή πόρων, οι οποίοι είναι γνωστοί ως «αποτυχίες της αγοράς» (Stiglitz, 2000, Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Σύμφωνα με τους Rosen, Gayer, Ράπανο και Καπλάνογλου (2009), οι λόγοι αυτοί διακρίνονται σε δύο γενικές κατηγορίες και συγκεκριμένα στην ισχύ στην αγορά και στην ανυπαρξία

αγορών, ενώ ο Stiglitz (2000) προβαίνει σε μια πιο αναλυτική κατηγοριοποίηση των «αποτυχιών της αγοράς», η οποία περιλαμβάνει την αποτυχία του ανταγωνισμού, τα δημόσια αγαθά (δηλαδή εκείνα τα αγαθά που είναι μη ανταγωνιστικά στην κατανάλωσή τους και δεν είναι δυνατό να αποκλειστεί κάποιο άτομο από την τελευταία), τις εξωτερικότητες (δηλαδή τις καταστάσεις κατά τις οποίες η συμπεριφορά ενός ατόμου ή η δραστηριότητα μιας οντότητας επηρεάζει την ευημερία ενός άλλου ατόμου ή μιας άλλης οντότητας αντίστοιχα κατά τρόπο, ώστε αυτό να πραγματοποιείται εκτός της αγοράς), τις ατελείς αγορές, την ανυπαρξία πληροφόρησης ή την ασύμμετρη (ατελή) πληροφόρηση (δηλαδή την κατάσταση στην οποία η μία πλευρά που εμπλέκεται σε μια οικονομική συναλλαγή έχει καλύτερη πληροφόρηση για το αγαθό ή την υπηρεσία που ανταλλάσσεται από την άλλη πλευρά) και τις μακροοικονομικές ανισορροπίες, όπως η ανεργία.

Βέβαια, πέρα από τους έξι προαναφερθέντες λόγους, όπως ισχυρίζεται ο Stiglitz (2000), υπάρχουν δύο επιπλέον λόγοι για δράση ή παρέμβαση από την πλευρά του κράτους και ειδικότερα της κυβέρνησης ακόμη και στην περίπτωση που ο μηχανισμός της αγοράς καταλήγει σε άριστη κατά Pareto κατανομή πόρων. Πρώτον, η ανταγωνιστική αγορά δύναται να έχει οδηγήσει σε κοινωνικά ανεπιθύμητη διανομή εισοδήματος και δεύτερον ακόμη και όταν τα άτομα έχουν λάβει την απαραίτητη πληροφόρηση, ενδέχεται να μην αξιολογούν σωστά τα αγαθά που καταναλώνουν, δικαιολογώντας την κυβερνητική παρέμβαση, η οποία αποσκοπεί στην προστασία τους (Stiglitz, 2000). Στη δεύτερη περίπτωση, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα «οιονεί κοινωνικά αγαθά» (“merit goods”), των οποίων την έννοια ανέπτυξε ο Musgrave (1959), προκειμένου να περιγράψει τα αγαθά που πρέπει να παρέχονται ακόμη και αν τα μέλη της κοινωνίας δεν τα ζητούν.

Ωστόσο, όλοι οι προαναφερθέντες λόγοι για κυβερνητικές παρεμβάσεις, οι οποίες στοχεύουν στη διόρθωση των «αποτυχιών της αγοράς», δεν καθιστούν απαραίτητα επιθυμητό οποιοδήποτε κυβερνητικό πρόγραμμα με τέτοιο στόχο (Stiglitz, 2000). Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι η αγορά δεν κατανέμει τους πόρους με άριστο τρόπο δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η κυβέρνηση με τη δική της παρέμβαση θα επιτύχει τη βελτίωση της κατάστασης (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Ως εκ τούτου, σε κάθε περίπτωση, επιβάλλεται να αξιολογούνται τα πλεονεκτήματα και τα

μειονεκτήματα τόσο της κυβερνητικής πολιτικής, όσο και της εφαρμογής της τελευταίας (Stiglitz, 2000, Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009).

Παράλληλα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής επιλογής, σε περίπτωση που δεν επιτυγχάνεται κατά Pareto βελτίωση της ευημερίας, υπάρχουν τρεις μέθοδοι κοινωνικής επιλογής, και συγκεκριμένα η μέθοδος του συμψηφισμού, η οποία διέπεται από την αρχή του συμψηφισμού, οι συνδυασμοί μέτρων αποτελεσματικότητας και ισότητας, οι οποίοι διέπονται από την αρχή της αντιστάθμισης ή ανταπόδοσης, και η μέθοδος των σταθμισμένων ωφελειών, η οποία διέπεται από την αρχή των σταθμισμένων καθαρών ωφελειών (Stiglitz, 2000). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι κάθε κοινωνία διαμορφώνει μέσω των επιλογών της τις πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες με τη σειρά τους ορίζουν τα θεσμικά πλαίσια εντός των οποίων μπορούν να λειτουργήσουν οι αγορές.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, κρίνεται καταλυτικής σημασίας να συμπεριληφθεί στη θεωρητική ανάλυση του παρόντος τμήματος και η θεσμική οικονομική (institutional economics), η οποία προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη των εγχώριων θεσμών και οργανισμών που επικρατούν σε μια οικονομία και διέπουν τις συναλλαγές της, καθώς και του τρόπου με τον οποίο οι θεσμοί αυτοί αναδύονται, εξελίσσονται και επηρεάζουν τη συμπεριφορά των μεμονωμένων ατόμων (Rossiaud και Locatelli, 2010). Αρκετοί από τους μελετητές της θεσμικής οικονομικής, όπως οι Hodgson (1993) και Rutherford (1996), πραγματοποιούν αναφορές στη διάκριση της παλαιάς θεσμικής οικονομικής (old institutional economics), η οποία αναπτύχθηκε κυρίως από τους Thorstein Veblen, Wesley Mitchel, John Commons και Clarence Ayres, από τη νέα θεσμική οικονομική (new institutional economics), η οποία τις τελευταίες δεκαετίες επαναφέρει τους θεσμούς στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος των οικονομολόγων και της οποίας κύριοι εκπρόσωποι είναι οι Ronald Coase, Douglass North, Robert Fogel και Oliver Williamson.

Ειδικότερα, η διάκριση ανάμεσα στην παλαιά και τη νέα θεσμική οικονομική έγκειται στο γεγονός ότι η τελευταία επιχειρεί να ερμηνεύσει τους θεσμούς, δηλαδή να κατανοήσει και να αναλύσει την εμφάνιση, τη λειτουργία και την εξέλιξή τους, χρησιμοποιώντας το ίδιο το θεωρητικό και μεθοδολογικό «οπλοστάσιο» της νεοκλασικής θεωρίας. Μάλιστα, όπως υπογραμμίζει ο Coase (1984), σε αντίθεση με

την παλαιά, η νέα θεσμική οικονομική «χρησιμοποιεί την τρέχουσα θεωρία, προκειμένου να αναλύσει τη λειτουργία των θεσμών και να ανακαλύψει το ρόλο που διαδραματίζουν αυτοί στη λειτουργία της οικονομίας». Κατά συνέπεια, χαρακτηριστικό γνώρισμα της νέας θεσμικής οικονομικής αποτελεί η επιμονή της τελευταίας να αναλύσει και να κατανοήσει τους οικονομικούς θεσμούς βασιζόμενη στη νεοκλασική θεωρία (Ιωαννίδης, 1995).

Αναλυτικότερα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Klein (1999), η νέα θεσμική οικονομική συνιστά ένα «θεωρητικό εγχείρημα, το οποίο συνδυάζοντας την οικονομία, τους νόμους, τις πολιτικές επιστήμες, την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία, επιχειρεί να κατανοήσει τους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς». Ως εκ τούτου, η τελευταία παρατηρείται να δανείζεται αρχές και εργαλεία από ποικίλες κοινωνικές επιστήμες, αλλά η «γλώσσα» που χρησιμοποιεί κατά κύριο λόγο είναι η οικονομική (Klein, 1999). Ειδικά, κατά την προσπάθειά της να αναλύσει τους οικονομικούς θεσμούς δανείζεται εργαλεία από τη νεοκλασική θεωρία, ενώ προσθέτει σε αυτά τόσο το συναλλακτικό κόστος, όσο και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας (Ankarloo, 2002). Με λίγα λόγια, ο σκοπός της έγκειται «στην οριοθέτηση των θεσμών, καθώς και στην εξέλιξη και τη μεταρρύθμιση των τελευταίων» (Klein, 1999).

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι, λόγω των επιστημολογικών θεμελίων της νέας θεσμικής οικονομικής, ο πυρήνας της τελευταίας είναι να αναπτύξει μια λειτουργική προσέγγιση των θεσμών (Rossiaud και Locatelli, 2010). Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν πολλοί συγγραφείς, ο λειτουργικός ρόλος των θεσμών είναι διττός (Rossiaud και Locatelli, 2010). Πρώτον, οι θεσμοί, οι οποίοι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ορίζονται από το North (1990, 1991) ως «κανόνες του παιχνιδιού», είτε επίσημοι, είτε ανεπίσημοι, επιτρέπουν τη μείωση της αβεβαιότητας που αντιμετωπίζουν τα άτομα στις συναλλαγές, την οποία ο North (2005) αποκαλεί «αβεβαιότητα του ανθρώπινου περιβάλλοντος», θέτοντας περιορισμούς στις επιλογές κάθε ατόμου (North, 1991, Rossiaud και Locatelli, 2010). Αυτός είναι και ο λόγος που οι θεσμοί δύνανται να θεωρηθούν ως καθοριστικός παράγοντας της οικονομικής επίδοσης (Rossiaud και Locatelli, 2010).

Ειδικότερα, οι θεσμοί σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που τίθενται από την οικονομική επιστήμη καθορίζουν το σύνολο των επιλογών και ως εκ τούτου προσδιορίζουν το συναλλακτικό κόστος και το κόστος παραγωγής και κατά συνέπεια

την κερδοφορία και τη σκοπιμότητα της συμμετοχής στην οικονομική δραστηριότητα (North, 1991). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αποδεικνύει την καταλυτική σημασία των θεσμών στη λειτουργία της οικονομίας, είναι η κατάργηση στα τέλη της δεκαετίας του '90, επί προεδρίας Bill Clinton, της νομοθεσίας Glass-Steagall, δηλαδή του Τραπεζικού Νόμου του 1933 (Banking Act of 1933) της δημοκρατικής κυβέρνησης του Franklin Delano Roosevelt, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται τραπεζικές κρίσεις.

Δεύτερον, οι θεσμοί «παρέχουν τη δομή των κινήτρων μιας κοινωνίας και ειδικά μιας οικονομίας» (North, 1991). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ίδιο, καθώς εξελίσσεται μια τέτοια δομή, διαμορφώνει την κατεύθυνση της οικονομικής αλλαγής προς την ανάπτυξη, τη στασιμότητα ή την ύφεση. Μάλιστα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι στον εν λόγω λειτουργικό ρόλο των θεσμών εμφανίζεται να επιμένει περισσότερο η σύγχρονη προσέγγιση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (Rossiaud και Locatelli, 2010), της οποίας οι υποστηρικτές τονίζουν ότι «οι δομές των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε περιουσιακά στοιχεία επηρεάζουν τη χρήση των πόρων κατά κάποιους ειδικούς και προβλέψιμους τρόπους», καθώς επιδρούν στα κίνητρα και στις συμπεριφορές των ιδιοκτητών των τελευταίων (Furubotn και Pejovich, 1972).

Παράλληλα, στα πλαίσια της οικονομικής ανάλυσης περί συναλλακτικού κόστους, οι οικονομικοί θεσμοί θεωρούνται ως «δομές διακυβέρνησης», οι οποίες καθορίζονται από τους συναλλασσομένους για τη διαχείριση των συναλλαγών τους, ενώ με τη σειρά της, η δομή διακυβέρνησης ορίζεται ως «το ρητό ή σιωπηρό συμβατικό πλαίσιο που διέπει μια συναλλαγή» (Williamson, 2005). Αναλυτικότερα, όπως ισχυρίζεται ο Williamson (2005), οι οικονομικοί θεσμοί προκύπτουν από την προσπάθεια των συναλλασσομένων για επίτευξη αποτελεσματικότητας μέσω μείωσης του κόστους των συναλλαγών τους, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να καταλήγουν στην ουσία στη δημιουργία δομών διακυβέρνησης, επιτυγχάνοντας μείωση του συναλλακτικού κόστους και ως εκ τούτου αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων τους.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η νέα θεσμική οικονομική προβαίνει στην ανάλυση των θεσμών, στηριζόμενη σε δύο βασικά πλαίσια, και συγκεκριμένα σε ένα μακροοικονομικό, όπως αυτό αναπτύχθηκε από το North (1991), το οποίο αφορά στο θεσμικό περιβάλλον που συγκεντρώνει όλους τους τυπικούς και άτυπους κανόνες (όπως οι κοινές πεποιθήσεις, οι πολιτικοί θεσμοί, οι σχετικοί με τα δικαιώματα

ιδιοκτησίας νόμοι, οι δικαστικοί θεσμοί, οι διοικητικές ικανότητες του κράτους, κ.λπ.), και σε ένα μικροοικονομικό, όπως αυτό αναπτύχθηκε από το Williamson (2005), το οποίο αφορά στις δομές διακυβέρνησης που καθορίζονται από τους συναλλασσομένους, ώστε να παρέχουν ένα πλαίσιο για τις συναλλαγές που πραγματοποιούνται εντός του εν λόγω θεσμικού περιβάλλοντος (Rossiaud και Locatelli, 2010).

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σημαντικό να αναφερθούν και οι έννοιες της «θεσμικής συμπληρωματικότητας» (“institutional complementarity”) και της «θεσμικής ιεραρχίας» (“institutional hierarchy”). Συγκεκριμένα, η συμπληρωματικότητα των θεσμικών μορφών περιγράφει μια σύνθεση στην οποία η βιωσιμότητα μιας θεσμικής μορφής εξαρτάται έντονα ή εξ ολοκλήρου από την ύπαρξη διαφόρων άλλων θεσμικών μορφών, ώστε ο συνδυασμός τους να προσφέρει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα και καλύτερη απόδοση σε σύγκριση με εναλλακτικές συνθέσεις (Crouch, et al., 2005). Μάλιστα, οι Amable, Ernst και Palombarini (2005) κάνουν λόγο για δύο διαφορετικούς ορισμούς της θεσμικής συμπληρωματικότητας. Ειδικότερα, ο πρώτος ορισμός αναφέρεται σε ένα μέτρο απόδοσης, καθώς δύο θεσμικές μορφές είναι συμπληρωματικές όταν ωθούν την οικονομία προς ένα «τοπικό βέλτιστο» (“local optimum”) και η μεταβολή της μιας μορφής, ενώ η άλλη παραμένει αμετάβλητη, οδηγεί σε κατώτερη συστημική απόδοση (Amable, Ernst και Palombarini, 2005).

Με τη σειρά του, ο δεύτερος ορισμός αφορά στην έννοια της δυναμικής σταθερότητας, καθώς υπάρχει συμπληρωματικότητα μεταξύ δύο θεσμικών μορφών όταν η ύπαρξη της μιας μορφής ενισχύει την ύπαρξη της άλλης, χωρίς την ανάγκη αναφοράς στην έννοια της συστημικής απόδοσης (Amable, Ernst και Palombarini, 2005). Γενικά, η θεσμική συμπληρωματικότητα δύναται συνήθως να γίνεται κατανοητή ως το γεγονός ότι η αποτελεσματικότητα των κανόνων αναφορικά με την επίτευξη του λειτουργικού ρόλου που αποδίδεται σε αυτούς εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο ο θεσμός λειτουργεί σε συνδυασμό με διάφορους άλλους κανόνες, οι οποίοι ισχύουν σε μια δεδομένη οικονομία (Amable, 2005). Εντούτοις, όπως επισημαίνουν οι Crouch, et al. (2005), σε αντίθεση με την έννοια της θεσμικής συμπληρωματικότητας, η οποία συνεπάγεται συμμετρία, η θεσμική ιεραρχία δίνει έμφαση στην ασυμμετρία.

Ειδικότερα, η ιεραρχία των θεσμικών μορφών περιγράφει μια σύνθεση στην οποία, για μια δεδομένη περίοδο και μια συγκεκριμένη κοινωνία, ιδιαίτερες θεσμικές

μορφές επιβάλλουν τη λογική τους στη θεσμική αρχιτεκτονική στο σύνολό της, προσδίδοντας ένα κυρίαρχο τόνο στη λειτουργία του κανονισμών (Crouch, et al., 2005). Μάλιστα, οι τελευταίοι παραθέτουν δύο ορισμούς της θεσμικής ιεραρχίας, ένα στατικό και ένα δυναμικό. Αναλυτικότερα, η πρώτη ερμηνεία αφορά στη θεσμική ιεραρχία από το σχεδιασμό της, η οποία σημαίνει ότι κατά τη διάρκεια της σύλληψης μιας θεσμικής μορφής λαμβάνονται υπόψη ρητά ή σιωπηρά οι περιορισμοί μιας άλλης ανώτερης θεσμικής μορφής (Crouch, et al., 2005). Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, ο μετασχηματισμός μιας θεσμικής μορφής οδηγεί στην ανάπτυξη διαφόρων άλλων θεσμικών μορφών μέσω του εύρους και της έντασης των επιπτώσεών του (Crouch, et al., 2005).

Επιπρόσθετα, στα εν λόγω πλαίσια, αξιοσημείωτη είναι και η προτεινόμενη από τον Amable (2003) κατηγοριοποίηση των θεσμών σε πέντε μεγάλες περιοχές. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον τελευταίο, τις πέντε μεγάλες θεσμικές περιοχές (institutional areas) απαρτίζουν ο «ανταγωνισμός προϊόντος - αγοράς» (“product-market competition”), ο «δεσμός μεταξύ μισθού και εργασίας» (“wage-labour nexus”), ο «χρηματοοικονομικός τομέας» (“financial sector”), η «κοινωνική προστασία» (“social protection”) και το «εκπαιδευτικό σύστημα» (“education system”), οι οποίες μάλιστα λαμβάνουν διαφορετικές μορφές σε καθένα από τους πέντε ιδανικούς τύπους καπιταλισμού (ideal types of capitalism), όπως αυτοί προτείνονται από τον Amable (2003) και πιο συγκεκριμένα αφορούν στον «αγγλοσαξονικό καπιταλισμό» (“market-based economies”), στο «σκανδιναβικό καπιταλισμό» (“social-democratic economies”), στον «ασιατικό καπιταλισμό» (“Asian capitalism”), στον «καπιταλισμό της Κεντρικής Ευρώπης» (“Continental European capitalism”) και στον «καπιταλισμό της Νότιας Ευρώπης» (“South European capitalism”). Τόσο οι πέντε ιδανικοί τύποι καπιταλισμού, όσο και οι πέντε μεγάλες περιοχές θεσμών, καθώς και οι μορφές που λαμβάνουν οι τελευταίες σε καθένα από τους προαναφερθέντες τύπους καπιταλισμού παρουσιάζονται και αναλύονται από τον Amable (2003) στο βιβλίο του με τίτλο *The Diversity of Modern Capitalism*.

Τέλος, από τη δική τους πλευρά, οι Hall και Soskice (2001), διερευνώντας τις συμπληρωματικότητες μεταξύ των εθνικών θεσμικών δομών και των στρατηγικών που επιλέγουν οι επιχειρήσεις, προκειμένου να προσαρμόζονται στις οικονομικές αλλαγές, διακρίνουν δύο είδη πολιτικών οικονομιών, και συγκεκριμένα τις «φιλελεύθερες

οικονομίες της αγοράς» (“liberal market economies”) και τις «συντονισμένες οικονομίες της αγοράς» (“coordinated market economies”), οι οποίες «συνιστούν ιδανικούς τύπους πολιτικών οικονομιών στους πόλους ενός φάσματος κατά μήκος του οποίου δύνανται να παραταχθούν πολλά έθνη». Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την προσέγγιση των Hall και Soskice (2001), στις φιλελεύθερες οικονομίες της αγοράς, οι επιχειρήσεις συντονίζουν τις δραστηριότητές τους κυρίως μέσω ιεραρχιών και ανταγωνιστικών ρυθμίσεων της αγοράς, ενώ στις συντονισμένες οικονομίες της αγοράς, οι επιχειρήσεις εξαρτώνται περισσότερο από διευθετήσεις εκτός της αγοράς. Επιπλέον, αξίζει να τονιστεί ότι, σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες οικονομίες της αγοράς, όπου τα αποτελέσματα ισορροπίας της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων προκύπτουν συνήθως από τις συνθήκες ζήτησης και προσφοράς στις ανταγωνιστικές αγορές, στην περίπτωση των συντονισμένων οικονομιών της αγοράς, οι ισορροπίες στις οποίες οι επιχειρήσεις συντονίζουν τις δραστηριότητές τους είναι συχνότερα το αποτέλεσμα της στρατηγικής αλληλεπίδρασης μεταξύ επιχειρήσεων και άλλων φορέων (Hall και Soskice, 2001).

2.5. ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ GEERT HOFSTEDE

Όπως υποστηρίζουν πολλοί επιστήμονες, ο πολιτισμός, ή διαφορετικά η κουλτούρα, επηρεάζει το σύστημα των αξιών ενός ατόμου και κατά συνέπεια τη συμπεριφορά του (Hofstede, 1983b, Tse, Lee, Vertinsky και Wehrung, 1988, Brooks, 1994, Leidner, Carlsson, Elam και Corrales, 1999, Henrich, 2000, Berthon, Pitt και Ewing, 2001, Schramm-Nielsen, 2001, Jung, 2002). Μάλιστα, αρκετοί θεωρούν ότι είναι σημαντικό να κατανοηθούν οι πολιτισμικές αξίες των μεμονωμένων ατόμων, προκειμένου να κατανοηθούν η επιχειρηματική συμπεριφορά και τα αποτελέσματά τους (Peterson, 1988, Hampden-Turner και Trompenaars, 1996, Crocombe, 2001). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι πολιτισμικές αξίες είναι σταθερές και βαθιά ριζωμένες στα άτομα, ενώ τα ορατά αποτελέσματα των πράξεων, των λέξεων και των συμπεριφορών των τελευταίων δύνανται να εντοπιστούν στις πολιτισμικές τους αξίες (Hofstede 1991, Hoppe, 1998, Hofstede και Hofstede, 2005).

Της ίδιας άποψης είναι και ο Hofstede (1980), ο οποίος θεωρεί ότι οι εθνικές κουλτούρες είναι πρωτίστως θεμελιώδεις και αποτελούνται από αόρατες αξίες, οι

οποίες κατέχονται από την πλειοψηφία των μελών τους, ενώ παράλληλα τονίζει ότι είναι αρκετά βαθιά ριζωμένες, συχνά ασυνείδητες και σχετικά σταθερές με την πάροδο του χρόνου (Hofstede και Soeters, 2002, Hofstede και Usunier, 2003). Τα εν λόγω χαρακτηριστικά της εθνικής κουλτούρας οδήγησαν το Hofstede (1980) να παρουσιάσει μια πολυδιάστατη άποψη της τελευταίας, προσδιορίζοντας ένα περιορισμένο σύνολο κοινωνικών αξιών, τις οποίες όρισε ως «πολιτισμικές διαστάσεις» και στη συνέχεια ποσοτικοποίησε, σχηματίζοντας δείκτες με τη βοήθεια των οποίων προέβη στη σύγκρισή τους.

Αναλυτικότερα, οι πολιτισμικές αυτές διαστάσεις προσδιορίστηκαν μέσα από μια μεγάλη εμπειρική έρευνα του Hofstede (1980), κατά την οποία ο τελευταίος εξέτασε τις συνδεόμενες με την εργασία αξίες των εργαζομένων της πολυεθνικής εταιρείας IBM σε 50 χώρες και 3 γεωγραφικές περιοχές. Μέσα από την έρευνα αυτή, ο Hofstede (1980) διαπίστωσε ότι το ήμισυ της διακύμανσης των μέσων βαθμολογιών δύναται να ερμηνευτεί από τέσσερις σχετικές με την εργασία πολιτισμικές διαστάσεις κατά τις οποίες διαφέρουν οι χώρες και θεώρησε ότι υπάρχουν συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ αυτών των πολιτισμικών διαστάσεων και των προτιμήσεων και πράξεων των μεμονωμένων ατόμων.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Hofstede (1983b) υποστήριξε ότι οι εν λόγω πολιτισμικές διαστάσεις χαρακτηρίζουν, σε γενικές γραμμές, την εθνική κουλτούρα από την άποψη του μέσου προτύπου των πεποιθήσεων και των αξιών της και συμβάλλουν στην ερμηνεία των ομοιοτήτων και διαφορών ανάμεσα στις επιμέρους κουλτούρες και χώρες σε όλο τον κόσμο, καθώς προσδιορίζουν τις βασικές αξίες που επιχειρούν να εξηγήσουν τις τελευταίες (Hofstede, 1980). Πράγματι, αυτός είναι και ο λόγος που οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) έχουν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς ως εργαλεία ανάλυσης και ερμηνείας των ανθρωπίνων τάσεων προερχόμενων από διαφορετικές χώρες (Hooper, Northcott και Yong, 2010).

Σύμφωνα με το Hofstede (1980, 1983a), οι τέσσερις «εθνικές πολιτισμικές διαστάσεις», οι οποίες σχετίζονται με τις προτιμήσεις και πράξεις ενός μεμονωμένου ατόμου, είναι οι εξής: η «απόσταση ισχύος» (“power distance”), ο «ατομικισμός» (“individualism”), η «αποφυγή αβεβαιότητας» (“uncertainty avoidance”) και η «αρρενωπότητα» (“masculinity”). Ειδικότερα, πρόκειται για τη μεγάλη έναντι της μικρής απόστασης ισχύος, τον ατομικισμό ή την ατομικότητα έναντι του

«κολεκτιβισμού» (“collectivism”) ή της συλλογικότητας, την ισχυρή έναντι της ασθενούς αποφυγής αβεβαιότητας και την αρρενωπότητα έναντι της «θηλυκότητας» (“femininity”). Οι βαθμολογίες των πολιτισμικών αυτών διαστάσεων υπό φυσιολογικές συνθήκες λαμβάνουν μια τιμή μεταξύ του 0 και του 100, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι τιμές κάτω από το 0 ή πάνω από το 100 δεν είναι τεχνικά εφικτές (Hofstede, 1994).

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να αναφερθεί ότι αργότερα οι Hofstede και Bond (1988) πρόσθεσαν στο υπόδειγμα των τεσσάρων πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) και μια πέμπτη διάσταση, η οποία αφορά στο «μακροπρόθεσμο προσανατολισμό» (“long-term orientation”) έναντι του «βραχυπρόθεσμο προσανατολισμού» (“short-term orientation”) ή διαφορετικά στο «δυναμισμό του Κομφούκιου». Στη συνέχεια αναλύονται τόσο οι τέσσερις πρωταρχικές πολιτισμικές διαστάσεις του υποδείγματος του Hofstede (1980), όσο και η πέμπτη πολιτισμική διάσταση, η οποία προστέθηκε μεταγενέστερα.

2.5.1. ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΙΣΧΥΟΣ (Η ΔΥΝΑΜΗΣ Ή ΕΞΟΥΣΙΑΣ)

Η απόσταση ισχύος (power distance) παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές οι ανισότητες μεταξύ των μελών μιας κουλτούρας (Hofstede, 1980). Όπως επισημαίνουν οι Hooper, Northcott και Yong (2010), η εν λόγω διάσταση αφορά στη διαχείριση της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων μιας κοινωνίας και υποδεικνύει το βαθμό στον οποίο τα λιγότερο ισχυρά μέλη των οργανώσεων μέσα σε μια κοινωνία αναμένουν και αποδέχονται το γεγονός ότι η δύναμη είναι άνισα κατανομημένη. Όμοια είναι και η διατύπωση της Ince (2009), η οποία αναφέρει ότι ο δείκτης της απόστασης ισχύος φανερώνει το βαθμό στον οποίο οι ανισότητες είναι ανεκτές και αναμενόμενες από το γενικό πληθυσμό, και ως επί το πλείστον το λιγότερο ισχυρό. Συγκεκριμένα, οι μεγάλες αποστάσεις ισχύος σημαίνουν ότι οι υφιστάμενοι είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένοι από τα αφεντικά τους και οι νέοι έχουν μεγάλο σεβασμό για τους ηλικιωμένους και τα άτομα σε θέσεις με υψηλό κύρος (Ince, 2009).

Παράλληλα, σύμφωνα με τους Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), η απόσταση ισχύος αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο γίνεται αποδεκτή η ιεραρχική και άνιση κατανομή σε θεσμούς και οργανώσεις. Η κύρια ανησυχία αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες χειρίζονται το πρόβλημα της ανθρώπινης ανισότητας (Tsakumis,

Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Ειδικότερα, οι κουλτούρες ή οι κοινωνίες με υψηλό βαθμό απόστασης ισχύος αποδέχονται την ανισότητα και τη θεσμοθέτησή της σε ιεραρχίες (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011), οι οποίες τοποθετούν τους ανθρώπους στις «νόμιμες» θέσεις τους (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007). Αντίθετα, οι κουλτούρες ή οι κοινωνίες με χαμηλό βαθμό απόστασης ισχύος αντιλαμβάνονται την ανισότητα ως ανεπιθύμητη (Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011) και χαρακτηρίζονται από την κανονιστική αξία σύμφωνα με την οποία οι ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων πρέπει να ελαχιστοποιηθούν (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011), ενώ υποστηρίζουν ότι οι ιεραρχίες στο εσωτερικό μιας κοινωνίας και στις οργανώσεις της πρέπει να υπάρχουν μόνο για λόγους διοικητικών ευκολιών (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007).

Τέλος, ο Richardson (2008) σημειώνει ότι η πολιτισμική αυτή διάσταση εστιάζει στο βαθμό της ισότητας ή της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων σε μια χώρα. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο, μια κατάταξη σε θέση με μεγάλη απόσταση ισχύος δείχνει ότι οι ανισότητες της εξουσίας και του πλούτου έχουν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν στο εσωτερικό της χώρας. Οι χώρες αυτές, σε γενικές γραμμές, ακολουθούν ένα ταξικό σύστημα, το οποίο δεν επιτρέπει σημαντική ανοδική κινητικότητα στους πολίτες του (Richardson, 2008). Από την άλλη πλευρά, όπως αναφέρει ο τελευταίος, μια κατάταξη σε θέση με μικρή απόσταση ισχύος υποδηλώνει ότι η χώρα κάθε άλλο παρά έμφαση δίνει στις διαφορές ανάμεσα στην εξουσία και τον πλούτο των πολιτών της. Σε τέτοιες χώρες τονίζεται η ισότητα και η ευκαιρία για όλους (Richardson, 2008).

2.5.2. ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ (Η ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ) – ΚΟΛΕΚΤΙΒΙΣΜΟΣ (Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ)

Ο Hofstede (1980) θεωρεί ότι ο ατομικισμός (individualism) είναι η προτίμηση σε ένα χαλαρά δεμένο κοινωνικό ιστό σε αντίθεση με τον κολεκτιβισμό (collectivism), ο οποίος αφορά σε έναν αλληλοεξαρτώμενο και σφιχτά δεμένο κοινωνικό ιστό. Σύμφωνα με την Ince (2009), ο δείκτης αυτός αντιπροσωπεύει τη στάθμιση προς μια ατομικιστική κοινωνία έναντι μιας κολεκτιβιστικής κοινωνίας, με τα μέλη της πρώτης

να επικεντρώνονται στους εαυτούς τους και στις ανάγκες της άμεσης οικογένειάς τους αντί να λειτουργούν ως μέρος μιας συνεκτικής διευρυμένης οικογένειας ή κοινότητας, όπως συμβαίνει σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από περισσότερη συλλογικότητα, η οποία τείνει, επίσης, να είναι περισσότερο πατριωτική. Συνήθως, οι δυτικές χώρες είναι ατομικιστικές σε πολύ έντονο βαθμό, ενώ οι ανατολικές χώρες διαθέτουν πολύ πιο συλλογικό τρόπο σκέψης (Ince, 2009).

Όμοια είναι και η διατύπωση των Hooper, Northcott και Yong (2010), οι οποίοι σημειώνουν ότι με την εν λόγω διάσταση πραγματοποιείται αναφορά στη σχέση μεταξύ των ατόμων και των συλλογικοτήτων. Συγκεκριμένα, οι τελευταίοι υποστηρίζουν ότι η πολιτισμική διάσταση του ατομικισμού σχετίζεται με τις κοινωνίες, στις οποίες οι δεσμοί μεταξύ των ατόμων είναι χαλαροί και ο καθένας αναμένεται να φροντίζει τον εαυτό του και την άμεση οικογένειά του. Από την άλλη πλευρά, ο κολεκτιβισμός αφορά στις κοινωνίες στις οποίες οι άνθρωποι από τη γέννησή τους ολοκληρώνονται σε ισχυρές, συνεκτικές ομάδες, οι οποίες συνεχίζουν να τους προστατεύουν σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους με αντάλλαγμα την τυφλή πίστη των μελών τους (Hofstede, Hofstede, 2005). Κατά συνέπεια, η διάσταση αυτή μετράται από την άποψη του βαθμού κατά τον οποίο το ατομικό συμφέρον υπερισχύει των συλλογικών συμφερόντων (Hooper, Northcott, Yong, 2010).

Όπως επισημαίνουν οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011), ο ατομικισμός σχετίζεται με την αυτοαντίληψη του «εγώ» ή του «εμείς» των ανθρώπων και το βαθμό αλληλεξάρτησης που μία κοινωνία συντηρεί μεταξύ των μελών της. Ειδικότερα, στις κουλτούρες που χαρακτηρίζονται από υψηλό ατομικισμό, τα άτομα θεωρούνται ότι έχουν μια δική τους ταυτότητα, η οποία διακρίνεται από την υπαγωγή τους σε μια ομάδα και δεν εξαρτάται από αυτή (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Από την άλλη πλευρά, στις κουλτούρες που χαρακτηρίζονται από χαμηλό ατομικισμό, το άτομο ολοκληρώνεται μόνο όταν υπάγεται σε μια ομάδα (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007), ενώ η βασική μονάδα της κοινωνίας είναι η ομάδα και όχι το άτομο (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011).

Τέλος, ο Richardson (2008) υποστηρίζει ότι η εν λόγω πολιτισμική διάσταση εστιάζει στο βαθμό στον οποίο μια χώρα υποστηρίζει την ατομική ή τη συλλογική προσπάθεια και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο, μια

κατάταξη σε θέση με υψηλό ατομικισμό δείχνει ότι η ατομικότητα και τα ατομικά δικαιώματα είναι κυρίαρχα στο εσωτερικό της χώρας. Μάλιστα, σε τέτοιες χώρες τα άτομα τείνουν να σχηματίζουν μεγαλύτερο αριθμό πιο χαλαρών σχέσεων (Richardson, 2008). Αντίθετα, όπως αναφέρει ο τελευταίος, μια κατάταξη σε θέση με χαμηλό ατομικισμό υποδεικνύει περισσότερο συλλογικής φύσης χώρες με στενούς δεσμούς μεταξύ των ατόμων. Οι χώρες αυτές ενισχύουν τις εκτεταμένες οικογένειες και τις συλλογικότητες, στις οποίες κάθε άτομο αναλαμβάνει την ευθύνη για τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του (Richardson, 2008).

2.5.3. ΑΠΟΦΥΓΗ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

Σύμφωνα με το Hofstede (1991), η αποφυγή αβεβαιότητας (uncertainty avoidance) παρέχει ένα μέτρο του βαθμού στον οποίο τα μέλη μιας κουλτούρας αισθάνονται να απειλούνται από αβεβαιότητα και ασαφείς, διαφορούμενες ή άγνωστες καταστάσεις. Επιπλέον, όπως αναφέρουν οι Hooper, Northcott και Yong (2010), η πολιτισμική διάσταση της αποφυγής αβεβαιότητας αναφέρεται στη στάση μιας χώρας απέναντι στην ασάφεια και την αβεβαιότητα. Η ισχυρή αποφυγή αβεβαιότητας υποδεικνύει μια κοινωνία, η οποία στηρίζεται σε πολύ δομημένες γραφειοκρατικές οργανώσεις και πολλούς κανόνες, ώστε να ελέγχει τους εργαζομένους και τους πολίτες, ενώ χαρακτηρίζεται από χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης στους κυβερνητικούς φορείς (Ince, 2009). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την ίδια, η ασθενής αποφυγή αβεβαιότητας υποδηλώνει μια κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από υψηλότερο επίπεδο εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις και τις αρχές, απαιτώντας λιγότερες δομές και κανόνες.

Σε σχέση με τις κουλτούρες με χαμηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας, οι κουλτούρες με υψηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας είναι πιο πιθανό να αποφύγουν αβέβαιες, ασαφείς και διαφορούμενες καταστάσεις (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011), οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε υψηλότερα επίπεδα ανησυχίας (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007). Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η αποφυγή αβεβαιότητας δεν ισοδυναμεί με αποφυγή του κινδύνου (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Βέβαια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι κουλτούρες με

υψηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας είναι συχνά διατεθειμένες να εμπλακούν σε επικίνδυνες καταστάσεις, υιοθετώντας αντίστοιχες συμπεριφορές, ώστε να μειώσουν τις ασάφειες, με την προϋπόθεση ότι η επικίνδυνη αυτή δράση τους θα μειώσει την ανησυχία τους αναφορικά με μια συγκεκριμένη κατάσταση (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007). Αντίθετα, σύμφωνα με τους ίδιους, οι κουλτούρες με χαμηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας είναι περισσότερο ικανές να χειριστούν αβέβαιες και ασαφείς καταστάσεις, οδηγώντας σε χαμηλότερα επίπεδα ανησυχίας. Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι τελευταίοι, ως αποτέλεσμα των μειωμένων αυτών επιπέδων ανησυχίας, τα άτομα στις κοινωνίες με χαμηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας δεν έχουν την τάση να εμπλέκονται σε επικίνδυνες καταστάσεις, υιοθετώντας ακόμη πιο επικίνδυνες συμπεριφορές.

Τέλος, όπως υποστηρίζει ο Richardson (2008), η διάσταση της αποφυγής αβεβαιότητας επικεντρώνεται στο επίπεδο της ανοχής στην αβεβαιότητα και την ασάφεια στο εσωτερικό μιας χώρας. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη διάσταση εξηγεί την έλλειψη ανοχής απέναντι στην ασάφεια και στην αβεβαιότητα μεταξύ των μελών μια κοινωνίας. Αναλυτικότερα, μια κατάταξη σε θέση με ισχυρή αποφυγή αβεβαιότητας δείχνει ότι μια χώρα έχει μικρή ανοχή στην αβεβαιότητα και την ασάφεια. Κατά συνέπεια, αυτό δημιουργεί μια προσανατολισμένη σε κανόνες χώρα, η οποία θεσπίζει νόμους, κανόνες και κανονισμούς για να μειώσει το βαθμό της αβεβαιότητας (Richardson, 2008). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον τελευταίο, μια κατάταξη σε θέση με ασθενή αποφυγή αβεβαιότητας υποδηλώνει ότι μια χώρα χαρακτηρίζεται από λιγότερη ανησυχία για ασάφεια και αβεβαιότητα και μεγαλύτερη ανοχή στις διαφορετικές απόψεις. Αυτό αντανακλάται σε μια χώρα που είναι σε μικρότερο βαθμό προσανατολισμένη σε κανόνες, δέχεται πιο εύκολα τις αλλαγές και αναλαμβάνει όλο και μεγαλύτερους κινδύνους (Richardson, 2008).

2.5.4. ΑΡΡΕΝΩΠΟΤΗΤΑ – ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑ

Οι Hooper, Northcott και Yong (2010) υποστηρίζουν ότι η πολιτισμική διάσταση της αρρενωπότητας - θηλυκότητας (masculinity - femininity) αναφέρεται στην κατανομή των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων σε μια κοινωνία. Όμοια είναι και η διατύπωση του Richardson (2008), ο οποίος αναφέρει ότι η πολιτισμική διάσταση της

αρρενωπότητας εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο μια χώρα κατανέμει τους κοινωνικούς (σε αντίθεση με τους βιολογικούς) ρόλους στα δύο φύλα. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο, ένας υψηλός βαθμός αρρενωπότητας υποδηλώνει ότι μια χώρα δίνει μεγαλύτερη σημασία στην επίτευξη, στον ηρωισμό, στην αυτοπεποίθηση και στην υλική επιτυχία. Από την άλλη πλευρά, ένας χαμηλός βαθμός αρρενωπότητας δείχνει ότι μια χώρα δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις, στη σεμνότητα, στην αλληλεγγύη, στη φροντίδα για τους αδύναμους και στην ποιότητα ζωής (Richardson, 2008), ενώ η οικονομία προωθεί την αναδιανομή του εισοδήματος και τις κοινωνικές δαπάνες (Πετράκης, 2010).

Από τη δική τους πλευρά, οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011) αναφέρουν ότι η πολιτισμική διάσταση της αρρενωπότητας - θηλυκότητας αφορά στο βαθμό στον οποίο διαφοροποιούνται οι ρόλοι των δύο φύλων, αλλά και στο βαθμό στον οποίο τονίζονται οι παραδοσιακές «αρσενικές» αξίες της απόδοσης και του ορατού επιτεύγματος σε σχέση με τις παραδοσιακές «θηλυκές» αξίες των σχέσεων, της φροντίδας και της ανατροφής. Ειδικότερα, οι κουλτούρες με υψηλό βαθμό αρρενωπότητας δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε «αρσενικά» χαρακτηριστικά, όπως αυτά του ανταγωνισμού, της επίτευξης υλικής επιτυχίας και της απόκτησης πλούτου, ενώ οι κουλτούρες με χαμηλό βαθμό αρρενωπότητας δίνουν μεγαλύτερη σημασία σε «θηλυκά» χαρακτηριστικά, όπως αυτά της καθοδήγησης και της επίτευξης καλύτερης ποιότητας ζωής (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011).

Όπως εύστοχα επισημαίνει και η Ince (2009), η διάσταση της αρρενωπότητας μιας κοινωνίας απεικονίζει τη δύναμη των «αρσενικών» αξιών σε μια κοινωνία, οι οποίες περιλαμβάνουν τη σπουδαιότητα των υλικών αγαθών, τη δύναμη, την αντοχή, τον εγωκεντρισμό, την ανταγωνιστικότητα και την αυτοπεποίθηση. Το αντίθετο μιας «αρσενικής» κοινωνίας είναι μια κοινωνία η οποία, σε γενικές γραμμές, υιοθετεί περισσότερο «θηλυκές» αξίες σε σχέση με εκείνες που αναφέρθηκαν προηγουμένως, όπως η σεμνότητα, η φροντίδα και η υπευθυνότητα απέναντι στους άλλους πολίτες (Ince, 2009). Σύμφωνα με το Hofstede (2001), οι κουλτούρες που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αρρενωπότητας εκτιμούν την υλική επιτυχία και τα επιτεύγματα, ενώ οι κουλτούρες που χαρακτηρίζονται από χαμηλό βαθμό αρρενωπότητας εκτιμούν τη φροντίδα για τους άλλους. Ο τελευταίος σημειώνει, επιπλέον, ότι οι αναπτυγμένες

χώρες έχουν την τάση να παρουσιάζουν υψηλότερο βαθμό αρρενωπότητας από τις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς και ότι οι κουλτούρες με υψηλό βαθμό αρρενωπότητας είναι λιγότερο ανεκτικές στις παραβιάσεις των νόμων.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξε κάποια κριτική αναφορικά με τη χρήση των όρων «αρρενωπότητα» και «θηλυκότητα» στο υπόδειγμα των πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980). Μάλιστα, δεδομένου ότι η αρρενωπότητα τονίζει τη σπουδαιότητα του προσανατολισμού στα επιτεύγματα στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, οι Roberts και Salter (1999) μετονόμασαν τη διάσταση της αρρενωπότητας του Hofstede (1980) σε «προσανατολισμό στο αποτέλεσμα», που αποτελεί ακριβέστερη περιγραφή της εν λόγω πολιτισμικής διάστασης του τελευταίου.

2.5.5. *ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟΣ ΚΑΙ ΒΡΑΧΥΠΡΟΘΕΣΜΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ*

Η πολιτισμική διάσταση του μακροπρόθεσμου - βραχυπρόθεσμου προσανατολισμού (long-term - short-term orientation) αποτελεί μια μεταγενέστερη προσθήκη στην αρχική μελέτη του Hofstede (1980) και βασίζεται στην επικράτηση του Κομφούκιου στην Ανατολή σε αντίθεση με τη Δύση (Ince, 2009). Η εν λόγω διάσταση ερμηνεύει την ταχεία οικονομική ανάπτυξη ενός μεγάλου αριθμού ασιατικών χωρών και αναφέρεται στο μελλοντικό προσανατολισμό μιας κοινωνίας ή μιας οικονομίας, όπως η έμφαση στο σχεδιασμό και τις επενδύσεις (Πετράκης, 2010). Συγκεκριμένα, η εν λόγω προσθήκη στο υπόδειγμα των τεσσάρων πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) της πέμπτης αυτής διάστασης, η οποία αφορά στο μακροπρόθεσμο έναντι του βραχυπρόθεσμου προσανατολισμού ή διαφορετικά στο δυναμισμό του Κομφούκιου, πραγματοποιήθηκε από τους Hofstede και Bond (1988), οι οποίοι την παρουσίασαν ως το βαθμό στον οποίο τοποθετείται μια αξία στο βραχυπρόθεσμο έναντι του μακροπρόθεσμου προσανατολισμού.

Παράλληλα, σύμφωνα με τους Hooper, Northcott και Yong (2010), η πολιτισμική διάσταση του μακροπρόθεσμου - βραχυπρόθεσμου προσανατολισμού αναφέρεται στη στάση μιας χώρας απέναντι στο χρόνο. Ειδικότερα, ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός σχετίζεται με την προώθηση των αρετών που είναι προσανατολισμένες στις μελλοντικές αμοιβές, στο μακροπρόθεσμο προγραμματισμό,

στην επιμονή και στη λιτότητα, ενώ ο βραχυπρόθεσμος προσανατολισμός αφορά στην προώθηση των αρετών που αναφέρονται στο παρελθόν και το παρόν, και ιδίως στο σεβασμό για την παράδοση, στη διατήρηση της υπόληψης και στην εκπλήρωση των κοινωνικών υποχρεώσεων (Hofstede και Hofstede, 2005).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Fang (2003) εξέτασε διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε ο συγκεκριμένος δείκτης και υποστήριξε την ύπαρξη ενός «έμφυτου φιλοσοφικού ελαττώματος» στη νέα αυτή διάσταση, το οποίο σε συνδυασμό με κάποιες άλλες μεθοδολογικές αδυναμίες δημιουργεί αμφιβολίες ως προς τη χρησιμότητά της.

2.5.6. ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ GEERT HOFSTEDE

Παρά την επίγνωση των περιορισμών του, το υπόδειγμα του Hofstede (1980) έχει εφαρμοστεί από τους ερευνητές με αυξανόμενους ρυθμούς, γεγονός που το καθιστά «το κυρίαρχο πρότυπο πολιτισμού» (Sivakumar και Nakata, 2001), καθώς κανένα εναλλακτικό πολιτισμικό υπόδειγμα δεν έχει ακόμη εφαρμοστεί και δοκιμαστεί στο βαθμό που έχει εκείνο του Hofstede (1980), όπως σημειώνουν οι Hooper, Northcott και Yong (2010). Μάλιστα, μερικοί ερευνητές επισημαίνουν ότι το υπόδειγμα του Hofstede (1980) αποτελεί μια «κρίσιμη εννοιολογική βάση για πολλές μεταγενέστερες διακρατικές προσπάθειες έρευνας» (Fernandez, Carlson, Stepina και Nicholson, 1997) και «τις απαρχές της βάσης που μπορεί να συμβάλει στη θεμελίωση της επιστημονικής θεωρίας στη διαπολιτισμική έρευνα» (Sekaran, 1983). Κατά συνέπεια, οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) θεωρούνται ως οι πιο γνωστές, αναγνωρίσιμες και διαδεδομένες διαστάσεις που χρησιμοποιούνται, περιλαμβάνοντας εθνικές αξίες, στην εμπειρική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες (για παράδειγμα Newman και Nollen, 1996, Schuler και Rogovsky, 1998, Douppnik και Tsakumis, 2004), οι οποίες επιβεβαιώνουν τη θέση τους (Richardson, 2008).

Ωστόσο, οι εν λόγω διαστάσεις έχουν γίνει στόχος πολλών επικρίσεων, κυρίως ως προς την επιλογή του δείγματος, στο οποίο βασίστηκαν, καθώς πολλοί υποστηρίζουν ότι τα στοιχεία αυτά είναι ξεπερασμένα, δεδομένου ότι οι μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν από το Hofstede (1980) τη δεκαετία του 1970, αλλά και ως προς

την καταλληλότητα της μεθοδολογίας, την ύπαρξη πολιτισμικής ετερογένειας εντός των συνόρων μιας χώρας και το επίπεδο σταθερότητάς τους με την πάροδο του χρόνου δεδομένης της δυναμικής φύσης της κουλτούρας (για παράδειγμα Smith, Dugan και Trompenaars, 1996, McSweeney, 2002, Baskerville, 2003, Kirkman, Lowe και Gibson, 2006, Tung, 2008). Παρόλα αυτά, από τη δική του πλευρά ο Hofstede (2001) υποστηρίζει ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις του έχουν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια μεγάλων χρονικών περιόδων και παραμένουν αρκετά σταθερές στο χρόνο. Επιπλέον, συσχετίζει τις βαθμολογίες των πολιτισμικών διαστάσεων με πολλές υπάρχουσες σχετικές μεταβλητές σε ετήσια βάση και διαπιστώνει ότι οι εν λόγω συσχετίσεις δεν παρουσιάζουν σημαντική εξασθένηση με την πάροδο του χρόνου (Hofstede, 1980).

Κατά συνέπεια, παρά την κριτική που έχουν δεχτεί, οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) εμφανίζονται να έχουν συλλάβει την ουσία της εθνικής κουλτούρας με τέτοιο τρόπο, ώστε η τελευταία να καθίσταται χρήσιμη στην ακαδημαϊκή έρευνα (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007), με αποτέλεσμα το υπόδειγμα του Hofstede (1980) να χρησιμοποιείται εκτενώς στη διοίκηση, ώστε να εξετάσει την επίδραση της κουλτούρας στην οργανωσιακή απόδοση και στη λήψη αποφάσεων μεμονωμένων ατόμων, αλλά και σε άλλους κλάδους, όπως η λογιστική, η διεθνής φορολογία και η επιχειρηματικότητα (για παράδειγμα Gray, 1988, Lu, Rose και Blodgett, 1999, Ryan, et al., 2000, Thomas και Bendixen, 2000, Sivakumar και Nakata, 2001, Tung και Verbeke, 2010), καθώς και σε πολλές λογιστικές μελέτες στην ελεγκτική (για παράδειγμα Cohen, Pant και Sharp, 1995, Chan, Lin και Mo, 2003) και στη διοικητική λογιστική (για μια ανασκόπηση τέτοιων ερευνών βλέπε Harrison και McKinnon, 1999). Μάλιστα, πρόσφατες λογιστικές μελέτες, όπως αυτές των Patel (2003), Dournik και Riccio (2006) και Tsakumis (2007), έχουν επιβεβαιώσει ότι ακόμη και οι υποομάδες λογιστών σε χώρες, όπως η Αυστραλία, η Βραζιλία, η Ελλάδα, η Ινδία, η Μαλαισία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, είναι αντιπροσωπευτικές της εθνικής τους κουλτούρας, όπως αυτή τέθηκε από το Hofstede (1980).

Η συνεχής αξιοπιστία, η εγκυρότητα, η εφαρμοσιμότητα και η κατεύθυνση των διαφορών της βαθμολογίας των πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) από χώρα σε χώρα έχουν επιβεβαιωθεί και τεκμηριωθεί από πολλές ανεξάρτητες επαληθεύσεις του υποδείγματος του τελευταίου (για παράδειγμα Sondergaard, 1994, Hoppe, 1998, Hofstede, 2002, Williamson, 2002, Hofstede, 2003, Smith, 2006, Taras,

Kirkman και Steel, 2010), αλλά και ανεξάρτητες μελέτες με καθεμία από αυτές να περιλαμβάνει ένα σημαντικό αριθμό χωρών (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008). Για παράδειγμα, ο Horpe (1990) ελέγχει τη δομική εγκυρότητα των πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980), χρησιμοποιώντας στοιχεία από την έρευνα περίπου 1.600 ερωτηματολογίων απαντημένων από τους αποφοίτους του σεμιναρίου του Σάλτσμπουργκ σε 19 χώρες (και συγκεκριμένα 17 ευρωπαϊκές χώρες, Τουρκία και Αμερική), και μάλιστα είναι σε θέση να τις αναπαραγάγει πλήρως (Richardson, 2008). Συγκρίσιμες αναπαραγωγές των πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) πραγματοποιούνται και από το Merritt (2000) βασισμένες σε δεδομένα, τα οποία συλλέχθηκαν από 19 χώρες (στην Ασία, στην Ευρώπη, στη Μέση Ανατολή, και στη Βόρεια και Νότια Αμερική), αλλά και από το De Mooij (1998a, 1998b, 2001), ο οποίος επικυρώνει τις πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980), χρησιμοποιώντας στοιχεία έρευνας αγοράς προερχόμενα από έρευνες καταναλωτών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε 16 ευρωπαϊκές χώρες (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007).

Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) παρέχουν σαφείς δομές (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007), οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξέταση της σχέσης μεταξύ του πολιτισμού, ή διαφορετικά της κουλτούρας, και της φοροδιαφυγής μεταξύ των χωρών, και συγκεκριμένα για τη μελέτη της επίδρασης της κουλτούρας στα επίπεδα της φοροδιαφυγής διαφόρων χωρών, με τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ερευνών να είναι εκείνα των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), καθώς και του Richardson (2008). Μάλιστα, οι πρώτοι αναφέρουν ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) σχετίζονται με μεταβλητές, όπως η εμπιστοσύνη στους θεσμούς και το επίπεδο διαφθοράς σε μια κοινωνία, οι οποίες έχουν παρατηρηθεί και αποδειχτεί να επηρεάζουν σημαντικά τη φοροδιαφυγή, όπως αναλύεται διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο. Ωστόσο, οι μεταβλητές αυτές είναι προϊόντα των πολιτισμικών διαστάσεων των χωρών, οι οποίες επηρεάζονται από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η φύση, το εμπόριο και οι ρίζες προέλευσης, δηλαδή η γεωγραφία και η ιστορία (Hofstede, 2001). Εντούτοις, οι εν λόγω μεταβλητές, οι οποίες έχουν παρατηρηθεί και αποδειχτεί να σχετίζονται σημαντικά με τη φοροδιαφυγή, δεν υποκαθιστούν τις πολιτισμικές διαστάσεις, αλλά

μάλλον στάσεις, πεποιθήσεις ή συμπεριφορές, οι οποίες προκύπτουν ως αποτέλεσμα του πολιτισμικού προφίλ μιας χώρας (Hofstede, 1980, 2001).

Εν κατακλείδι, στο σύνολό τους, οι προαναφερθείσες ανεξάρτητες μελέτες εμφανίζονται να επικυρώνουν τις πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980), χρησιμοποιώντας στοιχεία, τα οποία συλλέγονται σε διαφορετικά σημεία από διαφορετικές ομάδες ερωτηθέντων προερχόμενων από πλήθος χωρών και γεωγραφικών περιοχών (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008). Βέβαια, παρόλα τα παραπάνω, σε αυτό το σημείο θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί η μελέτη που πραγματοποίησαν οι Tang και Koveos (2008), λαμβάνοντας υπόψη τους την ευρεία και έντονη κριτική που έχουν υποστεί οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) όσον αφορά στην πιθανότητα τα δεδομένα, στα οποία βασίστηκαν, να έχουν αποτύχει να εντοπίσουν τη μεταβολή του πολιτισμού με την πάροδο του χρόνου, και ως εκ τούτου να είναι ξεπερασμένα. Συγκεκριμένα, οι τελευταίοι, προβαίνοντας σε νέες μετρήσεις, ενημέρωσαν και εκσυγχρόνισαν τις τιμές και των πέντε πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980, 1991), καθώς θεώρησαν ότι παρόλο που πολλά από τα δομικά στοιχεία, στα οποία στηρίχθηκε το αρχικό υπόδειγμα του Hofstede (1980), είναι πολύ πιθανό να παραμένουν διαχρονικά σταθερά, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν έχει μεταβληθεί δραματικά, στις περιπτώσεις πολλών χωρών σε σχέση με άλλες, από εκείνο των αρχικών μετρήσεων του Hofstede (1980). Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι τις επικαιροποιημένες τιμές των πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980, 1991), όπως αυτές υπολογίστηκαν από τους Tang και Koveos (2008), επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν οι Callen, Morel και Richardson (2011), προκειμένου να διερευνήσουν τη σχέση μεταξύ και του πολιτισμού, ή διαφορετικά της κουλτούρας, και ειδικότερα της θρησκείας, και της διαχείρισης, ή σωστότερα της χειραγώγησης, των κερδών (earnings management).

2.6. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΚΟΠΟΥΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Δεδομένου ότι είναι λίγοι οι όροι που θεωρούνται περισσότερο διφορούμενοι από εκείνους του πολιτισμού και της κουλτούρας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), κρίνονται αναγκαίες κάποιες διασαφηνίσεις αναφορικά με το νοηματικό τους

περιεχόμενο, αλλά και τον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι τελευταίοι στα πλαίσια της εργασίας αυτής. Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες και τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, ο όρος «πολιτισμός», όπως αυτός διατυπώνεται γενικευμένα στον τίτλο της, αναφέρεται στον πολιτισμό με την ευρύτερη έννοιά του, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος αποτελεί τον «κοινό τρόπο του βίου» (Γιανναράς, 2003α), ενώ παράλληλα περιλαμβάνει, ως επιμέρους έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες με αυτόν, τόσο την κουλτούρα οριζόμενη συχνά ως τρόπο ζωής, και ειδικότερα ως σκέψη και δράση (Δεμερτζής, 1989), καθώς και ως πεποίθηση (Harrison και Huntington, 2000, Bowon, 2010), των ατόμων μιας κοινωνίας, όσο και την Παιδεία οριζόμενη κυρίως ως πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση. Μάλιστα, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι η κουλτούρα και η Παιδεία εξετάζονται ξεχωριστά η μία από την άλλη ως προς τις επιδράσεις τους στο εξεταζόμενο φαινόμενο, λαμβάνοντας, βέβαια, υπόψη και τις υφιστάμενες αλληλεπιδράσεις, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τον πολιτισμό υπό την ευρύτερη, αλλά και τη στενότερη έννοιά του. Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι σε ορισμένα σημεία οι όροι «πολιτισμός» και «κουλτούρα» χρησιμοποιούνται διαζευκτικά αναφερόμενοι γενικότερα στον κοινό τρόπο βίου (ή ζωής).

Αναλυτικότερα, στην ευρύτερη έννοιά του, ο πολιτισμός περιλαμβάνει τον τρόπο ζωής μιας κοινότητας, καθώς και το σύνολο των αξιών που μοιράζονται τα μέλη της. Πιο συγκεκριμένα, ο τελευταίος πέραν του ότι αγκαλιάζει ό,τι έχει δημιουργηθεί από το ανθρώπινο χέρι, βρίσκεται παντού (Lavoie και Chamlee-Wright, 2000), επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας κάθε πτυχή της ανθρώπινης ζωής, ενώ παράγοντες πολιτισμού αποτελούν και οι κανόνες και οι θεσμοί που συμβάλλουν στον καθορισμό των σχέσεων (εξουσίας) μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Μάλιστα, ο πολιτισμός αναφέρεται και στο επίπεδο ανάπτυξης μιας κοινωνίας (Jones, 1995). Για παράδειγμα, τα πληροφοριακά και επικοινωνιακά συστήματα που χρησιμοποιούνται στη διοίκηση μιας χώρας θεωρούνται, επίσης, πολιτισμικοί παράγοντες (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Παράλληλα, η κουλτούρα «κάνει αισθητή την παρουσία της μέσα από αμέτρητες πρακτικές συμπεριφοράς», καθώς αντιπροσωπεύει όλους εκείνους τους παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν τη συμπεριφορά τόσο των μεμονωμένων ατόμων, όσο και μεταξύ των ατόμων στο εσωτερικό μιας ομάδας, αλλά και τη συμπεριφορά μεταξύ ομάδων, οργανώσεων ή κοινωνιών (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Ωστόσο,

η κουλτούρα, όπως νοείται στα πλαίσια της εργασίας αυτής, περιορίζεται σε παράγοντες, οι οποίοι περιλαμβάνουν αξίες, έννοιες αξιών και συστήματα αξίας, όπως η εμπιστοσύνη και η ειλικρίνεια, αντιλήψεις και πεποιθήσεις, όπως αυτές που αφορούν στην αποτελεσματικότητα των δημόσιων αρχών γενικότερα και των φορολογικών αρχών ειδικότερα, καθώς και στάσεις, όπως η ηθική, η προθυμία για συνεργασία, συνεισφορά ή συμμόρφωση και η αλληλεγγύη, ενώ συσχετίζεται και με την καλλιέργεια του πνεύματος και της ψυχής, δηλαδή την Παιδεία (Μπαμπινιώτης, 1998).

Στο σημείο αυτό, άξιος αναφοράς είναι και ένας όρος που συνδέεται πιο άμεσα με το υπό εξέταση φαινόμενο και αφορά στη «φορολογική κουλτούρα» (“tax culture”), την οποία οι συγγραφείς συσχετίζουν με την «εθελοντική φορολογική συμμόρφωση» (“voluntary tax compliance”), δηλαδή «την επίγνωση των φορολογούμενων πολιτών αναφορικά με την υποχρέωσή τους για καταβολή φόρων» (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Μάλιστα, σύμφωνα με την ίδια άποψη, ο όρος «φορολογική κουλτούρα» (“tax culture”) είναι συνώνυμος ή συνδέεται πολύ στενά με τη «φορολογική νοοτροπία» (“tax mentality”), τη «φορολογική ηθική» (“tax morale” ή “tax ethics”) και τη «φορολογική πειθαρχία» (“tax discipline”).

Βέβαια, είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι ο πολιτισμός με όλες τις προαναφερθείσες έννοιες του, δηλαδή κατά τη γενικευμένη διατύπωσή του στον τίτλο της εργασίας, υφίσταται συνεχείς μεταβολές, ή με άλλα λόγια, οι παραπάνω πολιτισμικοί παράγοντες μεταβάλλονται διαρκώς. Κατά συνέπεια, η προσπάθεια «φωτογράφισης» του πολιτισμού μέσω της περιγραφής του θεωρείται άδικη, καθώς με τον τρόπο αυτό «παγώνει» μια εικόνα που στην πραγματικότητα μεταλλάσσεται. Αναλυτικότερα, ο πολιτισμός δε μπορεί να θεωρηθεί ούτε ως κάτι το στατικό και αδιάλλακτο, με το οποίο πρέπει να ζει μια κοινωνία, ούτε ως αποτέλεσμα μιας κατάστασης, με την έννοια ότι λαμβάνεται, μαθαίνεται και μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Αντιθέτως, όπως επισημαίνουν οι τελευταίοι, ο πολιτισμός διαμορφώνεται και μεταβάλλεται από τον άνθρωπο.

Όμως, συγχρόνως, είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό ότι και ο πολιτισμός από την πλευρά του ασκεί διαμορφωτικές επιδράσεις στις αξίες, στις πεποιθήσεις, στις στάσεις και στις συμπεριφορές των ανθρώπων. Ως εκ τούτου, από θεσμικής άποψης, ο πολιτισμός αντιπροσωπεύει μία από τις πιο σημαντικές θεσμικές ρυθμίσεις μιας κοινωνίας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η εν λόγω

αλληλεξάρτηση ανάμεσα στον πολιτισμό ως προσωπικό προσανατολισμό και στον πολιτισμό ως ένα θεσμοθετημένο πλέγμα κανόνων επικαλύπτεται από μια ισχυρή αμοιβαία σχέση, στην οποία οι ποικίλες πολιτισμικές πτυχές, όπως η διαφθορά και η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και στο κράτος γενικότερα, είναι περίπλοκα συνυφασμένες (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Κεφάλαιο 3. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

3.1. ΒΑΣΙΚΕΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΈΝΝΟΙΕΣ

Οι «φόροι» (“taxes”) αποτελούν ένα αναγκαστικό μέσο μετάθεσης πόρων από τον ιδιωτικό στο δημόσιο τομέα, ώστε να δύνανται οι δημόσιοι φορείς να χρηματοδοτούν τις δαπάνες τους και να παρέχουν τις υπηρεσίες τους δωρεάν στο κοινωνικό σύνολο (Γεωργακόπουλος, 2005). Επιπλέον, ο Τάτσος (2011) ορίζει τους φόρους ως αναγκαστικές χρηματικές εισφορές των πολιτών προς το κράτος, οι οποίες δε συνοδεύονται από άμεση αντιπαροχή. Σύμφωνα με το Maurice Allais (1988, Νόμπελ Οικονομίας), ως φόρος ορίζεται το αντάλλαγμα που υποχρεούται να πληρώνει κάθε πολίτης ανάλογα με την οικονομική του δυνατότητα για την κάλυψη ενός μέρους των δαπανών που αφορούν υπηρεσίες, οι οποίες προσφέρονται από το κράτος προς όλους τους πολίτες και είναι συνήθως «δημόσια αγαθά» (“public goods”). Παράλληλα, μπορεί να ειπωθεί ότι φόρο αποτελούν τα χρήματα που κάθε ικανός γι’ αυτό πολίτης υποχρεούται να πληρώνει στο κράτος χωρίς το οποιοδήποτε ειδικό αντάλλαγμα, προκειμένου να καλύψει τα έξοδα του κράτους (Γκουμπανιτσάς, 2004). Εναλλακτικά, φόρος είναι το τμήμα του εισοδήματος των πολιτών (φυσικών ή νομικών προσώπων) που αποδίδεται υποχρεωτικά στο κράτος ή σε δημόσιους οργανισμούς για την κάλυψη δημόσιων δαπανών ή άλλων αναγκών (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη).

Με τον όρο «φορολογική βάση» (“tax base”) ορίζεται το μέγεθος βάσει του οποίου υπολογίζεται η φορολογική υποχρέωση, δηλαδή το ποσό του φόρου που πρέπει να καταβάλει ο φορολογούμενος (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Ως φορολογική βάση μπορεί να χρησιμοποιηθεί οποιοδήποτε χαρακτηριστικό γνώρισμα των φορολογουμένων, οικονομικό ή μη οικονομικό (Γεωργακόπουλος, 2005). Στην πράξη, σήμερα, ως φορολογική βάση χρησιμοποιούνται συνήθως διάφορα οικονομικά χαρακτηριστικά του φορολογουμένου, και ιδιαίτερα το εισόδημα, η περιουσία και η δαπάνη, ειδικότερα μάλιστα η καταναλωτική δαπάνη. Μεγαλύτερη σημασία, ωστόσο, εμφανίζονται να έχουν το εισόδημα και η δαπάνη, ενώ η σχετική συμβολή της περιουσίας στα συνολικά

φορολογικά έσοδα των δημόσιων φορέων είναι, έως σήμερα τουλάχιστον, πιο περιορισμένη (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

«Φορολογούμενη μονάδα» (“tax unit”) είναι το πρόσωπο, του οποίου τα οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως το εισόδημά του, η περιουσία του ή οι καταναλωτικές του δαπάνες, χρησιμοποιούνται ως βάση υπολογισμού των φόρων (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005) και το οποίο συνήθως είναι υποχρεωμένο να καταβάλει το φόρο στο Δημόσιο (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Φορολογούμενες μονάδες είναι τόσο τα φυσικά, όσο και τα νομικά πρόσωπα, και τα επιμέρους άτομα ή η οικογένεια ως σύνολο (Αγαπητός, 2004α).

Ως «φορολογικός συντελεστής» (“tax rate”) ορίζεται ο φόρος που αντιστοιχεί σε κάθε μονάδα φορολογικής βάσης (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). «Μέσος φορολογικός συντελεστής» (“average tax rate”) είναι ο λόγος του ποσού φόρου που καταβάλλεται συνολικά από μια φορολογική μονάδα προς τη συνολική αξία της φορολογικής βάσης (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). «Οριακός φορολογικός συντελεστής» (“marginal tax rate”) είναι ο πρόσθετος φόρος που πρέπει να καταβληθεί για κάθε νέα μονάδα αύξησης της φορολογικής βάσης (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Επιπλέον, σύμφωνα με τους ίδιους, όταν η φορολογική βάση μετριέται σε μονάδες ποσότητας, τότε ο φορολογικός συντελεστής ονομάζεται «συντελεστής κατά μονάδα» (“unit tax rate”), ενώ όταν το μέγεθος της φορολογικής βάσης μετριέται σε μονάδες αξίας, ο φορολογικός συντελεστής ονομάζεται «συντελεστής κατά αξία» (“ad valorem tax rate”). Στην πράξη σήμερα, πάντως, οι περισσότεροι φόροι είναι εξοπλισμένοι με συντελεστές κατά αξία και μόνο ορισμένοι ειδικευμένοι φόροι ή δασμοί επιβάλλονται με συντελεστές κατά μονάδα προϊόντος (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Με τον όρο «φορολογικό κενό» (“tax loophole”) γίνεται αναφορά στα διάφορα κενά που υπάρχουν στους φορολογικούς νόμους και δίνουν την ευχέρεια στους ειδικούς φοροτεχνικούς να μειώνουν τη φορολογική επιβάρυνση (Αγαπητός, 2004α).

Ως «φορολογικό βάρος» (“tax burden”) είναι γνωστή η επιβάρυνση που προκαλούν στους ιδιωτικούς φορείς οι φόροι λόγω του γεγονότος ότι οι τελευταίοι αποτελούν μονομερείς παροχές των ιδιωτικών φορέων προς το Δημόσιο, καθώς δεν

αντισταθμίζονται από ειδική αντιπαροχή του Δημοσίου προς τους ιδιωτικούς φορείς, ανάλογη με το ύψος της παροχής του καθενός (Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Με άλλα λόγια, το φορολογικό βάρος δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά το κόστος της δωρεάν παροχής των δημόσιων αγαθών και της χρηματοδότησης των άλλων δραστηριοτήτων των δημόσιων φορέων (Γεωργακόπουλος, 2005). Κατά συνέπεια, το φορολογικό βάρος δεν προκαλείται από την επιβολή του φόρου, αλλά από τη δαπάνη του προϊόντος του φόρου (Αγαπητός, 2004α). Αναλυτικότερα, βάρος προκαλείται από τη στιγμή που το Δημόσιο θα δαπανήσει τα χρήματα και θα αφαιρέσει παραγωγικούς πόρους από την παραγωγή ιδιωτικών αγαθών, με σκοπό να τους χρησιμοποιήσει στην παραγωγή δημόσιων αγαθών (Αγαπητός, 2004α).

Με τον όρο «φορολογικό σύστημα» (“tax system”) ορίζεται το θεσμικό πλαίσιο νομοθετικών ρυθμίσεων και μηχανισμών για την επιβολή και είσπραξη εσόδων, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι δημόσιες δαπάνες και να επιτευχθεί καλύτερη διανομή του εισοδήματος και υψηλότερος ρυθμός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (Αγαπητός, 2004α). Με πιο απλά λόγια, μπορεί να ειπωθεί ότι οι διάφοροι φόροι που επιβάλλει μια χώρα αποτελούν το φορολογικό της σύστημα (Γεωργακόπουλος, 2005).

3.2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ, ΒΑΣΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ

Στα σύγχρονα κράτη, η πιο σημαντική πηγή εσόδων είναι οι φόροι. Τονίζεται ότι οι φόροι αποτελούν ένα από τα βασικότερα μέσα που διαθέτει το κράτος για την υλοποίηση των στόχων του. Φόρος, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ονομάζεται η υποχρεωτική πληρωμή ενός χρηματικού ποσού από τον ιδιωτικό τομέα προς το κράτος, χωρίς ειδική αντιπαροχή ή αντάλλαγμα από το τελευταίο. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Taussig, χωρίς “guid pro guo”. Γενικότερα, όμως, φόρο αποτελεί κάθε ποσό που ο φορολογούμενος είναι υποχρεωμένος να καταβάλει σε μια δημόσια αρχή (Αγαπητός, 2004α). Βέβαια, όπως επισημαίνουν οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), πέρα από οικονομικό φαινόμενο, ο φόρος συνιστά συγχρόνως και θεσμό του δικαίου, ο οποίος συνδέεται με συγκεκριμένους περιορισμούς της κρατικής εξουσίας, με συνέπεια να καθίσταται αναγκαίος ο καθορισμός της έννοιάς του και η

διαφοροποίησή του από τα λοιπά δημοσιονομικά βάρη. Αξιοσημείωτος είναι και ο κλασικός ορισμός του φόρου, ο οποίος διατυπώθηκε από τον Gaston Jeze και έγινε αποδεκτός και από την ελληνική επιστήμη (Γεωργαντάς, 1915). Σύμφωνα με τον εν λόγω ορισμό, ο φόρος αποτελεί «άμεση και οριστική παροχή των ιδιωτών προς τη δημόσια εξουσία, που είναι αναγκαία για την κάλυψη των δημόσιων βαρών».

Αναλυτικότερα, προκειμένου το κράτος να εξασφαλίσει τους απαιτούμενους πόρους, ώστε να χρηματοδοτήσει τις δημόσιες δαπάνες και να διαθέτει τα δημόσια αγαθά δωρεάν στο κοινωνικό σύνολο, επιβάλλει φόρους. Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονιστεί ότι από οικονομική άποψη οι φόροι αποτελούν αναγκαστικό μέσο μετάθεσης αγοραστικής δύναμης από τους ιδιώτες στο Δημόσιο (Καράγιωργας, 1981, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Πράγματι, η εν λόγω αγοραστική δύναμη «διοχετεύεται» από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο με οριστική καταβολή και όχι μεταβίβαση, ενώ παράλληλα, η μετάθεση αυτή καθορίζεται από το κράτος και είναι μονομερής, καθώς συνεπάγεται μόνο παροχή από τους ιδιωτικούς φορείς προς τους δημόσιους φορείς, χωρίς να συνοδεύεται από αντίστοιχη ειδική άμεση αντιπαροχή των τελευταίων στους πρώτους (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Βέβαια, θα αποτελούσε παράλειψη να μη σημειωθεί ότι συνοδεύεται από έμμεση αντιπαροχή όταν ο πολίτης ενός κράτους χρησιμοποιεί τα δημόσια αγαθά (Αγαπητός, 2004α). Εξάλλου, στόχος της φορολογίας είναι ο καταμερισμός του κόστους παράγωγης των δημόσιων αγαθών στους καταναλωτές που τα απολαμβάνουν. Η λειτουργία αυτή των φόρων είναι γνωστή ως ταμειυτική λειτουργία ή ταμειυτικός σκοπός των φόρων (Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005).

Βέβαια, οι φόροι δεν επιβάλλονται μόνο για το σκοπό αυτό, αλλά εξυπηρετούν, τόσο οικονομικούς, όσο και κοινωνικούς σκοπούς. Με άλλα λόγια, στις βασικές λειτουργίες των φόρων, πέρα από την ταμειυτική, που αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη, αλλά όχι και τη μοναδική λειτουργία τους, κατατάσσονται και η οικονομική, αλλά και η κοινωνική λειτουργία των τελευταίων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος, 2005). Συγκεκριμένα, οι φόροι επιτελούν οικονομική λειτουργία, καθώς χρησιμοποιούνται ως μέσο άσκησης οικονομικής πολιτικής για την επίτευξη σταθεροποίησης της οικονομίας σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης, την καταπολέμηση της ανεργίας και του πληθωρισμού (Γεωργακόπουλος, 2005) και την προώθηση της

οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος, 2005), ενώ συμβάλλουν σε κάποιο, όχι ασήμαντο βαθμό, στην επίλυση του σοβαρού προβλήματος της οικονομικής ύφεσης (Καράγιωργας, 1980, Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001).

Τέλος, οι φόροι επιτελούν κοινωνική λειτουργία, καθώς χρησιμοποιούνται ως μέσο άσκησης κοινωνικής πολιτικής, ώστε να επιτευχθούν η βελτίωση της κατανομής των πόρων και της διανομής του εισοδήματος (αναδιανομή εισοδήματος) και η ενίσχυση των ασθενέστερων τάξεων (Γεωργακόπουλος, 2005). Όπως επισημαίνουν και οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), η φορολογία αποτελεί ένα σημαντικό μέσο που διαθέτει το κράτος για την αντιμετώπιση του σοβαρού κοινωνικού και οικονομικού προβλήματος της ανισοκατανομής του πλούτου, αλλά και για το μετριασμό των οικονομικών ανισοτήτων. Με άλλα λόγια, σε μια κοινωνία ανισοτήτων, η φορολογία έχει και διανεμητικούς σκοπούς. Μάλιστα, σήμερα το φορολογικό σύστημα αποτελεί τον καταλληλότερο μηχανισμό για την επίτευξη μιας γενικής, δίκαιης και ελεγχόμενης αναδιανομής του πλούτου στη σύγχρονη κοινωνία.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι αρκετοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι φόροι συνιστούν αποτελεσματικό μέσο για την οικονομική ανάπτυξη, καθώς συμβάλλουν στην κινητοποίηση της κοινωνικής αποταμίευσης και στην προώθηση επενδύσεων που ευνοούν την ανάπτυξη. Ειδικότερα, η εν λόγω ενθάρρυνση της αποταμιευτικής κίνησης και κατ' επέκταση η τόνωση της επενδυτικής δραστηριότητας, δεδομένου ότι η αποταμίευση αποτελεί μέσο χρηματοδότησης των επενδύσεων, επιτυγχάνεται μέσω θέσπισης φορολογικών απαλλαγών και κινήτρων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, η εμπειρία αποδεικνύει το αντίθετο. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, η πολιτική των φορολογικών κινήτρων δε λειτούργησε αποτελεσματικά, καθώς ενώ θεσπίστηκαν ισχυρά φορολογικά κίνητρα, οι βιομηχανικές επενδύσεις δεν αναπτύχθηκαν, με αποτέλεσμα τα εν λόγω φορολογικά κίνητρα να προκαλέσουν φορολογικές ανισότητες, αλλά και να μειώσουν τα κρατικά έσοδα.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Καράγιωργα (1981), η φορολογία αποτελεί το σημαντικότερο και τακτικότερο μηχανισμό εξασφάλισης οικονομικών πόρων για ένα κράτος και διαθέτει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Έχει αναγκαστικό χαρακτήρα.

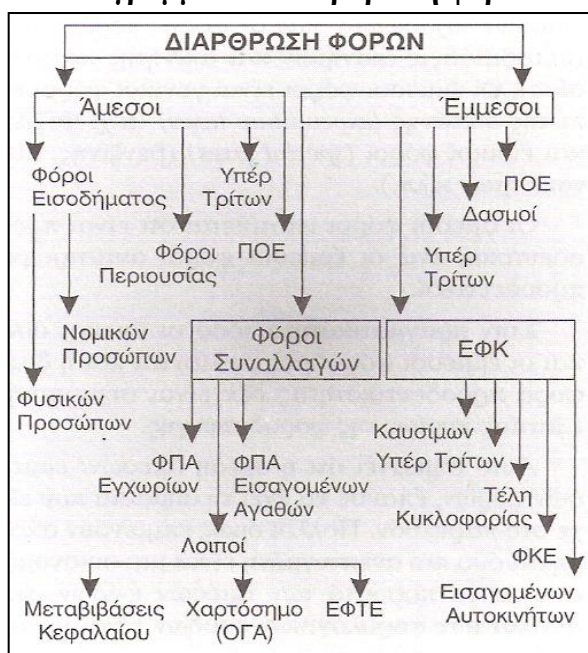
- Ο επιμερισμός του κόστους των δημόσιων δαπανών πραγματοποιείται οριστικά την περίοδο επιβολής του φόρου χωρίς μετάθεση βάρους μελλοντικά.
- Το κόστος χρηματοδότησης των δημόσιων δαπανών επιβαρύνει την παρούσα γενιά, δεδομένου ότι μειώνεται η κατανάλωση της τελευταίας.
- Οι φόροι δεν οδηγούν σε υπερβάλλουσα ζήτηση (πληθωρισμό), καθώς μειώνουν την κατανάλωση.
- Ο επιμερισμός του κόστους των δημόσιων δαπανών δύναται να ανταποκρίνεται στην έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης όταν χρησιμοποιούνται προοδευτικοί φορολογικοί συντελεστές.

Συνοψίζοντας, από την ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια του φόρου, όπως επισημαίνουν και οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), είναι τα ακόλουθα:

- ❖ Ο χαρακτήρας του ως άμεση χρηματική παροχή του ιδιώτη προς το κράτος.
- ❖ Η υποχρέωση της παροχής.
- ❖ Ο οριστικός χαρακτήρας της παροχής.
- ❖ Η μονομέρεια της παροχής, δηλαδή η έλλειψη ειδικού ανταλλάγματος από την πλευρά του κράτους προς τον ιδιώτη.
- ❖ Οι λειτουργίες του, και συγκεκριμένα η κάλυψη δαπανών, αλλά και η επιδίωξη επίτευξης οικονομικών και κοινωνικών στόχων του σύγχρονου Κοινωνικού Κράτους.

Τέλος, η διάρθρωση των φόρων απεικονίζεται συνοπτικά στο διάγραμμα που ακολουθεί:

Διάγραμμα 3.1: Διάρθρωση φόρων

Πηγή: Αγαπητός (2004α).

3.3. ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ

Στην Ελλάδα, όπως και στο σύνολο των χωρών της διεθνούς κοινότητας γενικότερα, επικρατεί το σύστημα της πολλαπλής φορολογίας, δηλαδή της επιβολής περισσότερων του ενός φόρων, καθώς με αυτό τον τρόπο εξυπηρετούνται καλύτερα οι σκοποί (λειτουργίες) των φόρων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), στους οποίους πραγματοποιήθηκε ιδιαίτερη αναφορά προηγουμένως. Κατά συνέπεια, στην παρούσα ενότητα, κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν συνοπτικά οι κυριότερες κατηγορίες, στις οποίες διακρίνονται οι φόροι βάσει διαφόρων κριτηρίων. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τους Γεωργακόπουλο και Πάσχο (2003), οι φόροι ταξινομούνται:

- ✓ ανάλογα με το χαρακτηριστικό της φορολογούμενης μονάδας που χρησιμοποιείται ως φορολογική βάση σε:
 - φόρους που έχουν ως βάση κάποιο οικονομικό μέγεθος, οι οποίοι διακρίνονται περαιτέρω σε δυο κατηγορίες, και συγκεκριμένα σε (i) φόρους που επιβάλλονται στην τρέχουσα παραγωγή και στα εισοδήματα και (ii) φόρους που επιβάλλονται στην κατοχή ή στη μεταβίβαση της περιουσίας. Σημειώνεται ότι είναι δυνατό να επιβάλλονται είτε στον αγοραστή, είτε στον πωλητή ενός προϊόντος ή παραγωγικού συντελεστή. Επιπλέον, οι φόροι αυτοί είναι δυνατό να

επιβάλλονται σε ένα φορολογούμενο, είτε από την πλευρά της πηγής του εισοδήματός του (στην περίπτωση αυτοί ονομάζονται φόροι εισοδήματος), είτε από την πλευρά χρησιμοποίησής του (στην περίπτωση αυτοί ονομάζονται φόροι δαπάνης).

- φόρους που έχουν ως βάση μη οικονομικό μέγεθος, όπως οι κεφαλικοί φόροι, των οποίων το ύψος είναι ανεξάρτητο από την οικονομική θέση του φορολογουμένου. Οι εν λόγω φόροι έχουν σημασία κυρίως από αναλυτική άποψη, καθώς θεωρούνται συνήθως ουδέτεροι φόροι, δηλαδή φόροι που δεν προκαλούν ορισμένες οικονομικές επιδράσεις, και κατά συνέπεια, πολλές φορές, χρησιμοποιούνται ως βάση για τη μέτρηση των επιπλέον επιδράσεων και την αξιολόγηση των φόρων που έχουν ως βάση κάποιο οικονομικό μέγεθος.
- ✓ ανάλογα με τη φύση και το χαρακτήρα του φορολογικού συντελεστή σε:
- αναλογικούς φόρους όταν ο μέσος φορολογικός συντελεστής τους δε μεταβάλλεται σε περίπτωση που μεταβάλλεται η φορολογική βάση, δηλαδή παραμένει ο ίδιος, ανεξάρτητα από το μέγεθος της φορολογικής βάσης. Στην περίπτωση αυτή, ο μέσος φορολογικός συντελεστής ισούται με τον οριακό φορολογικό συντελεστή. Παραδείγματα αναλογικών φόρων στην Ελλάδα είναι ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων, ο οποίος επιβάλλεται στο εισόδημα των ανώνυμων εταιρειών και ορισμένων άλλων νομικών προσώπων με ενιαίο συντελεστή ανεξάρτητα από το ύψος των κερδών, καθώς και οι φόροι δαπάνης, όπως ο φόρος προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.), ο φόρος καπνού, κ.α., οι οποίοι επιβάλλονται με τον ίδιο συντελεστή ανεξάρτητα από το μέγεθος των πωλήσεων που αποτελεί τη φορολογική βάση.
 - προοδευτικούς φόρους όταν ο μέσος φορολογικός συντελεστής τους μεταβάλλεται ανάλογα με το μέγεθος της φορολογικής βάσης, δηλαδή αυξάνεται όταν αυξάνεται η φορολογική βάση και μειώνεται όταν μειώνεται η φορολογική βάση. Μάλιστα, αν ο μέσος φορολογικός συντελεστής αυξάνεται με σταθερό ρυθμό, γίνεται λόγος για σταθερή προοδευτικότητα, αν αυξάνεται με αύξοντα ρυθμό, πρόκειται για αύξουσα προοδευτικότητα και αν αυξάνεται με φθίνοντα ρυθμό, πρόκειται για φθίνουσα προοδευτικότητα. Βέβαια, η μεταβολή του φορολογικού συντελεστή στην πράξη δεν είναι συνεχής, αλλά κλιμακωτή. Για την εφαρμογή του προοδευτικού φόρου, η φορολογική βάση διαιρείται σε

κλιμάκια, για καθένα από τα οποία εφαρμόζεται διαφορετικός οριακός συντελεστής φορολόγησης. Στην περίπτωση αυτή, ο οριακός φορολογικός συντελεστής είναι μεγαλύτερος του μέσου. Παράδειγμα προοδευτικού φόρου στην Ελλάδα είναι ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων.

- αντίστροφα προοδευτικούς φόρους όταν ο μέσος φορολογικός συντελεστής τους μεταβάλλεται κατά τρόπο αντίστροφα ανάλογο με το μέγεθος της φορολογικής βάσης, δηλαδή μειώνεται με την αύξηση της φορολογικής βάσης και αντίστροφα. Σημειώνεται ότι διακρίνονται οι περιπτώσεις της σταθερής, της αύξουσας και της φθίνουσας προοδευτικότητας ανάλογα με το ρυθμό μεταβολής της προοδευτικότητας. Σε αυτή την περίπτωση φόρων, ο οριακός φορολογικός συντελεστής είναι μικρότερος του μέσου. Ωστόσο, οι αντίστροφα προοδευτικοί φόροι έχουν μόνο θεωρητική αξία, καθώς τέτοιου είδους φόροι δε θεσπίζονται στην πράξη.
- ✓ ανάλογα με το δημόσιο φορέα, για τον οποίο επιβάλλονται, σε:
 - φόρους της κεντρικής διοίκησης ή κρατικούς φόρους,
 - φόρους για τους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης, οι οποίοι ονομάζονται συνήθως εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση, και
 - φόρους για τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, δηλαδή δημοτικούς και κοινοτικούς φόρους.
- ✓ σε προσωπικούς και αντικειμενικούς ή πραγματικούς φόρους. Ειδικότερα:
 - Προσωπικοί ονομάζονται οι φόροι όταν η φορολογική υποχρέωση εξαρτάται όχι μόνο από το μέγεθος της φορολογικής βάσης, αλλά και από προσωπικά στοιχεία του φορολογουμένου, όπως το μέγεθος και η σύνθεση της οικογένειάς του, η κατάσταση της υγείας του, κ.α., τα οποία αποτελούν στοιχεία που επηρεάζουν τη δυνατότητά του να καταβάλει φόρους. Παραδείγματα προσωπικών φόρων στην Ελλάδα είναι ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων και ο φόρος κληρονομιάς.
 - Αντικειμενικοί ή πραγματικοί ονομάζονται οι φόροι όταν για τον υπολογισμό του οφειλόμενου ποσού φόρου δε λαμβάνονται υπόψη οι προσωπικές συνθήκες του φορολογουμένου. Παραδείγματα αντικειμενικών φόρων είναι ο φόρος προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.) και ο φόρος υγρών καυσίμων.

✓ σε άμεσους και έμμεσους φόρους. Η εν λόγω ταξινόμηση κατά καιρούς στηρίχθηκε σε διάφορα κριτήρια. Ένα από τα κριτήρια αυτά είναι αν ο φόρος επιβαρύνει το άτομο επί του οποίου επιβάλλεται (άμεσος) ή αν μεταβιβάζεται (μετακυλιέται) σε άλλους φορολογουμένους (έμμεσος). Ένα άλλο κριτήριο αφορά στην πρόθεση του νομοθέτη. Αν, όταν επιβαλλόταν ο φόρος, ο νομοθέτης είχε την πρόθεση να επιβαρύνει το πρόσωπο επί του οποίου επιβαλλόταν ο φόρος (άμεσος) ή πρόθεσή του ήταν ο τελευταίος να μετακυλιστεί και να βαρύνει άλλα πρόσωπα (έμμεσος). Πάντως, στην πράξη, ως άμεσοι συνήθως θεωρούνται οι φόροι εισοδήματος και οι φόροι περιουσίας, ενώ ως έμμεσοι θεωρούνται οι φόροι δαπάνης. Πιο συγκεκριμένα:

- Άμεσοι ονομάζονται οι φόροι που επιβάλλονται επί του εισοδήματος ή της περιουσίας και θεωρείται ότι δεν μετακυλιούνται (Αγαπητός, 2004α). Παραδείγματα άμεσων φόρων είναι ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων, ο φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων και οι φόροι περιουσίας (μεταβιβάσεις ακινήτων και ακίνητης περιουσίας).
- Έμμεσοι ονομάζονται οι φόροι που επιβάλλονται επί της δαπάνης και θεωρείται ότι μετακυλιούνται 100% προς τις τιμές (Αγαπητός, 2004α). Οι έμμεσοι φόροι είναι γενικοί φόροι επί της δαπάνης, όπως ο φόρος προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.), και ειδικοί φόροι, όπως ο φόρος καυσίμων, κ.λπ.).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι άμεσοι φόροι υποτίθεται ότι είναι προοδευτικοί, ενώ οι έμμεσοι φόροι θεωρούνται ως αντίστροφα προοδευτικοί (Αγαπητός, 2004α). Εντούτοις, στην πραγματικότητα, τόσο οι άμεσοι, όσο και οι έμμεσοι φόροι μετακυλιούνται και η διαφορά προοδευτικότητας δεν είναι σημαντική, εξαιτίας κυρίως του φαινομένου της φοροδιαφυγής, το οποίο αναλύεται εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο. Αυτό σημαίνει ότι η σχέση άμεσων και έμμεσων φόρων έπαψε να έχει τη σημασία που είχε στο παρελθόν (Αγαπητός, 2004α). Ωστόσο, πολλοί επιμένουν ακόμη ότι όσο πιο ανεπτυγμένη είναι μια οικονομία, τόσο το ποσοστό των άμεσων φόρων στο σύνολο των φορολογικών εσόδων είναι μεγαλύτερο.

3.4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΝΟΣ «ΚΑΛΟΥ» ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Οι κανόνες από τους οποίους απαιτείται να διέπεται η φορολογία αναλύονται από το Smith (1776) στον *Πλούτο των Εθνών*, και συγκεκριμένα στο περί φόρων ειδικό κεφάλαιο. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς, η φορολογία επιβάλλεται να είναι «ίση» για όλους τους πολίτες. Σημειώνεται ότι η «ίση» φορολογία κατά το Smith (1776) παραπέμπει στην αναλογική φορολογία ως προς το εισόδημα. Παράλληλα, οι φόροι δεν πρέπει να είναι αυθαίρετοι ή αβέβαιοι για τους φορολογουμένους. Επιπλέον, δεν πρέπει να είναι απρόσφοροι για τους φορολογουμένους. Με άλλα λόγια, η είσπραξή τους είναι απαραίτητο να πραγματοποιείται κατά τον πλέον πρόσφορο για τους φορολογουμένους τρόπο. Τέλος, η συλλογή των φόρων είναι αναγκαίο να είναι «οικονομική», δηλαδή τα έξοδα για τη συλλογή των φόρων δεν πρέπει να είναι δυσανάλογα προς τα έσοδα που αποφέρουν. Οι κανόνες αυτοί του Smith (1776) είναι προφανείς και γενικά παραδεκτοί.

Ένα «καλό» φορολογικό σύστημα, σύμφωνα με το Smith (1776), πρέπει να διέπεται από ορισμένες αρχές - ιδιότητες, οι οποίες το καθιστούν «κοινωνικά αποδεκτό». Οι αρχές αυτές ενδείκνυται να λαμβάνονται υπόψη σε κάθε φορολογική μεταρρύθμιση, ώστε το φορολογικό σύστημα να βελτιώνεται διαχρονικά και να συμβάλει στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μιας χώρας (Αγαπητός, 2004β). Οι κυριότερες από τις εν λόγω ιδιότητες είναι οι ακόλουθες:

- Απλότητα και χαμηλό κόστος βεβαίωσης - είσπραξης των φόρων (διαχειριστικό - κοινωνικό κόστος), ευκαμψία και σταθερότητα.
- Αναπτυξιακή διάσταση, ενίσχυση των κινήτρων για εργασία - αποταμίευση - επένδυση και υποβοήθηση αποδοτικής χρησιμοποίησης και κατανομής των πόρων.
- Δικαιοσύνη, και συγκεκριμένα δικαιότερη κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος.
- Σύγκλιση του εθνικού φορολογικού συστήματος προς το επικρατούν κοινοτικό σύστημα, όπως τα φορολογικά συστήματα των χωρών με τις οποίες μια χώρα έχει ανεπτυγμένες οικονομικές σχέσεις.

Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι η ιεράρχηση αυτών των αρχών αποτελεί πρόβλημα πολιτικής επιλογής (Αγαπητός, 2004β). Μάλιστα, τονίζεται ότι ο ίδιος ο χαρακτήρας της φορολογίας εξαρτάται από την πολιτική εξουσία. Η τελευταία

καθορίζει τα κριτήρια για τη «φορολογική δικαιοσύνη» και σύμφωνα με αυτά θεσπίζει τη φορολογική νομοθεσία, ορίζοντας ποιοι φόροι θα επιβληθούν και με ποιους συντελεστές.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι οι φόροι επιβάλλονται μεν μονομερώς από το κράτος, αλλά προκειμένου να αποφεύγονται οι αντιδράσεις των φορολογουμένων, οι κυριότερες από τις οποίες αναλύονται παρακάτω, η επιβολή αυτή απαιτείται να είναι προσεκτική και να δικαιολογείται πλήρως. Κατά συνέπεια, η επιβολή ενός νέου φόρου ή η αύξηση ενός υπάρχοντος φόρου πρέπει να στηρίζεται σε ορισμένες αρχές και κανόνες, και συγκεκριμένα σε αυτές της δικαιοσύνης, της οικονομικής αποτελεσματικότητας, της απλότητας, της παραγωγικότητας, της καθολικότητας, της αντικειμενικότητας, της μη υπέρβασης ενός ορισμένου ύψους φορολογικού συντελεστή, χωρίς αιφνιδιασμούς και χωρίς αναδρομικότητα (Αγαπητός, 2004α).

Παράλληλα, άξια αναφοράς είναι και τα επιθυμητά χαρακτηριστικά κάθε φορολογικού συστήματος, όπως αυτά επισημαίνονται από το Stiglitz (1992). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον τελευταίο, είναι ευρέως αποδεκτό ότι ένα «καλό» φορολογικό σύστημα έχει τις εξής πέντε ιδιότητες:

- Οικονομική αποτελεσματικότητα. Το φορολογικό σύστημα δεν πρέπει να παρεμβαίνει στην αποτελεσματική κατανομή πόρων.
- Διαχειριστική απλότητα. Το φορολογικό σύστημα απαιτείται να είναι εύκολο και σχετικά μη δαπανηρό αναφορικά με τη διοικητική του διαχείριση.
- Ευκαμψία. Το φορολογικό σύστημα πρέπει να είναι σε θέση να προσαρμόζεται με ευκολία, και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις αυτόματα, στις μεταβολές των οικονομικών περιστάσεων.
- Πολιτική υπευθυνότητα. Το φορολογικό σύστημα επιβάλλεται να είναι σχεδιασμένο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι φορολογούμενοι να μπορούν να εξακριβώνουν τι πληρώνουν και το πολιτικό σύστημα, με τη σειρά του, να δύναται να αντανακλά ακριβέστερα τις προτιμήσεις των φορολογουμένων.
- Δικαιοσύνη. Το φορολογικό σύστημα οφείλει να είναι δίκαιο όσον αφορά στη συγκριτική αντιμετώπιση των φορολογουμένων.

Λαμβάνοντας υπόψη τις αρχές, τους κανόνες, τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προηγουμένως, ένα «καλό» φορολογικό σύστημα

πρέπει να περιορίζει και να ελαχιστοποιεί όσο είναι δυνατό τις αναμενόμενες επιπτώσεις, ενώ ταυτόχρονα να μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία. Επιπρόσθετα, είναι απαραίτητο να εξασφαλίζει όσα έσοδα απαιτούνται, προκειμένου το κράτος να επιτυγχάνει τους στόχους του, αλλά και να διατηρεί σε χαμηλά επίπεδα, τόσο τις διαχειριστικές δαπάνες, όσο και τις δαπάνες συμμόρφωσης των πολιτών του, δηλαδή να χαρακτηρίζεται από χαμηλό διοικητικό κόστος. Παράλληλα, επιβάλλεται να διακρίνεται από όσο το δυνατό περιορισμένη πολυπλοκότητα. Με άλλα λόγια, πρέπει να είναι όσο γίνεται πιο απλό, διαφανές και κατανοητό, τόσο στη διατύπωσή του, όσο και στην εφαρμογή του.

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι απαιτείται να εμπεριέχει τη χρυσή τομή μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών στόχων, να είναι δίκαιο και αποτελεσματικό. Προκειμένου, βέβαια, να είναι αποδοτικό και αποτελεσματικό, πρέπει να είναι σταθερό και να πραγματοποιούνται οριακές μόνο αλλαγές προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού, κι όχι για ταμιευτικούς σκοπούς, όπως συμβαίνει συχνά (Αγαπητός, 2004α). Μάλιστα, σε αυτό το σημείο, αξίζει να τονιστεί ότι οι αλληπάλληλες αλλαγές στη φορολογία αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στον προγραμματισμό των οικονομικών μονάδων, καθώς οι επιχειρήσεις, και γενικότερα οι φορολογούμενοι, αδυνατούν να προγραμματίσουν τη δραστηριότητά τους. Αυτό συμβαίνει, καθώς οι φορολογούμενοι δεν είναι βέβαιοι για τις φορολογικές ρυθμίσεις που θα ισχύουν την επόμενη μέρα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η εμπιστοσύνη τους προς το κράτος, να δυσανασχετούν και να καταφεύγουν σε όλους τους δυνατούς τρόπους φοροδιαφυγής (Αγαπητός, 2004β).

Εντούτοις, ένα «καλό» φορολογικό σύστημα είναι αναγκαίο να αποθαρρύνει τη φοροδιαφυγή. Ειδικότερα, η μηχανογράφηση, η καλή οργάνωση και η λήψη αυστηρών μέτρων οπωσδήποτε αποτελούν τρόπους, ώστε να περιοριστεί η φοροδιαφυγή, ένα φαινόμενο το οποίο δημιουργεί σοβαρότατα προβλήματα στην οικονομία μιας χώρας και αναλύεται εκτεταμένα στη συνέχεια. Στον αντίποδα, αξίζει να σημειωθεί ότι η αδυναμία μείωσης της φοροδιαφυγής αποτελεί τον πιο σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για τη δικαιότερη κατανομή του φορολογικού βάρους και γενικότερα την αποτελεσματική άσκηση δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής (Αγαπητός, 2004β).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι, συγκρίνοντας τα φορολογικά συστήματα διαφόρων χωρών, παρατηρείται ότι παρόλο που οι περισσότερες χώρες επιβάλλουν ανάλογους φόρους, τα φορολογικά τους συστήματα διαφέρουν μεταξύ τους, καθώς το φορολογικό σύστημα κάθε χώρας εξαρτάται από ποικίλους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες. Μάλιστα, σημαντική διαφορά στη διάρθρωση των φορολογικών συστημάτων παρατηρείται μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών, καθώς στις αναπτυγμένες οικονομίες επικρατούν συνήθως οι άμεσοι φόροι και ιδιαίτερα οι φόροι εισοδήματος, ενώ στις αναπτυσσόμενες οικονομίες επικρατούν κυρίως οι έμμεσοι φόροι δαπάνης (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Αυτό συμβαίνει, καθώς οι αναπτυγμένες οικονομίες χαρακτηρίζονται από υψηλά εισοδήματα, πιο οργανωμένες φοροτεχνικές υπηρεσίες, πιο προηγμένη λογιστική οργάνωση οικονομικών μονάδων και μικρότερη τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα η φορολογία εισοδήματος να είναι αποδοτική. Αντίθετα, στις αναπτυσσόμενες χώρες παρατηρούνται μικρό κατά κεφαλήν εισόδημα και περισσότερο άνιση κατανομή εισοδήματος, με συνέπεια στη φορολογία εισοδήματος να υπάγεται ένα μικρό μέρος του πληθυσμού, ενώ παράλληλα οι εν λόγω οικονομίες χαρακτηρίζονται από λιγότερο οργανωμένες φοροτεχνικές υπηρεσίες, φτώχη και ανεπαρκή λογιστική οργάνωση οικονομικών μονάδων και σχετικά μεγάλη τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή. Κατά συνέπεια, η απόδοση της φορολογίας εισοδήματος και των άμεσων φόρων γενικότερα είναι μικρή στις χώρες αυτές, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να στηρίζονται κυρίως στους έμμεσους φόρους.

3.4.1. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα από τα οποία ενδείκνυται να διέπεται ένα φορολογικό σύστημα, όπως αυτά αναλύθηκαν προηγουμένως, συνάγεται το συμπέρασμα ότι το ελληνικό φορολογικό σύστημα έχει πολλές αδυναμίες και απέχει πολύ από ένα «καλό» φορολογικό σύστημα, καθώς χαρακτηρίζεται από πολλά αρνητικά στοιχεία, όπως η πολυνομία, η πολυπλοκότητα, η αντιφατικότητα και η δυσλειτουργία (Αγαπητός, 2004β).

Συγκεκριμένα, το ελληνικό φορολογικό σύστημα δεν είναι απλό, αλλά πολύπλοκο (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού

Συστήματος, 2002, Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011) και μάλιστα με «πανσπερμία αναρίθμητων νόμων» (Αγαπητός, 2004β), γεγονός που συνεπάγεται υψηλό διαχειριστικό κόστος (Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Η εν λόγω πολυπλοκότητα οφείλεται, τόσο στη δυσνόητη φορολογική νομοθεσία, όσο και στις περίπλοκες διαδικασίες εφαρμογής του. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η επιβολή των διάφορων φόρων έλαβε χώρα σταδιακά στη μεταπολεμική περίοδο, ενώ υπό την πίεση αναγκών για νέα φορολογικά έσοδα οι τροποποιήσεις τους ήταν συχνές, αλλά χωρίς ποτέ να μελετηθούν σε βάθος και να αναθεωρηθούν ολοκληρωμένα όλες οι επιμέρους φορολογίες (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002).

Μάλιστα, οι εκάστοτε τροποποιήσεις και συμπληρώσεις πραγματώθηκαν από διαφορετικά πρόσωπα, με αποτέλεσμα ακόμη και οι διατάξεις που ρυθμίζουν ανάλογα θέματα να έχουν συνήθως διατυπωθεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο και η κατανόησή τους να πραγματοποιείται με δυσκολία (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002). Επίσης, οι διαδικαστικές διατάξεις είναι πολύπλοκες, αλλά και διάσπαρτες σε ποικίλους νόμους, με αποτέλεσμα να μην είναι και ιδιαίτερα προσβάσιμες (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002). Παράλληλα, οι τελευταίες δεν έχουν εκσυγχρονιστεί, ενώ ταυτόχρονα ποικίλουν από φορολογία σε φορολογία, γεγονός που επιφέρει εξαιρετικά υψηλό δημοσιονομικό κόστος και κόστος συμμόρφωσης των φορολογουμένων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Επιπρόσθετα, το ελληνικό φορολογικό σύστημα δε χαρακτηρίζεται από την αναγκαία ευκαμψία, ώστε να είναι εύκολο σε μια δεδομένη στιγμή να συμβάλει στην αποτελεσματικότητα μιας συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής (Αγαπητός, 2004β). Ακόμη, μεταβάλλεται πολύ τακτικά (Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), με αποτέλεσμα οι συχνές αυτές αλλαγές, οι οποίες πραγματοποιούνται με διάφορα νομοθετήματα, και μάλιστα συχνά όχι με πρωτοβουλία του αρμόδιου Υπουργείου Οικονομικών, αλλά διαφορετικών από αυτό υπουργείων, να δημιουργούν σημαντικά προβλήματα, τόσο στα φορολογικά όργανα, όσο και στους φορολογουμένους, καθώς και τα μεν και οι δε

πολλές φορές αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις της φορολογικής νομοθεσίας (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002) αφού δεν έχουν στη διάθεσή τους το χρόνο που απαιτείται, προκειμένου να ενημερωθούν και να προβούν στη σωστή εφαρμογή των νέων διατάξεων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Μια επιπλέον συνέπεια της ασταθούς συμπεριφοράς του ελληνικού φορολογικού συστήματος αποτελεί το γεγονός ότι οι φορολογούμενοι πολίτες ή οι οικονομικές μονάδες συχνά βρίσκονται σε δύσκολη θέση να προγραμματίσουν τη δραστηριότητά τους, και το κυριότερο, χάνουν την εμπιστοσύνη τους προς το κράτος (Αγαπητός, 2004β).

Όπως είναι φυσικό, οι αδυναμίες αυτές του ελληνικού φορολογικού συστήματος ασκούν σημαντικές αρνητικές επιδράσεις στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας και συχνά αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα οικονομικής προόδου, καθώς συνιστούν αντικίνητρα προς πολλές κατευθύνσεις, όπως η παραγωγικότητα, οι επενδύσεις, κ.λπ.. Μάλιστα, παρόλο που η μέση φορολογική επιβάρυνση δε μπορούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα να θεωρηθεί υψηλή σε σχέση με άλλες χώρες, το ελληνικό φορολογικό σύστημα δεν έχει κατορθώσει μια δίκαιη ή κοινωνικά αποδεκτή κατανομή του φορολογικού βάρους (Αγαπητός, 2004β), της οποίας οι αρχές και τα κριτήρια αναλύονται στο επόμενο τμήμα.

3.5. ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΙΚΑΙΗΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΒΑΡΟΥΣ

Αρκετοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους υφίσταται όταν οι φόροι, οι οποίοι συνθέτουν ένα φορολογικό σύστημα, εγγυώνται μια κοινωνικά επιθυμητή διανομή εισοδήματος και παράλληλα δεν προκαλούν υπερβάλλον βάρος στους πολίτες. Μάλιστα, η επικρατούσα άποψη είναι ότι στις δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες, ως δίκαιη θεωρείται η κατανομή του φορολογικού βάρους όταν ανταποκρίνεται στις γενικά παραδεγμένες αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για κοινωνική δικαιοσύνη (Γεωργακόπουλος, 2005).

Συγκεκριμένα, προκειμένου να θεωρηθεί δίκαιη η κατανομή του φορολογικού βάρους, απαιτείται να τηρούνται οι ακόλουθες δύο βασικές αρχές: α) η αρχή της

οριζόντιας φορολογικής ισότητας, η οποία ικανοποιείται όταν οι πολίτες, που βρίσκονται κάτω από τις ίδιες οικονομικές συνθήκες, έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση, και β) η αρχή της κάθετης φορολογικής ισότητας, η οποία ικανοποιείται όταν οι πολίτες, που βρίσκονται κάτω από διαφορετικές οικονομικές συνθήκες, έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση (Stiglitz, 2000, Γεωργακόπουλος, 2005). Οι δύο αυτές βασικές αρχές καλύπτουν όλο το φάσμα των φορολογικών υποθέσεων.

Αναφορικά με τα κριτήρια που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους, έχουν αναπτυχθεί δύο θεωρίες, και συγκεκριμένα η θεωρία του ανταλλάγματος και η θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας, των οποίων τα κύρια σημεία αναλύονται αμέσως μετά.

3.5.1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΑΛΛΑΓΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με τη θεωρία του ανταλλάγματος, δυο πολίτες βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και κατά συνέπεια πρέπει να έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση όταν απολαμβάνουν το ίδιο όφελος από τη δραστηριότητα του Δημοσίου. Αντίθετα, δυο πολίτες βρίσκονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και κατά συνέπεια απαιτείται να έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση όταν απολαμβάνουν διαφορετικό όφελος από τη δραστηριότητα του Δημοσίου. Ως εκ τούτου, κάθε πολίτης απαιτείται να καταβάλει φόρο ανάλογο με το όφελος που αποκομίζει από τη δραστηριότητα του Δημοσίου (Γεωργακόπουλος, 2005). Με άλλα λόγια, κριτήριο για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους αποτελεί, στην περίπτωση αυτή, το ειδικό όφελος που αποκομίζει κάθε πολίτης από τη δραστηριότητα του Δημοσίου.

Η εν λόγω θεωρία στηρίζεται στην αρχή της αντιπαροχής, η οποία είναι γενικά αποδεκτή ως ηθική αρχή από τις κοινωνίες που στηρίζονται στη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και απαιτείται να εφαρμόζεται, εκτός από τον ιδιωτικό, και στο δημόσιο τομέα (Γεωργακόπουλος, 2005). Κατά συνέπεια, οι πολίτες πρέπει να επιβαρύνονται με μια ανάλογη τιμή (φόρο) για την κατανάλωση κάθε δημόσιου αγαθού, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση κατανάλωσης ιδιωτικών αγαθών.

Όπως επισημαίνει ο Γεωργακόπουλος (2005), οι υποστηρικτές της θεωρίας του ανταλλάγματος αναφέρουν ότι εμφανίζει κάποια βασικά πλεονεκτήματα, καθώς με την εφαρμογή της αρχής της αντιπαροχής, στην οποία στηρίζεται η συγκεκριμένη θεωρία:

- ❖ Παράγονται δημόσια αγαθά, τα οποία ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις των πολιτών και εξυπηρετούν τις ανάγκες τους, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τα ιδιωτικά αγαθά.
- ❖ Οι δαπάνες συνδέονται με τους φόρους μέσω της κατανομής του φορολογικού βάρους βάσει του ειδικού οφέλους που αποκομίζει κάθε άτομο και κατά συνέπεια λαμβάνονται περισσότερο ορθολογικές αποφάσεις στο δημόσιο τομέα.
- ❖ Περιορίζονται οι δυσμενείς επιδράσεις της φορολογίας, καθώς ο φόρος προσαρμόζεται κάθε φορά στο όφελος που αποκομίζει ο φορολογούμενος από τη δραστηριότητα του Δημοσίου και δεν αποτελεί πλέον μονομερή παροχή του φορολογούμενου στο Δημόσιο, της οποίας ένα μέρος ενδέχεται να αποφέρει όφελος, το οποίο αποκομίζουν άλλοι φορολογούμενοι.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με το Γεωργακόπουλο (2005), οι πολέμιοι της θεωρίας του ανταλλάγματος προσάπτουν στην τελευταία τα ακόλουθα σημαντικά μειονεκτήματα, τονίζοντας ότι δε δίνει ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα της δίκαιης κατανομής του φορολογικού βάρους:

- ❖ Η θεωρία του ανταλλάγματος δε μπορεί να εφαρμοστεί εύκολα στην πράξη, καθώς δε δύναται συνήθως να καθοριστεί με ακρίβεια το όφελος που αποκομίζουν τα επιμέρους άτομα από τις διάφορες δραστηριότητες του Δημοσίου και κυρίως από τα δημόσια αγαθά. Πράγματι, τα παραχθέντα δημόσια αγαθά αποφέρουν όφελος στο κοινωνικό σύνολο χωρίς να μπορεί να γίνει γνωστό το όφελος που απολαμβάνει κάθε πολίτης μεμονωμένα, ενώ το όφελος από πολλές άλλες δραστηριότητες του Δημοσίου δε δύναται να διαιρεθεί και να εξατομικευτεί. Κατά συνέπεια, οι φόροι δε μπορούν να κατανεμηθούν ανάλογα με το όφελος που αποκομίζουν τα διάφορα άτομα του κοινωνικού συνόλου.
- ❖ Πολλές φορές η θεωρία του ανταλλάγματος οδηγεί σε κατανομή του φορολογικού βάρους, η οποία δεν ανταποκρίνεται καθόλου στις γενικά παραδεγμένες αρχές για κοινωνική δικαιοσύνη (Γεωργακόπουλος, 2005). Αναλυτικότερα, με την εφαρμογή της εν λόγω θεωρίας προκύπτει αναλογικά μεγαλύτερη επιβάρυνση των ασθενέστερων τάξεων, καθώς οι χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις καταναλώνουν,

αναλογικά με το εισόδημά τους, μεγαλύτερη ποσότητα δημόσιων αγαθών από τις υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις και μια τέτοια κατανομή κάθε άλλο παρά δίκαιη θεωρείται σήμερα. Παράλληλα, η κατανομή του φορολογικού βάρους με βάση τη συγκεκριμένη θεωρία θα είχε ως συνέπεια την αδυναμία των ασθενέστερων τάξεων να καταναλώσουν μια ικανοποιητική ποσότητα από τα δημόσια αγαθά και αυτό δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για κοινωνική δικαιοσύνη.

Ως εκ τούτου, η εφαρμογή της θεωρίας του ανταλλάγματος δε θεωρείται συνήθως κοινωνικά σκόπιμη, οπότε και αποφεύγεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υγεία, όπου αν και θα μπορούσε να εφαρμοστεί μερικώς, αποφεύγεται κατά κανόνα ως μη επιθυμητή, καθώς δε θα επέτρεπε στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις να καταναλώσουν αρκετή ποσότητα από το αγαθό αυτό, γεγονός που δεν είναι επιθυμητό από το κοινωνικό σύνολο (Γεωργακόπουλος, 2005). Ωστόσο, υπάρχουν και ορισμένες περιπτώσεις, όπου η εφαρμογή της θεωρίας αυτής είναι τεχνικά δυνατή και κοινωνικά σκόπιμη, όπως τα διόδια που επιβάλλονται σε ορισμένους δρόμους και ο φόρος βενζίνης (Γεωργακόπουλος, 2005). Συγκεκριμένα, τα πρώτα αποτελούν ουσιαστικά το αντίτιμο για τη χρήση των δρόμων και ο δεύτερος είναι ένας ανταποδοτικός φόρος, ο οποίος έχει ως σκοπό να κατανείμει το κόστος των δρόμων σε όσους τους χρησιμοποιούν και μάλιστα ανάλογα με το πόσο τους χρησιμοποιούν.

3.5.2. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΟΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ

Σύμφωνα με τη θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας, δίκαιη θεωρείται η κατανομή του φορολογικού βάρους όταν πραγματοποιείται με βάση την ικανότητα κάθε ατόμου να συνεισφέρει στα κοινά (Γεωργακόπουλος, 2005). Αναλυτικότερα, βάσει της εν λόγω θεωρίας, δυο άτομα βρίσκονται κάτω από τις ίδιες συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και κατά συνέπεια πρέπει να έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση όταν έχουν την ίδια φοροδοτική ικανότητα. Αντίθετα, δυο άτομα βρίσκονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες για φορολογικούς σκοπούς και κατά συνέπεια απαιτείται να έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση όταν έχουν διαφορετική φοροδοτική ικανότητα.

Συνεπώς, κριτήριο για τη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους αποτελεί, στην περίπτωση αυτή, η φοροδοτική ικανότητα κάθε ατόμου, η οποία προσδιορίζεται από δυο κατηγορίες παραγόντων, τους αντικειμενικούς και τους υποκειμενικούς. Ως αντικειμενικοί παράγοντες θεωρούνται συνήθως το εισόδημα, η περιουσία και η καταναλωτική δαπάνη, και αυτός είναι και ο λόγος που χρησιμοποιούνται ως βάσεις για τον υπολογισμό των φόρων. Οι δύο πρώτοι παράγοντες αποδεικνύουν κατά κάποιο τρόπο την ύπαρξη φοροδοτικής ικανότητας, καθώς όντως φανερώνουν την ύπαρξη αγοραστικής δύναμης, της οποίας ένα μέρος δύναται να μεταβιβαστεί στο δημόσιο για τη χρηματοδότηση των δαπανών του. Από την άλλη πλευρά, ο τρίτος παράγοντας αποτελεί απλή ένδειξη ότι υπάρχει φοροδοτική ικανότητα, καθώς όταν ένα άτομο δαπανά μεγάλα ποσά, απαιτείται να έχει και πόρους, ενώ φυσικά ενδέχεται και η κάλυψη των εν λόγω δαπανών να πραγματοποιείται με δανεισμό. Παράλληλα, ως υποκειμενικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδοτικής ικανότητας ενός ατόμου θεωρούνται η προσωπική και οικογενειακή κατάσταση του φορολογουμένου.

Συνοψίζοντας, η θεωρία της φοροδοτικής ικανότητας επιτάσσει ότι το επιβαλλόμενο σε κάθε άτομο φορολογικό βάρος οφείλει να είναι ανάλογο των οικονομικών δυνατοτήτων του, το οποίο γίνεται πράγματι δεκτό στις σύγχρονες κοινωνίες (Γεωργακόπουλος, 2005). Επομένως, η εν λόγω θεωρία οδηγεί σε κατανομή του φορολογικού βάρους, η οποία ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου για κοινωνική δικαιοσύνη που επικρατούν σήμερα. Μάλιστα, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Φινοκαλιώτης (2005), η κατανομή του φορολογικού βάρους βάσει της φοροδοτικής ικανότητας κάθε ατόμου έρχεται αφενός να εξειδικεύσει τη γενική αρχή της ισότητας που ισχύει στο φορολογικό δίκαιο, σύμφωνα με την οποία οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο Νόμο, και αφετέρου να υλοποιήσει την αρχή του Κοινωνικού Κράτους. Πέρα από τα παραπάνω, η συγκεκριμένη θεωρία έχει ένα βασικό πλεονέκτημα, το γεγονός ότι επιδέχεται πρακτικής εφαρμογής και αφού επιλεγεί ο δείκτης φοροδοτικής ικανότητας δύναται να εφαρμοστεί (Γεωργακόπουλος, 2005).

Αντίθετα, κατά την άποψη των επικριτών της θεωρίας της φοροδοτικής ικανότητας, αυτή παρουσιάζει κάποια σημαντικά μειονεκτήματα, καθώς δε συνδέει το ποσό του φόρου που καταβάλλει κάθε πολίτης με το όφελος που αναλαμβάνει από το Δημόσιο (Γεωργακόπουλος, 2005). Αυτό με τη σειρά του ενδέχεται να οδηγήσει σε εξασθένηση των οικονομικών κινήτρων (για εργασία, αποταμίευση, κ.α.), καθώς στην

περίπτωση αυτή επιβαρύνονται περισσότερο εκείνοι που καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια από εκείνους που καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια.

3.5.3. Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΒΑΡΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα, η κατανομή των φορολογικών βαρών δεν εμφανίζεται να ανταποκρίνεται στις βασικές αρχές της οριζόντιας και κάθετης φορολογικής ισότητας, καθώς τα άτομα που βρίσκονται κάτω από τις ίδιες φορολογικές συνθήκες δεν έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση και επιβαρύνονται διαφορετικά, ενώ στην περίπτωση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από διαφορετικές φορολογικές συνθήκες, η φορολογική τους μεταχείριση, και κατ' επέκταση η φορολογική τους επιβάρυνση, δε διαφοροποιούνται σε ικανοποιητικό βαθμό. Κατά συνέπεια, η εν λόγω κατανομή του φορολογικού βάρους δε μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη. Μάλιστα, αξίζει να τονιστεί ότι η άδικη αυτή κατανομή του φορολογικού βάρους μεταξύ διαφόρων πηγών εισοδήματος, επαγγελματών και γεωγραφικών περιοχών της χώρας κάθε άλλο παρά ευνοϊκές επιδράσεις έχει στην εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας (Αγαπητός, 2004β). Στην παρούσα ενότητα κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθεί μια σύντομη αναφορά στους λόγους για τους οποίους παρατηρείται αυτή η άνιση κατανομή των φορολογικών βαρών.

Αναλυτικότερα, η άνιση κατανομή του φορολογικού βάρους στην Ελλάδα οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι στο σύνολο των εσόδων του ελληνικού κράτους και των δημόσιων φορέων γενικότερα συμμετέχουν σε μεγάλο βαθμό οι έμμεσοι φόροι (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002). Ο φορολογικός συντελεστής με τον οποίο επιβάλλονται οι τελευταίοι είναι συνήθως ενιαίος, με αποτέλεσμα η φορολογική επιβάρυνση να κατανέμεται με αντιστρόφως ανάλογο του εισοδήματος τρόπο, καθώς η μέση ροπή προς κατανάλωση, δηλαδή το ποσοστό του εισοδήματος που δαπανάται για κατανάλωση (Αγαπητός, 2004β), μειώνεται αυξανόμενου του εισοδήματος. Όμως, στην άνιση κατανομή του φορολογικού βάρους δε συμβάλλουν μόνο οι έμμεσοι, αλλά και οι άμεσοι φόροι μέσω της σχετικά περιορισμένης προοδευτικότητάς τους (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002). Παράδειγμα άμεσου φόρου με περιορισμένη προοδευτικότητα αποτελεί ο βασικός προοδευτικός φόρος του ελληνικού

φορολογικού συστήματος, και συγκεκριμένα ο φόρος εισοδήματος των φυσικών προσώπων.

Ειδικότερα, σύμφωνα με την Έκθεση της Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος (2002), η περιορισμένη προοδευτικότητα του εν λόγω φόρου δεν προκαλείται από την ανεπάρκεια προοδευτικότητας της φορολογικής κλίμακας, η οποία θα μπορούσε και να χαρακτηριστεί ως αρκετά υψηλή, αλλά από μια σειρά άλλων παραγόντων, από τους οποίους οι κυριότεροι είναι οι ακόλουθοι:

- ✓ Η ύπαρξη μιας σειράς από εκπτώσεις δαπανών, οι οποίες αφαιρούνται από το συνολικό εισόδημα, με αποτέλεσμα λόγω της προοδευτικότητας της φορολογικής κλίμακας να ωφελούνται σε μεγαλύτερο βαθμό οι ανώτερες εισοδηματικές τάξεις.
- ✓ Η ύπαρξη μιας σειράς απαλλαγών από το φόρο ορισμένων κατηγοριών εισοδημάτων, οι οποίες πραγματοποιούνται συνήθως για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης. Όμως, στην πραγματικότητα μια τέτοιου είδους απαλλαγή δεν αποτελεί κατάλληλο μέσο για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και απαιτείται να αποφεύγεται, καθώς τις περισσότερες φορές ωφελεί μόνο όσους έχουν και εισοδήματα, τα οποία προέρχονται από άλλες πηγές. Πράγματι, λαμβάνοντας υπόψη ότι από τη φύση τους τα απαλλασσόμενα εισοδήματα είναι ως επί το πλείστον χαμηλά, στην περίπτωση εκείνων που έχουν μόνο αυτά, δεν υπερβαίνουν το αφορολόγητο, οπότε ούτως ή άλλως οι τελευταίοι δε θα ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν φόρο. Αντίθετα, εκείνοι οι οποίοι παράλληλα με τα απαλλασσόμενα εισοδήματα έχουν εισοδήματα και από άλλες πηγές ευνοούνται από τις εν λόγω απαλλαγές, καθώς δεν επιβαρύνονται με το φόρο που αντιστοιχεί στα απαλλασσόμενα εισοδήματα τους.
- ✓ Η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού εισοδημάτων, τα οποία φορολογούνται αυτοτελώς με ενιαίο συντελεστή, εξυπηρετώντας στόχους, όπως η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος και η μείωση του δημοσιονομικού κόστους και του κόστους συμμόρφωσης των φορολογουμένων, αλλά συχνά και η μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης των εισοδημάτων αυτών, καθώς και σε αυτή την περίπτωση ευνοημένοι είναι εκείνοι που έχουν, πέρα από τα αυτοτελώς φορολογούμενα, και άλλα εισοδήματα, των οποίων η φορολόγηση πραγματοποιείται με χαμηλότερο οριακό συντελεστή. Κατά συνέπεια, η αυτοτελής φορολόγηση των εισοδημάτων επιβάλλεται να είναι πολύ περιορισμένη.

- ✓ Η ύπαρξη ποικίλων τεκμηρίων βάσει των οποίων προσδιορίζεται το φορολογητέο εισόδημα, καθώς συχνά έχουν ως αποτέλεσμα την άδικη κατανομή των φορολογικών βαρών. Παράδειγμα αποτελούν τα τεκμήρια δαπανών διαβίωσης που δε στηρίζονται σε πραγματικές, αλλά σε τεκμαρτές δαπάνες.
- ✓ Το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, το οποίο λαμβάνει τεράστιες διαστάσεις και παρατηρείται τόσο στους άμεσους, όσο και στους έμμεσους φόρους. Χωρίς αμφιβολία, η φοροδιαφυγή βλάπτει τις βασικές αρχές της οριζόντιας και κάθετης φορολογικής ισότητας, καθώς από τη μία επιφέρει την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση όσων φοροδιαφεύγουν εις βάρος των τίμιων και ειλικρινών φορολογουμένων που χαρακτηρίζονται από υψηλό αίσθημα κοινωνικής ευθύνης και από την άλλη διαφέρει από το ένα εισοδηματικό στρώμα στο άλλο, αλλά συχνά παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό στις υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις.

Τέλος, το εν λόγω φαινόμενο επηρεάζει και με άμεσο τρόπο την κατανομή του φορολογικού βάρους στην Ελλάδα, καθώς η ύπαρξη εκτεταμένης φοροδιαφυγής αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους λόγους που η τελευταία γίνεται περισσότερο άδικη. Αυτό συμβαίνει, καθώς οι φόροι που θα έπρεπε να πληρωθούν από όσους φοροδιαφεύγουν καταβάλλονται εντέλει από όσους δε φοροδιαφεύγουν, είτε γιατί δε μπορούν, είτε γιατί είναι ευσυνείδητοι πολίτες. Επιπλέον, συχνά τυγχάνουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης επιχειρήσεις, οι οποίες ανήκουν σε κλάδους που προσφέρουν ευκαιρίες για φοροδιαφυγή, ενώ ένας ακόμη λόγος είναι ότι ενισχύεται η αντίστροφα προοδευτική φορολογία από την άποψη ότι η άμεση φορολογία καλύπτεται από την έμμεση στο βαθμό που η πρώτη δεν καταβάλλεται από τους υπόχρεους (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002).

3.6. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΡΟΛΟΓΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ

Όπως αναφέρει ο Eisenstein (1961), εμπειρικές έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε αρκετές χώρες, έχουν αποδείξει ότι η πραγματική κατανομή του φορολογικού βάρους μεταξύ των πολιτών είναι κατά κανόνα διαφορετική από τη νομοθετικά οριζόμενη κατανομή. Οι εν λόγω αποκλίσεις οφείλονται στις αντιδράσεις των φορολογουμένων στη φορολογική επιβάρυνση. Αναλυτικότερα, οι πολίτες στο

σύνολό τους δεν κατάφεραν να συμφιλιωθούν ποτέ με το θεσμό του φόρου (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Μάλιστα, λόγω της φύσης του φόρου να αποτελεί αναγκαστική πληρωμή εκ μέρους των πολιτών προς το κράτος, μειώνοντας την οικονομική τους δύναμη, χωρίς κάποια αντίστοιχη ειδική αντιπαροχή, η επιβολή του τελευταίου είναι αναμενόμενο να συνεπάγεται ποικίλες αντιδράσεις (Γάτσος, 2011). Βασικός στόχος αυτών των αντιδράσεων των πολιτών είναι να μην επιβαρυνθούν μερικώς ή ολικώς με τη φορολογική υποχρέωση.

Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στην έρευνά τους, οι Nordblom και Ohlsson (2006) αναφέρουν ότι η αύξηση των φόρων δεν αποφέρει περισσότερα φορολογικά έσοδα στο εκάστοτε κράτος και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους, ώστε να αποφύγουν την αύξηση της φορολογίας. Βέβαια, από την πλευρά του, το κράτος γνωρίζει ότι οι πολίτες θα αντιδράσουν στην επιβολή ενός φόρου και σε περίπτωση που το τελευταίο δύναται να προβλέψει την αντίδραση των πολιτών, σχεδιάζει την επιβολή ενός φόρου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε μετά την αντίδραση των βάσει της νομοθεσίας υποκείμενων σε καταβολή φόρου πολιτών, οι τελικώς επιβαρυνόμενοι να είναι αυτοί, τους οποίους επιδιώκει να επιβαρύνει το κράτος.

Πάντως, αποτελεί κοινή διαπίστωση το γεγονός ότι η κάθε μορφής φορολογία προκαλεί αντιδράσεις από την πλευρά των φορολογουμένων με σκοπό τον περιορισμό της φορολογικής τους επιβάρυνσης (Αγαπητός, 2004β). Μάλιστα, από την πλευρά τους, οι υπόχρεοι από το νόμο σε φόρο έχουν συμφέρον να αναζητούν τρόπους για να ελαχιστοποιήσουν το φορολογικό τους βάρος. Ειδικότερα, οι φορολογούμενοι προσπαθούν με διάφορους «νόμιμους» και παράνομους τρόπους να αποφύγουν ή να μειώσουν τη φορολογική τους υποχρέωση, με αποτέλεσμα η τελική φορολογική τους επιβάρυνση να είναι μικρότερη από αυτή που θα προέκυπτε κατ' εφαρμογή της κείμενης νομοθεσίας (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνουν οι τελευταίοι, για τη μείωση του φορολογικού τους βάρους, οι φορολογούμενοι στρέφονται στις «νόμιμες» αντιδράσεις της μετάθεσης ή μετακύλισης του φόρου και της φοροαποφυγής ή στην παράνομη αντίδραση της φοροδιαφυγής. Στη συνέχεια της ενότητας παρατίθενται κάποιοι συνοπτικοί ορισμοί των αντιδράσεων αυτών από την πλευρά των φορολογουμένων.

«Φοροδιαφυγή» (“tax evasion”) είναι κάθε παράνομη πράξη ή παράλειψη του φορολογουμένου, με την οποία επιδιώκεται μείωση της φορολογικής του επιβάρυνσης ή αποφυγή καταβολής του φόρου (Δαλαμάγκας, 1999, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005) που του έχει βεβαιωθεί (Αγαπητός, 2004β). Παραδείγματα τέτοιων πράξεων αποτελούν η παράλειψη υποβολής φορολογικής δήλωσης ή η υποβολή ψευδούς ή ανακριβούς φορολογικής δήλωσης. Εναλλακτικά, ως φοροδιαφυγή ορίζεται η αποφυγή πληρωμής (του συνόλου ή μέρους) των οφειλόμενων φόρων μέσω της απόκρυψης από το φορολογούμενο του πραγματικού φορολογητέου εισοδήματός του (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη). Με λίγα λόγια, φοροδιαφυγή είναι η χρησιμοποίηση μη νόμιμων χειρισμών με σκοπό την αποφυγή των νόμιμων φόρων (Καράγιωργας, 1981). Η φοροδιαφυγή, συνεπώς, ταυτίζεται με την καταστρατήγηση των διατάξεων των ισχυόντων φορολογικών νόμων (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005).

«Φοροαποφυγή» (“tax avoidance”) αποκαλείται η εφαρμογή επιτυχημένα σχεδιασμένων λογιστικών πρακτικών, οι οποίες συνιστούν απόρροια προσεκτικής μελέτης της εμπορικής νομοθεσίας, της φορολογικής πρακτικής, των διεθνών προτύπων χρηματοοικονομικής αναφοράς, δικαστικών και υπουργικών αποφάσεων, με μοναδικό σκοπό τη μείωση της φορολογητέας ύλης ενός φυσικού ή νομικού προσώπου. Το φαινόμενο της φοροαποφυγής παρατηρείται σε κάθε περίπτωση που ο φορολογούμενος με κατάλληλους νόμιμους χειρισμούς, εκμεταλλευόμενος τα κενά του νόμου (Αγαπητός, 2004β), κατορθώνει να μειώσει ή να ελαχιστοποιήσει τη φορολογική του υποχρέωση ή να αποφύγει εντελώς την καταβολή του οφειλόμενου φόρου (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005). Σύμφωνα με το Μπαμπινιώτη (1998), «φοροαποφεύγω» σημαίνει αποφεύγω με νόμιμους τρόπους να πληρώσω επιπλέον φόρους, για παράδειγμα προσέχοντας να μην εμπίπτουν οι δραστηριότητες μου σε κατηγορίες που φορολογούνται.

Ως «μετακύλιση ενός φόρου» (“tax shifting”) ορίζεται η μετάθεση του φόρου αυτού από τον ιδιωτικό φορέα, στον οποίο επιβάλλεται αρχικά, σε άλλο ιδιωτικό φορέα (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005). Πιο συγκεκριμένα, σε μια τέτοια περίπτωση, ο κατά νόμο υπόχρεος φορολογούμενος επιδιώκει, και πολλές φορές επιτυγχάνει, να επιρρίψει

το φόρο σε βάρος εκείνων που συναλλάσσονται μαζί του, αποφεύγοντας με τον τρόπο αυτό τη φορολογική του επιβάρυνση (Αγαπητός, 2004α). Ο πρώτος είναι ο πληρωτής του φόρου και οι υπόλοιποι είναι εκείνοι που φέρουν το φορολογικό βάρος. Με άλλα λόγια, ο υπόχρεος σε φόρο προσπαθεί να «μεταθέσει» ολόκληρο το φόρο που υποχρεούται να καταβάλει ή μέρος αυτού σε συνδεδεμένα με αυτόν μέρη, όπως οι πελάτες. Εναλλακτικά, ως μετακύλιση φόρου ορίζεται η διαδικασία, με την οποία ο αρχικώς επιβαρυνόμενος από ένα φόρο «μεταβιβάζει» τη φορολογική επιβάρυνση στον τελικώς επιβαρυνόμενο. Η μετάθεση αυτή του φόρου γίνεται με αναπροσαρμογή των όρων, με τους οποίους εκείνος που υποχρεώνεται να καταβάλει το φόρο στο Δημόσιο συναλλάσσεται με άλλους ιδιωτικούς φορείς στην αγορά (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Αξίζει να σημειωθεί ότι η μετακύλιση αποτελεί τον πιο διαδεδομένο και νόμιμο τρόπο ελαχιστοποίησης του φόρου, ενώ διακρίνεται σε μετακύλιση προς τα εμπρός, δηλαδή μεταβίβαση φόρου στον τελικό καταναλωτή με αύξηση των τιμών των προϊόντων σε ενδιάμεσο ή στο τελικό στάδιο μεταπώλησης, και προς τα πίσω, δηλαδή μεταβίβαση φόρου σε κάποιο παραγωγικό συντελεστή με μείωση της καθαρής αμοιβής του (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005).

Όπως επισημαίνει ο Αγαπητός (2004β), οι παραπάνω αντιδράσεις, πέρα από εκείνη της φοροδιαφυγής, είναι θεμιτές και δε θεωρούνται παράνομες, αλλά δεν παύουν και αυτές, όπως και η φοροδιαφυγή, να έχουν αρνητικές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις και να καθιστούν αναποτελεσματική κάθε ασκούμενη σταθεροποιητική ή δημοσιονομική πολιτική.

Κεφάλαιο 4. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

4.1. ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Το φαινόμενο της φοροδιαφυγής μπορεί να θεωρηθεί τόσο παλιό, όσο και ο φόρος (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), καθώς υπάρχουν ιστορικά στοιχεία περί ποινών σε φοροφυγάδες ήδη στο Αρχαίο Ισραήλ, ενώ το εν λόγω φαινόμενο ήταν επίσης γνωστό στην Αρχαία Αθήνα, στην Αρχαία Σπάρτη, αλλά και στη Ρωμαϊκή και στη συνέχεια στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (Γκουμπανιτσάς, 2004). Αξίζει να αναφερθεί ότι η πρώτη και ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση φοροδιαφυγής στον ελλαδικό χώρο σημειώθηκε το 300 π.Χ. στα σύνορα Αθηνών – Μεγάρων (Αγαπητός, 2004α). Αναλυτικότερα, ο γεωργός Λεύκωνας, προκειμένου να εξαπατήσει τους τελωνειακούς υπαλλήλους και να πληρώσει λιγότερο φόρο, αποπειράθηκε να εισαγάγει στην Αθήνα μέλι με ασκούς κρυμμένους μέσα σε καλάθια, στην κορυφή των οποίων είχε τοποθετήσει κριθάρι. Όμως, όπως επισημαίνει ο Αγαπητός (2004α), το γαϊδουράκι, στο οποίο είχαν φορτωθεί τα καλάθια, σκόνταψε, με αποτέλεσμα το φορτίο του να σκορπιστεί και οι τελωνειακοί να ανακαλύψουν το δράστη της φοροδιαφυγής. Έκτοτε επικράτησε η παροιμία «άλλα μεν Λεύκωνος όνος φέρει, άλλα δε Λεύκων».

Όπως σημειώνει και ο Στεργίου (2007), η φοροδιαφυγή αποτελεί ένα πανάρχαιο φαινόμενο, το οποίο απασχολεί τους Έλληνες εδώ και χιλιάδες χρόνια χωρίς να έχει επιτευχθεί η πάταξή του. Μάλιστα, άξια αναφοράς είναι και η λειτουργία του θεσμού των εφόρων της Αρχαίας Σπάρτης, οι οποίοι αποτελούσαν σημαντική εξουσία ελέγχου της λειτουργίας του κράτους, ενώ παρόμοια πρότυπα συστήματα για την αντιμετώπιση της διαφθοράς και της φοροδιαφυγής είχαν εισηγηθεί πολλοί στοχαστές, όπως ο Καλβίνος και ο Φίχτε, υπό τη μορφή Ανώτατου Συμβουλίου ή Ανώτατου Δικαστηρίου (Στεργίου, 2007). Ωστόσο, ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* αναφέρει την αντίθεσή του προς το θεσμό των εφόρων, καθώς, όπως ισχυρίζεται, ο τελευταίος ενισχύει ακόμη περισσότερο τη διαφθορά και κατ' επέκταση τη φοροδιαφυγή (Στεργίου, 2007). Επιπλέον, πριν από αρκετούς αιώνες, ο Πλάτων παρατήρησε ότι «όταν υπάρχει ένας φόρος εισοδήματος, ο δίκαιος άνθρωπος θα πληρώσει περισσότερα, ενώ ο άδικος θα πληρώσει λιγότερα για το ίδιο επίπεδο εισοδήματος» (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009).

Επιπρόσθετα, ο Αγαπητός (2004β) υποστηρίζει ότι οι πολίτες κατέφευγαν στη φοροδιαφυγή, τόσο στην Αρχαία Ελλάδα και ιδίως σε περιόδους τυραννίας, όσο και επί τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η αντίδρασή τους αυτή αποτελούσε μια μορφή «αντίστασης», καθώς και μια ένδειξη διαμαρτυρίας προς το κράτος για την αντιδημοκρατική συμπεριφορά του, αλλά και για την προσφορά χαμηλού επιπέδου αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες του. Η εν λόγω συμπεριφορά των πολιτών εξηγείται από το γεγονός ότι οι πρώτοι φόροι είχαν επιβληθεί από τυράννους ή κατακτητές (Αγαπητός, 2004β). Κατά συνέπεια, ο πολιτικός και αντιστασιακός αγώνας των πολιτών, ο οποίος κάθε άλλο παρά εύκολος ήταν, λάμβανε κατ' ανάγκη τη μορφή δημοσιονομικού πολέμου, ώστε ο τύραννος ή ο κατακτητής να στερηθεί των απαραίτητων πόρων και να αναγκαστεί να βελτιώσει τη συμπεριφορά του απέναντι στους πολίτες (Αγαπητός, 2004β).

Τα τελευταία χρόνια, όμως, το φαινόμενο της φοροδιαφυγής έχει γίνει παγκόσμιο και πολυδιάστατο, γεγονός που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής (Γκουμπανιτσάς, 2004) και έχει προσελκύσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του κοινού σε όλο τον κόσμο λόγω της μεγάλης έκτασης που έχει λάβει το πρόβλημα (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009), ακόμη και σε περιπτώσεις χωρών με καλά οργανωμένα φορολογικά συστήματα και κρατικές υποδομές (Γκουμπανιτσάς, 2004, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011), όπως οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (Γκουμπανιτσάς, 2004). Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως αναφέρουν οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009), η αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του προγράμματος όλων των πολιτικών κομμάτων και όλων των κυβερνήσεων των τελευταίων ετών. Εντούτοις, παρά τα μέτρα που έχουν ληφθεί κατά καιρούς για την αντιμετώπιση του φαινομένου, δεν έχει σημειωθεί καμία χώρα στον κόσμο, η οποία δύναται να ισχυριστεί ότι έλυσε εντελώς το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, ενώ υπάρχουν πολλές περιπτώσεις χωρών, όπου η κατάσταση είναι κυριολεκτικά ανεξέλεγκτη (Γκουμπανιτσάς, 2004), καθώς οι διαστάσεις του εν λόγω προβλήματος εξακολουθούν να είναι τεράστιες (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009).

4.2. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

Παρά το γεγονός ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί μια ευρέως γνωστή έννοια, ο ακριβής ορισμός της δε θεωρείται καθόλου εύκολος. Ειδικότερα, η διατύπωση ενός ενιαίου και γενικά αποδεκτού ορισμού της φοροδιαφυγής καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη λόγω του μεγάλου πλήθους των φόρων, αλλά και των ιδιαιτεροτήτων τους αναφορικά με τις παρεχόμενες από την πλευρά των τελευταίων δυνατότητες και τρόπους απαλλαγής, που, με τη σειρά τους, εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την επαγγελματική ομάδα και τις ιδιαίτερες συνθήκες. Κατά συνέπεια, δεδομένου ότι δεν υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος και σαφής ορισμός για την έννοια της φοροδιαφυγής, επιχειρείται στην ενότητα αυτή η προσέγγιση της έννοιας του εν λόγω φαινομένου με την παράθεση ορισμών, οι οποίοι είναι ήδη γνωστοί στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία και αρθρογραφία.

Από οικονομικής άποψης, ως φοροδιαφυγή εκλαμβάνεται κάθε παράνομη πράξη ή παράλειψη του φορολογουμένου, με την οποία επιδιώκεται μείωση της φορολογικής του επιβάρυνσης ή αποφυγή καταβολής του φόρου (Δαλαμάγκας, 1981, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005) που του έχει βεβαιωθεί (Αγαπητός, 2004β). Παρόμοιος είναι και ο ορισμός που αναφέρουν οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), σύμφωνα με τους οποίους η φοροδιαφυγή μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των παράνομων ενεργειών των φορολογουμένων, οι οποίες αποβλέπουν στη μείωση ή την πλήρη αποφυγή της φορολογικής τους υποχρέωσης. Ομοίως, σύμφωνα με τον Τάτσο (2001), στο εννοιολογικό πεδίο της φοροδιαφυγής εμπίπτει κάθε παράνομη πράξη ή παράλειψη των φορολογουμένων που έχει σκοπό τη μείωση της νόμιμης φορολογικής τους υποχρέωσης και την αποφυγή της καταβολής φόρου.

Όπως επισημαίνει και ο Γκουμπανιτσάς (2004), με τον όρο «φοροδιαφυγή» νοούνται όλες εκείνες οι παράνομες πράξεις, στις οποίες προβαίνουν οι φορολογούμενοι, προκειμένου να πετύχουν την πληρωμή λιγότερου ή και καθόλου φόρου. Παράλληλα, κατά τους Sharma και Dang (2011), η φοροδιαφυγή αποτελεί μια παράνομη πρακτική, με την οποία πρόσωπα, οργανισμοί και εταιρείες αποφεύγουν σκόπιμα την πληρωμή της πραγματικής τους φορολογικής υποχρέωσης. Όπως υποστηρίζουν οι τελευταίοι, ο γενικός όρος «φοροδιαφυγή» χρησιμοποιείται ευρέως,

περιλαμβάνοντας τις προσπάθειες ιδιωτών, εταιρειών και άλλων οντοτήτων να αποφύγουν την πληρωμή φόρων με παράνομα μέσα. Ειδικότερα, στην έννοια της φοροδιαφυγής εμπίπτουν οι πάσης φύσεως παράνομες ενέργειες των φορολογουμένων, με τις οποίες οι τελευταίοι σκόπιμα διαστρεβλώνουν ή αποκρύπτουν από τις φορολογικές αρχές την πραγματική οικονομική τους κατάσταση, επιδιώκοντας τη μείωση της φορολογικής τους υποχρέωσης (Sharma και Dang, 2011).

Επιπλέον, η έννοια της φοροδιαφυγής θα μπορούσε να περιγραφεί ως «η παράνομη ενέργεια της ηθελημένης απόκρυψης φορολογητέου εισοδήματος και άλλων φορολογικών αντικειμένων κατά τη δήλωση και τον υπολογισμό του οφειλόμενου φόρου, καθώς και η μη απόδοση του οφειλόμενου φόρου (για παράδειγμα του φόρου προστιθέμενης αξίας και λοιπών παρακρατούμενων φόρων, τελών και εισφορών) στις αρμόδιες κρατικές αρχές» (Βασαρδάνη, 2011). Από την πλευρά τους, οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) ορίζουν πολύ συνοπτικά τη φοροδιαφυγή ως τη μη καταβολή των νόμιμα οφειλόμενων φόρων. Ειδικότερα, ως φοροδιαφυγή ορίζεται η αποφυγή πληρωμής (του συνόλου ή μέρους) των οφειλόμενων φόρων μέσω της απόκρυψης από την πλευρά του φορολογουμένου του πραγματικού φορολογητέου εισοδήματός του (www.greek-language.gr, Ηλεκτρονικό Λεξικό Τριανταφυλλίδη) ή της φορολογητέας του ύλης γενικότερα, η οποία πραγματοποιείται με παράνομα μέσα.

Με λίγα λόγια, φοροδιαφυγή είναι η χρησιμοποίηση μη νόμιμων χειρισμών με σκοπό την αποφυγή των νόμιμων φόρων (Καράγιωργας, 1981). Συνηθισμένα παραδείγματα τέτοιων χειρισμών και πράξεων αποτελούν η παράλειψη υποβολής φορολογικής δήλωσης, η υποβολή ψευδούς ή ανακριβούς φορολογικής δήλωσης (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005), όπως η δήλωση από το φορολογούμενο χαμηλότερου εισοδήματος από το πραγματοποιηθέν και η ανακριβής δήλωση των περιουσιακών στοιχείων επί των οποίων επιβάλλεται φόρος (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Επιπλέον, τέτοιες παράνομες ενέργειες είναι η λαθραία εισαγωγή εμπορευμάτων από το εξωτερικό και η εμφάνιση από τις επιχειρήσεις χαμηλότερων ακαθάριστων εσόδων από τα πραγματοποιηθέντα ή η απόκρυψη των πραγματικών πωλήσεών τους (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Όπως αναφέρει ο Κρεκούκας (2010), τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο, η φοροδιαφυγή συνίσταται στην «παράνομη συμπεριφορά, ή τη συμπεριφορά

που συνεπάγεται την άμεση παραβίαση του νόμου, με αποτέλεσμα την αποφυγή πληρωμής του φόρου». Ακόμη, η φοροδιαφυγή μπορεί να οριστεί ως η εκ μέρους των φορολογουμένων παράνομη στέρηση εσόδων για το κράτος μέσω της απόκρυψης του πραγματικού τους εισοδήματος και κατά συνέπεια της αποφυγής καταβολής του αντίστοιχου πραγματικού φόρου. Μάλιστα, ο Μανεσιώτης (1994) υπογραμμίζει, μεταξύ άλλων, ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί την «πιο μαζική και περισσότερο ανεκτή εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς και παράβασης νόμων σήμερα στην Ελλάδα». Με άλλα λόγια, η φοροδιαφυγή συνιστά το αδίκημα της μη καταβολής του οφειλόμενου φόρου και αποτελεί καταστρατήγηση του γράμματος και του πνεύματος του φορολογικού νόμου (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Ωστόσο, κατά καιρούς η έννοια της φοροδιαφυγής έχει αποδοθεί και με πιο εξειδικευμένους ορισμούς. Συγκεκριμένα, η φοροδιαφυγή ορίζεται ως το τμήμα του φόρου εισοδήματος, το οποίο αντιστοιχεί σε εισόδημα που, σύμφωνα με την ισχύουσα φορολογική νομοθεσία, πρέπει να δηλώνεται οικειοθελώς από τους φορολογουμένους στις αρμόδιες φορολογικές αρχές, αλλά για διάφορους λόγους αυτό δε δηλώνεται, καθώς και ως το ποσό των λοιπών άμεσων και έμμεσων φόρων, το οποίο, σύμφωνα με την ισχύουσα φορολογική νομοθεσία, πρέπει να εισπράττεται και να αποδίδεται οικειοθελώς στο κράτος, αλλά για διάφορους λόγους αυτό δε φτάνει ποτέ στο δημόσιο ταμείο (Νάστας, 2007). Επιπρόσθετα, αρκετοί υποστηρίζουν ότι στην έννοια της φοροδιαφυγής εμπίπτουν τόσο οι φόροι, οι οποίοι δεν καταβλήθηκαν στο κράτος λόγω παροχής φορολογικών κινήτρων, απαλλαγών και ελαφρύνσεων χωρίς την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος και του σκοπού για τον οποίο χορηγήθηκαν (Παυλόπουλος, 1987), αλλά και οι τόκοι των φόρων που αποδίδονται με καθυστέρηση (Μανεσιώτης, 1994).

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω συνάγεται εύλογα ότι προκειμένου να μην υπάρχει φοροδιαφυγή, απαιτείται όλοι οι φορολογούμενοι να δηλώνουν ολόκληρη τη φορολογητέα τους ύλη, όχι μόνο οικειοθελώς, αλλά και εμπρόθεσμα.

4.3. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

4.3.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΦΟΡΟΚΛΟΠΗ

Η έννοια της φοροκλοπής αναφέρεται στη μη απόδοση στο Δημόσιο φόρων, οι οποίοι έχουν ήδη παρακρατηθεί και έπρεπε να αποδοθούν (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Χαρακτηριστικά παραδείγματα φοροκλοπής αποτελούν η μη απόδοση του φόρου μισθωτών υπηρεσιών που παρακρατήθηκε και η μη απόδοση του φόρου εισοδήματος από ελευθέρια επαγγέλματα που παρακρατήθηκε. Κατά συνέπεια, η φοροκλοπή, όπως και η φοροδιαφυγή, συνδέεται με το στοιχείο της παρανομίας και καταστρατηγεί τις διατάξεις των φορολογικών νόμων.

Από τον προαναφερθέντα ορισμό της φοροκλοπής γίνεται αντιληπτό ότι η έννοια της φοροδιαφυγής αντιδιαστέλλεται συνήθως από εκείνη της φοροκλοπής (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Εντούτοις, η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών είναι αρκετά δύσκολη στην πράξη, και ιδιαίτερα στην περίπτωση των έμμεσων φόρων, όπου δεν είναι εύκολο να γνωρίζει κανείς εάν ο φόρος έχει πράγματι εισπραχθεί από την επιχείρηση, αλλά δεν έχει αποδοθεί, οπότε και γίνεται λόγος για φοροκλοπή, ή το προϊόν πουλήθηκε από την επιχείρηση χωρίς φόρο και επομένως πρόκειται για φοροδιαφυγή.

4.3.2. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ

Η έννοια του «φορολογικού προγραμματισμού» ή «φορολογικού σχεδιασμού» (“tax planning”), όπως αυτός είναι γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία, συνδέεται με τις προσπάθειες των φορολογουμένων για διαχρονική ελαχιστοποίηση των καταβαλλόμενων φόρων (Κανελλόπουλος, 2002). Η έννοια της φοροδιαφυγής διακρίνεται σαφώς από εκείνη του φορολογικού προγραμματισμού ή σχεδιασμού (Αγαπητός, 2004β), καθώς σε αντίθεση με τη φοροδιαφυγή, όταν οι φορολογούμενοι προβαίνουν σε φορολογικό προγραμματισμό, μειώνουν τη φορολογική τους υποχρέωση

με μέσα και ενέργειες που καλύπτονται από νομιμότητα και το ίδιο το κράτος δεν έχει πρόθεση να καλύψει, δηλαδή ενεργούν ορθολογικά στα πλαίσια που ορίζει το κράτος.

4.3.3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΦΟΡΟΑΠΟΦΥΓΗ

Η φοροαποφυγή, την οποία ο John Maynard Keynes αποκάλεσε κάποτε «τη μόνη πνευματική ενασχόληση που ανταμείβεται», αναφέρεται στην αλλαγή της συμπεριφοράς ενός προσώπου, φυσικού ή νομικού, με τρόπο που του επιτρέπει να μειώσει τις φορολογικές του υποχρεώσεις (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Ειδικότερα, η φοροαποφυγή αποτελεί τη μείωση της φορολογικής υποχρέωσης ή την ολική αποφυγή της πληρωμής φόρου με νόμιμες ενέργειες του φορολογουμένου (Δαλαμάγκας, 1981, Stiglitz, 1992, Kirchler και Wahl, 2010). Μάλιστα, οι ενέργειες, με τις οποίες ο φορολογούμενος κατορθώνει να μειώσει τη φορολογική του επιβάρυνση ή και να αποφύγει την ολική καταβολή του φόρου, είναι νόμιμες, καθώς ο τελευταίος χρησιμοποιεί διάφορες ατέλειες της φορολογικής νομοθεσίας (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, β, Γεωργακόπουλος, 2005) και εκμεταλλεύεται μεθοδευμένα τα νομοθετικά κενά και τις ασάφειες των υφιστάμενων φορολογικών συστημάτων (Κρεκούκias, 2010, Kirchler και Wahl, 2010).

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνουν οι Κανελλόπουλος (2002) και Κρεκούκias (2010), η φοροαποφυγή συνιστά τη με νόμιμους τρόπους και μεθόδους μερική ή ολική αποφυγή καταβολής των φόρων, αξιοποιώντας τις ατέλειες, τα νομοθετικά κενά, την κακή διατύπωση, τις ειδικές ρυθμίσεις και τα «παραθυράκια» των φορολογικών νόμων. Ακόμη, σύμφωνα με τους Sharma και Dang (2011), η φοροαποφυγή είναι η νόμιμη χρήση του φορολογικού καθεστώτος από την πλευρά του φορολογουμένου προς όφελός του, προκειμένου να μειώσει το ποσό του πληρωτέου φόρου με έννομα μέσα. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το φαινόμενο της μη καταβολής ή μερικής καταβολής φόρων, μέσω εκμετάλλευσης τόσο των κενών, όσο και των δυνατοτήτων της νομοθεσίας (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), καθώς ο φορολογούμενος αποφεύγει το φόρο που ήθελε να επιβάλει ο νομοθέτης, αλλά με την ισχύ του νόμου ο τελευταίος δεν περιέλαβε την πρόθεσή του αυτή. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση του Maurice Duverger για την φοροαποφυγή, σύμφωνα με την οποία ο νομοθέτης «φυλακίζει» το

φορολογούμενο (με το νομοθετικό πλαίσιο), δίνοντάς του, όμως, και τα «κλειδιά της φυλακής του».

Κατά συνέπεια, υπάρχει και η πιθανότητα τέτοιου είδους κενά και ατέλειες να δημιουργούνται μακροχρόνια στους φορολογικούς νόμους και να χρησιμοποιούνται συνειδητά από το φορολογικό νομοθέτη ή να επιβάλλονται από τις ίδιες τις ενδιαφερόμενες για φοροαποφυγή ομάδες του κοινωνικού συνόλου (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος, 2005), οι οποίες καταφέρνουν να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία και να δημιουργήσουν τα κενά αυτά στο νόμο, ώστε να μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν για την αποφυγή του φόρου (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005) και να μειωθεί σιωπηρά η φορολογική τους επιβάρυνση (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Επομένως, σε πολλές περιπτώσεις, η ασάφεια του νόμου ή η μη κάλυψη από το νόμο όλων των στοιχείων που συνιστούν τη φορολογική βάση αποτελεί συνειδητή ενέργεια της πολιτικής εξουσίας, η οποία πολλές φορές είναι αποτέλεσμα πιέσεων που ασκούν μεγάλες και πολιτικά ισχυρές κοινωνικές ομάδες ή λίγοι ισχυροί οικονομικοί παράγοντες (Καράγιωργας, 1981).

Ουσιαστικά η φοροαποφυγή προϋποθέτει προσεκτική μελέτη και πολύ καλή γνώση του εκάστοτε φορολογικού συστήματος, ώστε ο υπόχρεος σε φόρο να μπορεί να εκμεταλλευτεί τις αδυναμίες του και να επιτύχει το στόχο του, ο οποίος δεν είναι άλλος από τη μείωση της φορολογητέας ύλης του (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001). Κατά συνέπεια, τονίζεται ότι τα νομοθετικά αυτά κενά και οι προσφερόμενες δυνατότητες, ο τρόπος ερμηνείας τους από τα δικαστήρια, αλλά και η σχετική πρακτική των φορολογικών αρχών αποτελούν συχνά αντικείμενο εξειδικευμένης επαγγελματικής συμβουλής νομικών, φοροτεχνικών, κ.α. (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Ειδικότερα, αξίζει να αναφερθεί ότι η φοροαποφυγή πραγματοποιείται στα πλαίσια ενός καλά μελετημένου φορολογικού σχεδιασμού, κατά τον οποίο δημιουργούνται διάφορα σενάρια και εναλλακτικές, ώστε να προσδιοριστεί ο ελάχιστος δυνατός φόρος, συνήθως, στα πλαίσια του νόμου.

Η ιστορία δείχνει ότι οι άνθρωποι είναι πάντα δημιουργικοί και εφευρετικοί αναφορικά με την εύρεση τρόπων, ώστε να αποφεύγουν να πληρώσουν φόρους. Αναλυτικότερα, οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) στο βιβλίο τους αναφέρουν ως παράδειγμα τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν το 1696 όταν ο βασιλιάς Γουλιέλμος ο Γ΄ της Αγγλίας αποφάσισε ότι έπρεπε να αυξήσει τα έσοδά του. Δε

μπορούσε, όμως, να χρησιμοποιήσει το φόρο εισοδήματος, καθώς αυτό θα αποτελούσε παραβίαση των προσωπικών ελευθεριών. Ως εκ τούτου, επέλεξε την εφαρμογή του νόμου για τη φορολόγηση των παραθύρων. Κατά συνέπεια, επειδή οι πιο πλούσιοι είχαν μεγαλύτερα σπίτια, και τα μεγαλύτερα σπίτια είχαν περισσότερα παράθυρα, ο φόρος αυτός επιβάρυνε περισσότερο τους πλούσιους. Ωστόσο, ο βασιλιάς Γουλιέλμος ίσως δεν πρόβλεψε ένα απλό τρόπο φοροαποφυγής, το κτίσιμο των παραθύρων των σπιτιών από τους ιδιοκτήτες τους. Κατάλοιπα αυτού του παμπάλαιου παραδείγματος φοροαποφυγής βλέπει κανείς ακόμη και σήμερα σε μερικά σπίτια στην Αγγλία.

Υπάρχουν, όμως, και άλλα αρχιτεκτονικά περίεργα που είναι αποτέλεσμα φοροαποφυγής. Ένα ακόμη αξιοσημείωτο παράδειγμα, το οποίο αναφέρουν οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) στο βιβλίο τους, αποτελεί ο φόρος που επέβαλε η κυβέρνηση της Βραζιλίας το 18^ο αιώνα στις ολοκληρωμένες από πλευράς κτισίματος εκκλησίες. Κατά συνέπεια, προκειμένου να αποφύγουν τους φόρους, πολλές εκκλησίες κτίστηκαν χωρίς έναν από τους πύργους τους. Σύμφωνα με τους ίδιους, εξίσου παράξενες, αλλά ταυτόχρονα και προβλέψιμες, ήταν οι συνέπειες ενός νόμου το 17^ο αιώνα στην Ολλανδία, ο οποίος επέβαλε ένα φόρο με βάση το πλάτος των σπιτιών. Συγκεκριμένα, όσο πιο πλατύ ήταν το σπίτι, τόσο μεγαλύτερος ήταν ο φόρος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση των κατοίκων του Άμστερνταμ, οι οποίοι άρχισαν να χτίζουν σπίτια, ψηλά, με βάθος, αλλά μικρή πρόσοψη.

Αν και τα προαναφερθέντα παραδείγματα φαίνονται αστεία, εντούτοις απεικονίζουν μια πραγματικότητα: εκείνοι που διαμορφώνουν την οικονομική πολιτική δεν πρέπει να θεωρούν ότι οι άνθρωποι αντιδρούν παθητικά στη φορολογία (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Αντίθετα, οι τελευταίοι αναζητούν τρόπους για να αποφύγουν το φόρο ή να μειώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις, καθώς κατά τον Πλούταρχο, «κανείς δεν πληρώνει το φόρο του χαμογελώντας, γιατί στοιχίζει» (Αγαπητός, 2004α). Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετοί ισχυρίζονται ότι «ο επιχειρηματίας έχει καθήκον απέναντι στο κράτος να μη φοροδιαφεύγει και καθήκον απέναντι στον εαυτό του να φοροαποφεύγει» (Μπαμπινιώτης, 1998).

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται απαραίτητο να αποσαφηνιστεί η έννοιά της φοροδιαφυγής από εκείνη της φοροαποφυγής, η οποία αναλύθηκε εκτενώς παραπάνω. Από τους ορισμούς των δύο εννοιών που έχουν ήδη παρατεθεί προκύπτει ότι οι εν λόγω έννοιες είναι συγγενείς, καθώς τόσο η φοροδιαφυγή, όσο και η φοροαποφυγή,

συνίστανται στην πρόθεση εξάλειψης ή μείωσης της φορολογικής υποχρέωσης και οι συνέπειες των πράξεων αυτών δε διαφέρουν καθόλου μεταξύ τους. Ωστόσο, οι δύο αυτές έννοιες διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, καθώς στην περίπτωση της φοροδιαφυγής πραγματοποιείται καταστρατήγηση, τόσο του πνεύματος, όσο και του γράμματος του φορολογικού νόμου (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), ενώ στην περίπτωση της φοροαποφυγής το σύνολο των ενεργειών είναι νόμιμες (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), ή σωστότερα καλύπτονται από νομιμότητα (Sandmo, 2005), και δεν πραγματοποιείται καταστρατήγηση του γράμματος, αλλά μόνο του πνεύματος των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας (Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010), με αποτέλεσμα να μην προκύπτουν νομικές κυρώσεις για τους φορολογουμένους που προβαίνουν σε αυτή.

Κατά συνέπεια, η διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών είναι καθαρά νομικής φύσεως. Με άλλα λόγια, η έννοια της φοροδιαφυγής διαφέρει από εκείνη της φοροαποφυγής, καθώς η δεύτερη ισορροπεί ανάμεσα στα πλαίσια του ηθικού και του νομίμου. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι συχνά αντί του όρου «φοροαποφυγή» χρησιμοποιείται ο όρος «νόμιμη φοροδιαφυγή». Εν ολίγοις, η φοροδιαφυγή συντελείται με την παραβίαση της φορολογικής νομοθεσίας, ενώ η φοροαποφυγή συντελείται χωρίς να παραβιάζεται η νομοθεσία, και ως εκ τούτου η φοροδιαφυγή είναι παράνομη, ενώ η φοροαποφυγή θεωρείται νόμιμη (Kirchler και Wahl, 2010). Ωστόσο, και οι δύο αυτές ενέργειες έχουν το ίδιο αποτέλεσμα, και συγκεκριμένα τη διαφυγή φορολογικών εσόδων. Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί ότι τόσο η φοροδιαφυγή, όσο και η φοροαποφυγή, ευδοκιμούν όχι μόνο σε εθνικό, αλλά και σε διεθνές επίπεδο (Κρεκούκας, 2010).

Προκειμένου να κατανοηθεί πλήρως η εν λόγω διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών, αξίζει να σημειωθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αναφέρουν οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) στο βιβλίο τους. Ειδικότερα, σύμφωνα με το εν λόγω παράδειγμα, σε περίπτωση που επιβληθεί φόρος σταμανιτάρια, ο φορολογούμενος που πουλάει σκοπίμως λιγότερα μανιτάρια φοροαποφεύγει, ενώ ο φορολογούμενος που σκοπίμως δε δηλώνει τις πωλήσεις των μανιταριών φοροδιαφεύγει. Από την πλευρά τους, οι Sharma και Dang (2011) παρομοιάζουν τη διαφορά μεταξύ φοροαποφυγής και φοροδιαφυγής με «το πάχος ενός τοίχου φυλακής».

Χαρακτηριστικά αναφέρουν ότι τα ανθρώπινα όντα είναι άπληστα από τη φύση τους και επιδιώκουν να έχουν το μέγιστο από αυτό που είναι δυνατά στη διάθεσή τους και υπάρχουν διάφοροι τρόποι για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Δε χρειάζεται να είναι κάθε τρόπος από αυτούς λάθος αν και οι περισσότεροι από αυτούς είναι (Sharma και Dang, 2011).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι προκειμένου να διακρίνει την έννοια της φοροδιαφυγής από εκείνη της φοροαποφυγής, ο Kay (1980) αναφέρει ότι η φοροδιαφυγή σχετίζεται με την απόκρυψη ή τη διαστρέβλωση της φύσης μιας συναλλαγής σε αντίθεση με την φοροαποφυγή, η οποία όταν λαμβάνει χώρα, τα γεγονότα της συναλλαγής είναι παραδεκτά, αλλά έχουν κανονιστεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η προκύπτουσα φορολογική μεταχείριση να διαφέρει από εκείνη που επιδιώκεται από τη σχετική νομοθεσία. Ομοίως, ο Sandmo (2005) διακρίνει τις εν λόγω έννοιες μεταξύ τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί παράνομη συμπεριφορά και ουσιαστικά συνιστά σκόπιμη απόκρυψη φορολογητέων εισοδημάτων ή συναλλαγών από τις φορολογικές αρχές, ενώ η φοροαποφυγή, παρόλο που δεν είναι και πλήρως σωστή από ηθική άποψη, δεν αποτελεί αξιόποινη πράξη και λαμβάνει χώρα όταν πραγματοποιείται εκμετάλλευση των νομοθετικών κενών, τα οποία είναι γνωστά και ως «παραθυράκια», με σκοπό τη μετατροπή του φορολογητέου εισοδήματος σε φορολογητέο με χαμηλότερο συντελεστή ή σε αφορολόγητο.

Με τη σειρά τους, οι Slemrod και Yitzhaki (2002) υποστηρίζουν ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φοροδιαφυγής, το οποίο τη διακρίνει από την φοροαποφυγή, είναι η παρανομία. Ωστόσο, οι τελευταίοι επισημαίνουν ότι παρά το γεγονός ότι μπορεί κανείς να επιβεβαιώσει ότι η νομιμότητα αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της φοροδιαφυγής και της φοροαποφυγής, στην πράξη η εν λόγω γραμμή είναι συχνά θολή. Αυτό συμβαίνει, καθώς κάποιες φορές ο ίδιος ο νόμος είναι ασαφής, ενώ άλλες φορές είναι σαφής, αλλά άγνωστος στους φορολογουμένους (Slemrod και Yitzhaki, 2002). Το ίδιο υπογραμμίζει και ο Κανελλόπουλος (2002), ο οποίος υποστηρίζει ότι τα όρια μεταξύ της φοροδιαφυγής και της φοροαποφυγής είναι, σε πολλές περιπτώσεις, ασαφή, με αποτέλεσμα να επιβάλλονται πρόστιμα σε όσους επικαλούνται παράνομα τις ρυθμίσεις της φορολογικής νομοθεσίας για να μην πληρώσουν φόρους. Μάλιστα, ο ίδιος τονίζει ότι αν επιθυμεί κάποιος να ακριβολογήσει, για φοροαποφυγή πρέπει να

γίνεται λόγος μόνο στην περίπτωση που ο φορολογούμενος που προβαίνει σε αυτή δεν υπόκειται σε κίνδυνο να υποστεί κυρώσεις για αυτές του τις πράξεις.

4.3.4. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Αναφορικά με τον εννοιολογικό προσδιορισμό του φαινομένου της παραοικονομίας, επικρατεί ιδιαίτερη σύγχυση, με αποτέλεσμα κάθε ερευνητής να αποδίδει διαφορετική έννοια στην παραοικονομία (Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003). Δεδομένου ότι η παραοικονομία αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο με θετικές και αρνητικές επιπτώσεις, δεν υπάρχει ένας πλήρης και γενικά αποδεκτός ορισμός της (Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003, Αγαπητός, 2004β), ώστε οι διάφοροι ορισμοί να μπορούν να καλύπτουν τις ίδιες ακριβώς δραστηριότητες (McAfee, 1980, Blades, 1982). Μάλιστα, στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχει διαμάχη αναφορικά με τον εντοπισμό, την οριοθέτηση, τη λειτουργία και τις επιπτώσεις της παραοικονομίας και οι ερευνητές δεν έχουν κατορθώσει να διευκρινίσουν τις βασικές πτυχές αυτού του φαινομένου (Αγαπητός, 2004β). Όπως επισημαίνουν οι Παλαιολόγος και Κασσάρ (2003), η έλλειψη ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της παραοικονομίας από τη μία, και η μη ικανοποιητική θεμελίωση από θεωρητικής άποψης του εν λόγω φαινομένου από την άλλη, συμβάλλουν στις αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι διάφορες μέθοδοι εμπειρικής εκτίμησης ακόμη και της διεθνούς βιβλιογραφίας (Feige, 1979, Alessandrini και Dallago, 1987, Wiles, 1987).

Πριν από την παράθεση κάποιων από τους σημαντικότερους ορισμούς, με τους οποίους έχει αποδοθεί κατά καιρούς η έννοια της παραοικονομίας, αξίζει να αναφερθεί ότι η συνολική οικονομική δραστηριότητα αποτελείται από τρία μεγέθη, και συγκεκριμένα την επίσημη οικονομία, την ανεπίσημη (άτυπη) οικονομία και την παραοικονομία νόμιμων ή παράνομων πράξεων (Αγαπητός, 2004β). Κατά συνέπεια, η παραοικονομία δεν έχει καμία σχέση ούτε με την επίσημη οικονομία, δηλαδή τη νόμιμη δηλωμένη παραγωγική δραστηριότητα, ούτε με την άτυπη ή ανεπίσημη οικονομία (Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003), ενώ από κοινού με την άτυπη οικονομία (informal economy) ή διαφορετικά την ανεπίσημη οικονομία (unofficial economy) συνθέτουν τη

σκιάδη οικονομία (shadow economy), όπως υποστηρίζουν οι Smith και Wied-Nebbeling (1986).

Αντίθετα, υπό την ευρεία έννοια, η παραοικονομία περιλαμβάνει τις αδήλωτες νόμιμες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η αδήλωτη δεύτερη εργασία και η εργασία ατόμων που λαμβάνουν επίδομα ανεργίας, τις αδήλωτες παραγωγικές δραστηριότητες εκτός του μηχανισμού της αγοράς, όπως η διάθεση ειδών παραγόμενων κατ' οίκον, και τις παράνομες παραγωγικές δραστηριότητες εντός των πλαισίων της αγοράς, όπως το λαθρεμπόριο, η τοκογλυφία και το παρεμπόριο, οι οποίες δημιουργούν προστιθέμενη αξία (Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003, Νάστας, 2007, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), ενώ και οι τρεις κατηγορίες οικονομικών δραστηριοτήτων λαμβάνουν χώρα σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως το οικονομικό έτος (Νάστας, 2007). Στο σημείο αυτό, άξιες αναφοράς είναι και ορισμένες από την πληθώρα εναλλακτικών ονομασιών του φαινομένου της παραοικονομίας, όπως αυτές παρατίθενται από τους Λώλο (1995), Τάτσο (2001) και Παλαιολόγο και Κασσάρ (2003), οι οποίες είναι οι ακόλουθες: κρυφή οικονομία (hidden economy), μαύρη οικονομία (black economy), μη καταγεγραμμένη οικονομία (unrecorded economy), γκρίζα οικονομία (grey economy), υπόγεια οικονομία (underground economy), μη παρατηρήσιμη οικονομία (unobserved economy), ακανόνιστη οικονομία (irregular economy), παράλληλη οικονομία (parallel economy), δυαδική οικονομία (dual economy), οικονομία του λυκόφωτος (moonlight economy), κ.λπ..

Πιο συγκεκριμένα, ο Καλυβιανάκης (1993) διατυπώνει ένα γενικό και σύντομο ορισμό της παραοικονομίας σύμφωνα με τον οποίο η παραοικονομία αποτελεί το ποσοστό της οικονομικής δραστηριότητας, το οποίο θα έπρεπε να καταγράφεται, αλλά για διάφορους λόγους αυτό δεν καθίσταται δυνατό. Παράλληλα, ο Tanzi (1980b) ορίζει την παραοικονομία ως εκείνο το τμήμα του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, το οποίο δεν υπόκειται σε μέτρηση από τις αρμόδιες στατιστικές υπηρεσίες, καθώς είτε δηλώνεται μερικώς, είτε δε δηλώνεται καθόλου, ενώ σύμφωνα με το Feige (1979), η παραοικονομία συνίσταται από «εκείνες τις οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες δε δηλώνονται ή δε μετριοούνται από τις υφιστάμενες τεχνικές μέτρησης της οικονομικής δραστηριότητας», με αποτέλεσμα να μην καταγράφονται στις επίσημες εκτιμήσεις της συνολικής δραστηριότητας, όπως το ακαθάριστο εθνικό προϊόν.

Επιπλέον, κατά το Schneider (1986), στο εννοιολογικό πεδίο της παραοικονομίας εμπίπτουν οι οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες δημιουργούν προστιθέμενη αξία, και θα έπρεπε, κατά συνέπεια, να περιλαμβάνονται στο εθνικό προϊόν, αλλά δεν καταγράφονται από τις αρμόδιες επίσημες υπηρεσίες μέτρησης. Παρόμοιοι με τον ορισμό του Schneider (1986) είναι εκείνοι που παραθέτουν ο Παυλόπουλος (1987) και ο Αγαπητός (2004α, β). Ειδικότερα, ο Παυλόπουλος (1987) ορίζει την παραοικονομία ως το τμήμα εκείνο της παραγωγικής δραστηριότητας, το οποίο παρόλο που θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στο εθνικό εισόδημα αφού δημιουργεί προστιθέμενη αξία, δεν καθίσταται, ωστόσο, δυνατή η καταγραφή του από τις αρμόδιες υπηρεσίες μέτρησης για διάφορους λόγους. Ομοίως, σύμφωνα με τον Αγαπητό (2004α, β), ως παραοικονομία θεωρείται «το τμήμα εκείνο της οικονομικής δραστηριότητας, το οποίο ασκείται λαθραία και παράνομα και ενώ θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στο επίσημο εθνικό προϊόν, δεδομένου ότι δημιουργεί προστιθέμενη αξία, δεν είναι δυνατό να μετρηθεί και να καταγραφεί από τις επίσημες στατιστικές υπηρεσίες».

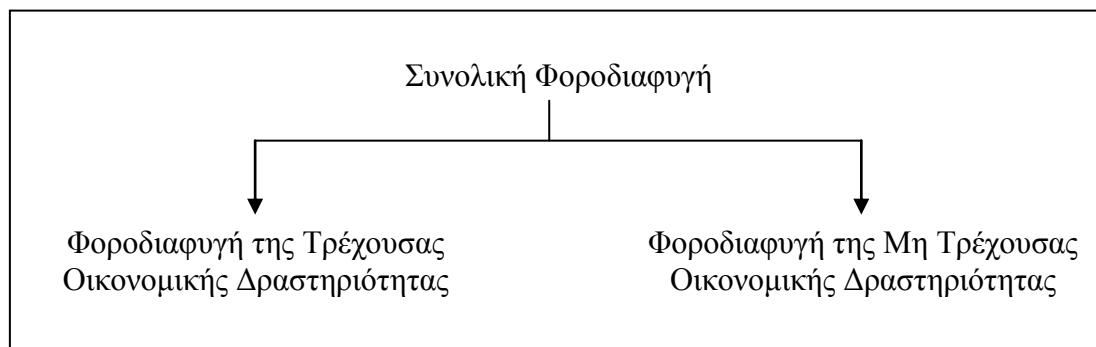
Επιπρόσθετα, ο Gutmann (1979) αναφέρει ότι η παραοικονομία περιλαμβάνει το σύνολο των αποκρυπτόμενων εισοδημάτων, τα οποία δε φορολογούνται, ενώ σύμφωνα με τους Βαβούρα και Κούτρη (1991), η παραοικονομία νοείται ως το άθροισμα των αποκρυπτόμενων εισοδημάτων των συντελεστών παραγωγής που περιλαμβάνονται στους εθνικούς λογαριασμούς, αλλά και εκείνων που δεν περιλαμβάνονται στους τελευταίους. Ακόμη, όπως υποστηρίζει ο Blades (1982), την παραοικονομία απαρτίζουν εκείνες οι οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες θα έπρεπε να περιλαμβάνονται στο εθνικό εισόδημα και οι οποίες παραλείπονται στην πράξη, καθώς αποκρύπτονται από τις δημόσιες αρχές. Από τους ορισμούς που διατυπώθηκαν προηγουμένως, προκύπτει εύλογα το συμπέρασμα ότι η παραοικονομία συνίσταται όχι μόνο από τις δραστηριότητες, τις οποίες οι παραγωγικές μονάδες έχουν αποκρύψει, αλλά και από τις δραστηριότητες, οι οποίες δεν έχουν καταγραφεί λόγω αδυναμίας των αρμόδιων υπηρεσιών, ενώ τόσο οι μεν, όσο και οι δε, απαιτείται να παράγουν προστιθέμενη αξία.

Δεδομένου ότι αρκετές πηγές πληροφόρησης διαπράττουν συχνά το λάθος να συγχέουν τη φοροδιαφυγή με την παραοικονομία (Νάστας, 2007), κρίνεται απαραίτητη η διάκριση της έννοιας της φοροδιαφυγής από εκείνη της παραοικονομίας, την οποία έχουν σαφώς τονίσει αρκετοί οικονομολόγοι, όπως ο Tanzi (1982) και ο Feige (1985,

1987), ενώ υπάρχουν και ορισμένοι, όπως ο Pyle (1989), οι οποίοι θεωρούν τις εν λόγω έννοιες ταυτόσημες, γεγονός που αποτελεί λανθασμένη τοποθέτηση (Αγαπητός, 2004β, Νάστας, 2007). Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι οι έννοιες της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας συνδέονται στενά μεταξύ τους, αλλά ταυτίζονται, και μάλιστα κάτω από πολύ αυστηρές και μη ρεαλιστικές προϋποθέσεις, μόνο ως προς τις συνέπειές τους, και κατ' επέκταση ως προς τους τρόπους και τις πολιτικές περιορισμού τους, και σε καμία περίπτωση εννοιολογικά (Νάστας, 2007).

Αναλυτικότερα, ο Νάστας (2007), βασιζόμενος σε δύο άρθρα του Μανεσιώτη (1990, 1994), προκειμένου να διακρίνει την έννοια της φοροδιαφυγής από εκείνη της παραοικονομίας, αναφέρει ότι η φοροδιαφυγή δύναται να υπάρξει στα πλαίσια τόσο της τρέχουσας συνολικής οικονομικής δραστηριότητας (εισοδήματα συντελεστών παραγωγής του τρέχοντος οικονομικού έτους, κ.λπ.), όσο και της μη τρέχουσας συνολικής οικονομικής δραστηριότητας (φορολογία μεταβίβασης ακινήτων και κεφαλαίων, κ.λπ.), όπως αυτό παρουσιάζεται και στο διάγραμμα 4.1, ενώ η παραοικονομία σχετίζεται αποκλειστικά με την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα. Κατά συνέπεια, οι εν λόγω έννοιες δεν ταυτίζονται (Νάστας, 2007) και μάλιστα η έννοια της φοροδιαφυγής είναι ευρύτερη από εκείνη της παραοικονομίας και οπωσδήποτε, σε πολλές περιπτώσεις, ενισχύει την τελευταία (Αγαπητός, 2004β).

Διάγραμμα 4.1: Διάκριση της συνολικής φοροδιαφυγής σε κατηγορίες

Πηγή: Νάστας (2007).

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Μανεσιώτης (1990), Καλυβιανάκης (1993) και Αγαπητός (2004β), είναι δυνατή και η ύπαρξη περιπτώσεων φοροδιαφυγής χωρίς παραοικονομία, αλλά και παραοικονομίας χωρίς φοροδιαφυγή. Βέβαια, οι πιο σημαντικές και ταυτόχρονα δυσδιάκριτες διαφορές ανάμεσα στη φοροδιαφυγή και την

παραοικονομία εντοπίζονται σε συμπεριφορές, οι οποίες παρατηρούνται να λαμβάνουν χώρα στην οικονομική δραστηριότητα της τρέχουσας περιόδου (Νάστας, 2007). Η σχέση των δύο εννοιών αναλύεται και γίνεται περισσότερο κατανοητή στον πίνακα διπλής εισόδου που ακολουθεί (Πίνακας 4.1), του οποίου η οριζόντια διάσταση απεικονίζει το σύνολο της τρέχουσας οικονομικής δραστηριότητας, το οποίο πρέπει να καταγραφεί στους εθνικούς λογαριασμούς, αλλά ένας μέρος αυτής δεν καταγράφεται για διάφορους λόγους, και η κάθετη διάσταση αναφέρεται στο σύνολο των άμεσα φορολογητέων εισοδημάτων που προκύπτουν από τη συνολική οικονομική δραστηριότητα, αλλά στις έμμεσα φορολογητέες συναλλαγές, που είτε δηλώνονται, είτε δε δηλώνονται στις φορολογικές αρχές (Λώλος, 1995, Νάστας, 2007).

Πίνακας 4.1: Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας

		Συνολική τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα που πρέπει να καταγραφεί στους εθνικούς λογαριασμούς (Κρυμμένη και παρατηρήσιμη οικονομία)	
		Καταγραφόμενη	Μη Καταγραφόμενη
Συνολικά εισοδήματα συντελεστών παραγωγής (και ποσά έμμεσων φόρων) που πρέπει να καταγραφούν και να αποδοθούν στις οικονομικές υπηρεσίες. (Δραστηριότητες φοροδιαφυγής ή μη φοροδιαφυγής)	Δηλωμένες Δραστηριότητες	I Όχι φοροδιαφυγή Όχι παραοικονομία	II Όχι φοροδιαφυγή Παραοικονομία
	Μη Δηλωμένες Δραστηριότητες	III Φοροδιαφυγή Όχι παραοικονομία	IV Φοροδιαφυγή και Παραοικονομία

Πηγή: Μανεσιώτης (1990).

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η φοροδιαφυγή συνδέεται με την «αδήλωτη οικονομία» και η παραοικονομία με τη «μη καταγραφόμενη οικονομία» (Αγαπητός, 2004β), στον πίνακα 4.1 διακρίνονται τέσσερα τεταρτημόρια (Νάστας, 2007), καθένα από τα οποία παρουσιάζει και μία δυνατή περίπτωση συσχέτισης της φοροδιαφυγής με την παραοικονομία (Λώλος, 1995). Ειδικότερα, στο πρώτο τεταρτημόριο (I), η

οικονομική δραστηριότητα καταγράφεται και το εισόδημα δηλώνεται (Λώλος, 1995), οπότε πρόκειται για την ιδανική κατάσταση (Νάστας, 2007), κατά την οποία δεν υπάρχει ούτε παραοικονομία, ούτε φοροδιαφυγή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι φορολογικές αρχές είναι ενήμερες και ικανές να εντοπίσουν την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα στο σύνολό της, ενώ κάθε φορολογούμενος δηλώνει το πραγματικό του εισόδημα ή οι οικονομικές υπηρεσίες λειτουργούν τόσο αποτελεσματικά, ώστε να είναι δυνατό να ελέγχουν κάθε φορολογούμενο.

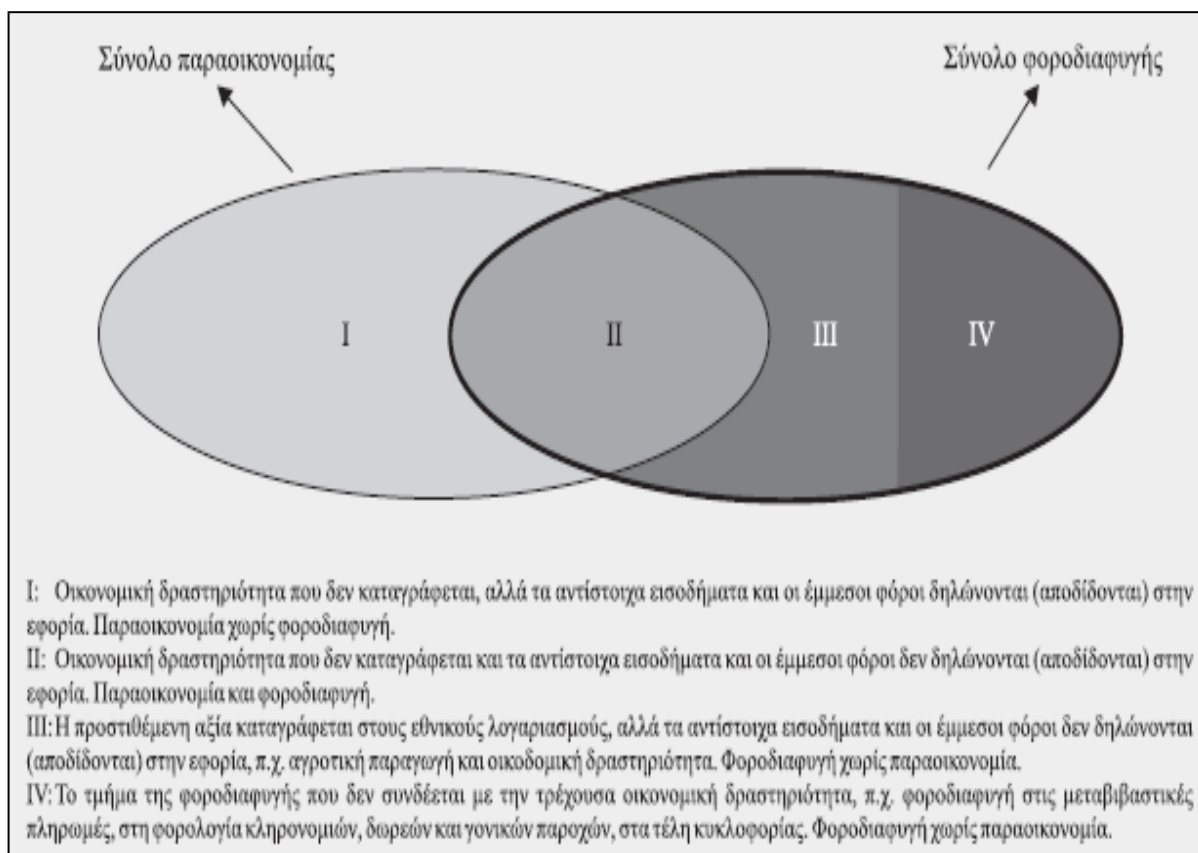
Στο δεύτερο τεταρτημόριο (II), η οικονομική δραστηριότητα δεν καταγράφεται, ενώ το εισόδημα δηλώνεται (Λώλος, 1995), με αποτέλεσμα να προκύπτει η όχι και τόσο συνηθισμένη περίπτωση της ύπαρξης παραοικονομίας, αλλά όχι φοροδιαφυγής. Στην περιοχή αυτή, παρατηρείται παραδόξως ότι παρόλο που για διάφορους λόγους η προστιθέμενη αξία ενός μέρους της οικονομικής δραστηριότητας δεν καταγράφεται στους εθνικούς λογαριασμούς, ωστόσο τα εισοδήματα που αποκτώνται από αυτές δηλώνονται στο σύνολό τους και οι φόροι που αντιστοιχούν στα τελευταία πληρώνονται από τους υπόχρεους. Όπως σημειώνει ο Νάστας (2007), αυτό εμφανίζεται κυρίως σε περιπτώσεις νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, για τις οποίες δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί ένα πλήρες θεσμικό πλαίσιο, το οποίο να επιτρέπει την καταγραφή τους από τις αρμόδιες στατιστικές υπηρεσίες, ενώ οι σχετιζόμενοι με αυτές τις δραστηριότητες φορολογούμενοι δηλώνουν τα εισοδήματα που αποκομίζουν από αυτές.

Στο τρίτο τεταρτημόριο (III), η οικονομική δραστηριότητα καταγράφεται, ενώ το εισόδημα δε δηλώνεται (Λώλος, 1995), οπότε δεν υπάρχει παραοικονομία, αλλά υπάρχει φοροδιαφυγή. Στην εν λόγω περίπτωση, η προστιθέμενη αξία από μια οικονομική δραστηριότητα καταγράφεται στους εθνικούς λογαριασμούς, αλλά τα αντίστοιχα εισοδήματα, όπως και οι συναλλαγές, δε δηλώνονται (Νάστας, 2007). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η οικοδομική δραστηριότητα και η δραστηριότητα του αγροτικού τομέα, των οποίων η προστιθέμενη αξία καταγράφεται επαρκώς στους εθνικούς λογαριασμούς, αλλά εκείνοι που καρπώνονται τα εισοδήματα που προκύπτουν από αυτές φοροδιαφεύγουν σε μεγάλο βαθμό (Λώλος, 1995, Νάστας, 2007).

Τέλος, στο τέταρτο τεταρτημόριο (IV), η οικονομική δραστηριότητα δεν καταγράφεται και το εισόδημα δε δηλώνεται (Λώλος, 1995), οπότε γίνεται λόγος για συνύπαρξη παραοικονομίας και φοροδιαφυγής. Στην περίπτωση αυτή, τα εισοδήματα

που αποκομίζονται από την παραοικονομία δεν εντοπίζονται από τις αρμόδιες στατιστικές υπηρεσίες, ενώ και οι φόροι που αντιστοιχούν σε αυτά δεν εισπράττονται από τις οικονομικές υπηρεσίες (Νάστας, 2007). Εντούτοις, αξιοσημείωτος είναι και ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει και αναλύει τη σχέση μεταξύ της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας ο Καλυβιανάκης (1993), ο οποίος παρουσιάζεται συνοπτικά στο επόμενο σχήμα (Σχήμα 4.1).

Σχήμα 4.1: Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας.

Πηγή: Καλυβιανάκης (1993) [Παρατίθεται από τη Βασαρδάνη (2011) στο Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδας, Τεύχος 35, σ. 16].

4.4. ΜΟΡΦΕΣ, ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΕΣΤΙΕΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

Η σύνθετη και πολυδιάστατη φύση του φαινομένου της φοροδιαφυγής γίνεται φανερή από την πληθώρα των τρόπων και των μεθόδων βάσει των οποίων συντελείται (Μο, 2003) επί της άμεσης και έμμεσης φορολογίας, τόσο από νομικά, όσο και από φυσικά πρόσωπα, σε όλα τα συστήματα φορολόγησης (κλιμακωτή, αυτοτελής,

τεκμαρτή), καθώς και επί των διαφόρων ειδών φόρων, αλλά και από όλες τις επαγγελματικές ομάδες, όπως οι μισθωτοί, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, κ.λπ. (Βασαρδάνη, 2011). Οι όψεις του εν λόγω φαινομένου είναι πολλές και μάλιστα ορισμένες από αυτές ενθαρρύνονται και από το ίδιο το πλαίσιο και το σύστημα φορολόγησης, το οποίο συχνά λόγω της πολυπλοκότητας, αλλά και των οργανωτικών αδυναμιών του (Break και Turvey, 1964, Τάτσος, 2001, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010 Κρεκούκας, 2010, Βασαρδάνη, 2011), επιτρέπει την απόκρυψη και την αποφυγή δήλωσης της φορολογητέας ύλης. Η εκτενής ανάλυση των διαφόρων μορφών που έχει αποκτήσει η φοροδιαφυγή βάσει των διαφορετικών μεθόδων, με τις οποίες διαπράττεται ξεφεύγει από το σκοπό και το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, οπότε πραγματοποιείται μόνο μια σύντομη αναφορά αυτών.

Η φοροδιαφυγή εκδηλώνεται τόσο με μέσα και πρακτικές που διακρίνονται για την ευρηματικότητα και την περίπλοκη σύνθεσή τους, όσο και με απλές μεθόδους. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνουν οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) στο βιβλίο τους, κάποτε το εν λόγω φαινόμενο συνδεόταν μόνο με τους εκατομμυριούχους, οι οποίοι απέκρυπταν τα κεφάλαιά τους σε τραπεζικούς λογαριασμούς στην Ελβετία, αλλά το «σύγχρονο πορτραίτο του φοροφυγάδα» περιλαμβάνει και άλλες πολύ διαφορετικές διαστάσεις. Ειδικότερα, φοροφυγιάς μπορεί κάλλιστα να είναι ένας τεχνίτης, του οποίου το εισόδημα προέρχεται από «ανεπίσημη» εργασία, η οποία δε δηλώνεται στη φορολογική αρχή, ένας δάσκαλος που κάνει ιδιαίτερα μαθήματα στο σπίτι χωρίς να δηλώνει τη δραστηριότητά του αυτή, ένας υδραυλικός, ο οποίος επισκευάζει τα υδραυλικά ενός σπιτιού και δεν εκδίδει απόδειξη παροχής υπηρεσιών, μία οικιακή βοηθός ή νοσοκόμα, που δεν ασφαρίζεται και δε δηλώνει τα πραγματικά της εισοδήματα στη φορολογική αρχή, κ.λπ. (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009).

Όπως αναφέρεται και στο «Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής» (2011), η φοροδιαφυγή αποτελεί ένα πολυδιάστατο πρόβλημα μείζονος σημασίας, το οποίο δύναται να κάνει την εμφάνισή του με διάφορες μορφές, οι οποίες μπορούν να παρουσιαστούν γενικευμένα ως ακολούθως: απόκρυψη εισοδημάτων προερχόμενων από εργασία ή κεφάλαιο, απόκρυψη κερδών, απόκρυψη

φόρου προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.) και παρακρατηθέντων φόρων, απόκρυψη περιουσιακών στοιχείων και μη απόδοση και πληρωμή βεβαιωμένων οφειλών (φόρων, προστίμων, τελών, κ.λπ.), και στις οποίες έχει πραγματοποιηθεί συνοπτική αναφορά και σε προηγούμενη ενότητα. Καθεμία από τις προαναφερθείσες γενικευμένες μορφές του εν λόγω φαινομένου περιλαμβάνει εξειδικευμένους τρόπους και μεθόδους που διαφέρουν ανάλογα με την απασχόληση ή / και τον τομέα της οικονομίας (Frederiksen, Graversen και Smith, 2005), γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα δυσχερή τη μέτρηση της φοροδιαφυγής (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Ως προς τις εστίες του εν λόγω φαινομένου, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι εκδηλώνεται «μεγάλη φοροδιαφυγή από λίγους φορολογουμένους, αλλά και μικρή φοροδιαφυγή από πολλούς φορολογουμένους» (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Μάλιστα, όπως υπογραμμίζουν στο βιβλίο τους οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009), επικρατεί ευρύτητα η εντύπωση ότι «όλοι φοροδιαφεύγουν». Αναλυτικότερα, η φοροδιαφυγή εντοπίζεται σε όλες τις ομάδες φορολογουμένων, και συγκεκριμένα τόσο στα νομικά πρόσωπα, όπως οι μεγάλες και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, όσο και στα φυσικά πρόσωπα, όπως οι μισθωτοί, αλλά κυρίως οι ελεύθεροι επαγγελματίες (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011).

Ειδικότερα, όσον αφορά στη φοροδιαφυγή των νομικών προσώπων, αυτή λαμβάνει χώρα τόσο στις μεγάλες, όσο και στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το «Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής» (2011), στην περίπτωση των μεγάλων επιχειρήσεων, η φοροδιαφυγή πραγματοποιείται μέσω πλαστών και εικονικών τιμολογίων, εικονικών εξαγωγών, αλλά και συνδεδεμένων επιχειρήσεων τόσο εξωτερικού, όσο και εσωτερικού, ενώ οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις φοροδιαφεύγουν με περισσότερους τρόπους, από τους οποίους οι κυριότεροι είναι το εμπόριο χωρίς παραστατικά, τα πλαστά και εικονικά τιμολόγια, οι εικονικές (επιχειρηματικές) δαπάνες, οι εικονικές εξαγωγές και οι αυξημένες επιστροφές φόρου προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τάτσος (2001) κάνει ιδιαίτερη αναφορά στη φοροδιαφυγή, η οποία παρατηρείται στον τομέα των κατασκευών, όπως και στους κλάδους της υγείας, του τουρισμού (τουριστικές επιχειρήσεις), αλλά και της ψυχαγωγίας (κέντρα διασκέδασης, κ.λπ.).

Αναφορικά με τη φοροδιαφυγή των φυσικών προσώπων, αυτή αφορά στα εισοδήματα από μισθωτές υπηρεσίες, στα εισοδήματα από ενοίκια, στα εισοδήματα από κινητές αξίες, στο εισόδημα από γεωργικές επιχειρήσεις, στο εισόδημα από την άσκηση ελευθέρου επαγγέλματος και στο εισόδημα από εμπορικές επιχειρήσεις (Τάτσος, 2001). Σύμφωνα με το «Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής» (2011), τα φυσικά πρόσωπα φοροδιαφεύγουν μέσω της απόκρυψης των κύριων πηγών των εισοδημάτων τους (μαύρη εργασία, αδήλωτη κύρια εργασία με τη μορφή πρόσθετης αμοιβής, όπως μπόνους, αμοιβή σε είδος, κ.λπ.), της απόκρυψης των δευτερευουσών πηγών των εισοδημάτων τους (επιδόματα, ενοίκια, αποδόσεις κεφαλαίου, αδήλωτη δεύτερη παράλληλη δραστηριότητα, όπως ιδιαίτερα μαθήματα κατ' οίκον από διορισμένους εκπαιδευτικούς, κ.λπ.) και της ελλιπούς παροχής πληροφόρησης προς τις αρχές, ενώ οι Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου (2009) κάνουν ιδιαίτερη μνεία και στον αντιπραγματισμό ως μέθοδο φοροδιαφυγής, καθώς παρά το γεγονός ότι και το εισόδημα σε είδος είναι φορολογητέο, εντούτοις σπάνια δηλώνεται.

Επιπλέον, αξίζει να τονιστεί ότι ειδικά στην περίπτωση των ελεύθερων επαγγελματιών και των εμπόρων, η φοροδιαφυγή πραγματοποιείται με τρόπους, όπως η μη έκδοση παραστατικών, η δήλωση πλαστών και εικονικών δαπανών, η απόκρυψη εισοδημάτων από κάθε πηγή (κυρίως κεφάλαιο) και η απόκρυψη και μη απόδοση φόρου προστιθέμενης αξίας (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Τέλος, όπως επισημαίνει ο Κρεκούκας (2010), η φοροδιαφυγή παρατηρείται σε όλα τα είδη των φόρων, και συγκεκριμένα τόσο στην άμεση, όσο και στην έμμεση φορολογία. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με το «Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής» (2011), εκτός από το φόρο εισοδήματος, αυξημένη φοροδιαφυγή εντοπίζεται και σε άλλες περιπτώσεις φόρων, συμπεριλαμβανομένων - πέρα από τη συνήθη περίπτωση του φόρου προστιθέμενης αξίας - των ειδικών φόρων κατανάλωσης (υγρών καυσίμων, οινοπνεύματος, καπνοβιομηχανικών προϊόντων), των φόρων υπέρ τρίτων (φόρος μισθωτών υπηρεσιών, παρακρατούμενοι φόροι), καθώς και των φόρων κεφαλαίου (φόροι κληρονομιάς, δωρεών και γονικών παροχών, μεταβίβασης ακινήτων, φόρος ακίνητης περιουσίας).

4.5. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Πριν από την ανάλυση των αιτίων και των προσδιοριστικών παραγόντων, καθώς και των συνεπειών και των μέτρων αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής, κρίνεται σκόπιμη η σύντομη παρουσίαση του σχετικού με το εν λόγω φαινόμενο θεωρητικού υποβάθρου, καθώς και η συνοπτική ανάλυση των σημαντικότερων υποδειγμάτων, από τα οποία προέκυψαν αξιολογικά συμπεράσματα για τις παραμέτρους του.

Σε πρωταρχικό στάδιο, όπως αναφέρουν οι Κανελλόπουλος (2002) και Slemrod (2007), η φοροδιαφυγή σχετίστηκε με υποδείγματα που αναπτύχθηκαν από οικονομολόγους για γνωστικά πεδία, όπως τα οικονομικά του εγκλήματος (Becker, 1968) και η θεωρία επιλογής υπό συνθήκες κινδύνου και αβεβαιότητας (Arrow, 1970). Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο (2002), οι λόγοι για τους οποίους το φαινόμενο της φοροδιαφυγής συνδέθηκε με τα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία είναι προφανείς, καθώς η τελευταία αποτελεί εξ ορισμού παράνομη δραστηριότητα και συνεπάγεται κίνδυνο αφενός εντοπισμού και αφετέρου επιβολής ανάλογης ποινής. Ως συνέχεια των προαναφερθέντων υποδειγμάτων, όπως επισημαίνουν οι Κανελλόπουλος (2002), Γκουμπανιτσάς (2004) και Slemrod (2007), αναπτύχθηκε μια θεωρία, με σκοπό να εντοπίσει τα κίνητρα που οδηγούν τα άτομα στη φοροδιαφυγή, η οποία είναι γνωστή ως θεωρία της αποτροπής (deterrence theory).

Στα πλαίσια της εν λόγω θεωρίας, δύο από τις πιο αξιολογες προσπάθειες, οι οποίες απέκτησαν μεγάλη ερευνητική αξία και έτυχαν σημαντικής αποδοχής, πραγματοποιήθηκαν από τους Allingham και Sandmo (1972) και Yitzhaki (1974). Οι τελευταίοι μελετούν το πώς ένας ορθολογικά σκεπτόμενος φορολογούμενος λαμβάνει απόφαση, και μάλιστα σε συνθήκες αβεβαιότητας, αναφορικά με το ενδεχόμενο να φοροδιαφύγει και σε ποιο ποσοστό δεδομένου του εισοδήματός του, καθώς και του οριακού φορολογικού συντελεστή, της υποκειμενικής πιθανότητας εντοπισμού και του ύψους της επιβαλλόμενης ποινής (Slemrod, 2007, Matsaganis και Flevotomou, 2010). Μάλιστα, οι Allingham και Sandmo (1972) επιχειρούν να δώσουν απάντηση στο εν λόγω ερώτημα, χρησιμοποιώντας δύο υποδείγματα, και συγκεκριμένα ένα στατικό υπόδειγμα, το οποίο αναφέρεται σε δεδομένη χρονική στιγμή, και ένα δυναμικό, όπου η επιλογή των φορολογουμένων εξετάζεται διαχρονικά.

Αναλυτικότερα, από το στατικό υπόδειγμα των Allingham και Sandmo (1972) συνάγονται συμπεράσματα για την επιλογή των φορολογουμένων να δηλώσουν ολόκληρο ή μέρος του πραγματικού εισοδήματός τους βάσει ορισμένων παραγόντων, όπως η υποκειμενική πιθανότητα εντοπισμού, το πραγματικό εισόδημα, ο φορολογικός συντελεστής και το ποσοστό του μη δηλωμένου εισοδήματός τους, το οποίο θα καταβληθεί ως πρόστιμο σε περίπτωση εντοπισμού τους, ενώ ο Yitzhaki (1974) διαφοροποιεί ελαφρώς το υπόδειγμα των τελευταίων, υπολογίζοντας το πρόστιμο βάσει του φόρου που δεν καταβλήθηκε και όχι του εισοδήματος που δε δηλώθηκε. Παράλληλα, από το δυναμικό υπόδειγμα των Allingham και Sandmo (1972) προκύπτουν αποτελέσματα, τα οποία αφορούν στην απόφαση των φορολογουμένων σχετικά με το ποσοστό του πραγματικού εισοδήματος που δηλώνουν για περισσότερα του ενός έτη, γνωρίζοντας μάλιστα το ενδεχόμενο, σε περίπτωση που ελεγχθούν και τους επιβληθεί ποινή για κάποιο έτος, αφενός να καταβάλουν πρόστιμο για όλα τα προηγούμενα έτη κατά τα οποία προέβαιναν σε φοροδιαφυγή χωρίς να έχουν εντοπιστεί από τις φορολογικές αρχές και αφετέρου να υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να υποστούν φορολογικό έλεγχο και σε επόμενα έτη.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονιστεί ότι η επιλογή του φορολογουμένου στα προαναφερθέντα υποδείγματα απαιτείται να είναι τέτοια, ώστε να μεγιστοποιείται η αναμενόμενη χρησιμότητά του, η οποία εξαρτάται από το διαθέσιμο εισόδημα του τελευταίου, το οποίο προκύπτει μετά την αφαίρεση από το πραγματικό του εισόδημα του φόρου που θα καταβάλει και την προσθήκη σε αυτό του καθαρού προϊόντος της φοροδιαφυγής (Κανελλόπουλος, 2002). Ωστόσο, η επιδίωξη της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας από την πλευρά του φορολογουμένου σχετίζεται άμεσα με τη θεωρία της ορθολογικότητας, σύμφωνα με την οποία κάθε λογικός άνθρωπος κάνει προσπάθεια να φοροδιαφύγει, ενώ η τελική του απόφαση για το αν θα προβεί ή όχι σε φοροδιαφυγή, σύμφωνα με το Γκουμπανιτσία (2004), εξαρτάται άμεσα από την πιθανότητα εντοπισμού του, καθώς και από την αυστηρότητα της επαπειλούμενης τιμωρίας του.

Ειδικότερα, ο ίδιος αναφέρει ότι αν ο φορολογούμενος επιλέξει τη φοροδιαφυγή, το όφελός του εξαρτάται από το πόσο πιθανό είναι το ενδεχόμενο ελέγχου του από τις φορολογικές αρχές, καθώς αν εντέλει δεν υποστεί φορολογικό έλεγχο, βρίσκεται σε σαφώς ευνοϊκότερη κατάσταση από εκείνη της επιλογής της ειλικρινούς δήλωσης του εισοδήματός του, ενώ αν τελικά υποστεί φορολογικό έλεγχο,

βρίσκεται σε δυσμενέστερη κατάσταση από εκείνη της επιλογής της δήλωσης ολόκληρου του πραγματικού του εισοδήματος. Κατά συνέπεια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η εν λόγω απόφαση αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης κόστους - οφέλους (cost - benefit analysis), δεδομένου ότι ο φορολογούμενος θα επιλέξει να φοροδιαφύγει μόνο στην περίπτωση που το προσδοκώμενο όφελος από τη συγκεκριμένη πράξη είναι μεγαλύτερο του αναμενόμενου κόστους (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Συνοψίζοντας, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η σχετική με τη φοροδιαφυγή θεωρία στηρίζεται στην υπόθεση ότι τα άτομα συμπεριφέρονται ορθολογικά, αποστρέφονται τον κίνδυνο και επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους, εφαρμόζοντας τα αξιώματα της προαναφερθείσας θεωρίας επιλογής υπό συνθήκες αβεβαιότητας (Κανελλόπουλος, 2002). Με άλλα λόγια, θεωρείται δεδομένο εξαρχής ότι κάθε φορολογούμενος έχει την τάση να εξαπατήσει τις φορολογικές αρχές, ώστε να αποκομίσει προσωπικό όφελος από το ποσό του διαφυγόντος φόρου. Από τη δική τους πλευρά, οι φορολογικές αρχές δύνανται να επιτύχουν τη συμμόρφωση των φορολογουμένων μόνο με μέσα, όπως ο έλεγχος και η επιβολή ποινών.

Εντούτοις, όπως αποδεικνύεται, τόσο καθημερινά, όσο και από μια σειρά εμπειρικών μελετών και πειραματικών ερευνών, αρκετές από τις οποίες παρουσιάζονται από τον Kirchler (2007), μια μεγάλη πλειονότητα φορολογουμένων εμφανίζει οικειοθελή συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Elffers (2000), το μεγαλύτερο ποσοστό των πολιτών συμμορφώνεται φορολογικά, κάποιιοι άλλοι δείχνουν απροθυμία, αλλά δεν έχουν τη δυνατότητα να προβούν σε φοροδιαφυγή, καθώς δε γνωρίζουν τον τρόπο, κάποιιοι πάλι δεν έχουν την τόλμη, ενώ άλλοι προβαίνουν σε ανάλυση κόστους - οφέλους και ενεργούν με βάση το προσωπικό τους συμφέρον σε κάθε περίπτωση, δηλαδή υιοθετούν συμπεριφορά, η οποία περιγράφεται επαρκώς από τη θεωρία της ορθολογικότητας.

Αξίζει να αναφερθεί ότι τις περισσότερες φορές από τις φορολογικές αρχές λαμβάνεται υπόψη ο τελευταίος τύπος φορολογουμένου, με αποτέλεσμα, σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη, οι ρόλοι στη σχέση μεταξύ φορολογουμένων και φορολογικών αρχών να προκαθορίζονται με τους μεν να εκλαμβάνονται ως «κλέφτες» και τους δε να καλούνται να ενεργήσουν ως «αστυνόμοι». Ωστόσο, εκτός από το ιδιαίτερα υψηλό κόστος που επιφέρει η διενέργεια υπερβολικών φορολογικών ελέγχων για το κράτος (Yitzhaki και Vakneen, 1989), δε θα ήταν σωστό να θεωρούνται όλοι οι

φορολογούμενοι ως δυνάμει φοροφυγάδες, καθώς η πλειοψηφία των πολιτών, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, συμμορφώνεται οικειοθελώς με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας, ενώ συχνά, άλλοτε προς όφελος και άλλοτε εις βάρος των τελευταίων, παρατηρούνται να πραγματοποιούνται από τους ίδιους μη σκόπιμα λάθη και παραλείψεις, που οφείλονται στην πολυπλοκότητα και στις ασάφειες των φορολογικών διατάξεων. Επομένως, ο ρόλος που καλούνται να αναλάβουν οι φορολογικές αρχές είναι κυρίως συμβουλευτικός, καθώς σκοπός των τελευταίων είναι να βοηθούν τους φορολογουμένους να κατανοήσουν καλύτερα τη φορολογική νομοθεσία και να τους δίνουν οδηγίες για την ορθή συμπλήρωση των φορολογικών τους δηλώσεων (Ράπανος, 2008, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), ενώ μόνο σε περιπτώσεις σκόπιμης φοροδιαφυγής μετατρέπεται σε διωκτικό κατά των παρανομούντων.

Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι το κράτος επιδιώκει τη συγκέντρωση όσο το δυνατό περισσότερων εσόδων με το μικρότερο δυνατό κόστος (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), δεν πρέπει να υιοθετεί και να αποδέχεται το μοντέλο «κλέφτες και αστυνόμοι», καθώς αφενός το κόστος των απαιτούμενων σε μια τέτοια περίπτωση ελέγχων είναι ιδιαίτερα μεγάλο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και αφετέρου η εν λόγω ενέργεια είναι επιβλαβής για την εικόνα της δίκαιης πολιτείας. Μάλιστα, όπως υποστηρίζει και ο Cialdini (1996), από την πλευρά του κράτους είναι απαραίτητη η ενθάρρυνση και όχι η αμφισβήτηση της οικειοθελούς συμμόρφωσης. Κατά συνέπεια, σε αντίθεση με την προαναφερθείσα παραδοσιακή αντίληψη, η σύγχρονη τάση απορρίπτει το μοντέλο «κλέφτες και αστυνόμοι» και προβαίνει στην υιοθέτηση μιας σχέσης μεταξύ φορολογουμένων και φορολογικών αρχών, η οποία θέτει στο επίκεντρο τον «πελάτη - φορολογούμενο» (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002) και εντάσσεται στη γενικότερη φιλοσοφία της Νέας Δημόσιας Διοίκησης (New Public Management).

Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι και η άποψη ότι το πρόβλημα της φοροδιαφυγής συνιστά πρόβλημα «ελεύθερου αναβάτη» ή «ελεύθερου καβαλάρη» ή «λαθρεπιβάτη» (free rider problem), καθώς κάθε φορολογούμενος που προβαίνει σε φοροδιαφυγή επιθυμεί να απολαμβάνει τα δημόσια αγαθά και να επωφελείται από τις παρεχόμενες από το κράτος υπηρεσίες χωρίς να καταβάλει φόρους (Κανελλόπουλος 2002,

Γκουμπανιτσάς, 2004), ενώ συγχρόνως επιθυμεί τη φορολογική συμμόρφωση των υπολοίπων, δηλαδή την καταβολή φόρων από τους τελευταίους, ώστε να καθίσταται δυνατή η παροχή των κρατικών υπηρεσιών (Γκουμπανιτσάς, 2004). Κατά συνέπεια, οι «ελεύθεροι αναβάτες» καταναλώνουν μονάδες των δημόσιων αγαθών χωρίς να πληρώνουν για αυτά, καθώς συμπεριφέρονται ως καταναλωτές, οι οποίοι σκέφτονται ορθολογικά με γνώμονα το προσωπικό τους συμφέρον, επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους.

Εντούτοις, όπως έχει αποδειχτεί από μια σειρά πειραμάτων, τα οποία πραγματοποιήθηκαν από τους Thaler (1992) και Ulen (1994), ένα μεγάλο ποσοστό φορολογουμένων συμμορφώνεται οικειοθελώς και προβαίνει πρόθυμα στην καταβολή φόρων, ώστε να απολαύσει τα δημόσια αγαθά. Ωστόσο, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι, επαναλαμβάνοντας το πείραμα με τη διενέργεια περισσότερων γύρων, το εν λόγω ποσοστό μειώνεται, καθώς σύμφωνα με τη θεωρία, με την επανάληψη οι συμμετέχοντες στο πείραμα μαθαίνουν ότι ο «ελεύθερος αναβάτης» αποκομίζει μεγαλύτερο όφελος, με αποτέλεσμα όσοι αρχίζουν με διάθεση συμμόρφωσης εντέλει να τα παρατούν (Thaler, 1992, Ulen, 1994).

Σύμφωνα με μία διαφορετική άποψη, η φοροδιαφυγή συνδέεται με τη θεωρία της αντιπροσώπευσης (agency theory), καθώς μπορεί να ερμηνευτεί από υποδείγματα που βασίζονται στην τελευταία. Ειδικότερα, όπως αναφέρουν οι Κανελλόπουλος (2002) και Γκουμπανιτσάς (2004), αρκετοί θεωρούν ότι το πρόβλημα της φοροδιαφυγής συνιστά πρόβλημα εντολέα - εντολοδόχου ή αντιπροσωπευόμενου - αντιπροσώπου (principal - agent problem), το οποίο παρουσιάζεται όταν συγκρούονται οι επιθυμίες και οι στόχοι του εντολέα (αντιπροσωπευόμενου) και του εντολοδόχου (αντιπροσώπου), δηλαδή δημιουργείται σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των τελευταίων, και ταυτόχρονα είναι δύσκολο ή ακριβό από την πλευρά του εντολέα (αντιπροσωπευόμενου) να ελέγξει τις ενέργειες, στις οποίες πραγματικά προβαίνει ο εντολοδόχος (αντιπρόσωπος), ενώ δεν έχει τη δυνατότητα να επαληθεύσει εάν ο τελευταίος συμπεριφέρθηκε σωστά, με αποτέλεσμα ο εντολοδόχος (αντιπρόσωπος) να ενεργεί προς όφελος των προσωπικών του συμφερόντων και όχι του εντολέα (αντιπροσωπευόμενου).

Παράλληλα, άξια αναφοράς είναι και η άποψη ότι η φοροδιαφυγή δύναται να ερμηνευτεί από υποδείγματα, τα οποία στηρίζονται στη θεωρία παιγνίων (game theory)

(Κανελλόπουλος, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004), η οποία γεννήθηκε το 1944 από το μαθηματικό John Von Neumann και τον οικονομολόγο Oscar Morgenstern, προκειμένου να καθίσταται δυνατή η μελέτη «καταστάσεων ανταγωνισμού», των οποίων η έκβαση δεν εξαρτάται μόνο από τις επιλογές ενός μεμονωμένου ατόμου ή «παίκτη», αλλά και από τις επιλογές των υπόλοιπων ατόμων ή «παικτών» (Γκουμπανιτσάς, 2004), οπότε άνοιξε το δρόμο και για τη δημιουργία φορολογικών παιγνίων, όπως αυτά μεταξύ φορολογουμένων και φορολογικών αρχών. Αναλυτικότερα, όπως αναφέρει ο Γκουμπανιτσάς (2004), κατά μία άποψη, η φοροδιαφυγή εμπίπτει στην περίπτωση του παιγνίου που είναι γνωστό ως δίλημμα των φυλακισμένων ή των κρατουμένων (prisoners' dilemma), όπου παρά το γεγονός ότι η δυνατότητα συνεργασίας, αλλά και η ύπαρξη εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο «παικτών» θα οδηγούσαν στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, εντέλει η άγνοια σε συνδυασμό με την καχυποψία έχουν ως αποτέλεσμα την επιλογή της προδοσίας («καρφώματος») του άλλου «παίκτη».

Εντούτοις, κατά μία άλλη άποψη, όπως σημειώνουν οι Κανελλόπουλος (2002) και Γκουμπανιτσάς (2004), η περίπτωση της φοροδιαφυγής αφορά ένα παίγνιο τύπου «ταιριαστών κερμάτων» (“matching pennies”), όπως αυτό αναφέρεται στη βιβλιογραφία (βλ. Gibbons, 2009), ή τύπου «κορώνα - γράμματα» κατά την πιο γνώριμη και πιο διαδεδομένη ονομασία του, χωρίς ισορροπία κατά Nash (Nash equilibrium), καθώς στο φορολογικό παίγνιο της φοροδιαφυγής δεν υπάρχει σημείο, το οποίο να είναι τέτοιο, ώστε κάθε παίκτης, δεδομένης της απόφασης του άλλου, να νιώθει ικανοποίηση για τη λήψη από την πλευρά του της καλύτερης δυνατής απόφασης, με αποτέλεσμα ο τελευταίος, ορθολογικά σκεπτόμενος, να μη διαθέτει κανένα κίνητρο για αλλαγή της απόφασής του αυτής (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Με αυτό τον τρόπο, γίνεται φανερή η ύπαρξη αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη συμπεριφορά των φορολογουμένων και τη συμπεριφορά των φορολογικών αρχών (Κανελλόπουλος, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004), καθώς η απόφαση των φορολογουμένων για το αν θα προβούν ή όχι σε φοροδιαφυγή εξαρτάται από τις ενέργειες των φορολογικών αρχών, και οι ενέργειες, στις οποίες θα προβούν οι φορολογικές αρχές προσδιορίζονται και κατευθύνονται με βάση την απόφαση και κατ' επέκταση την αντίδραση των φορολογουμένων (Κανελλόπουλος, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004). Με άλλα λόγια, η αντίδραση των φορολογουμένων μέσω της

φοροδιαφυγής εξαρτάται από την ένταση και το είδος των φορολογικών ελέγχων, ενώ και οι φορολογικοί έλεγχοι ως προς την κατεύθυνση, την έκταση, το είδος και την έντασή τους εξαρτώνται από την αντίδραση των φορολογουμένων (Γκουμπανιτσάς, 2004), με αποτέλεσμα, λόγω της προαναφερθείσας αλληλεπίδρασης, να καθίσταται αδύνατη η πρόβλεψη της κατεύθυνσης που δύναται να λάβει η επίδραση της ελεγκτικής πολιτικής στη συμμόρφωση των φορολογουμένων (Κανελλόπουλος, 2002).

Σε αυτό το σημείο, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί μια θεωρία, της οποίας η εφαρμογή στον κλάδο του φορολογικού δικαίου είναι ιδανική, καθώς συνδέεται άμεσα με τους στόχους της φορολογικής νομοθεσίας και συμβάλλει σημαντικά σε θέματα φορολογικής πολιτικής, φορολογικής συμμόρφωσης και κατ'επέκταση αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής. Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη θεωρία κοινωνικών προτύπων, όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Eric Posner (2002) στο βιβλίο του, η οποία στηρίζεται σε μια σύνθεση της θεωρίας παιγνίων, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, και της θεωρίας κοινωνικών προτύπων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία του Eric Posner, οι φορολογούμενοι, βάσει του βαθμού της φορολογικής τους συμμόρφωσης, κατατάσσονται σε δύο ομάδες, τους καλούς και τους κακούς. Οι μεν φανερώνουν την επιθυμία τους για συνεργασία με τις φορολογικές αρχές, στοχεύοντας μάλιστα στη δημιουργία και στη διατήρηση μιας μακροπρόθεσμης και αξιοθαύμαστης σχέσης με τις τελευταίες, σε αντίθεση με τους δε, οι οποίοι δείχνουν εντελώς απρόθυμοι για κάτι τέτοιο (Posner, 2002).

Από τη δική του πλευρά, το κράτος έχει και πρέπει να έχει κάθε λόγο να είναι συνεπές απέναντι στους καλούς φορολογουμένους και να φροντίζει για τις ανάγκες τους, καθώς μέσω αυτών εξασφαλίζεται η χρηματοδότησή του και μάλιστα χωρίς ιδιαίτερο κόστος αφού δεν απαιτούνται εντατικοί έλεγχοι για τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων (Posner, 2002). Κατά συνέπεια, όπως υποστηρίζει ο Posner (2002) στη θεωρία του, η φορολογική νομοθεσία είναι απαραίτητο να σχεδιάζεται με μεσομακροπρόθεσμο ορίζοντα και όχι ευκαιριακά, στοχεύοντας μάλιστα στην ευνοϊκή μεταχείριση των καλών φορολογουμένων, καθώς με αυτό τον τρόπο οι πολίτες λαμβάνουν το μήνυμα ότι το κράτος χαρακτηρίζεται από αξιοπιστία και με τη συμβολή του φορολογικού δικαίου το τελευταίο αποσκοπεί στην επιβράβευση της φορολογικής συμμόρφωσης, ειλικρίνειας και ηθικής των καλών φορολογουμένων.

Τέλος, όσον αφορά στη φορολογική συμμόρφωση, αξιοσημείωτο είναι και το «υπόδειγμα ολισθηρής κλίσης» (“slippery slope framework”), το οποίο παρουσιάζεται από τους Kirchler (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), καθώς και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) και αποτελεί μια προσπάθεια ενοποίησης των διαφορετικών προσεγγίσεων της φορολογικής συμμόρφωσης. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους ίδιους, το εν λόγω υπόδειγμα συνίσταται από τρεις διαστάσεις, οι οποίες είναι η εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές, η δύναμη ή ισχύς ή εξουσία των φορολογικών αρχών και η φορολογική συμμόρφωση. Όπως επισημαίνουν οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), εκτός από εξωγενείς παράγοντες, όπως το εισόδημα, ο φορολογικός συντελεστής, η πιθανότητα ελέγχου και το ποσό του προστίμου, στο υπόδειγμα περιλαμβάνονται, επίσης, ατομικές και κοινωνικές μεταβλητές με σκοπό την προώθηση των δύο βασικών διαστάσεων του υποδείγματος, και συγκεκριμένα αυτών της εμπιστοσύνης στις φορολογικές αρχές και της δύναμης των φορολογικών αρχών. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) ορίζουν την εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές ως «μια γενική άποψη των μεμονωμένων ατόμων και των κοινωνικών ομάδων ότι οι φορολογικές αρχές είναι καλοπροαίρετες και εργάζονται ευεργετικά για το κοινό καλό», καθώς και τη δύναμη των φορολογικών αρχών ως «την αντίληψη των φορολογουμένων για την ικανότητα των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν και να τιμωρήσουν φορολογικά εγκλήματα».

Σύμφωνα με το εν λόγω υπόδειγμα, η φορολογική συμμόρφωση μπορεί να ενισχυθεί με δύο τρόπους, και συγκεκριμένα με την αύξηση της εμπιστοσύνης στις φορολογικές αρχές και / ή με την αύξηση της δύναμης αποτροπής των φορολογικών αρχών (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Με άλλα λόγια, τόσο η εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές, όσο και η δύναμη των φορολογικών αρχών θεωρούνται ότι επηρεάζουν τη φορολογική συμμόρφωση (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Αναλυτικότερα, αν το επίπεδο αφενός της εμπιστοσύνης στις φορολογικές αρχές και αφετέρου της δύναμης των φορολογικών αρχών είναι ελάχιστο, η φορολογική συμμόρφωση αναμένεται να είναι χαμηλή, με αποτέλεσμα οι φορολογούμενοι να ενεργούν εγωιστικά και με γνώμονα το ατομικό τους συμφέρον, μεγιστοποιώντας το κέρδος τους μέσω της φοροδιαφυγής (Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010).

Ωστόσο, όταν η εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές αυξάνεται, τότε και η συμμόρφωση των φορολογουμένων αναμένεται να αυξηθεί. Ομοίως, αν η δύναμη των φορολογικών αρχών αυξηθεί, η φορολογική συμμόρφωση αναμένεται, επίσης, να αυξηθεί. Βέβαια, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι παρά το γεγονός ότι και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, το αποτέλεσμα, αναφορικά με τη συμπεριφορά των φορολογουμένων, είναι η αύξηση της συμμόρφωσής τους, εντούτοις παρατηρείται ότι η ποιότητα της φορολογικής τους συμμόρφωσης διαφέρει από τη μία περίπτωση στην άλλη, καθώς στην πρώτη είναι οικειοθελής (ή εθελοντική), ενώ στη δεύτερη αναγκαστική και επιβεβλημένη (Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), η εν λόγω διαφορά στην ποιότητα της φορολογικής συμμόρφωσης αντικατοπτρίζεται στο βαθύτερο κίνητρο των φορολογουμένων να συμμορφωθούν.

4.6. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

Η φοροδιαφυγή αποτελεί ένα σύνθετο και διαρθρωτικό κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο, το οποίο παρατηρείται σε όλες τις χώρες παγκοσμίως (Αγαπητός, 2004β, Βασαρδάνη, 2011). Βέβαια, ο βαθμός, η έκταση και το μέγεθος του εν λόγω φαινομένου εμφανίζονται να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, καθώς εξαρτώνται από πολλούς και διαφορετικής φύσης παράγοντες, οι οποίοι ενδέχεται να είναι οικονομικοί, φορολογικοί, θεσμικοί, πολιτισμικοί, κοινωνικοί, δημογραφικοί, προσωπικοί, ηθικοί, συναισθηματικοί, ψυχολογικοί, κ.λπ. (Roth, Scholz και Witte, 1989, Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Mo, 2003, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Loo, 2006, Richardson, 2006, Kirchler, 2007, Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Devos, 2008, Richardson, 2008, Ahangar, Bandpey και Rokny, 2011, Palil και Mustapha, 2011a, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011, Sezgin, Yildiz και Ayyildiz, 2011).

Μάλιστα, αξίζει να αναφερθεί ότι η εν λόγω πληθώρα διαφορετικών παραγόντων ώθησε τους Loo (2006), Kirchler (2007) και Palil και Mustapha (2011a) να επιχειρήσουν στις έρευνές τους τη διαίρεση των προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής σε εξειδικευμένες επιμέρους κατηγορίες. Για παράδειγμα, ο Kirchler (2007) διαίρεσε τους

προσδιοριστικούς παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης σε πέντε κατηγορίες, οι οποίες αφορούν στους πολιτικούς παράγοντες, στους κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, στους παράγοντες λήψης αποφάσεων, στην αυτοαπασχόληση και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των φορολογικών αρχών και των φορολογουμένων, ενώ η κατηγοριοποίηση των Palil και Mustapha (2011a) περιλαμβάνει τέσσερις κύριες ομάδες προσδιοριστικών παραγόντων, και συγκεκριμένα τους οικονομικούς, τους θεσμικούς, τους κοινωνικούς και τους ατομικούς παράγοντες.

Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι το φαινόμενο της φοροδιαφυγής συνδέεται τόσο με οικονομικά στοιχεία, όπως ο φορολογικός συντελεστής, όσο και με μη οικονομικά στοιχεία, όπως η φορολογική συνείδηση, οι προσδιοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης του τελευταίου μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο πιο γενικές ομάδες, και συγκεκριμένα στους φορολογικούς και στους μη φορολογικούς προσδιοριστικούς παράγοντες (Αγαπητός, 2004β). Ενδεικτικά, στην κατηγορία των φορολογικών προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής εντάσσονται, μεταξύ άλλων, το ίδιο το φορολογικό σύστημα, η πολυνομία, η πολυπλοκότητα της φορολογικής νομοθεσίας, το ύψος των φορολογικών συντελεστών, το ύψος και η αυστηρότητα των ποινών για φορολογικές παραβάσεις, η πιθανότητα εντοπισμού των παρανομούντων, ο βαθμός επάρκειας και αποτελεσματικότητας των ελεγκτικών μηχανισμών και η διάρθρωση της οικονομίας και της οικονομικής δραστηριότητας.

Από την άλλη πλευρά, στην κατηγορία των μη φορολογικών παραγόντων περιλαμβάνονται όλα όσα ωθούν τους φορολογουμένους να προβούν σε φοροδιαφυγή, τα οποία δε σχετίζονται άμεσα με την οικονομική πλευρά του φορολογικού συστήματος, αλλά συνδέονται περισσότερο με τη γενικότερη στάση των φορολογουμένων απέναντι στη δημόσια σφαίρα της κοινωνικής ζωής. Συγκεκριμένα, μεταξύ των μη φορολογικών προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής περιλαμβάνονται το μορφωτικό και πολιτισμικό επίπεδο του πληθυσμού, η φορολογική ηθική και η φορολογική συνείδηση των πολιτών, η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι στο κράτος και στον τρόπο με τον οποίο οι δημόσιοι φορείς διαχειρίζονται το δημόσιο χρήμα, το επίπεδο των προσφερόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, η αξιολόγηση του ίδιου του φορολογικού συστήματος από τους πολίτες, ο οικογενειακός και κοινωνικός περίγυρος, καθώς και ποικίλοι προσωπικοί και ψυχολογικοί παράγοντες των φορολογουμένων. Στο σημείο αυτό, απαιτείται να

αναφερθεί ότι η σημασία των μη φορολογικών παραγόντων στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής έχει υπογραμμιστεί από αρκετές εμπειρικές μελέτες, όπως αυτές των Alm και Torgler (2006), Edling και Nguyen-Thanh (2006) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011), και συχνά αποδεικνύεται να είναι πιο καθοριστική από εκείνη των φορολογικών παραγόντων (Richardson, 2006).

Πριν από την ανάλυση όλων εκείνων των παραγόντων, οι οποίοι εμφανίζονται να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση του φαινομένου της φοροδιαφυγής, αλλά και στις διαστάσεις που δύναται να λάβει το τελευταίο, αξίζει να αναφερθούν συνοπτικά οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής, καθώς και τα κυριότερα αίτια που οδηγούν στην εμφάνιση και στην όξυνση του εν λόγω προβλήματος, όπως προκύπτουν από τη βιβλιογραφία. Ειδικότερα, σύμφωνα με τις κλασικές προσεγγίσεις των Allingham και Sandmo (1972) και Yitzhaki (1974), οι τρεις προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής είναι το ύψος των φορολογικών συντελεστών που αντιμετωπίζουν οι φορολογούμενοι, αλλά κυρίως η πιθανότητα εντοπισμού της φοροδιαφυγής και επιβολής σχετικής ποινής και το ύψος των επαπειλούμενων ποινών (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011). Παράλληλα, όπως επισημαίνουν οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003), Αγαπητός (2004α) και Γεωργακόπουλος (2005), η έκταση που δύναται να λάβει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής στην ουσία εξαρτάται από δύο παράγοντες, και συγκεκριμένα από τη ροπή των ίδιων των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς και από την ικανότητα των φορολογικών αρχών να περιορίσουν τη ροπή αυτή.

Μάλιστα, δεδομένου ότι η ροπή για φοροδιαφυγή συνδέεται άμεσα με το επίπεδο της φορολογικής συνείδησης των φορολογουμένων, το ύψος των φορολογικών συντελεστών, το επίπεδο των προσφερόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και τη συνέπεια του κράτους (Αγαπητός, 2004α), ως σπουδαιότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες της τελευταίας, πέρα από την «έμφυτη» τάση του ανθρώπου για φοροδιαφυγή (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004), θεωρούνται το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού (Δαλαμάγκας, 1981, Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), το μέγεθος της φορολογικής επιβάρυνσης (Βαβούρας και Κούτρης, 1991, Φινοκαλιώτης

και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), η έκταση των φορολογικών προνομίων και απαλλαγών (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), ο τρόπος διαχείρισης των φορολογικών εσόδων από το κράτος (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005) και το ύψος των επιβαλλόμενων ποινών (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Βέβαια, η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή επηρεάζεται και από την ικανότητα των φορολογικών αρχών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τη φοροδιαφυγή, καθώς όταν οι φορολογούμενοι αισθάνονται ότι οι φορολογικές αρχές είναι σε θέση να εντοπίσουν τη φοροδιαφυγή, η τάση τους για μια τέτοια ενέργεια περιορίζεται και αντίστροφα (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Αντίστοιχα, η ικανότητα των φορολογικών αρχών να αντιμετωπίσουν επαρκώς και αποτελεσματικά την τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή εξαρτάται από το βαθμό οργάνωσης των φοροτεχνικών υπηρεσιών και την ποιότητα του έμψυχου δυναμικού τους, το σύστημα που χρησιμοποιείται για τη βεβαίωση και την είσπραξη των φόρων, τη διάρθρωση του φορολογικού συστήματος, το βαθμό της λογιστικής οργάνωσης των επιχειρήσεων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), καθώς και τη διάρθρωση της οικονομίας και της οικονομικής δραστηριότητας (Αγαπητός, 2004α, β).

Από τη δική του πλευρά, ο Τάτσος (2011) υποστηρίζει ότι παρά την πληθώρα των παραγόντων από τους οποίους επηρεάζεται η φοροδιαφυγή, η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή ουσιαστικά αποτελεί συνάρτηση δύο αλληλένδετων μεταξύ τους παραγόντων, και συγκεκριμένα της πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων και του ύψους των επιβαλλόμενων ποινών και κυρώσεων, ενώ αιτιολογεί την άποψή του αυτή βασιζόμενος σε δύο ακραίες περιπτώσεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, κανένα ορθολογικά σκεπτόμενο άτομο δε θα επιχειρούσε να φοροδιαφύγει, ακόμη και στην περίπτωση που γνώριζε ότι η ποινή που επρόκειτο να του επιβληθεί ήταν πολύ χαμηλή, εφόσον ήταν βέβαιος ή σχεδόν βέβαιος ο εντοπισμός και κατ' επέκταση η αποκάλυψή του. Ομοίως, ελάχιστοι ορθολογικά σκεπτόμενοι φορολογούμενοι θα προέβαιναν σε φοροδιαφυγή, ακόμη και στην περίπτωση που η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψής τους ήταν εξαιρετικά μικρή,

εφόσον η ποινή που επρόκειτο να τους επιβληθεί ήταν πραγματικά καταστροφική (Τάτσος, 2011).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2001), ως σημαντικότερα αίτια γέννησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα θεωρούνται η πολυνομία, η πολυπλοκότητα και η ασάφεια των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας, η ανεπαρκής και αναποτελεσματική οργάνωση των δημόσιων υπηρεσιών, και ειδικότερα των φοροτεχνικών υπηρεσιών, οι τακτικές νομοθετικές πρωτοβουλίες για συστηματική ρύθμιση των φορολογικών υποχρεώσεων του παρελθόντος, γνωστές ως φορολογικές αμνηστίες, οι οποίες διαβρώνουν τη φορολογική συνείδηση των πολιτών, καθώς και η διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, η οποία χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό παραοικονομίας και υψηλά ποσοστά αυτοαπασχολουμένων (μη μισθωτών) και αγροτών, τα οποία διευκολύνουν την απόκρυψη φορολογητέας ύλης (Τάτσος, 2001). Με τα εν λόγω αίτια είναι σύμφωνος και ο Αγαπητός (2004β), ο οποίος επισημαίνει ότι μεταξύ των κυριότερων αιτίων, στα οποία οφείλεται η συνεχής αύξηση της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, είναι απαραίτητο να προστεθούν οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές, η σπάταλη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, το χαμηλό επίπεδο των κοινωνικών αγαθών, οι επιεικείς ποινές για φορολογικές παραβάσεις και ο μεγάλος δημόσιος τομέας, ο οποίος συνεπάγεται υψηλό βαθμό κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομική δραστηριότητα.

Δεδομένου ότι τα αίτια και οι προσδιοριστικοί παράγοντες του φαινομένου της φοροδιαφυγής έχουν προσελκύσει το έντονο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, θεωρείται απαραίτητη η περαιτέρω ανάλυση των τελευταίων στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Αναμφισβήτητα, όσον αφορά στα εν λόγω αίτια, σε πρωταρχικό στάδιο επιβάλλεται να πραγματοποιηθεί αναφορά στην ίδια τη φύση του ανθρώπου (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004), ο οποίος, σύμφωνα με τη θεμελιώδη υπόθεση της Νεοκλασικής Οικονομικής Επιστήμης, η οποία αντιπροσωπεύει σε σημαντικό βαθμό την ανθρώπινη προσωπικότητα και συμπεριφορά, χαρακτηρίζεται ως ένας «ορθολογικός και ιδιοτελής μεγιστοποιητής χρησιμότητας» (“rational, self-interested utility maximizer”). Ως εκ τούτου, βάσει του εν λόγω νεοκλασικού οικονομικού μοντέλου ανθρώπινης συμπεριφοράς, ο φορολογούμενος αναμένεται να αντιδράσει στην επιβολή φόρων, πραγματοποιώντας κάθε δυνατή

προσπάθεια να προστατεύσει τον εαυτό του από την «απώλεια χρησιμότητας» που του επιφέρει η πληρωμή των τελευταίων, με αποτέλεσμα να καταφεύγει στη φοροδιαφυγή. Στη συνέχεια της ενότητας επιχειρείται μια εκτενής και αναλυτική εξέταση τόσο των φορολογικών, όσο και των μη φορολογικών παραγόντων, των οποίων η επίδραση αφενός στη δημιουργία και αφετέρου στην ανάπτυξη του φαινομένου της φοροδιαφυγής κρίνεται καταλυτικής σημασίας.

4.6.1. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές, το φορολογικό σύστημα μιας χώρας εμφανίζεται να επηρεάζει τόσο με τα χαρακτηριστικά του, όσο και με τη δομή και τη διάρθρωσή του την εκδήλωση και την ανάπτυξη του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Τάτσος, 2001, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Γεωργακόπουλος, 2005, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Κρεκούκας, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011), αποτελώντας μάλιστα προσδιοριστικό παράγοντα διαρθρωτικού χαρακτήρα του τελευταίου (Richardson, 2006, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011, Palil και Mustapha, 2011a).

Στο τμήμα αυτό, πραγματοποιείται αναφορά στις επιδράσεις που παρατηρούνται να έχουν στη φοροδιαφυγή ορισμένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά και δομικά στοιχεία του φορολογικού συστήματος μιας χώρας, όπως η πολυπλοκότητα, η πολυνομία, η ασάφεια των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας, οι συχνές αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας, το κόστος συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία, οι συχνές και συστηματικές ρυθμίσεις εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων, η προοδευτικότητα του φόρου και η σχέση μεταξύ άμεσων και έμμεσων φόρων. Βέβαια, μεταξύ των σημαντικών χαρακτηριστικών του φορολογικού συστήματος, τα οποία εμφανίζονται να επιδρούν στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί και εκείνο της δικαιοσύνης, το οποίο δεν αναλύεται στο παρόν, αλλά σε επόμενο τμήμα, σε συνδυασμό με τις αντιλήψεις των φορολογουμένων για την εν λόγω δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος, των οποίων ο ρόλος αποδεικνύεται εξίσου σπουδαίος για το εξεταζόμενο φαινόμενο.

Αναλυτικότερα, ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά του φορολογικού συστήματος μιας χώρας, το οποίο δύναται, σε πολλές περιπτώσεις, να διευκολύνει τη φοροδιαφυγή, προσφέροντας στους φορολογουμένους πληθώρα ευκαιριών, τις οποίες οι τελευταίοι μπορούν να εκμεταλλευτούν και να προβούν στην παράνομη αυτή πράξη, είναι η πολυπλοκότητα (Clotfelter, 1983, Collins, Milliron και Toy, 1992, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011). Όπως επισημαίνουν οι Palil και Mustapha (2011a), δεδομένου ότι σε πολλές αναπτυγμένες χώρες με την πάροδο του χρόνου τα φορολογικά συστήματα γίνονται ολοένα και πιο περίπλοκα, η πολυπλοκότητά τους αυτή έχει μετατραπεί σε σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Μάλιστα, στην έρευνά του, ο Richardson (2006), επεκτείνοντας τις μελέτες των Jackson και Milliron (1986) και Riahi-Belkaoui (2004), διαπίστωσε ότι από τις 17 μεταβλητές (συμπεριλαμβανομένων της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης, της δικαιοσύνης, της κουλτούρας και της θρησκείας), οι οποίες εξετάστηκαν σε 45 χώρες, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος εμφανίζεται να αποτελεί τον πιο καθοριστικό προσδιοριστικό παράγοντα της φοροδιαφυγής και ως εκ τούτου ο τελευταίος συνήγαγε το συμπέρασμα ότι ένα πιο απλό φορολογικό σύστημα δύναται να μειώσει την έκταση του εν λόγω φαινομένου.

Ωστόσο, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι οι Break και Turvey (1964) στη μελέτη τους για την αξιολόγηση του ελληνικού φορολογικού συστήματος σημειώνουν ότι «η μόνη απλή γενίκευση που μπορεί να πραγματοποιηθεί για το ελληνικό φορολογικό σύστημα είναι ότι είναι εξαιρετικά περίπλοκο». Ειδικότερα, στην περίπτωση της Ελλάδας, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος οφείλεται όχι μόνο στις περίπλοκες διαδικασίες εφαρμογής (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002) και στις τακτικές μεταβολές του τελευταίου (Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), αλλά και στον υπερβολικά μεγάλο αριθμό φόρων (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), στη

χρήση μεγάλου αριθμού φορολογικών συντελεστών (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), στην πρόβλεψη ιδιαίτερα πολλών απαλλαγών και μειώσεων φόρου (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), καθώς και στο γεγονός ότι το φορολογικό σύστημα χρησιμοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες ως μέσο για την προώθηση διαφόρων στόχων, επιδιώξεων και πολιτικών του κράτους (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Επιπλέον, εξίσου σοβαρά αίτια της εν λόγω πολυπλοκότητας συνιστούν η «πανσπερμία αναρίθμητων νόμων» (Αγαπητός, 2004β) και ο «κυκεώνας των διατάξεων» (Γκουμπανιτσάς, 2004), η πολύπλοκη (λόγω περίπλοκων και διάσπαρτων στους ποικίλους νόμους διατάξεων) και ταυτόχρονα δυσνόητη (λόγω ύπαρξης σημαντικών ασαφειών) φορολογική νομοθεσία (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002), καθώς και οι συχνές αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας. Βέβαια, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι τα συγκεκριμένα αίτια της πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος συμβάλλουν παράλληλα και στην εμφάνιση και στην όξυνση του φαινομένου της φοροδιαφυγής, όχι μόνο έμμεσα, εντείνοντας την εν λόγω πολυπλοκότητα, αλλά και άμεσα. Κατά συνέπεια, βασικούς παράγοντες συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής αποτελούν η πολυνομία (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Κρεκούκας, 2010), η πολυπλοκότητα και η ασάφεια των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας (Τάτσος, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011) και οι συνεχείς αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας (Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Αναλυτικότερα, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γκουμπανιτσάς (2004), ο «κυκεώνας των διατάξεων», η πολυπλοκότητα και η ασάφεια της φορολογικής νομοθεσίας προσφέρουν στους φορολογουμένους πολλές ευκαιρίες για φοροδιαφυγή, τις οποίες οι τελευταίοι μπορούν να εκμεταλλευτούν και να προβούν στην παράνομη αυτή πράξη. Ως εκ τούτου, η φοροδιαφυγή καθίσταται ευκολότερη, κυρίως για τους φορολογουμένους που ανήκουν στις υψηλές εισοδηματικές τάξεις, καθώς μπορούν να αναλάβουν και να καλύψουν τα υψηλά κόστη συναλλαγής (transaction costs), όπως οι αμοιβές ειδικών συμβούλων, λογιστών και δικηγόρων, οι οποίες απαιτούνται,

προκειμένου να φοροδιαφύγουν χωρίς να είναι εύκολο να εντοπιστούν από τις αρχές (Γκουμπανιτσάς, 2004). Αντίθετα, σύμφωνα με τον ίδιο, για τους φορολογουμένους χαμηλού εισοδηματικού και μορφωτικού επιπέδου η πολυνομία, η πολυπλοκότητα και η ασάφεια της φορολογικής νομοθεσίας λειτουργούν συχνά ως φόβητρο, καθώς τους δημιουργείται η αίσθηση ότι, ανεξάρτητα από τις δικές τους ενέργειες, οι φορολογικές αρχές βρίσκουν πάντα ένα τρόπο, προκειμένου να τους υποχρεώσουν να καταβάλουν φόρο, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται από τη φοροδιαφυγή.

Επιπρόσθετα, ο υψηλός βαθμός πολυπλοκότητας και οι συχνές αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας δημιουργούν σημαντικά προβλήματα, τόσο στα φορολογικά όργανα, όσο και στους φορολογουμένους, καθώς και τα μὲν και οι δε πολλές φορές αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις της φορολογικής νομοθεσίας (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002) αφού δεν έχουν στη διάθεσή τους το χρόνο που απαιτείται, προκειμένου να ενημερωθούν και να προβούν στη σωστή εφαρμογή των νέων διατάξεων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), με συνέπεια η φοροδιαφυγή συχνά να μη διαπράττεται εσκεμμένα, αλλά να οφείλεται σε άγνοια και ανακριβή πληροφόρηση των τελευταίων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Sandmo, 2005, Kirchler και Wahl, 2010, Τάτσος, 2011). Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι φορολογούμενοι χρησιμοποιούν την πολυπλοκότητα και τις συχνές αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας ως πρόσχημα, προκειμένου να μπορέσουν να δικαιολογήσουν εκ των υστέρων και να συγκαλύψουν ενέργειες, οι οποίες αποσκοπούσαν στη φοροδιαφυγή (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002). Παράλληλα, άμεση απόρροια των αλληπάλληλων αλλαγών της φορολογικής νομοθεσίας αποτελεί το γεγονός ότι οι φορολογούμενοι πολίτες και οι οικονομικές μονάδες αντιμετωπίζουν συχνά δυσκολίες αναφορικά με τον προγραμματισμό της δραστηριότητάς τους, καθώς επικρατεί αβεβαιότητα για τις φορολογικές ρυθμίσεις που θα ισχύουν την επόμενη μέρα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η εμπιστοσύνη τους προς το κράτος, να δυσανασχετούν και να καταφεύγουν σε όλους τους δυνατούς τρόπους φοροδιαφυγής (Αγαπητός, 2004β).

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος μιας χώρας και ειδικότερα η πολυνομία, η πολυπλοκότητα και η ασάφεια

των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας, καθώς και οι συνεχείς αλλαγές της φορολογικής νομοθεσίας επιφέρουν αφενός πολύ υψηλό διαχειριστικό κόστος για το κράτος (Karlou, 1996, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010) και αφετέρου ιδιαίτερα υψηλό κόστος συμμόρφωσης για τους φορολογουμένους (Karlou, 1996, Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), τα οποία με τη σειρά τους δύνανται να συμβάλουν στην επιδείνωση του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Γκουμπανιτσάς, 2004). Όσον αφορά στο πολύ υψηλό διαχειριστικό κόστος για το κράτος, αυτό συνεπάγεται εξαιρετικά δυσκίνητους φοροελεγκτικούς μηχανισμούς (Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), με αποτέλεσμα, όπως αναλύεται σε επόμενο τμήμα, η φοροδιαφυγή να αυξάνεται. Αναφορικά με το κόστος συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία, αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι το τελευταίο επιδρά σημαντικά στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή (Jackson και Milliron, 1986, Hasseldine, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004).

Εντούτοις, άλλοι μελετητές, όπως οι Abdul-Jabbar και Pope (2008), οι οποίοι διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ του κόστους συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία και της φορολογικής συμμόρφωσης, εστιάζοντας στην περίπτωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη Μαλαισία, συμπέραναν ότι δεν υπάρχει καμία συσχέτιση ανάμεσα στα εν λόγω εξεταζόμενα μεγέθη. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τους τελευταίους, το κόστος συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία συνίσταται από όλα εκείνα τα κόστη, με τα οποία επιβαρύνονται οι φορολογούμενοι, πέρα από τη φορολογική τους οφειλή, προκειμένου να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις της φορολογικής νομοθεσίας. Από τη δική τους πλευρά, οι Sanford, Godwin και Harwick (1989) ορίζουν το κόστος συμμόρφωσης ως εκείνα τα κόστη, στα οποία υποβάλλονται οι φορολογούμενοι ή τρίτα μέρη, όπως οι επιχειρήσεις, ώστε να πληρούν τις απαιτήσεις της φορολογικής νομοθεσίας που σχετίζονται με αυτούς (ή αυτά) και να συμμορφώνονται με την υφιστάμενη φορολογική δομή. Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι Pope, Fayle και Chen (1991, 1994), το κόστος συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία περιλαμβάνει τρεις βασικές συνιστώσες, και συγκεκριμένα το κόστος σε χρήμα, το κόστος σε χρόνο και το ψυχολογικό κόστος για τους φορολογουμένους.

Ειδικότερα, το κόστος σε χρήμα αναφέρεται στα χρηματικά ποσά, τα οποία οι φορολογούμενοι αναγκάζονται να καταβάλουν ως αμοιβές σε λογιστές, συμβούλους επενδύσεων και δικηγόρους, προκειμένου να λάβουν τη βοήθειά τους στη συμπλήρωση της φορολογικής τους δήλωσης, καθώς και τις λοιπές υπηρεσίες τους, και γενικότερα σε όλα εκείνα τα έξοδα που σχετίζονται με τη συμμόρφωση και τη συνέπεια των τελευταίων απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Pope, Fayle και Chen, 1991, 1994, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Όσον αφορά στο κόστος σε χρόνο, πρόκειται για το χρόνο που θυσιάζουν οι φορολογούμενοι για την τήρηση αρχείων με λογιστικές πληροφορίες και στοιχεία, τη συμπλήρωση φορολογικών εντύπων, την προετοιμασία φορολογικών στοιχείων με σκοπό την παράδοσή τους σε φοροτεχνικά γραφεία, καθώς και τις επισκέψεις τους στις φορολογικές αρχές και την αναμονή τους σε ουρές με σκοπό την επαφή με τα φοροτεχνικά όργανα που υπηρετούν σε αυτές (Pope, Fayle και Chen, 1991, 1994, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Αναφορικά με το ψυχολογικό κόστος, αυτό αφορά στις επιπτώσεις που έχει για τους φορολογουμένους η αναγκαστική τους ενασχόληση με τις φορολογικές τους υποθέσεις, όπως το άγχος της διαχείρισης πολύπλοκων φορολογικών θεμάτων (Pope, Fayle και Chen, 1991, 1994).

Στο σημείο αυτό, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζουν οι Slemrod (1989), Blumenthal και Slemrod (1992) και Silvani και Baer (1997), η απλοποίηση τόσο του εντύπου της φορολογικής δήλωσης, και κατ' επέκταση του τρόπου συμπλήρωσης του τελευταίου, όσο και των κανονισμών και των ρυθμίσεων της φορολογικής νομοθεσίας, επιτυγχάνει τη μείωση του κόστους συμμόρφωσης των φορολογουμένων, καθώς με τον τρόπο αυτό οι τελευταίοι μπορούν να συμπληρώνουν μόνοι τους τις φορολογικές τους δηλώσεις χωρίς να απαιτείται η βοήθεια κάποιου επαγγελματία, αποφεύγοντας το κόστος που αυτή συνεπάγεται, ενώ παράλληλα δεν αναγκάζονται να δαπανούν τόσο πολύ χρόνο, προκειμένου να εξακριβώσουν την ορθότητα των φορολογικών τους δηλώσεων και να υπολογίσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις, και κατά συνέπεια συμβάλλει στην αύξηση της φορολογικής τους συμμόρφωσης και ως εκ τούτου στη μείωση της φοροδιαφυγής. Από την άλλη πλευρά, όπως υπογραμμίζει ο Γκουμπανιτσάς (2004), αν η φοροδιαφυγή και η φορολογική συμμόρφωση θεωρηθούν ως υποκατάστατα αγαθά, μια αύξηση του κόστους

συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία δύναται να ωθήσει τους φορολογουμένους να επιλέξουν τη φοροδιαφυγή, εφόσον το αναμενόμενο κόστος της τελευταίας παραμένει σταθερό.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του φορολογικού συστήματος, το οποίο συγκαταλέγεται μεταξύ των κυριότερων αιτίων γέννησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής, αφορά στις συστηματικές ρυθμίσεις φορολογικής αμνηστίας (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνουν οι Τάτσος (2001) και Αγαπητός (2004β), οι τακτικές νομοθετικές πρωτοβουλίες για συστηματική ρύθμιση με ευνοϊκούς όρους των εκκρεμών φορολογικών υποχρεώσεων του παρελθόντος, οι οποίες είναι γνωστές ως φορολογικές αμνηστίες, εμφανίζονται να έχουν πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις στη φορολογική συμμόρφωση, καθώς φανερώνουν την αδυναμία του κράτους να εφαρμόσει τους νόμους του, διαβρώνουν τη φορολογική συνείδηση των πολιτών αφού συμβάλλουν στην ουσία στη δικαίωση των φοροφυγάδων, και καθιστούν αδύνατη την επιβολή καλύτερης μελλοντικής φορολογικής συμπεριφοράς.

Παραδείγματα τέτοιων ευνοϊκών ρυθμίσεων των χρεών των οφειλετών του Δημοσίου αποτελούν οι απαλλαγές από πρόστιμα και προσαυξήσεις και η δυνατότητα καταβολής των οφειλόμενων φόρων σε άτοκες δόσεις (Αγαπητός, 2004α). Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι περισσότερες ελληνικές κυβερνήσεις προβαίνουν σε τέτοιου είδους ευνοϊκές ρυθμίσεις οφειλών όταν πλησιάζουν οι εκλογές, προκειμένου να εξασφαλίσουν ψήφους, αλλά και έσοδα με τα οποία θα χρηματοδοτήσουν παροχές (Αγαπητός, 2004β). Ωστόσο, αυτές οι συχνές νομοθετικές ρυθμίσεις εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων συνιστούν πρόσθετη, και σε αρκετές περιπτώσεις επείγουσα, εργασία για τις φορολογικές αρχές, με αποτέλεσμα τα φοροτεχνικά όργανα να αποσπώνται από τα κύρια καθήκοντά τους, που δεν είναι άλλα από τη συνεχή παρακολούθηση και το συχνό έλεγχο των φορολογουμένων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Ένας επιπλέον παράγοντας, ο οποίος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, είναι η προοδευτικότητα του φόρου (Γκουμπανιτσάς, 2004). Ως άμεση απόρροια της τελευταίας, η φοροδιαφυγή γίνεται πιο ελκυστική για τους φορολογούμενους πολίτες, καθώς το αναμενόμενο κέρδος από την παράνομη αυτή

πράξη αυξάνεται. Μάλιστα, όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζει ο Γκουμπανιτσάς (2004), όταν ένας φορολογούμενος βρίσκεται πολύ κοντά στο όριο μεταξύ δύο φορολογικών κλιμακίων, δύναται με την απόκρυψη ενός μικρού μέρους του εισοδήματός του, και ως εκ τούτου αναλαμβάνοντας πολύ μικρό αναμενόμενο κόστος σε περίπτωση εντοπισμού του, να επιτύχει πολλαπλάσιο αναμενόμενο όφελος, καθώς αποφεύγει την επιβολή του αμέσως υψηλότερου φορολογικού συντελεστή σε εκείνο το μέρος του εισοδήματος που δε δηλώνει ή γλιτώνει τη φορολόγηση εντελώς αν το όριο για το οποίο γίνεται λόγος είναι το αφορολόγητο. Βέβαια, ιδιαίτερη βαρύτητα για την επιλογή των φορολογουμένων να προβούν σε φοροδιαφυγή εμφανίζεται να έχει και ο τρόπος υπολογισμού της επιβαλλόμενης ποινής σε περίπτωση εντοπισμού και αποκάλυψης του διαπράττοντος την τελευταία (Γκουμπανιτσάς, 2004). Πιο συγκεκριμένα, αν η επαπειλούμενη ποινή υπολογίζεται βάσει του εισοδήματος που δε δηλώθηκε (Allingham και Sandmo, 1972), μια αύξηση της προοδευτικότητας του φόρου αυξάνει τη φοροδιαφυγή, ενώ αν η εν λόγω ποινή υπολογίζεται βάσει του φόρου που δεν καταβλήθηκε (Yitzhaki, 1974), μια αύξηση της προοδευτικότητας του φόρου επιφέρει μείωση της φοροδιαφυγής, καθώς σε περίπτωση εντοπισμού το κόστος για το φοροφυγάδα αυξάνεται.

Αποφασιστικής σημασίας προσδιοριστικό παράγοντα της έκτασης που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε μια χώρα αποτελεί και η διάρθρωση του φορολογικού συστήματος της τελευταίας, και ειδικότερα η σχέση μεταξύ άμεσων και έμμεσων φόρων, καθώς δεν προσφέρουν όλοι οι φόροι τις ίδιες ευκαιρίες για φοροδιαφυγή. Όπως σημειώνουν οι Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003) και Γεωργακόπουλος (2005), η φοροδιαφυγή παρατηρείται να είναι μεγαλύτερη στους άμεσους φόρους σε σχέση με τους έμμεσους. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι άμεσοι φόροι, όπως ο φόρος εισοδήματος, συχνά στηρίζονται στην αυτοαναφορά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο των αυτοαπασχολουμένων, για τους οποίους η απόκρυψη του πραγματικού ύψους του εισοδήματός τους είναι πολύ εύκολη υπόθεση (Γκουμπανιτσάς, 2004). Κατά συνέπεια, όταν το φορολογικό σύστημα μιας χώρας κυριαρχείται από άμεσους φόρους, η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή είναι μεγαλύτερη από την περίπτωση ενός φορολογικού συστήματος, στο οποίο επικρατούν οι έμμεσοι φόροι, καθώς στο πρώτο οι ευκαιρίες για απόκρυψη της φορολογητέας ύλης

είναι πολύ περισσότερες, ενώ στο δεύτερο οι φορολογικές αρχές δύνανται να διενεργούν αποτελεσματικότερους ελέγχους.

4.6.2. Ύψος Φορολογικών Συντελεστών και Φορολογικής Επιβάρυνσης

Ένας από τους παράγοντες που υποστηρίζεται συχνά ότι διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των φορολογουμένων να συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία ή στην τάση των τελευταίων για φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα να επιδρά άμεσα στο μέγεθος του φαινομένου της φοροδιαφυγής, είναι το ύψος των φορολογικών συντελεστών (Αγαπητός, 2004α, β, Hyun, 2005), το οποίο με τη σειρά του προσδιορίζει το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης. Ειδικότερα, όσο υψηλότερη είναι η επιβαλλόμενη φορολογία, τόσο μεγαλύτερη προσπάθεια καταβάλλουν οι φορολογούμενοι προκειμένου να φοροδιαφύγουν (Γκουμπανιτσάς, 2004). Με άλλα λόγια, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φορολογικής επιβάρυνσης, τόσο μεγαλύτερη εμφανίζεται να είναι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή (Βαβούρας και Κούτρης, 1991, Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Η προαναφερθείσα θετική σχέση αιτιολογείται από το γεγονός ότι το ύψος των φορολογικών βαρών από τη μία πλευρά προσδιορίζει τη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των φορολογουμένων σε περίπτωση συμμόρφωσης και συνέπειας απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Giles και Caragata, 2001) και από την άλλη πλευρά καθορίζει το οικονομικό όφελος που θα αποκομίσουν οι φορολογούμενοι σε περίπτωση απόκρυψης μέρους ή και του συνόλου της φορολογητέας ύλης (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004). Ως εκ τούτου, το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης εμφανίζεται να επηρεάζει σημαντικά τη ροπή των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς όσο μεγαλύτερη είναι η επιβάρυνση από τους φόρους, τόσο μεγαλύτερη είναι η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος του φορολογούμενου σε περίπτωση συμμόρφωσης (Giles και Caragata, 2001), ενώ τόσο μεγαλύτερο είναι το όφελος του τελευταίου από την απόκρυψη της φορολογητέας ύλης (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003,

Γκουμπανιτσάς, 2004, Γεωργακόπουλος, 2005), και κατά συνέπεια τόσο περισσότερο ενισχύεται το κίνητρό του για φοροδιαφυγή (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές, βάσει των οποίων προσδιορίζεται το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης, περιλαμβάνονται από ορισμένους μελετητές μεταξύ των κυριότερων αιτίων της συνεχούς αύξησης της φοροδιαφυγής (Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004). Από την άλλη πλευρά, ο Clotfelter (1983) υποστήριξε ότι «η μείωση των φορολογικών συντελεστών δεν είναι η μοναδική πολιτική που έχει τη δυνατότητα να αποθαρρύνει τη φοροδιαφυγή». Ωστόσο, σύμφωνα με τον Kirchlér (2007), ο φορολογικός συντελεστής αποτελεί παράγοντα διαρθρωτικού χαρακτήρα για τον καθορισμό της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση του μεγέθους της φοροδιαφυγής παρόλο που ο ακριβής αντίκτυπος του τελευταίου είναι ακόμη ασαφής και αμφισβητήσιμος.

Πιο συγκεκριμένα, στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας επικρατεί αβεβαιότητα αναφορικά με τις επιπτώσεις των φορολογικών συντελεστών στη φοροδιαφυγή, καθώς οι απόψεις των ερευνητών επί του εν λόγω θέματος εμφανίζονται να είναι αλληλοσυγκρουόμενες, γεγονός που προσελκύει ακόμη περισσότερο το ενδιαφέρον και την προσοχή των τελευταίων, ώστε να καταλήξουν σε πιο σαφείς και απτές αποδείξεις (Palil και Mustapha, 2011a). Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι παρά το μεγάλο αριθμό των εμπειρικών μελετών και πειραματικών ερευνών, οι οποίες αποδεικνύουν την ύπαρξη θετικής σχέσης μεταξύ του φορολογικού συντελεστή και της φοροδιαφυγής (Friedland, Maital και Rutenberg, 1978, Tanzi, 1980a, Clotfelter, 1983, Baldry, 1987, Alm, Jackson και McKee, 1992, Christian και Gupta, 1993, Jaulfaian και Rider, 1996, Park και Hyun, 2003, Bayer, 2006), κάποιες άλλες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι φορολογικοί συντελεστές συσχετίζονται αρνητικά με το μέγεθος της φοροδιαφυγής (Feinstein, 1991, Alm, Jackson και McKee, 1993).

Αναλυτικότερα, όπως αναφέρουν οι Ahangar, Bandprey και Rokny (2011), αρκετές είναι οι έρευνες που τονίζουν ότι οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές είναι πιθανό να προκαλέσουν αύξηση της φοροδιαφυγής, καθώς συνεπάγονται την επίτευξη μεγάλων αποδόσεων από την απόκρυψη της φορολογητέας ύλης, με τους άλλους παράγοντες να παραμένουν σταθεροί. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι έρευνες των Witte και Woodbury (1985), Ali, Cecil και Knoblett (2001) και Torgler (2007), οι οποίες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η αύξηση των φορολογικών

συντελεστών είναι πιθανό να ενθαρρύνει τους φορολογουμένους να φοροδιαφεύγουν περισσότερο, όπως και οι έρευνες των Friedland, Maital και Rutenberg (1978), Alm, Jackson και McKee (1992) και Bayer (2006), οι οποίες αποδεικνύουν ότι οι υψηλότεροι φορολογικοί συντελεστές συνδέονται με μεγαλύτερη φοροδιαφυγή.

Εντούτοις, από τα αποτελέσματα άλλων ερευνών γίνεται αντιληπτό ότι οι φορολογικοί συντελεστές συχνά εμφανίζονται να έχουν ανάμεικτες επιδράσεις στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή. Ειδικότερα, η αύξηση των φορολογικών συντελεστών δεν επιφέρει απαραίτητα πάντα μείωση της φορολογικής συμμόρφωσης και κατά συνέπεια αύξηση της φοροδιαφυγής (Allingham και Sandmo, 1972) και αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι ορισμένες χώρες, όπως η Δανία, η Νορβηγία και η Σουηδία, παρατηρούνται να χαρακτηρίζονται από υψηλή φορολογία και ταυτόχρονα περιορισμένη φοροδιαφυγή (Frey και Weck, 1983). Επιπλέον, η μείωση των φορολογικών συντελεστών δεν οδηγεί κατ' ανάγκη πάντα στην αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης και ως εκ τούτου στη μείωση της φοροδιαφυγής (Trivedi, Shehata και Mestelmen, 2004, Kirchler, 2007).

Παράλληλα, όπως επισημαίνουν οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), αρκετά οικονομικά υποδείγματα ορθολογικών αποφάσεων συμμόρφωσης αντιλαμβάνονται ότι οι φορολογικοί συντελεστές έχουν ανάμεικτες επιπτώσεις στη φορολογική συμμόρφωση, καθώς η αύξηση των φορολογικών συντελεστών ενδέχεται να έχει θετική ή αρνητική επίδραση στη φοροδιαφυγή, ή προβλέπουν ότι η αύξηση των φορολογικών συντελεστών θα αυξήσει τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση θα προκαλέσει μείωση της φοροδιαφυγής. Αντίθετα, ορισμένες μελέτες διαπίστωσαν ότι η αύξηση των φορολογικών συντελεστών ενθαρρύνει τη φοροδιαφυγή ή παράγει ανάμεικτα αποτελέσματα (Pommerehne και Weck-Hanneman, 1996). Ωστόσο, από τη δική του πλευρά, ο Porcano (1988) υποστήριξε ότι οι φορολογικοί συντελεστές δεν έχουν καμία επίδραση στη συμμόρφωση των φορολογουμένων και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή.

Δεδομένου ότι τα αποτελέσματα της μεταβολής των φορολογικών συντελεστών στη φοροδιαφυγή είναι αμφισβητήσιμα, καθώς ενδέχεται να είναι θετικά, αρνητικά ή μηδενικά, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) και McKerchar και Evans (2009) πρότειναν ότι σπουδαίο ρόλο στην εξακρίβωση των επιπτώσεων των φορολογικών συντελεστών στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη

φοροδιαφυγή διαδραματίζει ο βαθμός εμπιστοσύνης μεταξύ των φορολογουμένων και της κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρουν οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), όταν η εν λόγω εμπιστοσύνη είναι χαμηλή, ένας υψηλός φορολογικός συντελεστής είναι πιθανό να εκληφθεί ως άνιση μεταχείριση, ενώ όταν η εμπιστοσύνη αυτή είναι υψηλή, το ίδιο ύψος φορολογικού συντελεστή ενδέχεται να ερμηνευτεί ως συμβολή στην κοινωνία.

4.6.3. ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΎΨΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΠΟΙΝΩΝ

Ένας ιδιάζουσας σημασίας προσδιοριστικός παράγοντας του φαινομένου της φοροδιαφυγής είναι το ύψος των επιβαλλόμενων ποινών (Allingham και Sandmo, 1972, Yitzhaki, 1974, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Γεωργακόπουλος, 2005, Τάτσος, 2011). Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Αγαπητός (2004β), οι επιεικείς ποινές και τα χαμηλά πρόστιμα για φορολογικές παραβάσεις περιλαμβάνονται μεταξύ των κυριότερων αιτίων του εν λόγω φαινομένου. Συγκεκριμένα, το θεωρητικό οικονομικό υπόδειγμα των Allingham και Sandmo (1972) έχει σαφώς υποδείξει ότι τόσο η αυστηρότητα των ποινών, όσο και η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων επιδρούν στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή. Ειδικότερα, έχει αποδειχθεί ότι όσο αυξάνεται η πιθανότητα εντοπισμού των φοροφυγάδων και όσο αυστηρότερες είναι οι επιβαλλόμενες κυρώσεις, τόσο περισσότερο αποθαρρύνεται η φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα η έκταση της τελευταίας να μειώνεται (Giles, 1997).

Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι η φοροδιαφυγή δύναται να αποθαρρύνεται, ακόμη και στην περίπτωση που η επαπειλούμενη ποινή είναι ιδιαίτερα χαμηλή, αν συγχρόνως η πιθανότητα εντοπισμού είναι πολύ μεγάλη, ενώ το ίδιο συμβαίνει ακόμη και στην περίπτωση που η πιθανότητα αποκάλυψης είναι εξαιρετικά μικρή, αν ταυτόχρονα η επιβαλλόμενη ποινή είναι πράγματι εξοντωτική για τους φορολογουμένους, γεγονός που μαρτυρά την ύπαρξη αμοιβαίας αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο προαναφερθέντων παραγόντων (Τάτσος, 2011). Μάλιστα, η αλληλεξάρτηση αυτή ενδέχεται να αποτελεί έναν από τους κυριότερους λόγους, για τους οποίους οι Jackson και Milliron (1986) και Richardson και Sawyer (2001), μέσα από την πραγματοποίηση εκτενών ανασκοπήσεων εμπειρικής αρθρογραφίας αναφορικά

με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτοί παράγοντες παρέχουν αντιφατικά και ανάμεικτα αποτελέσματα.

Από την πλευρά τους, οι Park και Hyun (2003), βασιζόμενοι σε πειράματα που πραγματοποίησαν, απέδειξαν ότι τα επιβαλλόμενα πρόστιμα σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία συσχετίζονται ελαφρώς περισσότερο με τη φορολογική συμμόρφωση σε σύγκριση με την πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης των φορολογουμένων που προβαίνουν σε φοροδιαφυγή. Παράλληλα, οι Friedland, Maital και Rutenberg (1978), διατηρώντας σταθερή την αναμενόμενη αξία του φόρου, αλλά μεταβάλλοντας την πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, καθώς και τα επιβαλλόμενα πρόστιμα σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των φορολογουμένων, διαπίστωσαν ότι η φορολογική συμμόρφωση εμφανίζεται να αυξάνεται σημαντικά με την επιβολή υψηλότερων προστίμων, αλλά όχι με την ύπαρξη μεγαλύτερων πιθανοτήτων ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων.

Ωστόσο, όπως αναφέρουν οι Andreoni, Erard και Feinstein (1998), τα πιο σύνθετα υποδείγματα, όπως αυτά που στηρίζονται στη θεωρία της αντιπροσώπευσης (agency theory) και στη θεωρία παιγνίων (game theory), υποδεικνύουν ότι οι ποινές και η πιθανότητα ελέγχου είναι δύσκολο να απεικονιστούν σε υποδείγματα συμμόρφωσης, καθώς τα αποτελέσματα προσδιορίζονται ενδογενώς με τη φορολογική απάτη. Μάλιστα, οι ίδιοι θεωρούν ότι, προκειμένου να ξεπεραστεί η ενδογένεια, κρίνεται απαραίτητος ο τεχνητός έλεγχος της επιβολής του περιβάλλοντος με την πραγματοποίηση εργαστηριακών πειραμάτων και τη χρήση εργαστηριακών μεθόδων. Πράγματι, η εν λόγω άποψη των Andreoni, Erard και Feinstein (1998) τεκμηριώθηκε από τους Becker, Buchner και Sleeking (1987) και Beck, Davis και Jung (1991) μέσω πειραμάτων, από τα οποία οι τελευταίοι διαπίστωσαν ότι το ύψος των επαπειλούμενων ποινών έχει επίδραση στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή και μάλιστα με τρόπο σύμφωνο με τη θεωρία.

Βέβαια, όπως υποστηρίζουν οι Alm, Jackson και McKee (1992), μια πειραματική προσέγγιση για μια μελέτη της συμμόρφωσης των φορολογουμένων ή του φαινομένου της φοροδιαφυγής ενδέχεται να εμφανίσει μικρότερη επίδραση σε σχέση με μια άμεση παρατήρηση. Παρά ταύτα, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι οι Allingham και Sandmo (1972), Yitzhaki (1974), Marrelli (1984), Marrelli και Martina (1988),

Wang και Conant (1988) και Gordon (1990) παρατήρησαν ότι το ύψος των επιβαλλόμενων ποινών συσχετίζεται αρνητικά με το μέγεθος της φοροδιαφυγής. Ειδικότερα, οι Allingham και Sandmo (1972) και Yitzhaki (1974) διαπίστωσαν ότι όσο το ποσό του προστίμου αυξάνεται, η φοροδιαφυγή τείνει να γίνεται λιγότερο ελκυστική για τους φορολογούμενους πολίτες, με αποτέλεσμα το μέγεθος της τελευταίας να μειώνεται. Επιπλέον, σύμφωνα με το Γκουμπαντισά (2004), η αύξηση της ποινής επιφέρει μείωση στη φοροδιαφυγή, δεδομένου ότι οι φορολογούμενοι προβαίνουν σε φοροδιαφυγή μόνο στην περίπτωση που το προσδοκώμενο όφελος από τη συγκεκριμένη πράξη είναι μεγαλύτερο του αναμενόμενου κόστους.

Αντίθετα, στη δική του έρευνα, ο Virmani (1989) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ του ύψους των επαπειλούμενων ποινών και του ύψους της φοροδιαφυγής, γεγονός που σημαίνει ότι οι υψηλότερες ποινές ενθαρρύνουν τους φορολογούμενους να φοροδιαφύγουν. Με τη διαπίστωση του Virmani (1989) μπορεί να ειπωθεί ότι συμφωνεί υπό προϋποθέσεις ο Τάτσος (2001), ο οποίος επισημαίνει ότι αν οι επιβαλλόμενες ποινές είναι ιδιαίτερα χαμηλές, μια αύξηση των τελευταίων θα επηρεάσει τη φοροδιαφυγή αυξητικά, ενώ αν το ύψος των ποινών που επιβάλλονται στους φοροφυγάδες είναι ήδη πολύ μεγάλο και πραγματοποιηθεί περαιτέρω αύξηση σε αυτό, η φοροδιαφυγή μειώνεται, καθώς σε περίπτωση εντοπισμού η ποινή θα αποβεί καταστροφική για τους φορολογούμενους πολίτες.

Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι οι ποινές και τα πρόστιμα συνδέονται με τις αποκαλούμενες από τους Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) «δύναμη των φορολογικών αρχών» και «εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές». Αναλυτικότερα, αν τα πρόστιμα, τα οποία επιβάλλονται στους φορολογούμενους σε περίπτωση μη συμμόρφωσής τους με τη φορολογική νομοθεσία, είναι υπερβολικά χαμηλά, ενδέχεται να εκληφθούν από τους τελευταίους ως ένδειξη ότι οι φορολογικές αρχές είναι αδύναμες και ανίκανες να ελέγξουν τους παραβάτες, κλονίζοντας ταυτόχρονα την εμπιστοσύνη που δείχνουν σε αυτές οι φορολογούμενοι που χαρακτηρίζονται από εντιμότητα και συνέπεια (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008). Από την άλλη πλευρά, περιπτώσεις τόσο ακατάλληλων προστίμων, τα οποία επιβάλλονται σε φορολογούμενους, οι οποίοι ακούσια πραγματοποίησαν λάθη λόγω ύπαρξης ασαφειών ή αντιφάσεων στη φορολογική νομοθεσία, όσο και υπερβολικά υψηλών προστίμων δύνανται να υπονομεύσουν την αντίληψη των φορολογούμενων περί ανταποδοτικής

δικαιοσύνης και να ωθήσουν όσους προβαίνουν σε φοροδιαφυγή να επιδιώξουν ακόμη περισσότερο να επανακτήσουν τις «απώλειες» που προέκυψαν από την επιβολή των προστίμων αυτών (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008).

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να τονιστεί ότι πέρα από το ύψος της επιβαλλόμενης ποινής, σπουδαίο ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση και στην τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή διαδραματίζει και η επίγνωση των συνεπειών της παράνομης αυτής πράξης για τους φοροφυγάδες (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Palil και Mustapha, 2011a), καθώς η ενημέρωση των φορολογουμένων για τις εν λόγω συνέπειες ενδέχεται να μειώσει την έκταση που καταλαμβάνει το φαινόμενο αυτό, αποτελώντας ένα σημαντικό μέτρο πρόληψης, η οποία θεωρείται καλύτερη από τη θεραπεία, δηλαδή την επιβολή ποινών (Palil και Mustapha, 2011a). Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας σε συνεργασία με το Τμήμα Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών σχετικά με τη φοροδιαφυγή, η οποία πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 1969 ατόμων άνω των 18 ετών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη το Μάιο του 2011, σε ερώτηση που αποσκοπεί στην αξιολόγηση του βαθμού αντίληψης των πολιτών για τις συνέπειες της φοροδιαφυγής, μόλις 4 στους 10 ερωτηθέντες δήλωσαν ότι σε περίπτωση που επιδιώξουν να αποκρύψουν μέρος των εισοδημάτων τους, πιστεύουν ότι είναι πλήρως ενήμεροι για τις συνέπειες του εγχειρήματος αυτού (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

4.6.4. ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΑ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΣ

Η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον και την προσοχή πολλών ερευνητών, καθώς αποτελεί έναν από τους πλέον σημαντικούς προσδιοριστικούς παράγοντες του εν λόγω φαινομένου, δεδομένου ότι διαφορετικά επίπεδα της εν λόγω πιθανότητας παρέχουν διαφορετικούς βαθμούς φορολογικής συμμόρφωσης (Palil και Mustapha, 2011a). Μάλιστα, οι Kleven, et al. (2010) θεωρούν ότι η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, αλλά και της άμεσης, χωρίς την παραμικρή καθυστέρηση, επιβολής των κατάλληλων προστίμων και άλλων κυρώσεων διαδραματίζει τον πιο καθοριστικό ρόλο στην τάση

των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και κατά συνέπεια στην έκταση του εν λόγω φαινομένου.

Η άποψη αυτή των Kleven, et al. (2010) υποστηρίζεται και από τα αποτελέσματα της έρευνας για τη φοροδιαφυγή του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011), σύμφωνα με τα οποία το 70% των ερωτηθέντων πολιτών πιστεύουν ότι ο κυριότερος λόγος, για τον οποίο οι περισσότεροι φορολογούμενοι φοροδιαφεύγουν, είναι η ύπαρξη μικρής πιθανότητας εντοπισμού τους από τις αρμόδιες για την πάταξη της φοροδιαφυγής φοροελεγκτικές αρχές (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Από το συμπέρασμα αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτή η ύπαρξη αρνητικής σχέσης μεταξύ της πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής και του εν λόγω φαινομένου. Ειδικότερα, όπως επισημαίνουν οι Giles (1997) και Γκουμπανιτσάς (2004), όσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα εντοπισμού των φοροφυγάδων, τόσο περισσότερο αποθαρρύνεται η φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα η έκταση της τελευταίας να μειώνεται.

Παράλληλα, όπως σημειώνουν οι Matsaganis και Flevotomou (2010), εμφανίζεται να υπάρχει μια σαφής θετική συσχέτιση μεταξύ της πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής και της φορολογικής συμμόρφωσης (βλ. Fischer, Wartick και Melvin, 1992 για μια ακόμη πιο εκτενή σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση). Μάλιστα, οι Allingham και Sandmo (1972) υποστηρίζουν ότι οι φορολογούμενοι προβαίνουν στη δήλωση ολόκληρου του εισοδήματός τους αν η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής είναι υψηλή. Επιπλέον, στις δικές τους έρευνες, οι Bergman (1998) και Eisenhauer (2008) αποδεικνύουν ότι η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό το επίπεδο της φορολογικής συμμόρφωσης και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι μια υψηλή πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής δύναται να αυξήσει τη συμμόρφωση των φορολογουμένων, ενθαρρύνοντας τους τελευταίους να είναι περισσότερο συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, και κατά συνέπεια να μειώσει τη φοροδιαφυγή.

Εντούτοις, κάποιοι άλλοι ερευνητές, όπως οι Young (1994), Slemrod, Brumenthal και Christian (2001) και Braithwaite, Reinhart και Smart (2009), καταλήγουν σε αντιφατικά αποτελέσματα, σύμφωνα με τα οποία σε ορισμένες

περιπτώσεις μια υψηλή πιθανότητα ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής δύναται να μειώσει τη φορολογική συμμόρφωση, δημιουργώντας μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ τους. Ειδικότερα, στην έρευνά τους, οι Slemrod, Brumenthal και Christian (2001) διαπίστωσαν ότι η υψηλή πιθανότητα ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής οδήγησε σε αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης μόνο στις περιπτώσεις των φορολογουμένων, οι οποίοι προέρχονται από χαμηλές και μεσαίες εισοδηματικές τάξεις, ενώ επέφερε μείωση της φορολογικής συμμόρφωσης των φορολογουμένων που ανήκουν στις υψηλές εισοδηματικές τάξεις.

Από την πλευρά τους, οι Riahi-Belkaoui (2004), Richardson (2006), Kleven, et al. (2010) και Βασαρδάνη (2011) υπογραμμίζουν ότι η πιθανότητα ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό και τη διαμόρφωση της φορολογικής συμπεριφοράς των πολιτών, καθώς οι φορολογούμενοι εμφανίζονται να είναι περισσότερο συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις και έχουν την τάση να δηλώνουν ολόκληρο το εισόδημά τους αν αντιλαμβάνονται ότι θα βρίσκονται ανάμεσα στους ελεγχόμενους ενός συγκεκριμένου έτους και ταυτόχρονα θεωρούν ότι η πιθανότητα εντοπισμού των φοροφυγάδων είναι ιδιαίτερα υψηλή. Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι η σχέση μεταξύ της πιθανότητας να υποστούν έλεγχο οι φορολογούμενοι και της συμπεριφοράς των τελευταίων εξετάστηκε και από τους Slemrod, Blumenthal και Christian (1998), οι οποίοι, ομοίως, συμπέραναν ότι η εν λόγω πιθανότητα διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των φορολογουμένων και της τάσης τους για φοροδιαφυγή, αλλά δεν ανέφεραν με σαφήνεια αν η κατεύθυνση της σχέσης είναι θετική ή αρνητική.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τους Γεωργακόπουλο και Πάσχο (2003) και Γεωργακόπουλο (2005), όταν οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται ότι η πιθανότητα αποκάλυψης της φοροδιαφυγής είναι ιδιαίτερα υψηλή, καθώς αισθάνονται ότι οι φορολογικές αρχές είναι σε θέση να εντοπίσουν τη φοροδιαφυγή, η τάση τους για μια τέτοια ενέργεια περιορίζεται και αντίστροφα. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι οι Fischer, Wartick και Melvin (1992) υπογράμμισαν τη σημασία του γεγονότος, αντί της αντικειμενικής πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, η οποία αφορά στην ικανότητα και την αποτελεσματικότητα των φορολογικών αρχών, να

ληφθεί υπόψη η υποκειμενική πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, εννοώντας την «αντίληψη των φορολογουμένων για την ικανότητα των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν και να τιμωρήσουν φορολογικά εγκλήματα», την οποία οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) αποκάλεσαν «δύναμη των φορολογικών αρχών», καθώς και η ερμηνεία της εν λόγω πιθανότητας, η οποία σχετίζεται με την εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές.

Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνουν οι Matsaganis και Flevotomou (2010), η υποκειμενική πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής συσχετίζεται αρνητικά με το επίπεδο της φοροδιαφυγής. Ως εκ τούτου, η ικανότητα των φορολογικών αρχών ενδέχεται να μην έχει αντικειμενικό αποτρεπτικό αποτέλεσμα στη φοροδιαφυγή, καθώς το τελευταίο μετριάζεται από τις αντιλήψεις και τις υποκειμενικές εκτιμήσεις και αξιολογήσεις των φορολογουμένων για τις ικανότητες των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν τις φορολογικές απάτες και να αποτρέψουν τη φοροδιαφυγή (Fischer, Wartick και Melvin, 1992). Μάλιστα, η υποκειμενική πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής δύναται να αποτελεί δείκτη της «δύναμης των φορολογικών αρχών», αλλά ταυτόχρονα η εν λόγω πιθανότητα είναι πολύ πιθανό να ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι στις φορολογικές αρχές (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008). Άλλωστε, οι Mason και Calvin (1978) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι φορολογούμενοι που παραδέχονται ότι φοροδιαφεύγουν αντιλαμβάνονται τις πιθανότητες να εντοπιστούν και να αποκαλυφθούν από τις φορολογικές αρχές ως χαμηλότερες σε σχέση με τους έντιμους και συνεπείς φορολογουμένους.

Βέβαια, αξιοσημείωτη είναι και η διαπίστωση των Andreoni, Erard και Feinstein (1998) και Kleven, et al. (2010), σύμφωνα με την οποία η εμπειρία προηγούμενου ή πρόσφατου ελέγχου, αλλά και η συνεχής επαφή και σχέση με τις φορολογικές αρχές επηρεάζουν, και συγκεκριμένα αυξάνουν, τη συμμόρφωση των φορολογουμένων. Ωστόσο, οι Young (1994) και Slemrod, Brumenthal και Christian (2001) συμπέραναν ότι η πιθανότητα να ελεγχθούν ξανά συσχετίζεται αρνητικά με τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση θετικά με τη φοροδιαφυγή. Από τη δική του πλευρά, ο Γκουμπανιτσάς (2004) υποστηρίζει ότι εξίσου σημαντικό παράγοντα αποτελεί και ο ενδεχόμενος παλαιότερος εντοπισμός του φοροφυγάδα. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο, η παρελθούσα αποκάλυψη του φοροφυγάδα εμφανίζεται να έχει

αρνητική επίδραση στη φοροδιαφυγή. Αυτό συμβαίνει, καθώς τα άτομα εκτιμούν την πιθανότητα εμφάνισης ενός γεγονότος βασιζόμενα σε παρόμοια γεγονότα, τα οποία θυμούνται να έχουν συμβεί στο παρελθόν, ενώ λαμβάνουν υπόψη τους το γεγονός ότι σε περίπτωση που προβούν σε φοροδιαφυγή και εντοπιστούν ξανά, αυτό συνεπάγεται αφενός επιβολή υψηλότερης ποινής, με αποτέλεσμα το αναμενόμενο κόστος να είναι μεγαλύτερο, και αφετέρου μεγαλύτερη πιθανότητα εντοπισμού μελλοντικά, δεδομένου ότι ανήκουν πλέον στους υπόπτους (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Ακόμη, στις δικές τους έρευνες, οι Schepanski και Shearer (1995) και Kirchler, Maciejovsky και Schwarzenberger (2003) απέδειξαν ότι όσο αυξάνεται η πιθανότητα ελέγχου και στη συνέχεια εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, τόσο μειώνεται η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και κατά συνέπεια η έκταση του εν λόγω φαινομένου. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι η πιθανότητα ελέγχου εξαρτάται από παράγοντες, όπως η πολιτική φορολογικών ελέγχων που επικρατεί γενικότερα σε μια χώρα, η φιλοσοφία του συστήματος των φορολογικών ελέγχων και τα κριτήρια βάσει των οποίων πραγματοποιείται η επιλογή εκείνων που θα υποστούν φορολογικό έλεγχο (Τάτσος, 2001). Τέτοια κριτήρια αποτελούν συχνά το επίπεδο εισοδήματος και το επάγγελμα των φορολογουμένων, με αποτέλεσμα η πιθανότητα ελέγχου να ενδέχεται να επηρεάζεται και από τα στοιχεία αυτά, δεδομένου ότι οι φορολογικές αρχές επιλέγουν συχνά να ελέγχουν φορολογουμένους με υψηλό επίπεδο εισοδήματος και επάγγελμα του οποίου ο έλεγχος επιφέρει σχετικά χαμηλό κόστος για τις τελευταίες (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Από την άλλη πλευρά, όπως επισημαίνει ο Τάτσος (2001), η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από παράγοντες, όπως ο τρόπος πραγματοποίησης και η οργάνωση των ελέγχων, καθώς και οι ικανότητες, η επάρκεια και η αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελεγκτών, ενώ ο Γκουμπανιτσάς (2004) προσθέτει σε αυτούς και την ικανότητα των φορολογικών αρχών να διασφαλίσουν τη φορολογική συμμόρφωση γενικότερα, λαμβανομένων υπόψη και των προβλημάτων που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι τελευταίες. Ειδικότερα, τόσο οι αυξημένοι και αποτελεσματικοί φορολογικοί έλεγχοι, όσο και ένας ικανός, επαρκής και αποτελεσματικός φορολογικός μηχανισμός, που εξετάζονται αμέσως παρακάτω, συμβάλλουν στην αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής και εμφανίζονται να έχουν μεγάλη βαρύτητα στη

μείωση της έκτασης του φαινομένου αυτού λόγω των πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων που δύνανται να επιτύχουν.

4.6.5. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΙ ΕΛΕΓΧΟΙ

Εκτός από την εμπειρία προηγούμενου ή πρόσφατου ελέγχου (Andreoni, Erard και Feinstein, 1998, Kleven, et al., 2010), στην οποία πραγματοποιήθηκε αναφορά στο προηγούμενο τμήμα, αντικείμενο συζήτησης στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας, αναφορικά με τις επιδράσεις τους στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή, έχουν αποτελέσει τόσο οι φορολογικοί έλεγχοι γενικότερα, όσο και ο αριθμός ή τα ποσοστά των τελευταίων, τα οποία υπολογίζονται βάσει του αριθμού των φορολογικών δηλώσεων που ελέγχονται προς τον αριθμό των φορολογικών δηλώσεων που γίνονται δεκτές από τις φορολογικές αρχές (Palil και Mustapha, 2011a). Μάλιστα, αξίζει να τονιστεί ότι η πλειοψηφία της επιστημονικής κοινότητας υποστηρίζει ότι οι φορολογικοί έλεγχοι αποτελούν κρίσιμης σημασίας προσδιοριστικό παράγοντα του φαινομένου της φοροδιαφυγής, καθώς δύνανται να επιτύχουν τη μείωση του τελευταίου (Jackson και Jaouen, 1989, Shanmugam, 2003, Dubin, 2004, Hyun, 2005, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), και μάλιστα με πολλούς διαφορετικούς τρόπους.

Συγκεκριμένα, οι φορολογικοί έλεγχοι συμβάλλουν στην αύξηση τόσο της αντικειμενικής (Τάτσος, 2001), όσο και της υποκειμενικής πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, όπως αυτή ορίστηκε από τους Fischer, Wartick και Melvin (1992), καθώς η διενέργεια αυξημένων ελέγχων δημιουργεί την εντύπωση στους φορολογουμένους ότι η εν λόγω πιθανότητα είναι ιδιαίτερα υψηλή (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), επηρεάζοντας τις αποφάσεις των φορολογουμένων αναφορικά με το γεγονός να προβούν ή να μην προβούν σε φοροδιαφυγή. Παράλληλα, οι τελευταίοι ενθαρρύνουν τη φορολογική συμμόρφωση (Allingham και Sandmo, 1972, Fischer, Wartick και Melvin, 1992, Andreoni, Erard και Feinstein, 1998) και μάλιστα μέσω των αποτελεσμάτων τους, δηλαδή του εντοπισμού και της αποκάλυψης των φοροφυγάδων, αλλά και της άμεσης επιβολής σε αυτούς των κατάλληλων ποινών, εδραιώνουν στους πολίτες το αίσθημα μιας κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται από φορολογική δικαιοσύνη.

Ειδικότερα, οι Jackson και Jaouen (1989), Shanmugam (2003) και Dubin (2004) ισχυρίζονται ότι οι φορολογικοί έλεγχοι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, καθώς μπορούν να αυξήσουν την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου να συμβάλουν στη μείωση της έκτασης του εν λόγω φαινομένου. Επιπλέον, τα ποσοστά των φορολογικών ελέγχων, καθώς και η επιμέλεια και η ακρίβεια των τελευταίων δύνανται να ενθαρρύνουν τους φορολογουμένους να ενεργούν με σύνεση κατά τη συμπλήρωση των φορολογικών τους δηλώσεων, αναγράφοντας σε αυτές ολόκληρο το εισόδημά τους και απαιτώντας σωστές εκπτώσεις, ώστε να εξακριβωθεί η φορολογική τους υποχρέωση (Jackson και Jaouen, 1989, Shanmugam, 2003, Dubin, 2004). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τους ίδιους, οι φορολογούμενοι που δεν έχουν υποστεί ποτέ έλεγχο ενδέχεται να μπου στον πειρασμό να δηλώσουν χαμηλότερο εισόδημα από το πραγματικό και να διεκδικήσουν εκπτώσεις που δε δικαιούνται.

Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι η διαπίστωση του Butler (1993), βάσει της οποίας οι φορολογικοί έλεγχοι δύνανται να μετατρέψουν μια προβληματική και αρνητική συμπεριφορά συμμόρφωσης από την πλευρά των φορολογουμένων σε θετική. Επιπρόσθετα, στην έρευνά του, ο Bergman (1998) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται ο αριθμός των φορολογικών ελέγχων, ο οποίος με τη σειρά του οδηγεί στην αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, τόσο ενθαρρύνονται οι φορολογούμενοι να συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία και να δηλώνουν επακριβώς το εισόδημά τους, ενώ παράλληλα διαπίστωσε ότι σε περίπτωση που οι τελευταίοι γνώριζαν ότι δεν καθίσταται δυνατός ο εντοπισμός της φοροδιαφυγής λόγω παντελούς έλλειψης ή ανεπάρκειας των απαιτούμενων ελέγχων, θα προέβαιναν στην υιοθέτηση πιο σύνθετων στρατηγικών φοροδιαφυγής και στην ενσωμάτωση λιγότερο ανιχνεύσιμων τεκμηριώσεων, αποσκοπώντας στην πληρωμή λιγότερου φόρου.

Αξιοσημείωτη είναι και η έρευνα των Witte και Woodbury (1985), η οποία επικεντρώθηκε στους μικροϊδιοκτήτες και απέδειξε ότι ο ρόλος που διαδραματίζουν οι φορολογικοί έλεγχοι στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή είναι αποφασιστικής σημασίας. Ωστόσο, στη δική τους έρευνα, οι Beron, Tauchen και Witte (1988) κατέληξαν σε αντιφατικά αποτελέσματα, καθώς παρατήρησαν ότι οι φορολογικοί έλεγχοι δε συσχετίζονται σημαντικά με τη

φοροδιαφυγή για όλες τις ομάδες που αποτέλεσαν αντικείμενο της μελέτης τους. Μάλιστα, σύμφωνα με τους ίδιους, οι φορολογικοί έλεγχοι εμφανίζονται να είναι περισσότερο αποτελεσματικοί στο να παρακινούν τους φορολογουμένους να απαιτούν μεγαλύτερες εκπτώσεις από εκείνες που δικαιούνται παρά στο να ενθαρρύνουν τους τελευταίους να προβαίνουν σε ακριβείς δηλώσεις του πραγματικού τους εισοδήματος.

Εντούτοις, οι Dubin, Graetz και Wilde (1987) υποστηρίζουν ότι μια αύξηση στα ποσοστά των φορολογικών ελέγχων έχει συχνά θετικές επιδράσεις στις δηλώσεις φορολογίας εισοδήματος των πολιτών, οι οποίες, όμως, διαφέρουν ανά κατηγορία ελέγχου και δεν εμφανίζονται να είναι πάντα στατιστικά σημαντικές. Παράλληλα, όταν τα ποσοστά των φορολογικών ελέγχων αυξάνονται, οι φορολογούμενοι που δεν έχουν ελεγχθεί ποτέ παρατηρούνται να πληρώνουν περισσότερα σε φόρους (Dubin, Graetz και Wilde, 1987), γεγονός που συνεπάγεται ότι η φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων αυξάνεται και ως εκ τούτου η έκταση της φοροδιαφυγής μειώνεται. Επιπλέον, οι Evans, Carlon και Massey (2005) μελέτησαν την περίπτωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Αυστραλία και συμπέραναν ότι το ιστορικό, συμπεριλαμβανομένης και της συχνότητας, τα αποτελέσματα και το είδος των φορολογικών ελέγχων, στους οποίους υπόκεινται οι ιδιοκτήτες των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, επιδρούν σημαντικά στη φορολογική τους συμμόρφωση και μάλιστα αξίζει να αναφερθεί ότι όταν ο αριθμός των φορολογικών ελέγχων αυξάνεται, πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις εμφανίζονται να προβαίνουν σε κάτι περισσότερο από μια απλή προσπάθεια, ώστε να συμμορφώνονται πλήρως με τη φορολογική νομοθεσία.

Βέβαια, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι φορολογικοί έλεγχοι καθίστανται περισσότερο αποτελεσματικοί όταν έχει πραγματοποιηθεί κατηγοριοποίηση των φορολογουμένων και παράλληλα οι τελευταίοι διενεργούνται στοχευμένα βασιζόμενοι σε αντικειμενικά κριτήρια (Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Μάλιστα, με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται και η σπατάλη τόσο δημόσιου χρήματος, όσο και ανθρώπινου δυναμικού. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελέγχων παρεμποδίζεται από παράγοντες, όπως η ύπαρξη εκτεταμένης και διαρκώς αυξανόμενης διαφθοράς στο φοροεισπρακτικό και φοροελεγκτικό μηχανισμό (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011) και η ελλιπής γνώση των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας εκ μέρους αρκετών

φοροτεχνικών οργάνων, τα οποία στελεχώνουν τις φορολογικές αρχές (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Εντούτοις, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι η αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελέγχων ενισχύεται και από τη συχνότητα και την επανάληψη των τελευταίων. Αναλυτικότερα, οι συχνοί και επαναλαμβανόμενοι φορολογικοί έλεγχοι καθιστούν την παρουσία του φορολογικού μηχανισμού περισσότερο αισθητή στους πολίτες και ταυτόχρονα αυξάνουν την υποκειμενική πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, δηλαδή την αντίληψη των φορολογουμένων για την ικανότητα των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν και να τιμωρήσουν τους φοροφυγάδες (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), με αποτέλεσμα να αυξάνεται η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών και ως εκ τούτου να μειώνεται η φοροδιαφυγή (Matsaganis και Flevotomou, 2010).

Από την άλλη πλευρά, οι συνεχείς έλεγχοι στους ίδιους φορολογουμένους προκαλούν αύξηση της αντίστασης των τελευταίων και κατά συνέπεια μείωση της φορολογικής τους συμμόρφωσης, η οποία με τη σειρά της επιφέρει αύξηση της φοροδιαφυγής (Young, 1994, Slemrod, Brumenthal και Christian, 2001, Kirchler, 2007). Επιπλέον, κρίνεται απαραίτητο να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι η αύξηση του αριθμού των φορολογικών ελέγχων, ώστε οι τελευταίοι να είναι πιο συχνοί και επαναλαμβανόμενοι, δημιουργεί επιπλέον διοικητικό κόστος στις φορολογικές αρχές και στο κράτος (Yitzhaki και Vakneen, 1989). Κατά συνέπεια, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς δεδομένης της ύπαρξης περιορισμών όσον αφορά στο διοικητικό κόστος των φορολογικών αρχών, μια αύξηση στο επίπεδο των φορολογικών ελέγχων δύναται να επιφέρει μείωση του επιπέδου άλλων διοικητικών λειτουργιών των φορολογικών αρχών, όπως η εξυπηρέτηση των φορολογουμένων και η συλλογή των φόρων.

Αντίθετα, οι αναποτελεσματικοί έλεγχοι επιβραβεύουν στην ουσία τους φορολογουμένους που δεν είναι συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, ενώ συγχρόνως διδάσκουν στους τελευταίους τρόπους φοροδιαφυγής (Kirchler, 2007). Ειδικότερα, σε περίπτωση που οι έλεγχοι δεν κατορθώσουν να εντοπίσουν και να αποκαλύψουν τη φοροδιαφυγή, μετά το πέρας των ελέγχων, όπως είναι φυσικό, οι φορολογούμενοι συνεχίζουν να προβαίνουν στη συγκεκριμένη παράνομη πράξη, η οποία κατάφερε να παραμείνει μη ανιχνεύσιμη από τις φοροελεγκτικές αρχές (Kirchler,

2007). Παράλληλα, άμεση απόρροια της αδυναμίας των φορολογικών ελέγχων να εντοπίσουν και να αποκαλύψουν το σύνολο της φοροδιαφυγής είναι η καλλιέργεια της πεποίθησης στους πολίτες ότι οι φοροελεγκτικές αρχές δε διαθέτουν επαρκείς ικανότητες για τον εντοπισμό και την αποκάλυψη του εν λόγω φαινομένου, καθώς και ότι οι έξυπνες μέθοδοι φοροδιαφυγής είναι ιδιαίτερα δύσκολο να ανιχνευτούν από τις τελευταίες.

Κατά συνέπεια, δεδομένης της εκτίμησης του κινδύνου εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγιάδων σε χαμηλά επίπεδα από την πλευρά των πολιτών, στα έτη που ακολουθούν τους προαναφερθέντες ανεπιτυχείς ελέγχους, το φαινόμενο της φοροδιαφυγής λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις. Το ίδιο συμβαίνει και όταν οι φορολογικοί έλεγχοι δε χαρακτηρίζονται από κάποια τουλάχιστον σχετική συνέχεια, καθώς οι φορολογούμενοι που υπόκεινται σε έλεγχο αντιλαμβάνονται την ύπαρξη σημαντικής χρονικής απόστασης από την επόμενη φορά που θα επιλεγούν ξανά, προκειμένου να ελεγχθούν φορολογικά, και φροντίζουν να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους το εν λόγω χρονικό διάστημα. Με άλλα λόγια, κατά τη χρονική περίοδο μετά το φορολογικό έλεγχο, η φορολογική συμμόρφωση μειώνεται και η φοροδιαφυγή αυξάνεται, ενώ οι φορολογούμενοι αρχίζουν και πάλι να συμμορφώνονται μόλις νιώσουν ότι ο καιρός του επανελέγχου πλησιάζει.

Η διαπίστωση αυτή επαληθεύτηκε πειραματικά από το Mittone (2006), ο οποίος στην έρευνά του απέδειξε ότι οι φορολογούμενοι μετά το πέρας του ελέγχου αισθάνονται ανακούφιση για «το τέλος του μαρτυρίου τους», την οποία εκφράζουν, μετριάζοντας τη φορολογική τους συμμόρφωση, καθώς θεωρούν απίθανο να υποστούν ξανά έλεγχο σύντομα, δεδομένου ότι οι φοροελεγκτικές αρχές είναι επιφορτισμένες με τη διενέργεια ελέγχων και σε άλλους φορολογουμένους, ενώ μετά από κάποιο χρονικό διάστημα η συμμόρφωση των φορολογουμένων αρχίζει ξανά να αυξάνεται. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος αποκάλυψε τη συμπεριφορά αυτή των φορολογουμένων «κρατήρα μετά από βομβαρδισμό» (“bomb crater”), καθώς θυμίζει την αντίδραση των ένοπλων στρατευμάτων μετά από ένα βομβαρδισμό. Επιπλέον, όσον αφορά στη διάρκεια της εν λόγω συμπεριφοράς των φορολογουμένων, όπως συμπέραναν οι Kirchler, Maciejovsky και Schwarzenberger (2003), φαίνεται να εξαρτάται από το πότε αναμένεται ο επόμενος έλεγχος.

Επιπρόσθετα, ο Mittone (2006) διαπίστωσε ότι η διενέργεια ελέγχου σε μια επιχείρηση κατά την έναρξη του κύκλου δράσης της επιφέρει τα θετικότερα αποτελέσματα για τη νέα αυτή επιχείρηση, καθώς σε αυτό το στάδιο δύναται να επιτευχθεί μεγαλύτερη φορολογική συμμόρφωση από κάθε άλλο, ενώ η τελευταία μαθαίνει εξ αρχής να είναι συνεργάσιμη με τη φοροελεγκτική αρχή, αντιλαμβανόμενη ότι η εν λόγω συνεργασία είναι απαραίτητη στα πλαίσια των εργασιών της. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο ίδιος αποκάλεσε το συγκεκριμένο φαινόμενο «αποτέλεσμα της ηχούς» (“echo effect”), καθώς η πρώτη επαφή μιας νέας επιχείρησης με τον έλεγχο στα αρχικά της βήματα μοιάζει να αφήνει μια ηχώ στο πέρασμά της.

4.6.6. ΒΑΘΜΟΣ ΕΠΑΡΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΦΟΡΟΕΙΣΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΦΟΡΟΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ

Ένας διαρθρωτικού χαρακτήρα παράγοντας που εμφανίζεται να επηρεάζει την έκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής είναι ο βαθμός επάρκειας και αποτελεσματικότητας του φοροεισπρακτικού και φοροελεγκτικού μηχανισμού μιας χώρας (Τάτσος, 2001, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Κρεκούκας, 2010, Βασαρδάνη, 2011). Αναμφισβήτητα, ο ρόλος των φορολογικών αρχών καθίσταται εξαιρετικά σπουδαίος για την επίτευξη της ενίσχυσης της συμμόρφωσης των φορολογουμένων και της κατά το δυνατό ελαχιστοποίησης του προβλήματος της φοροδιαφυγής (Hasseldine και Li, 1999).

Αναλυτικότερα, η έκταση που λαμβάνει το εν λόγω φαινόμενο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα των φορολογικών αρχών να περιορίσουν τις δυνατότητες των φορολογουμένων για απόκρυψη της φορολογητέας ύλης (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004α, Γεωργακόπουλος, 2005), ώστε να διασφαλίσουν τη συμμόρφωση των τελευταίων με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας (Γκουμπανιτσάς, 2004). Βέβαια, η ικανότητα των φορολογικών αρχών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τη φοροδιαφυγή εμφανίζεται να επηρεάζει και την τάση των φορολογουμένων να προβούν στην ενέργεια αυτή, καθώς όταν οι τελευταίοι αισθάνονται ότι οι φορολογικές αρχές

είναι σε θέση να εντοπίσουν τη φοροδιαφυγή, η τάση τους για μια τέτοια ενέργεια περιορίζεται και αντίστροφα (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Ωστόσο, δεδομένου ότι η ικανότητα αυτή των φορολογικών αρχών επηρεάζεται, μεταξύ άλλων, από παράγοντες, όπως ο βαθμός οργάνωσης των φοροτεχνικών υπηρεσιών, η ποιότητα και το ήθος των φοροτεχνικών οργάνων και το χρησιμοποιούμενο σύστημα για τη βεβαίωση και την είσπραξη των φόρων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), η τελευταία εμφανίζεται μειωμένη όταν τόσο η οργάνωση, όσο και η λειτουργία του φορολογικού μηχανισμού μιας χώρας παρουσιάζουν σοβαρά προβλήματα και εκτεταμένες αδυναμίες, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της φοροδιαφυγής να εντείνεται (Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011).

Αυτό συμβαίνει, καθώς από τη μια πλευρά, οι φορολογικές αρχές αδυνατούν να δράσουν αποτελεσματικά για τον περιορισμό του εν λόγω φαινομένου, με αποτέλεσμα οι φορολογούμενοι να υπόκεινται σπανιότατα σε φορολογικό έλεγχο (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010) και από την άλλη πλευρά, η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή αυξάνεται αφού οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται ότι η πιθανότητα αποκάλυψης της φοροδιαφυγής είναι ιδιαίτερα χαμηλή, σχεδόν μηδενική (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), και εκμεταλλεύονται την αδυναμία των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν και να τιμωρήσουν τους φοροφυγάδες.

Με τα παραπάνω είναι σύμφωνος και ο Κρεκούκας (2010), ο οποίος επισημαίνει ότι η ανεπαρκής και αναποτελεσματική οργάνωση και λειτουργία του φοροεισπρακτικού και φοροελεγκτικού μηχανισμού αποτελεί βασικό παράγοντα συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα. Παράλληλα, σύμφωνα με την Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος (2010), η ιδιαίτερα μεγάλη και διαρκώς αυξανόμενη φοροδιαφυγή οφείλεται ουσιαστικά στα τεράστια προβλήματα και στις σοβαρές αδυναμίες του φοροεισπρακτικού και φοροελεγκτικού μηχανισμού, που με τη σειρά τους ευθύνονται για την ανεπάρκεια των φοροτεχνικών υπηρεσιών να βεβαιώσουν και

να εισπράξουν τους φόρους, αλλά και να διασταυρώσουν τα φορολογικά στοιχεία (Αγαπητός, 2004β).

Ειδικότερα, μεταξύ των εν λόγω προβλημάτων και αδυναμιών που χαρακτηρίζουν το φοροεισπρακτικό και φοροελεγκτικό μηχανισμό συγκαταλέγονται οι εξαιρετικά υψηλές και αυξανόμενες ληξιπρόθεσμες οφειλές, το πολύ υψηλό διαχειριστικό κόστος, το ιδιαίτερα υψηλό κόστος συμμόρφωσης των φορολογουμένων, οι αλληπάλληλες ρυθμίσεις με ευνοϊκούς όρους εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων, η εξαιρετικά χαμηλή ποιότητα των παρεχόμενων στους φορολογουμένους υπηρεσιών, η εκτεταμένη και διαρκώς αυξανόμενη διαφθορά και η διενέργεια σπάνιων, ελάχιστων και ανεπαρκών φορολογικών ελέγχων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Στο σημείο αυτό, άξια αναφοράς είναι ορισμένα από τα γενεσιουργά αίτια των εν λόγω προβλημάτων και αδυναμιών του φορολογικού μηχανισμού, όπως η έλλειψη επαρκούς οργάνωσης, οι καθυστερήσεις, τα λάθη και οι παραλείψεις, η γραφειοκρατία, η έλλειψη υπευθυνότητας και λογοδοσίας, το πολύπλοκο και συχνά μεταβαλλόμενο φορολογικό σύστημα, ο μη ικανοποιητικός βαθμός μηχανοργάνωσης παρά τη διάθεση σημαντικών πόρων στην τελευταία, οι εξαιρετικά χρονοβόρες διαδικασίες για την εκδίκαση των προς επίλυση φορολογικών υποθέσεων, η έλλειψη κινήτρων για αυξημένη παραγωγικότητα, η απόσπαση των φοροτεχνικών οργάνων από τα κύρια καθήκοντά τους λόγω συχνών ρυθμίσεων εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων, καθώς και η ιδιαίτερα ήπια μεταχείριση από τα πειθαρχικά συμβούλια των φοροτεχνικών οργάνων που παραβαίνουν το υπηρεσιακό καθήκον τους (Γκουμπανιτσάς, 2004, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Ahangar, Bandrey και Rokny, 2011).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι πέρα από το βαθμό οργάνωσης, καθώς και το επίπεδο μηχανοργάνωσης, η οποία πέρα από τα απαραίτητα μέσα και εργαλεία, απαιτεί και την αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας της πληροφορικής και των δικτύων, η επάρκεια και η αποτελεσματικότητα του φοροεισπρακτικού και φοροελεγκτικού μηχανισμού εξαρτάται και από το βαθμό ακεραιότητας και επάρκειας των φοροτεχνικών οργάνων, ο οποίος, ως εκ τούτου, αποτελεί βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της έκτασης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα (Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού

Φορολογικού Συστήματος, 2002). Αναλυτικότερα, όσο χαμηλότερος είναι ο βαθμός ακεραιότητας και επάρκειας των φοροτεχνικών οργάνων, τόσο πιο ανεπαρκής και αναποτελεσματικός καθίσταται ο φοροεισπρακτικός και φοροελεγκτικός μηχανισμός και τόσο περισσότερο οξύνεται το πρόβλημα της φοροδιαφυγής.

Συγκεκριμένα, ο βαθμός ακεραιότητας του έμψυχου δυναμικού των φορολογικών αρχών εμφανίζεται συχνά μειωμένος λόγω ύπαρξης εκτεταμένης και διαρκώς αυξανόμενης διαφθοράς (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011), στην οποία συμβάλλουν, μεταξύ άλλων, η ιδιαίτερα ήπια μορφή μεταχείριση από τα πειθαρχικά συμβούλια των φοροτεχνικών οργάνων που παραβαίνουν το υπηρεσιακό καθήκον τους (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), καθώς και οι χαμηλές αμοιβές των εργαζομένων των φοροτεχνικών υπηρεσιών (Kirchler, 2007). Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος (2010), «η διαφθορά δύναται να ακυρώσει στην πράξη τη σημασία των φορολογικών ελέγχων», επιφέροντας αύξηση της φοροδιαφυγής.

Επιπλέον, ο βαθμός επάρκειας των φοροτεχνικών οργάνων που υπηρετούν στο φοροεισπρακτικό και φοροελεγκτικό μηχανισμό σχετίζεται άμεσα με το μορφωτικό επίπεδο των τελευταίων, καθώς και την εκπαίδευσή τους, η οποία απαιτείται να είναι συνεχής και συστηματική, προσφέροντας μια συνολική εικόνα της λειτουργίας του φορολογικού συστήματος και στοχεύοντας ταυτόχρονα στην καταπολέμηση των βασιζόμενων στις ισχύουσες διατάξεις της φορολογικής νομοθεσίας μεθόδων φοροδιαφυγής, δεδομένου ότι τα φοροτεχνικά όργανα επιβάλλεται να διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες, ώστε να διαμορφώνουν τις αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες για την περιστολή του εν λόγω φαινομένου.

4.6.7. ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

Το μέγεθος της φοροδιαφυγής σε μια χώρα εμφανίζεται να επηρεάζεται και από τη διάρθρωση της οικονομίας και της οικονομικής δραστηριότητας της τελευταίας (Τάτσος, 2001, Κανελλόπουλος, 2002, Αγαπητός, 2004β) και ειδικότερα από τη σχέση των μεγεθών του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα (Αγαπητός, 2004β), το βαθμό

οργάνωσης της αγοράς, καθώς και το μέγεθος και το βαθμό οργάνωσης των επιχειρήσεων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Δοξιάδης, 2010, Κρεκούκιας, 2010), το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων (μη μισθωτών) στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανισάς, 2004, Lyssiotou, Pashardes και Stengos, 2004, Eisenhauer, 2008, Δοξιάδης, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Καδίτη και Νίτση, 2011), το ποσοστό του γεωργικού τομέα στο σύνολο του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Δοξιάδης, 2010), το βαθμό της παραοικονομίας (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανισάς, 2004) και ιδιαίτερα την ύπαρξη και την ανάπτυξη της αδήλωτης («μαύρης») εργασίας, καθώς και το επίπεδο της ανεργίας (Frey και Weck, 1983, Παυλόπουλος, 1987, Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003, Γκουμπανισάς, 2004).

Όσον αφορά στην περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με έρευνα του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2001), μεταξύ των σημαντικότερων αιτιών γέννησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής στη χώρα συγκαταλέγεται και η ίδια η διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας, της οποίας τα χαρακτηριστικά καθιστούν εύκολη τη φοροδιαφυγή για όσους φορολογούμενους έχουν την τάση να προβούν στην παράνομη αυτή πράξη (Τάτσος, 2001). Αναλυτικότερα, μία από τις κυριότερες αιτίες της συνεχούς αύξησης της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα αποτελεί ο μεγάλος δημόσιος τομέας, ο οποίος συνεπάγεται υψηλό βαθμό κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομική δραστηριότητα (Αγαπητός, 2004β). Αξίζει να αναφερθεί ότι, όπως τονίζει ο τελευταίος, το μέγεθος του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα έφτασε το 2004 στο σημείο να είναι διπλάσιο από εκείνο του ιδιωτικού τομέα, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται από την πλευρά του κράτους συνεχείς ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην οικονομική δραστηριότητα.

Παράλληλα, άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία της διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, τα οποία ευνοούν την απόκρυψη φορολογητέας ύλης και κατά συνέπεια συμβάλλουν στη διόγκωση του φαινομένου της φοροδιαφυγής, αποτελούν τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχολούμενων ελεύθερων επαγγελματιών και αγροτών (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Δοξιάδης, 2010, Βασαρδάνη, 2011), δεδομένου ότι στην περίπτωση των μη μισθωτών, όπως οι προαναφερθέντες, προκύπτουν ιδιαίτερες δυσκολίες τόσο στον εντοπισμό, όσο και στον έλεγχό τους (Lyssiotou, Pashardes και Stengos, 2004).

Μάλιστα, σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2010), η αυτοαπασχόληση παρατηρείται να είναι πιο διαδεδομένη στην Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 και συγκεκριμένα εκτιμάται να είναι περίπου διπλάσια σε σύγκριση με το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27, αγγίζοντας το 2010 το 30% της συνολικής απασχόλησης (European Commission, 2010). Ειδικότερα, αναφορικά με τους αυτοαπασχολούμενους ελεύθερους επαγγελματίες, αυτοί εμφανίζονται να έχουν περισσότερες ευκαιρίες να φοροδιαφύγουν σε σχέση με άλλες ομάδες φορολογουμένων (Spicer και Lundstedt, 1976, Lyssiotou, Pashardes και Stengos, 2004, Eisenhauer, 2008), καθώς χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη «ευελιξία» αναφορικά με τη δήλωση του εισοδήματός τους (Καδίτη και Νίτση, 2011).

Άλλωστε, μπορεί πολύ εύλογα να υποστηριχθεί ότι λόγω των δυσκολιών που παρουσιάζει ο φορολογικός τους έλεγχος, οι αυτοαπασχολούμενοι ελεύθεροι επαγγελματίες έχουν ουσιαστικά τη δυνατότητα να αποφασίσουν μόνοι τους για το μέρος του εισοδήματός τους που θα δηλώσουν και το μέρος που θα αποκρύψουν, εφόσον το επιθυμούν, και κατ' επέκταση να επιλέξουν το ποσό της φορολογικής τους επιβάρυνσης, δεδομένου ότι, όπως αναφέρουν οι Καδίτη και Νίτση (2011), είναι αρκετά εύκολο για εκείνους να μεταβάλουν το χρονοδιάγραμμα της εργασίας τους, να προβούν σε ρύθμιση των απολαβών τους ή ακόμη και να στραφούν στην παραοικονομία. Στην ίδια διαπίστωση κατέληξε και ο Τάτσος (2001), ο οποίος παρατήρησε ότι στην Ελλάδα, σε σχέση με άλλες ομάδες φορολογουμένων, οι αυτοαπασχολούμενοι εμφανίστηκαν να παρουσιάζουν μεγαλύτερη πιθανότητα συμμετοχής σε μη καταγεγραμμένες δραστηριότητες, οι οποίες παραμένουν αόρατες, δηλαδή αδήλωτες, στις φορολογικές αρχές.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, το κόστος με το οποίο επιβαρύνονται οι αυτοαπασχολούμενοι ελεύθεροι επαγγελματίες, προκειμένου να προβούν σε φοροδιαφυγή, είναι ιδιαίτερα χαμηλό (Γκουμπανιτσάς, 2004), ενώ παράλληλα το αναμενόμενο κόστος μιας πιθανής αποκάλυψής τους είναι πολύ μικρότερο σε σχέση με εκείνο των μισθωτών αφού η πιθανότητα ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού τους είναι πολύ χαμηλή (Γκουμπανιτσάς, 2004, Eisenhauer, 2008). Εντούτοις, όπως υπογραμμίζουν οι Matsaganis και Flevotomou (2010), η θεωρία προβλέπει ότι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή ποικίλλει ανάλογα με την πηγή του

εισοδήματος και όχι με το καθεστώς απασχόλησης. Η διάκριση αυτή καθίσταται περισσότερο σαφής στην περίπτωση μιας δεύτερης παράλληλης αδήλωτης («μαύρης») εργασίας (Slemrod και Yitzhaki, 2002). Συγκεκριμένα, δεδομένου ότι η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων είναι χαμηλότερη στην περίπτωση εισοδήματος που προκύπτει από αυτοαπασχόληση κατά τον ελεύθερο χρόνο τους παρά στην περίπτωση εισοδήματος που προέρχεται από μισθούς ή ημερομίσθια από την κύρια απασχόλησή τους, το αναμενόμενο ποσοστό δήλωσης χαμηλότερου εισοδήματος από το πραγματικό είναι υψηλότερο στην πρώτη παρά στη δεύτερη περίπτωση (Matsaganis και Flevotomou, 2010).

Στο σημείο αυτό, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί ότι η Ελλάδα αποτελεί τη μόνη χώρα στην Ευρώπη και στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.), η οποία εμφανίζει τέτοια διάρθρωση στην οικονομία της, ώστε να περιέχει τόσο μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολουμένων, αλλά και τόσες πολλές μικρές επιχειρήσεις σε αναλογία με τον πληθυσμό της, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Δοξιάδης (2010), προσθέτοντας ότι και η ελληνική γεωργία είναι εξίσου κατακερματισμένη. Σύμφωνα με τον ίδιο, το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στην ιστορία της χώρας, κατά τη διάρκεια της οποίας υποστηρίζονταν οι μικροί γεωργοί και οι μικροϊδιοκτήτες, ενώ αποθαρρυνόταν η μεγάλη γαιοκτησία και ιδιοκτησία, όσο και στους θεσμούς του σύγχρονου ελληνικού κράτους, οι οποίοι συμβάλλουν στην επιβίωση της μικρής ιδιοκτησίας, ενώ ταυτόχρονα στέκονται εμπόδιο στη μεγέθυνση των επιχειρήσεων, αλλά και στην ελληνική νοοτροπία, η οποία αποτρέπει τη συνεργασία. Κατά συνέπεια, οι μικρές επιχειρήσεις εξακολουθούν να αποτελούν την κύρια μορφή οργάνωσης του ιδιωτικού τομέα της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας (Δοξιάδης, 2010).

Εξάλλου, μεταξύ των παραγόντων από τους οποίους επηρεάζεται η έκταση της φοροδιαφυγής σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα, είναι και ο βαθμός οργάνωσης της αγοράς, καθώς και το μέγεθος και η οργάνωση των επιχειρήσεων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Δοξιάδης, 2010, Κρεκούκας, 2010). Αναλυτικότερα, ως σοβαρό παράγοντα συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα ο Κρεκούκας (2010) σημειώνει τη λειτουργία στην εγχώρια αγορά της τελευταίας ενός ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού μικρομεσαίων και κυρίως μικρών επιχειρήσεων. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός ότι,

σε αντίθεση με τις μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες διαθέτουν οργανωμένο λογιστήριο που χρησιμοποιεί σύστημα για την καταγραφή των πάσης φύσεως συναλλαγών και πράξεών τους (Δοξιάδης, 2010), με αποτέλεσμα να καθίσταται δυνατή η διενέργεια φορολογικών ελέγχων σε αυτές χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, όσον αφορά στις μικρές επιχειρήσεις, σε περίπτωση που επιχειρήσουν να προβούν σε φοροδιαφυγή, η παράνομη αυτή πράξη δεν αποτελεί για αυτές καθόλου δύσκολη υπόθεση, δεδομένων των σπάνιων και ταυτόχρονα πλημμελών φορολογικών ελέγχων στους οποίους υπόκεινται οι τελευταίες (Κρεκούκας, 2010).

Ειδικότερα, όπως αναφέρει ο Κρεκούκας (2010), η διενέργεια αραιών και ταυτόχρονα ανεπαρκών φορολογικών ελέγχων στις μικρές επιχειρήσεις οφείλεται αφενός στο ιδιαίτερα υψηλό για τις φοροελεγκτικές αρχές κόστος που συνεπάγεται ο έλεγχος των εν λόγω επιχειρήσεων λόγω του εξαιρετικά μεγάλου αριθμού τους και κυρίως εξαιτίας της έλλειψης λογιστικής οργάνωσης στις περισσότερες από αυτές, αλλά και στη συχνή παραμέληση του ελέγχου των τελευταίων λόγω ανεπάρκειας του φοροελεγκτικού μηχανισμού, και αφετέρου στην κατά καιρούς εφαρμογή ελεγκτικών διαδικασιών με σκοπό τη συνοπτική περαιώση των ανέλεγκτων φορολογικών τους χρήσεων που έχουν συσσωρευτεί. Με λίγα λόγια, ο κατακερματισμός ενός μεγάλου μέρους της εγχώριας επιχειρηματικής δραστηριότητας σε πολλές μικρές και όχι ιδιαίτερα οργανωμένες λογιστικά επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα η ελληνική αγορά να κατακλύζεται κυριολεκτικά από αυτές, συμβάλλει στην αύξηση της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, καθώς οι τελευταίες εμφανίζουν μεγαλύτερη τάση για φοροδιαφυγή σε σχέση με τις μεγάλες επιχειρήσεις, για τις οποίες η παράνομη αυτή πράξη ενέχει μεγαλύτερο κίνδυνο (Δοξιάδης, 2010, Κρεκούκας, 2010).

Αξίζει, ακόμη, να σημειωθεί ότι ιδιαίτερη βαρύτητα για την ανάπτυξη του φαινομένου της φοροδιαφυγής παρουσιάζει και ο βαθμός παραοικονομίας που χαρακτηρίζει την οικονομική δραστηριότητα μιας χώρας (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004). Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνουν οι Τάτσος (2001) και Αγαπητός (2004β), ο υψηλός βαθμός παραοικονομίας που παρατηρείται στην εγχώρια οικονομική δραστηριότητα της Ελλάδας αποτελεί ένα εξίσου σημαντικό με τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικό της διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, το οποίο ευνοεί τη φοροδιαφυγή. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός ότι συχνά η ύπαρξη εκτεταμένης παραοικονομίας επιφέρει παράλληλα και φοροδιαφυγή, η οποία

καθίσταται αναγκαία, προκειμένου να μην εντοπιστούν και αποκαλυφτούν οι παραοικονομικές δραστηριότητες. Σε μια τέτοια περίπτωση, η φοροδιαφυγή συνιστά αποτέλεσμα της παραοικονομίας.

Βέβαια, από τη δική του πλευρά, ο Κανελλόπουλος (2002) προσθέτει ότι το ύψος της φοροδιαφυγής ποικίλλει μεταξύ των διαφορετικών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Μεταξύ των παραγόντων που ενδέχεται να συντελούν προς την κατεύθυνση αυτή, όπως ισχυρίζεται η Νεγρεπόντη – Δελιβάνη (1991), είναι και το γεγονός ότι οι ευκαιρίες που προσφέρονται για απασχόληση σε παραοικονομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα διαφέρουν από τον ένα κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στον άλλο με το μεγαλύτερο ποσοστό παραοικονομικής δραστηριότητας επί της συνολικής εγχώριας απασχόλησης να καταγράφεται στο γεωργικό τομέα, για τον οποίο καθίσταται αρκετά εύκολο υπό ορισμένες συνθήκες να υποθάψει τις εν λόγω δραστηριότητες, ιδιαίτερα στην περίπτωση μιας αρκετά μεγάλης σε έκταση γεωργικής καλλιέργειας.

Επιπρόσθετα, στην όξυνση του φαινομένου της φοροδιαφυγής δύναται να συντελεί και το επίπεδο ανεργίας μιας χώρας (Frey και Weck, 1983, Παυλόπουλος, 1987, Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003, Γκουμπανιτσάς, 2004). Μάλιστα, στην περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα επίσημα δημοσιευμένα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, ο δείκτης της ανεργίας παρουσίασε ραγδαία αύξηση το 2011. Πιο συγκεκριμένα, η υψηλή ανεργία αφενός συμβάλλει στην αύξηση της φτώχειας, με αποτέλεσμα η φοροδιαφυγή να γίνεται πιο ελκυστική για τους φορολογούμενους πολίτες, δεδομένου ότι όσο πιο φτωχοί είναι οι τελευταίοι, τόσο υψηλότερο είναι το αναμενόμενο όφελος από την παράνομη αυτή πράξη (Γκουμπανιτσάς, 2004), και αφετέρου δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της αδήλωτης («μαύρης») εργασίας (Frey και Weck, 1983, Παυλόπουλος, 1987, Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003), η οποία με τη σειρά της, ως παραοικονομική δραστηριότητα, ευνοεί τη φοροδιαφυγή (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004).

Αναλυτικότερα, το επίπεδο ανεργίας εμφανίζεται να συνιστά ιδιαίτερα σοβαρό κίνητρο για αναζήτηση εργασίας σε δραστηριότητες της παραοικονομίας, το οποίο, μάλιστα, γίνεται ακόμη πιο ισχυρό όταν οι άνεργοι λαμβάνουν επίδομα ανεργίας, καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις οι τελευταίοι δείχνουν περισσότερη προθυμία να δεχτούν

να παρέχουν τις υπηρεσίες τους στην παραοικονομία έναντι χαμηλότερης αμοιβής (Frey και Weck, 1983, Παυλόπουλος, 1987, Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003). Παράλληλα, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, σε οικονομίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από δυσκαμψίες στην αγορά εργασίας, αλλά και ιδιαίτερα επιβαρυντικές για το κόστος εργασίας ρυθμίσεις, με αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις να επιδιώκουν την ανεύρεση εργατικού δυναμικού, το οποίο να είναι διατεθειμένο να προσφέρει αδήλωτη («μαύρη») εργασία, είναι γεγονός ότι όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό ανεργίας, τόσο υψηλότερος είναι και ο βαθμός παραοικονομίας, δεδομένου ότι η καταστρατήγηση των ρυθμίσεων του κράτους περί οικονομικής δραστηριότητας αποτελεί συχνό φαινόμενο σε παρατεταμένες περιόδους οικονομικής ύφεσης και δυσπραγίας, όπως και η τρέχουσα.

Τέλος, το υψηλό ποσοστό ανεργίας δημιουργεί στους ίδιους τους ανέργους, οι οποίοι επιθυμούν να εργαστούν, αλλά δε βρίσκουν κάποια θέση εργασίας, το αίσθημα της εγκατάλειψής τους από το κράτος, με αποτέλεσμα να μειώνεται η διάθεσή τους να καταβάλουν φόρους στο τελευταίο και ως εκ τούτου η φοροδιαφυγή αυξάνεται (Γκουμπανιτσάς, 2004).

4.6.8. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Καθοριστικός είναι και ο ρόλος που διαδραματίζουν στην τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και κατά συνέπεια στην έκταση του εν λόγω φαινομένου οι αντιλήψεις των τελευταίων για τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος μιας χώρας (Jackson και Milliron, 1986, Richardson, 2006), και ειδικότερα οι αντιλήψεις τους περί ισότητας και δικαιοσύνης όσον αφορά στην κατανομή των φορολογικών βαρών, στη φορολογική μεταχείριση και στην επιβολή ποινών. Παράλληλα, στα εν λόγω πλαίσια, εξίσου σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της τάσης των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και κατ' επέκταση του μεγέθους της φοροδιαφυγής εμφανίζονται να αποτελούν οι νόμιμα παρεχόμενες σε συγκεκριμένες ομάδες φορολογουμένων φορολογικές απαλλαγές και εκπτώσεις (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005), δεδομένου ότι οι τελευταίες παραβιάζουν την αρχή της δίκαιης κατανομής των φορολογικών βαρών μεταξύ των φορολογουμένων.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, σύμφωνα με το Smith (1776), μία από τις βασικές αρχές, από τις οποίες απαιτείται να διέπεται το φορολογικό

σύστημα μιας χώρας, προκειμένου να καθίσταται «κοινωνικά αποδεκτό», είναι η ισότητα ή διαφορετικά η δικαιοσύνη, η οποία δύναται να γίνει αντιληπτή μέσω δύο διαστάσεων, και συγκεκριμένα μέσω της οριζόντιας φορολογικής ισότητας, βάσει της οποίας τα άτομα με το ίδιο εισόδημα πρέπει να έχουν την ίδια φορολογική μεταχείριση και να καταβάλουν το ίδιο ποσό φόρου, καθώς και της κάθετης φορολογικής ισότητας, βάσει της οποίας τα άτομα με διαφορετικό εισόδημα πρέπει να έχουν διαφορετική φορολογική μεταχείριση και να καταβάλουν διαφορετικά ποσά φόρου.

Ειδικότερα, η κάθετη φορολογική ισότητα προβλέπει ότι εκείνοι που έχουν μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα να πληρώνουν φόρους πρέπει να συμβάλουν περισσότερο από εκείνους που δεν έχουν τη δυνατότητα αυτή (Stiglitz, 2000). Με άλλα λόγια, οι πολίτες επιβάλλεται να συνεισφέρουν στη χρηματοδότηση των κρατικών έργων ανάλογα με την ικανότητά τους να πληρώνουν (“ability-to-pay”), δηλαδή τη φοροδοτική τους ικανότητα, η οποία καθορίζεται με βάση το εισόδημά τους, ενώ η φορολογική επιβάρυνση αντιπροσωπεύεται από τη μείωση του εισοδήματός τους λόγω της φορολογίας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή, η δικαιοσύνη αναφέρεται στη δίκαιη κατανομή του φορολογικού βάρους, την οποία αντανακλούν περισσότερο οι άμεσοι φόροι (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Ωστόσο, πέρα από τα άτομα που μπορούν να πληρώνουν περισσότερο, υψηλότερους φόρους απαιτείται να καταβάλουν και εκείνα τα άτομα που έχουν υψηλότερη ευημερία ή εισπράττουν περισσότερα κρατικά επιδόματα (Stiglitz, 2000). Εντός των συγκεκριμένων πλαισίων, όπως τονίζουν οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), η επιβολή φόρου θεωρείται δίκαιη, καθώς δε συνεπάγεται κάποιο μειονέκτημα για τους πολίτες, αλλά αντιπροσωπεύει μια απόδοση των τελευταίων προς το κράτος σε αντάλλαγμα για μια ισοδύναμη ανταπόδοση. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι τα τέλη και οι εισφορές αντικατοπτρίζουν την εν λόγω πτυχή της δικαιοσύνης πιο έντονα από τους φόρους (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Κατά συνέπεια, οι αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών μιας χώρας για τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος της τελευταίας έχουν αποτελέσει κατά καιρούς αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών αναφορικά με τις επιδράσεις τους στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή (Devos, 2008). Πιο συγκεκριμένα, αρκετές κοινωνικές και ψυχολογικές μελέτες, όπως εκείνη του Tan (1998), κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η δικαιοσύνη ενός φορολογικού συστήματος

επηρεάζει το επίπεδο συμμόρφωσης των φορολογουμένων. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Devos (2008), οι εν λόγω επιδράσεις παρατηρούνται να γίνονται περισσότερο φανερές στις περιπτώσεις που οι φορολογούμενοι θεωρούν ότι δε λαμβάνουν τα αναμενόμενα οφέλη από το κράτος ως αντάλλαγμα για τους φόρους που καταβάλλουν σε αυτό, ενώ το επιχείρημα που επικρατεί είναι ότι ένα πιο δίκαιο φορολογικό σύστημα δύναται να βελτιώσει την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση.

Αναλυτικότερα, όπως ισχυρίζονται οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), αν η κοινωνία αντιλαμβάνεται ότι το φορολογικό σύστημα είναι δίκαιο, το τελευταίο τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής από τους φορολογούμενους πολίτες, με αποτέλεσμα να αναμένεται αύξηση της εθελοντικής φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση μείωση της φοροδιαφυγής. Αντίθετα, όπως υποστηρίζουν οι Allingham και Sandmo (1972) και Barjoi (1987), σε περίπτωση που σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο επικρατεί η αντίληψη ενός άδικου φορολογικού συστήματος, στο οποίο παραβιάζονται εμφανώς οι προαναφερθείσες αρχές της οριζόντιας και της κάθετης φορολογικής ισότητας, ενδέχεται να παρατηρηθεί ιδιαίτερα μειωμένη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου υπάρχει μεγάλη πιθανότητα εκδήλωσης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε ευρεία κλίμακα.

Βέβαια, αξίζει να τονιστεί ότι δεν είναι λίγες οι μελέτες που εξετάζουν τη σχέση μεταξύ των αντιλήψεων των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης και του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Devos, 2008). Ειδικότερα, οι Spicer (1974) και Song και Yarbrough (1978) διαπίστωσαν ότι οι αντιλήψεις των φορολογουμένων πολιτών περί δικαιοσύνης συσχετίζονται σημαντικά με τη φοροδιαφυγή. Παράλληλα, την ύπαρξη της εν λόγω σχέσης συμπέραναν και οι Hite και Roberts (1992). Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τους Chan, Troutman και O' Bryan (2000), οι αντιλήψεις των φορολογουμένων πολιτών περί φορολογικής δικαιοσύνης εμφανίζονται να έχουν θετική σχέση με τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και κατ' επέκταση αρνητική σχέση με την έκταση της φοροδιαφυγής, καθώς όταν οι φορολογούμενοι πολίτες αντιλαμβάνονται την ύπαρξη φορολογικής δικαιοσύνης, η φορολογική τους συμμόρφωση αυξάνεται και ως εκ τούτου η φοροδιαφυγή μειώνεται.

Από την άλλη πλευρά, ορισμένες μελέτες, όπως εκείνες των Vogel (1974), Porcano (1988) και Antonides και Robben (1995), κατέληξαν στη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει καμία συσχέτιση ανάμεσα στις αντιλήψεις των φορολογουμένων περί

δικαιοσύνης και στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων. Μάλιστα, ένας σημαντικός παράγοντας, ο οποίος ευθύνεται για την εν λόγω αντιφατικότητα μεταξύ των αποτελεσμάτων των διαφόρων ερευνών, όπως αυτός προτάθηκε από τους Jackson και Milliron (1986) και Richardson και Sawyer (2001), είναι η πολυδιάστατη φύση της φορολογικής δικαιοσύνης χρησιμοποιούμενης ως μεταβλητής της φορολογικής συμμόρφωσης. Ωστόσο, παρά τα αντιφατικά ευρήματα των διαφόρων ερευνητών, όπως επισημαίνει ο Devos (2008), είναι ευρέως αποδεκτό ότι μεταβλητές, όπως η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα, η εκπαίδευση και η κουλτούρα, επιδρούν στις αντιλήψεις των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης, οι οποίες τελικά επηρεάζουν τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση τη φοροδιαφυγή.

Σε αυτό το σημείο, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι ο Wenzel (2003) κάνει λόγο για τρεις διαφορετικές πτυχές της δικαιοσύνης από την άποψη των φορολογουμένων. Πιο συγκεκριμένα, αυτές αφορούν στη διανεμητική δικαιοσύνη από την άποψη της ανταλλαγής πόρων, στη διαδικαστική δικαιοσύνη από την άποψη της διαδικασίας διανομής πόρων και στην ανταποδοτική δικαιοσύνη από την άποψη της αντιληπτής καταλληλότητας των κυρώσεων που επιβάλλονται σε περίπτωση παράβασης των κανόνων (Wenzel, 2003). Αναλυτικότερα, στην περίπτωση της διανεμητικής δικαιοσύνης, πραγματοποιούνται συγκρίσεις σε ατομικό επίπεδο, σε επίπεδο ομάδας και σε επίπεδο κοινωνίας. Πράγματι, σε ατομικό επίπεδο, ο φορολογούμενος ανησυχεί για τη δικαιοσύνη που χαρακτηρίζει την αναδιανεμητική λειτουργία του φορολογικού συστήματος και επιθυμεί να αντιμετωπιστεί από το τελευταίο βάσει της αξίας, των προσπαθειών και των αναγκών του (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008). Ως εκ τούτου, όπως επισημαίνουν οι ίδιοι, αν ο φορολογούμενος αισθάνεται ότι η φορολογική του επιβάρυνση είναι μεγαλύτερη από άλλων, οι οποίοι ανήκουν στην ίδια εισοδηματική ομάδα και έχουν το ίδιο εισόδημα με αυτόν, η φορολογική του συμμόρφωση ενδέχεται να μειωθεί στο μέσο επίπεδο της εισοδηματικής ομάδας, στην οποία ανήκει ο τελευταίος.

Επιπλέον, σε επίπεδο ομάδας, δεδομένου ότι οι φορολογούμενοι επιθυμούν τη δίκαιη φορολογική μεταχείριση της εισοδηματικής τους ομάδας σε σχέση με άλλες εισοδηματικές ομάδες, αν μια εισοδηματική ομάδα φορολογουμένων αντιληφθεί ότι η φορολογική υποχρέωση για καθένα από τα μέλη της είναι μεγαλύτερη από εκείνη των μελών υψηλότερων εισοδηματικών ομάδων, τότε τα μέλη της εν λόγω εισοδηματικής

ομάδας ενδέχεται να επιλέξουν να προβούν σε φοροδιαφυγή (Spicer και Becker, 1980). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχτεί και σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο ότι όταν η κατανομή του φορολογικού βάρους μεταξύ των φορολογουμένων δε συνάδει με το κοινό αίσθημα για τι είναι κοινωνικά δίκαιο, η φοροδιαφυγή παρατηρείται να γίνεται εντονότερη (Allingham και Sandmo, 1972, Barjoi, 1987). Αυτό συμβαίνει, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση, οι φορολογούμενοι αισθάνονται αποκομμένοι και αδικημένοι από το φορολογικό σύστημα και θεωρούν ότι, προβαίνοντας σε φοροδιαφυγή, αποκαθιστούν την εις βάρος τους λειτουργία του τελευταίου (Danopoulos και Znidaric, 2007). Κατά συνέπεια, όσο περισσότερο η κατανομή των φορολογικών βαρών ανταποκρίνεται στην επικρατούσα αντίληψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης, τόσο μικρότερη εμφανίζεται να είναι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή (Allingham και Sandmo, 1972).

Όσον αφορά στη διαδικαστική δικαιοσύνη, όπως αναφέρουν οι Tyler και Lind (1992), τα κύρια στοιχεία που απαιτούνται, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η τελευταία, είναι η ουδετερότητα των χρησιμοποιούμενων διαδικασιών, η αξιοπιστία των φορολογικών αρχών, καθώς και η ευγενική, αξιοπρεπής και με σεβασμό μεταχείριση των φορολογουμένων ως μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους τελευταίους, οι φορολογούμενοι αναμένουν την παροχή από τις φορολογικές αρχές επαρκούς πληροφόρησης σχετικά με την ισχύουσα φορολογική νομοθεσία, ώστε να δύνανται να συμπληρώσουν τη φορολογική τους δήλωση με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια. Κατά συνέπεια, όπως υπογραμμίζει ο Wartick (1994), η αυξημένη ενημέρωση των φορολογουμένων από τις φορολογικές αρχές σχετικά με τους φορολογικούς νόμους και κανονισμούς δύναται να συμβάλει στην ενίσχυση της αντίληψης των τελευταίων περί διαδικαστικής δικαιοσύνης, η οποία με τη σειρά της ενδέχεται να επιτύχει την αύξηση της φορολογικής τους συμμόρφωσης και επομένως τη μείωση της φοροδιαφυγής.

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνουν οι Fjeldstad (2004) και Edling και Nguyen-Thanh (2006), οι φορολογούμενοι πολίτες εμφανίζονται να συμμορφώνονται περισσότερο με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας όταν αντιλαμβάνονται την ύπαρξη διαδικαστικής δικαιοσύνης σε θέματα φορολογίας, ώστε η νομιμότητα να θεωρείται εγγυημένη και να μην υπονομεύεται από πρακτικές διαφθοράς. Αντίθετα, οι τελευταίοι ενδέχεται να προβάλουν αντίσταση στη φορολογία σε περίπτωση που

αντιληφθούν ότι οι ενέργειες των φορολογικών οργάνων δε χαρακτηρίζονται από νομιμότητα, καθώς είναι πολύ πιθανό να θεωρήσουν ότι βρίσκονται εκτεθειμένοι στην αυθαιρεσία του κρατικού μηχανισμού (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Βέβαια, παρά το γεγονός ότι ενδέχεται να υπάρχουν εξαιρέσεις εντός ορισμένων πολιτισμικών πλαισίων, μπορεί να ειπωθεί γενικότερα ότι η αντίληψη των φορολογουμένων περί δίκαιης μεταχείρισής τους ενισχύεται σε πολύ σημαντικό βαθμό όταν οι ενέργειες των φορολογικών αρχών βασίζονται στο γραπτό δίκαιο και όχι σε διαπραγματεύσεις και διαπροσωπικές σχέσεις ή στο λόγο μεμονωμένων φορολογικών υπαλλήλων και σε ανεπίσημους κανόνες που έχουν μικρή σημασία (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Αναφορικά με την ανταποδοτική δικαιοσύνη, αξίζει να τονιστεί ότι η διενέργεια παράλογων και παρεμβατικών ελέγχων, καθώς και η επιβολή άδικων κυρώσεων από τις φορολογικές αρχές προκαλούν στους φορολογουμένους άγχος και δυσαρέσκεια, που με τη σειρά τους οδηγούν στην αρνητική συμπεριφορά τους απέναντι στις φορολογικές αρχές και τους φόρους (Spicer και Lundstedt, 1976). Κατά συνέπεια, οι δυσμενείς αντιλήψεις των φορολογουμένων περί ανταποδοτικής δικαιοσύνης δύνανται να επιφέρουν μείωση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση αύξηση της φοροδιαφυγής (Strümpel, 1969, Spicer και Lundstedt, 1976). Βέβαια, όλα τα παραπάνω ενισχύονται και από τις έρευνες των Spicer (1974), Song και Yarbrough (1978) και Spicer και Becker (1980), οι οποίοι εξέτασαν τη σχέση μεταξύ της φορολογικής ανισότητας και της φοροδιαφυγής και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η φοροδιαφυγή αυξάνεται όταν οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται την ύπαρξη φορολογικών ανισοτήτων, καθώς αισθάνονται ότι έχουν πέσει θύματα ανισορροπίας στην αναδιανομή του εισοδήματος.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, η ανισότητα που παρατηρείται στην κατανομή των φορολογικών βαρών μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά του φορολογικού της συστήματος, τα οποία καθιστούν άδικο το τελευταίο (Αγαπητός, 2004β). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Τάτσου (2001), ο οποίος αναφέρει ότι στην Ελλάδα το 1960 οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι συμμετείχαν στα φορολογικά βάρη κατά 28%, ενώ το 1998 το εν λόγω ποσοστό συμμετοχής των τελευταίων εκτινάχθηκε στο 58,4%. Μια τέτοια κατάσταση δημιουργεί την αίσθηση στους μισθωτούς και στους συνταξιούχους, αλλά και στο ευρύτερο κοινό ότι μόνο οι τελευταίοι επιβαρύνονται με φόρους, με αποτέλεσμα να διαβρώνεται η

φορολογική συνείδηση μεγάλου μέρους των φορολογουμένων και να γεννιούνται επιπλέον κίνητρα για φοροδιαφυγή. Συνεπώς, στα πλαίσια του ελληνικού φορολογικού συστήματος, οι πολίτες εισπράττουν σε καθημερινό επίπεδο την άδικη μεταχείριση από το υφιστάμενο φορολογικό σύστημα, η οποία αποτελεί άμεση απόρροια της παραβίασης των αρχών της οριζόντιας και της κάθετης φορολογικής ισότητας, με αποτέλεσμα να καλλιεργείται το αίσθημα της αδικίας μεταξύ των φορολογουμένων, το οποίο τους ωθεί στη φοροδιαφυγή.

Σε αυτό το σημείο, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι η αρχή της δίκαιης κατανομής των φορολογικών βαρών παραβιάζεται και με τη χορήγηση νόμιμων φορολογικών απαλλαγών, εκπτώσεων και εξαιρέσεων σε ορισμένες εισοδηματικές ή επαγγελματικές ομάδες, όπως η αυτοτελής φορολόγηση ορισμένων κατηγοριών εισοδήματος, η απαλλαγή ορισμένων επαγγελμάτων από το καθεστώς του φόρου προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.) και οι λοιπές φοροαπαλλαγές (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), αλλά και οι ποικίλες εκπτώσεις από το εισόδημα ή από το φόρο. Αυτό συμβαίνει, καθώς οι φορολογικές απαλλαγές, οι εκπτώσεις και οι εξαιρέσεις, εξυπηρετώντας οικονομικούς ή κοινωνικούς σκοπούς, παρέχουν προνομιακή φορολογική μεταχείριση σε συγκεκριμένες ομάδες φορολογουμένων (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001).

Μάλιστα, με τη σειρά της, η προαναφερθείσα παροχή φορολογικών προνομίων σε ορισμένες μόνο ομάδες φορολογουμένων μέσω νόμιμων φοροαπαλλαγών, εκπτώσεων και εξαιρέσεων έχει ως αποτέλεσμα η έκταση των τελευταίων να περιλαμβάνεται μεταξύ των προσδιοριστικών παραγόντων της τάσης των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και κατ' επέκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003) και Γεωργακόπουλος (2005), όσο περισσότερες νόμιμες φορολογικές απαλλαγές ή εκπτώσεις προβλέπει η φορολογική νομοθεσία σε ορισμένες ομάδες φορολογουμένων, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση των άλλων φορολογουμένων, οι οποίοι δε δικαιούνται τέτοιες απαλλαγές ή εκπτώσεις, να αποφύγουν με παράνομα μέσα την καταβολή του φόρου, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να επιλέγουν συχνά για ποικίλους και μάλιστα σοβαρούς λόγους να προβούν σε φοροδιαφυγή, οπότε και το μέγεθος του εν λόγω φαινομένου αυξάνεται.

Ειδικότερα, οι εν λόγω νόμιμα παρεχόμενες φορολογικές απαλλαγές και εκπτώσεις ωθούν τους φορολογουμένους που δεν τις δικαιούνται στη φοροδιαφυγή, καθώς οι τελευταίοι αισθάνονται ότι αδικούνται, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η επιθυμία τους για φορολογική εξομοίωσή τους με οποιοδήποτε τρόπο με όσους φορολογουμένους απαλλάσσονται νόμιμα από το φόρο (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Παράλληλα, ένας άλλος εξίσου σημαντικός λόγος για την επιλογή των φορολογουμένων που δεν απολαμβάνουν φορολογικές απαλλαγές ή εκπτώσεις να προβούν στην παράνομη αυτή πράξη είναι η δημιουργία άνισων όρων ανταγωνισμού μεταξύ των φορολογουμένων που απαλλάσσονται νόμιμα και εκείνων για τους οποίους δεν προβλέπονται τέτοιες απαλλαγές από τη νομοθεσία (Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Όπως επισημαίνουν οι ίδιοι, αυτό έχει καθοριστική σημασία στην περίπτωση των επιχειρήσεων, όπου οι δικαιούμενες τις νόμιμες φορολογικές απαλλαγές ή εκπτώσεις επιχειρήσεις βρίσκονται σε καλύτερη θέση από άποψη ανταγωνισμού από εκείνες που δε δικαιούνται τέτοιες απαλλαγές ή εκπτώσεις, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να παρουσιάζουν μεγαλύτερη τάση για φοροδιαφυγή.

4.6.9. ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΕΒΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ

Ιδιαίτερης βαρύτητας προσδιοριστικό παράγοντα της φορολογικής συμμόρφωσης και κατά συνέπεια της έκτασης του φαινομένου της φοροδιαφυγής εμφανίζεται να αποτελεί η σχέση των φορολογουμένων με τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως η κυβέρνηση, το εθνικό κοινοβούλιο και η φορολογική διοίκηση (Smith, 1992, Feld και Frey, 2002a, b, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009), και ειδικότερα η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι πολίτες (Feld και Frey, 2002b, Dalton, 2008) στη δικαιοσύνη, στη νομιμότητα και στην αποτελεσματικότητα του κράτους (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), καθώς και στο νομικό και φορολογικό σύστημα (Torgler, 2003b, c, d, e,

Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, 2005, 2006, 2007, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007). Συνεπώς, το κράτος απαιτείται να επενδύει συστηματικά στην εν λόγω σχέση, αλλά και να εφευρίσκει διαρκώς τρόπους, προκειμένου να καθιστά το φορολογικό σύστημα δίκαιο, καθώς και τους φορολογούμενους πολίτες του ενήμερους για το τελευταίο, αποσκοπώντας στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης τους και κατ' επέκταση στην ενδυνάμωση της φορολογικής τους ηθικής και συνείδησης.

Παράλληλα, καταλυτικής σημασίας ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στην έκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής παρατηρείται να διαδραματίζει η εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στην κυβέρνηση (Vogel, 1974, Song και Yarbrough, 1978, Jackson και Milliron, 1986, Wearing και Headey, 1997, Levi, 1998, Feld και Frey, 2002b, Slemrod, 2003, Torgler, 2003b, c, d, e, Fjeldstad, 2004, Torgler, 2005, 2006, 2007, Richardson, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010), στα πολιτικά κόμματα (Γκουμπανιτσάς, 2004) και στους πολιτικούς (Hammar, Jagers και Nordblom, 2009), στους κρατικούς θεσμούς (Torgler, 2003b, Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), καθώς και στις φορολογικές αρχές (Feld και Frey, 2002a, b, Torgler, 2003d, Torgler και Schneider, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Feld και Frey, 2007, Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Lavoie, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010), στους δημόσιους υπαλλήλους (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008) και στους ίδιους τους συμπολίτες τους (Slemrod, 1998, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Lavoie, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Hammar, Jagers και Nordblom, 2009).

Αναλυτικότερα, αρκετές εμπειρικές έρευνες, όπως αυτή των Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), διαπίστωσαν ότι η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στο κράτος εμφανίζεται να έχει πολύ σημαντική θετική επίδραση στη φορολογική τους ηθική και συμμόρφωση. Ομοίως, δεν είναι λίγες και οι πειραματικές έρευνες, όπως εκείνη των Pitters, Hinterhofer και Kirchler (2007), οι οποίες απέδειξαν ότι η εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στο κράτος δύναται να επιδρά θετικά στη συμμόρφωσή τους με τη φορολογική νομοθεσία. Από την πλευρά τους, οι Cummings,

Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004) υπογραμμίζουν τη σημασία της εμπιστοσύνης των πολιτών στο κράτος για την ενίσχυση της φορολογικής τους συμμόρφωσης, υποστηρίζοντας ότι η προθυμία τους να συνεργαστούν, πληρώνοντας τους φόρους τους, αυξάνεται ανάλογα με την εμπιστοσύνη τους στο νομικό σύστημα, στην κυβέρνηση και στους διοικητικούς υπαλλήλους. Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνουν οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), η προθυμία των φορολογουμένων να καταβάλουν τους φόρους τους αυξάνεται όταν οι τελευταίοι θεωρούν ότι τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως η κυβέρνηση, το εθνικό κοινοβούλιο και η φορολογική διοίκηση, είναι αξιόπιστα και το κράτος λαμβάνει υπόψη τους πολίτες στις δράσεις του.

Από την άλλη πλευρά, αν επικρατεί η αντίληψη ότι το κράτος κυριαρχείται από διαφθορά, η είσπραξη των φόρων καθίσταται εμφανώς δυσκολότερη (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), δεδομένου ότι η προθυμία των φορολογούμενων πολιτών να συνεισφέρουν στο κράτος μειώνεται (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), καθώς μειώνεται και η εμπιστοσύνη τους στο τελευταίο, γεγονός που, όπως τονίζουν οι Torgler και Schneider (2009), αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αρνητικές συνέπειες της ύπαρξης εκτεταμένης διαφθοράς σε ένα κράτος. Με άλλα λόγια, οι φορολογούμενοι πολίτες δείχνουν ελάχιστη εμπιστοσύνη σε ένα αναποτελεσματικό κράτος, όπου επικρατεί αχαλίνωτη διαφθορά, και κατά συνέπεια το κίνητρό τους να συνεργαστούν με το τελευταίο εμφανίζεται να είναι ιδιαίτερα μειωμένο (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009).

Ειδικότερα, ένα τέτοιο κράτος είναι πολύ πιθανό να επηρεάσει αρνητικά τη στάση των φορολογούμενων πολιτών απέναντί του και να μειώσει την προσήλωση των τελευταίων στο φορολογικό σύστημα, έχοντας ταυτόχρονα αρνητικές επιδράσεις και στη φορολογική τους συμμόρφωση (Smith και Stalans, 1991, Smith, 1992), καθώς οι φορολογούμενοι αισθάνονται απογοητευμένοι και εξαπατημένοι αν πιστεύουν ότι η διαφθορά είναι ευρέως διαδεδομένη, υπάρχει θεσμική αστάθεια και τα κρατικά θεσμικά όργανα στερούνται διαφάνειας, υπευθυνότητας και λογοδοσίας, τα έσοδα από τους φόρους που καταβάλλουν δεν αξιοποιούνται σωστά και παραγωγικά από το κράτος και οι κανόνες δικαίου δεν τους προστατεύουν (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez,

McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Τα παραπάνω αιτιολογούν την άποψη των Tanzi και Davoodi (2000), οι οποίοι θεωρούν ότι η ύπαρξη εκτεταμένης διαφθοράς σε ένα κράτος συνδέεται στενά με ένα ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο φοροδιαφυγής σε αυτό.

Παράλληλα, σύμφωνα με τους Fjeldstad (2004) και Edling και Nguyen-Thanh (2006), η σχέση των φορολογούμενων πολιτών με το κράτος και η εμπιστοσύνη τους σε αυτό επηρεάζονται και από τις αντιλήψεις των τελευταίων περί ύπαρξης διαδικαστικής δικαιοσύνης σε φορολογικά θέματα. Συγκεκριμένα, όταν οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται ότι υπάρχει διαδικαστική δικαιοσύνη σε θέματα φορολογίας, ώστε η νομιμότητα να θεωρείται εγγυημένη και να μην υπονομεύεται από πρακτικές διαφθοράς, η εμπιστοσύνη τους στο κράτος αυξάνεται και εμφανίζονται να συμμορφώνονται σε μεγαλύτερο βαθμό με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας (Fjeldstad, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Αντίθετα, όπως ισχυρίζεται ο Busse (2003), όταν η νομιμότητα του κράτους τίθεται υπό αμφισβήτηση, οι φορολογούμενοι πολίτες χάνουν την εμπιστοσύνη τους στο τελευταίο και σε μια τέτοια περίπτωση η αποτελεσματικότητα της φορολογικής διοίκησης είναι η πρώτη που υποφέρει.

Ο εν λόγω ισχυρισμός του Busse (2003) αιτιολογείται από το γεγονός ότι κατά κανόνα, οι φορολογούμενοι είναι πιο πιθανό να προβάλουν αντίσταση στη φορολογία όταν δεν εμπιστεύονται τις ενέργειες των φορολογικών οργάνων, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση, θεωρούν ότι οι τελευταίες δε χαρακτηρίζονται από νομιμότητα και ως εκ τούτου αισθάνονται ιδιαίτερα εκτεθειμένοι στην αυθαιρεσία του κρατικού μηχανισμού (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Βέβαια, παρά το γεγονός ότι ενδέχεται να υπάρχουν εξαιρέσεις εντός ορισμένων πολιτισμικών πλαισίων, μπορεί να ειπωθεί γενικότερα ότι η αντίληψη των φορολογουμένων περί δίκαιης μεταχείρισής τους ενισχύεται σε πολύ σημαντικό βαθμό όταν οι ενέργειες του κράτους βασίζονται στο γραπτό δίκαιο και όχι σε διαπραγματεύσεις και διαπροσωπικές σχέσεις ή στο λόγο μεμονωμένων δημόσιων υπαλλήλων και σε ανεπίσημους κανόνες που έχουν μικρή σημασία (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Επιπρόσθετα, σε περίπτωση που οι φορολογούμενοι έχουν την εντύπωση ότι έχουν παραδοθεί στον αδυσώπητο μηχανισμό του κράτους, του οποίου η δημοσιονομική πολιτική δεν υποστηρίζει την άποψη της δικαιοσύνης ή της αποδοτικότητας, έχουν μεγαλύτερο κίνητρο να προβούν σε φοροδιαφυγή σε σχέση με

την περίπτωση ενός δίκαιου και αποδοτικού κράτους, με το οποίο θα μπορούσαν να ταυτιστούν (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996), ώστε να είναι πολύ πιθανή η συμμόρφωσή τους με τη φορολογική νομοθεσία, με τους άλλους παράγοντες να παραμένουν σταθεροί (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009). Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι στην έρευνα που πραγματοποίησε ο Bergman (2002) στην Αργεντινή και τη Χιλή διαπίστωσε ότι η δέσμευση και η προθυμία των φορολογούμενων πολιτών να συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία εμφανίζονται να σχετίζονται τόσο με την εμπιστοσύνη των τελευταίων στη θέληση και στην ικανότητα του κράτους να ικανοποιεί τις συλλογικές τους ανάγκες, όσο και με την ίδια την ικανοποίησή τους από το επίπεδο των δημόσιων υπηρεσιών που λαμβάνουν από το κράτος.

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με το «Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής» (2011), μεταξύ των κυριότερων αιτίων της συνεχούς αύξησης της φοροδιαφυγής συγκαταλέγεται και η ύπαρξη περιορισμένης εμπιστοσύνης μεταξύ του κράτους και των πολιτών. Αναλυτικότερα, αναφορικά με την έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στο ελληνικό κράτος από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών του, αυτή είναι χρόνια και παγιωμένη και οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι τελευταίοι αισθάνονται ότι η κατανομή των φορολογικών βαρών είναι άδικη, θεωρούν ότι πραγματοποιείται μη συνετή αξιοποίηση και σπατάλη του δημόσιου χρήματος από το κράτος και αντιλαμβάνονται την ύπαρξη εκτεταμένης και διαρκώς αυξανόμενης διαφθοράς σε αυτό.

Μάλιστα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, το 24% των ερωτηθέντων πολιτών συμφώνησαν ότι σε ένα κράτος που παρουσιάζει μεγάλο βαθμό διαφθοράς, όπως το ελληνικό κράτος, η φοροδιαφυγή ίσως είναι προτιμότερη, αποτελώντας μια λογική αντίδραση από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Κατά συνέπεια, όταν η εμπιστοσύνη των πολιτών κλονίζεται, το φορολογικό σύστημα δε μπορεί να αναμένεται να καθίσταται αποτελεσματικό στην περιστολή του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011) και σε μια τέτοια περίπτωση, το κράτος επιβάλλεται να

προβεί στα απαραίτητα βήματα, ώστε να αποκαταστήσει με κάθε δυνατό τρόπο τη σχέση εμπιστοσύνης και συνεργασίας με τους πολίτες του (Γκουμπανιτσάς, 2004), προκειμένου να καταπολεμήσει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής.

Όσον αφορά στην εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στην κυβέρνηση, αυτή αναγνωρίστηκε από τους Jackson και Milliron (1986) ως ένας ακόμη καθοριστικής σημασίας προσδιοριστικός παράγοντας του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Πράγματι, οι Slemrod (2003) και Torgler (2003d) απέδειξαν ότι η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση συσχετίζεται αρκετά στενά με τη βασισμένη σε έρευνα στάση των φορολογουμένων απέναντι στη φοροδιαφυγή, τόσο μεταξύ των διαφόρων χωρών, όσο και μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών στο εσωτερικό των χωρών. Επιπλέον, ο Fjeldstad (2004) στην έρευνά του στη Νότια Αφρική διαπίστωσε ότι η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση, καθώς και η αντιληπτή διαδικαστική δικαιοσύνη εμφανίζονται να επηρεάζουν τη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία. Μάλιστα, ο Levi (1998) ισχυρίστηκε ότι αν οι φορολογούμενοι πολίτες πιστεύουν ότι η κυβέρνηση ενεργεί προς το συμφέρον τους και ανταποδίδει την εμπιστοσύνη που της δείχνουν, ενώ συγχρόνως οι διαδικασίες είναι δίκαιες, είναι περισσότερο πιθανό να αυξηθεί η προθυμία των τελευταίων να συνεργαστούν και να καταβάλουν τους φόρους που τους αναλογούν.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), οι οποίοι επισημαίνουν ότι αν η κυβέρνηση ενεργεί με αξιόπιστο τρόπο, οι φορολογούμενοι ενδέχεται να είναι περισσότερο πρόθυμοι να συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία. Σε μια τέτοια περίπτωση, σύμφωνα με τους Feld και Frey (2002b) και Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), η σχέση μεταξύ των φορολογουμένων και της κυβέρνησης γίνεται αντιληπτή ως ένα «ψυχολογικό συμβόλαιο», το οποίο περιλαμβάνει ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς και αφοσίωση και μπορεί να διατηρηθεί με θετικές δράσεις, οι οποίες βασίζονται στην εμπιστοσύνη. Άλλωστε, η ύπαρξη μεγαλύτερης εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση ενισχύει το κίνητρο των φορολογουμένων να δεσμευτούν, ώστε να υπακούουν και να συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία (Feld και Frey, 2002b). Όμοιες είναι και οι διαπιστώσεις προγενέστερων ερευνών, όπως εκείνες του Vogel (1974) στη Σουηδία και των Song και Yarbrough (1978) στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι οποίες αποδεικνύουν ότι όταν οι φορολογούμενοι έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην

κυβέρνηση, είναι λιγότερο πιθανό να προβούν σε φοροδιαφυγή. Παράλληλα, την ύπαρξη αρνητικής σχέσης μεταξύ της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της φοροδιαφυγής υποστήριξαν και πιο πρόσφατες έρευνες, όπως η έρευνα που πραγματοποίησαν οι Wearing και Headey (1997) στην Αυστραλία και η έρευνα που διεξήγαγε ο Slemrod (2003) στη Γερμανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Επιπρόσθετα, άξια αναφοράς είναι και η έρευνα του Richardson (2008), ο οποίος, βασισμένος σε δεδομένα προερχόμενα από 47 χώρες, παρατήρησε ότι όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στην κυβέρνηση μιας χώρας, τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φοροδιαφυγής στην τελευταία, ενώ μια αύξηση στο επίπεδο της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στην κυβέρνηση είναι πολύ πιθανό να επιφέρει μείωση στη φοροδιαφυγή. Με λίγα λόγια, ο Richardson (2008) συμπέρανε την ύπαρξη στατιστικά σημαντικής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις κυβερνήσεις των εξεταζόμενων χωρών και της φοροδιαφυγής και ως εκ τούτου πρότεινε στις τελευταίες να βελτιώσουν τη φήμη τους και να ενισχύσουν την αξιοπιστία τους, προκειμένου να κερδίσουν ή να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών τους. Ωστόσο, θα αποτελούσε παράλειψη να μη σημειωθεί ότι οι Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010) στην έρευνά τους στη Νιγηρία διαπίστωσαν την ύπαρξη στατιστικά σημαντικής θετικής συσχέτισης μεταξύ της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στην κυβέρνηση και της φοροδιαφυγής, καθώς στην εν λόγω χώρα η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση εμφανίστηκε να επιδρά θετικά στη φοροδιαφυγή.

Πέρα από τη σχέση των φορολογουμένων με την κυβέρνηση και την εμπιστοσύνη τους στην τελευταία, εξαιρετικά σπουδαίο ρόλο στη φορολογική ηθική και συμμόρφωση των πολιτών μιας χώρας και ως εκ τούτου στην έκταση που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή εμφανίζεται να διαδραματίζει και η σχέση των φορολογουμένων με άλλα κρατικά θεσμικά όργανα, όπως το εθνικό κοινοβούλιο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και η φορολογική διοίκηση (Smith, 1992, Feld και Frey, 2002a, b, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009) και πιο συγκεκριμένα η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι

πολίτες σε αυτά (Feld και Frey, 2002a, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Torgler και Schneider, 2009).

Ειδικότερα, σύμφωνα με τους Edling και Nguyen-Thanh (2006), το εθνικό κοινοβούλιο αποτελεί ένα θεσμικό όργανο του κράτους, το οποίο καθορίζει πολλές από τις νομικές υποχρεώσεις των φορολογουμένων και λαμβάνει αποφάσεις για τον τρόπο με τον οποίο αξιολογείται ένα σημαντικό μέρος των φορολογικών εσόδων. Κατά συνέπεια, η έλλειψη εμπιστοσύνης στο εν λόγω θεσμικό όργανο από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών είναι πολύ πιθανό να επιφέρει μείωση της συμμόρφωσης των τελευταίων με τη φορολογική νομοθεσία (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Στο σημείο αυτό, άξια αναφοράς είναι και η σημασία της αξιοπιστίας των ίδιων των πολιτικών για τη διατήρηση της φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών, όπως αυτή υπογραμμίζεται από τους Hammar, Jagers και Nordblom (2009).

Βέβαια, όπως αναφέρουν οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), και η αντίληψη των φορολογούμενων πολιτών για τη φορολογική διοίκηση ενδέχεται να έχει εξίσου καθοριστικές επιδράσεις στη φορολογική τους ηθική και συμμόρφωση, των οποίων η κατεύθυνση εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο η φορολογική διοίκηση μεταχειρίζεται τους φορολογούμενους. Αναλυτικότερα, ο Smith (1992) υποστήριξε ότι «οι κύκλοι του ανταγωνισμού μεταξύ της φορολογικής διοίκησης και των φορολογούμενων πολιτών ενδέχεται να αρχίσουν να σπάνε με μια θετική παραχώρηση από τη πλευρά της φορολογικής διοίκησης», ενώ ταυτόχρονα τόνισε ότι η δίκαιη, αξιοπρεπής και με σεβασμό μεταχείριση των φορολογούμενων από τη φορολογική διοίκηση παρακινεί τους τελευταίους να δείξουν σεβασμό στο φορολογικό σύστημα και κατ' επέκταση οδηγεί στη μεταξύ τους συνεργασία. Από την πλευρά τους, οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) υπογραμμίζουν ότι η συνολική διαδικασία συμμόρφωσης απαιτεί τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ της φορολογικής διοίκησης και των φορολογούμενων πολιτών, ώστε η πρώτη να είναι σε θέση να ενισχύσει την εμπιστοσύνη των τελευταίων, και κατ' επέκταση το κίνητρο και τη δέσμευσή τους για συνεισφορά.

Επιπλέον, στην έρευνά τους, οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004, 2009) διαπίστωσαν ότι οι διαφορές στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών μεταξύ της Μποτσουάνας και της Νότιας Αφρικής οφείλονται στις αντιλήψεις των τελευταίων για τη φορολογική διοίκηση της χώρας τους, καθώς και στη στάση τους

απέναντι στην κυβέρνηση της χώρας τους. Παράλληλα, είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι αν σε ένα κράτος η κυβέρνηση και η φορολογική διοίκηση διαθέτουν ιδιαίτερα σημαντική διακριτική ευχέρεια κατά την κατανομή των πόρων, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται και ένας συνδυασμός παρεμβατισμού και γραφειοκρατίας, τα κρούσματα της διαφθοράς δεν αυξάνονται απλώς, αλλά πολλαπλασιάζονται και ως εκ τούτου μειώνεται η εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στα εν λόγω θεσμικά όργανα (Torgler και Schneider, 2009).

Μάλιστα, όταν οι θεσμοί δεν είναι αξιόπιστοι και δε λειτουργούν προς όφελος του πολίτη, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, παράγοντες, όπως η πολιτική ελίτ, το προσωπικό που επανδρώνει τη φορολογική διοίκηση και οι νομοθέτες, αποκτούν μια τέτοια διακριτική ευχέρεια, η οποία δε συνάδει με τις αρχές της νομιμότητας και της ασφάλειας του δικαίου (Torgler και Schneider, 2009). Κατά συνέπεια, στις περιπτώσεις χωρών, όπου επικρατεί συστημική και εκτεταμένη διαφθορά και ο κρατικός προϋπολογισμός στερείται της απαιτούμενης διαφάνειας, δε μπορεί να υποτεθεί ότι η υποχρέωση για καταβολή φόρων συνιστά αποδεκτό κοινωνικό κανόνα (Torgler και Schneider, 2009), ενώ συγχρόνως η φοροδιαφυγή αποτελεί τη «μοναδική επιλογή εξόδου» που διαθέτουν οι φορολογούμενοι και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα «σύνθημα» μέσω του οποίου οι τελευταίοι έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη διαφωνία τους (Lewis, 1982, Torgler και Schneider, 2009).

Επιπρόσθετα, στην έρευνά τους, οι Feld και Frey (2002a) υποστηρίζουν ότι η φορολογική ηθική και η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών ενισχύονται όταν οι φορολογικοί υπάλληλοι μεταχειρίζονται τους φορολογούμενους με σεβασμό, ενώ μειώνονται όταν η φορολογική διοίκηση θεωρεί ότι οι φορολογούμενοι είναι αναγκασμένοι να καταβάλουν τους φόρους που τους αναλογούν. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνουν οι ίδιοι, όταν οι φορολογούμενοι πολίτες αισθάνονται ότι υπόκεινται σε έλεγχο με αρνητικό τρόπο, καθώς θεωρούνται ύποπτοι για φορολογική εξαπάτηση, το εγγενές κίνητρό τους να ενεργήσουν ως έντιμοι φορολογούμενοι παραγκωνίζεται και ως εκ τούτου η φορολογική τους ηθική και η φορολογική τους συμμόρφωση μειώνονται. Αντίθετα, αν οι φορολογικοί υπάλληλοι κάνουν μια προσπάθεια να ανακαλύψουν την αιτία του σφάλματος, ερχόμενοι σε επαφή με τους φορολογούμενους με ανεπίσημο τρόπο, οι φορολογούμενοι εκτιμούν την ευγενική και γεμάτη σεβασμό και αξιοπρέπεια μεταχείρισή τους από τη φορολογική διοίκηση, με αποτέλεσμα την

αύξηση της φορολογικής τους ηθικής και συμμόρφωσης και κατ' επέκταση τη μείωση της φοροδιαφυγής (Feld και Frey, 2002a). Μάλιστα, οι τελευταίοι διαιρούν τη γεμάτη σεβασμό μεταχείριση των φορολογουμένων πολιτών από τη φορολογική διοίκηση σε δύο συνιστώσες, και πιο συγκεκριμένα στη διαφανή και σαφή διαδικασία και στο σεβασμό του χαρακτήρα των φορολογουμένων.

Ομοίως με την κυβέρνηση, η σχέση των φορολογουμένων με τη φορολογική διοίκηση ή τις φορολογικές αρχές μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ως ένα «ψυχολογικό συμβόλαιο», το οποίο δύναται να διατηρηθεί με θετικές και από τις δύο πλευρές δράσεις, οι οποίες βασίζονται στο σεβασμό και στην εμπιστοσύνη (Feld και Frey, 2002b). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους ίδιους, «οι φορολογικές αρχές απαιτείται να αναγνωρίζουν και να υποστηρίζουν το εν λόγω συμβόλαιο με τους φορολογουμένους, ενεργώντας με σεβασμό απέναντί τους, αλλά και εμποδίζοντας τους φορολογουμένους να εκμεταλλευτούν τη διαδικασία αυτή». Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Feld και Frey (2002b) στην έρευνά τους, χρησιμοποιώντας δεδομένα για τη συμπεριφορά 26 επαρχιακών φορολογικών αρχών στην Ελβετία, διαπίστωσαν ότι οι φορολογικές αρχές των επαρχιών με πιο άμεσα δικαιώματα συμμετοχής μεταχειρίζονται τους φορολογουμένους με μεγαλύτερο σεβασμό και λιγότερη καχυποψία, σε περίπτωση που οι τελευταίοι δηλώνουν πολύ χαμηλά εισοδήματα, σε σχέση με τις φορολογικές αρχές σε επαρχίες, όπου η δημοκρατία θεωρείται λιγότερο άμεση, ενώ η μη υποβολή φορολογικής δήλωσης επιφέρει βαρύτερο πρόστιμο στην πρώτη περίπτωση φορολογικών αρχών.

Παράλληλα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι οι τελευταίοι υπογράμμισαν τη σημασία της αντίληψης των φορολογουμένων πολιτών για τη μεταχείρισή τους από τις φορολογικές αρχές και σε μια μεταγενέστερη έρευνά τους, αναφερόμενοι ξανά σε ένα «ψυχολογικό συμβόλαιο», καθώς και σε μια σχέση αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης, η οποία ωθεί τους φορολογουμένους να συμπεριφέρονται πιστά και να καταβάλουν με εντιμότητα τους φόρους τους (Feld και Frey, 2007). Άλλωστε, ειδικά όσον αφορά στην εμπιστοσύνη των φορολογουμένων πολιτών στις φορολογικές αρχές, αρκετές έρευνες, οι οποίες βασίστηκαν τόσο σε εθνικά, όσο και σε διεθνή δεδομένα, όπως εκείνες των Torgler (2003d), Murphy (2004) και Torgler και Schneider (2005), απέδειξαν ότι η τελευταία συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση. Ενδεικτικά σημειώνεται η έρευνα της Murphy (2004), η

οποία ανέλυσε δεδομένα από 2.292 Αυστραλούς φοροφυγάδες και συμπέρανε ότι ο χαμηλός βαθμός εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές είχε ως αποτέλεσμα τον υψηλό βαθμό αντίστασής τους στη φορολογία, τονίζοντας ταυτόχρονα τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει στην ενίσχυση της συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία η εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές, στον οποίο έδωσε έμφαση και ο Lavoie (2008) σε μια πρόσφατη ανασκόπηση μελετών περί φορολογικής συμμόρφωσης.

Σε αυτό το σημείο, θα αποτελούσε παράλειψη να μη γίνει αναφορά στο «υπόδειγμα ολισθηρής κλίσης» (“slippery slope framework”), το οποίο παρουσιάζεται από τους Kirchler (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), καθώς και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) και, όπως σημειώνουν οι Kirchler και Wahl (2010) και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), διαφοροποιεί την εθελοντική συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία από την αναγκαστική και επιβεβλημένη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων. Όπως επισημαίνουν οι Kirchler και Wahl (2010), στο υπόδειγμα αυτό, η εθελοντική και η επιβεβλημένη συμμόρφωση των φορολογουμένων, καθώς και η φοροαποφυγή και η φοροδιαφυγή περιγράφονται ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές και της δύναμης των φορολογικών αρχών να παρακολουθούν και να ελέγχουν τους φορολογουμένους. Μάλιστα, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα, οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) ορίζουν την εμπιστοσύνη στις φορολογικές αρχές ως «μια γενική άποψη των μεμονωμένων ατόμων και των κοινωνικών ομάδων ότι οι φορολογικές αρχές είναι καλοπροαίρετες και εργάζονται ευεργετικά για το κοινό καλό», καθώς και τη δύναμη των φορολογικών αρχών ως «την αντίληψη των φορολογουμένων για την ικανότητα των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν και να τιμωρήσουν φορολογικά εγκλήματα».

Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) στην έρευνά τους, σύμφωνα με το εν λόγω υπόδειγμα, οι φορολογικές αρχές δύνανται να επιτύχουν την ενίσχυση της φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών, τόσο κερδίζοντας την εμπιστοσύνη των τελευταίων, όσο και επιδεικνύοντας τη δύναμή τους να παρακολουθούν και να ελέγχουν τους φορολογουμένους, αλλά και να επιβάλουν πρόστιμα στους φοροφυγάδες. Βέβαια, σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι μία ακόμη παραδοχή του υποδείγματος αυτού, η οποία αφορά στη δυναμική επίδραση της

εξουσίας των φορολογικών αρχών στην εμπιστοσύνη των φορολογουμένων σε αυτές, την οποία, ωστόσο, αμέλησαν στην έρευνά τους οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010). Ειδικότερα, όπως υπογραμμίζει ο Lavoie (2008), όταν η δύναμη των φορολογικών αρχών γίνεται αντιληπτή από τους φορολογουμένους ως δίκαιη, δε θεωρείται απαραίτητα αρνητική. Αντίθετα, εμφανίζεται να έχει θετικές επιδράσεις στην εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι πολίτες στις φορολογικές αρχές και ως εκ τούτου ενισχύει τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων (Lavoie, 2008).

Αναλυτικότερα, βάσει των παραδοχών του εν λόγω υποδείγματος, όταν οι φορολογικές αρχές είναι αξιόπιστες, η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών θεωρείται αυξημένη, καθώς σε περιπτώσεις ύπαρξης υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών στις φορολογικές αρχές, οι τελευταίοι αισθάνονται την ανάγκη ή την υποχρέωση, παρακινούμενοι από ηθικά κίνητρα, να συνεισφέρουν στην κοινωνία και να καταβάλουν τους φόρους τους αυθόρμητα, απέχοντας από εκτενείς διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι οποίες αποσκοπούν στη βελτιστοποίηση του ατομικού τους κέρδους (Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Κατά συνέπεια, όπως ισχυρίζονται οι Forest (2000) και James και Alley (2002), η βασιζόμενη στην εμπιστοσύνη φορολογική συμμόρφωση υποδηλώνει ένα πιο εθελοντικό χαρακτήρα και οι φορολογούμενοι εκπληρώνουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις, καθώς έχουν δεσμευτεί απέναντι στο νόμο. Με λίγα λόγια, όταν η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές είναι υψηλή, οι τελευταίοι καταβάλλουν τους φόρους τους οικειοθελώς (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010).

Αντίθετα, σύμφωνα με τους τελευταίους, όταν η εμπιστοσύνη τους στις φορολογικές αρχές είναι χαμηλή, οι φορολογούμενοι πολίτες εμφανίζονται να μην έχουν κίνητρο να συνεισφέρουν στην κοινωνία. Ωστόσο, σε περίπτωση που η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές είναι χαμηλή, αλλά η δύναμη των φορολογικών αρχών να διενεργούν αποτελεσματικούς ελέγχους και να επιβάλουν κυρώσεις στους παραβάτες είναι μεγάλη, η παρατηρούμενη συμμόρφωση από την πλευρά των φορολογουμένων είναι επιβεβλημένη, οπότε οι τελευταίοι αποθαρρύνονται να προβούν σε φοροδιαφυγή, χωρίς, εντούτοις, να αποκλείεται το ενδεχόμενο να επιχειρήσουν να μειώσουν τη φορολογική τους υποχρέωση με νόμιμες ενέργειες, και συγκεκριμένα μέσω φοροαποφυγής (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και

Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010). Επιπλέον, αν το επίπεδο τόσο της εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές, όσο και της δύναμης των φορολογικών αρχών είναι εξαιρετικά χαμηλό, η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών αναμένεται να είναι ιδιαίτερα μειωμένη, με αποτέλεσμα οι φορολογούμενοι να ενεργούν εγωιστικά και με γνώμονα το ατομικό τους συμφέρον και να επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του κέρδους τους, παραβιάζοντας τη φορολογική νομοθεσία, και ειδικότερα καταφεύγοντας στη φοροδιαφυγή (Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τα πειραματικά αποτελέσματα της έρευνας των Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), τόσο η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές, όσο και η δύναμη των φορολογικών αρχών επιδρούν θετικά στη φορολογική συμμόρφωση, και συγκεκριμένα η πρώτη αυξάνει και η δεύτερη μειώνει την εθελοντική συμμόρφωση των φορολογουμένων, ενώ η πρώτη μειώνει και η δεύτερη αυξάνει την επιβεβλημένη συμμόρφωση των φορολογουμένων. Μάλιστα, μέσω και των δύο πειραμάτων που πραγματοποίησαν οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), αποδεικνύεται ότι η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές εμφανίζεται να έχει θετικές επιδράσεις στην εθελοντική συμμόρφωση των τελευταίων, ενώ η υψηλότερη επιβεβλημένη φορολογική συμμόρφωση επιτυγχάνεται από ένα συνδυασμό μεγάλης δύναμης των φορολογικών αρχών και χαμηλής εμπιστοσύνης των φορολογουμένων σε αυτές.

Ειδικότερα, στο πρώτο τους πείραμα, οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) παρατήρησαν ότι ένας συνδυασμός υψηλής εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές και μεγάλης δύναμης των φορολογικών αρχών απέδωσε την υψηλότερη εθελοντική φορολογική συμμόρφωση, ενώ σε περίπτωση χαμηλής εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές, η εθελοντική συμμόρφωση των τελευταίων ήταν εξαιρετικά μειωμένη, ανεξάρτητα από τη δύναμη των φορολογικών αρχών. Παράλληλα, στο δεύτερο πείραμά τους, οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) διαπίστωσαν ότι η υψηλή εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές οδήγησε στην υψηλότερη εθελοντική φορολογική συμμόρφωση, ανεξάρτητα από τη δύναμη των φορολογικών αρχών, ενώ ένας συνδυασμός χαμηλής εμπιστοσύνης των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές και μεγάλης δύναμης των φορολογικών αρχών εμφάνισε τη χαμηλότερη εθελοντική συμμόρφωση των τελευταίων.

Τα εν λόγω αποτελέσματα της έρευνας των Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) υποδηλώνουν ότι οι κυβερνήσεις, και ειδικότερα οι φορολογικές αρχές, απαιτείται να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις φιλικές προς τους φορολογούμενους πολίτες διαδικασίες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την εμπιστοσύνη τους, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση, ως αντάλλαγμα, οι τελευταίοι, έχοντας πλέον εμπιστοσύνη σε αυτές, συμμορφώνονται εθελοντικά και απέχουν από τη φοροδιαφυγή ακόμη και όταν η αποκάλυψή της είναι απίθανη, ενώ σε περίπτωση δυσπιστίας απέναντί τους, ενδέχεται να καταφύγουν στην παράνομη αυτή πράξη. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τους Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), η ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών στις φορολογικές αρχές δύναται να μεγιστοποιήσει τη φορολογική τους συμμόρφωση και κατ' επέκταση τα δημόσια έσοδα.

Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στην έρευνά τους, οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008) διαπίστωσαν ότι πολύ σημαντική θετική επίδραση στη φορολογική ηθική και συμμόρφωση των πολιτών εμφανίζεται να έχει και η εμπιστοσύνη των τελευταίων στους δημόσιους υπαλλήλους. Συγκεκριμένα, η εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στους δημόσιους υπαλλήλους ενδέχεται να αυξήσει τη θετική στάση τους απέναντι στο φορολογικό σύστημα και τη δέσμευσή τους για πληρωμή φόρων, οι οποίες με τη σειρά τους επιδρούν θετικά στη φορολογική τους συμμόρφωση (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008). Με άλλα λόγια, αν οι φορολογούμενοι εμπιστεύονται τους δημόσιους υπαλλήλους, δείχνουν περισσότερο πρόθυμοι να είναι συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις και να καταβάλουν τους φόρους που τους αναλογούν (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008).

Εκτός από την εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών στους δημόσιους υπαλλήλους, στη φορολογική διοίκηση και γενικότερα στο κράτος, οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), κατόπιν επεξεργασίας των δεδομένων από μια δημοσκόπηση για τη διαπίστωση της επικρατούσας γνώμης των φορολογουμένων, απέδειξαν ότι και η εμπιστοσύνη των τελευταίων στους άλλους φορολογουμένους έχει μια πολύ σημαντική θετική επίδραση στη φορολογική τους ηθική και συμμόρφωση. Σύμφωνα με τους ίδιους, η έρευνα της γνώμης των φορολογουμένων δύναται να μετρήσει την εμπιστοσύνη τους κατά γενικό τρόπο, ζητώντας από τους ερωτηθέντες να απαντήσουν αν εμπιστεύονται τους συμπολίτες τους. Μάλιστα, ο Slemrod (1998)

υπογραμμίζει τη σημασία της ύπαρξης εμπιστοσύνης μεταξύ των φορολογουμένων ισχυριζόμενος ότι «στις κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης, οι πολίτες δαπανούν πολύ λιγότερα χρήματα, προκειμένου να προστατευτούν από τον κίνδυνο εκμετάλλευσης στις οικονομικές τους συναλλαγές».

Επιπλέον, οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008) σημειώνουν ότι οι πολίτες που εμπιστεύονται ο ένας τον άλλο διατηρούν μια πιο στενή συνεργασία και αλληλεπιδρούν περισσότερο μεταξύ τους, γεγονός που δύναται να συμβάλει στην παραγωγή μιας πιο θετικής στάσης απέναντι στη συνεισφορά για το κοινό καλό και στην καταβολή φόρων. Με τη σειρά του, ο Lavoie (2008) τονίζει ότι παράλληλα με την εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές, ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων διαδραματίζει και η εμπιστοσύνη στη βούληση και στην προθυμία των άλλων φορολογουμένων να συνεργαστούν. Από την πλευρά τους, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) υποστηρίζουν ότι η σχέση μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών δύναται να θεωρηθεί ως ένας από τους σημαντικούς πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν τη φορολογική τους συμμόρφωση, δεδομένου ότι οι φορολογούμενοι πολίτες συχνά αντιγράφουν τη συμπεριφορά των συμπολιτών τους ή συμπεριφέρονται με τον αναμενόμενο από τους άλλους φορολογουμένους τρόπο.

Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι ίδιοι, όσον αφορά στην αμοιβαία εφαρμογή των κανόνων από τους φορολογουμένους, καθώς και στη συμμόρφωσή τους με τη φορολογική νομοθεσία, οι προσδοκίες καθορίζονται αποφασιστικά από την εμπιστοσύνη μεταξύ των φορολογουμένων. Κατά συνέπεια, αν οι φορολογούμενοι πολίτες πιστεύουν ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί κοινό και συνηθισμένο φαινόμενο, καθώς οι άλλοι φορολογούμενοι προβαίνουν στην παράνομη αυτή πράξη με την πρώτη ευκαιρία, η φορολογική τους συμμόρφωση μειώνεται (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Επιπρόσθετα, στην έρευνά τους, οι Hammar, Jagers και Nordblom (2009), πέρα από τη σημασία της εμπιστοσύνης των φορολογούμενων πολιτών στους πολιτικούς, επικεντρώθηκαν και στη σημασία της εμπιστοσύνης που δείχνουν οι φορολογούμενοι στους ίδιους τους συμπολίτες τους, καθώς εκείνοι που δεν εμπιστεύονται τους άλλους φορολογουμένους είναι πολύ πιθανό να θεωρούν ότι οι τελευταίοι φοροδιαφεύγουν.

4.6.10. ΤΡΟΠΟΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

Εξαιρετικά κρίσιμες επιδράσεις στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών μιας χώρας και ως εκ τούτου στην έκταση που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή εμφανίζεται να έχει ο τρόπος διακυβέρνησης (Αγαπητός, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006) ή διαφορετικά η ποιότητα διακυβέρνησης (Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009) της τελευταίας και ιδιαίτερα ο ρόλος της κυβέρνησης (Hasseldine και Li, 1999, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Richardson, 2008), οι αποφάσεις της και οι αλλαγές στις πολιτικές της (Hasseldine και Hite, 2003, Palil και Mustapha, 2011a), καθώς και ο τρόπος που η κυβέρνηση αντιμετωπίζει το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, αλλά και τους ίδιους τους φοροφυγάδες (Roth, Scholz και Witte, 1989, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Torgler και Schneider, 2009, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Μάλιστα, αξίζει να τονιστεί ότι οι γενικότερες αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών για την κυβέρνηση της χώρας τους παρατηρούνται να επηρεάζουν και το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των τελευταίων (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), η οποία, όπως αναλύεται σε επόμενο τμήμα, επιδρά με τη σειρά της στη φορολογική τους συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή (Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009). Με άλλα λόγια, όπως εύστοχα υπογραμμίζουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004), τα αποτελέσματα της φορολογικής ηθικής των πολιτών απορρέουν από τις αντιλήψεις των τελευταίων για την κυβέρνηση.

Ειδικότερα, όπως επισημαίνει ο Αγαπητός (2004β), μεταξύ των κυριότερων αιτίων εμφάνισης και συνεχούς όξυνσης του φαινομένου της φοροδιαφυγής περιλαμβάνεται και ο μη δημοκρατικός τρόπος διακυβέρνησης μιας χώρας. Αντίθετα, στις περιπτώσεις των χωρών, όπου τα στοιχεία του άμεσου δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ιδιαίτερα έντονα, οι πολίτες έχουν περισσότερα δικαιώματα συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία και στις αποφάσεις, όπως για παράδειγμα με τη μορφή

δημοψηφίσματος, με αποτέλεσμα η φορολογική τους ηθική και η φορολογική τους συμμόρφωση να αυξάνονται (Torgler, 2003b, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Με άλλα λόγια, όσο πιο άμεση είναι η δημοκρατία σε μια χώρα, ώστε οι πολίτες να έχουν περισσότερα δικαιώματα συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία και στις αποφάσεις, τόσο μικρότερη είναι η έκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής στη χώρα αυτή (Torgler, 2003b, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Εξάλλου, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, ο βαθμός συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία εμφανίζεται να έχει τόσο άμεσες επιδράσεις στη φορολογική ηθική και συμμόρφωση των τελευταίων, όσο και έμμεσες επιδράσεις στην καλή διακυβέρνηση.

Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός ότι τα εν λόγω περισσότερα δικαιώματα συμμετοχής προφανώς βελτιώνουν την ικανότητα των φορολογούμενων πολιτών να ελέγχουν την κυβέρνηση και ως εκ τούτου αυξάνεται η αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης και μειώνεται η διαφθορά (Torgler, 2003b, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Άλλωστε, η ποιότητα της διακυβέρνησης έχει ορατές επιπτώσεις στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών, όπως αποδεικνύουν τα αποτελέσματα της έρευνας των Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009), τα οποία συλλαμβάνουν το ρόλο των θεσμών, και κυρίως των αντιλήψεων των φορολογούμενων πολιτών για την κυβέρνηση της χώρας τους, προκειμένου να εξηγήσουν τους λόγους που οι τελευταίοι πληρώνουν φόρους. Μάλιστα, σύμφωνα με τους Edling και Nguyen-Thanh (2006), η προθυμία των φορολογουμένων να καταβάλουν οικειοθελώς τους φόρους τους αυξάνεται ανάλογα με το βαθμό του εκδημοκρατισμού και της χρηστής διακυβέρνησης μιας χώρας. Κατά συνέπεια, τα παραδοσιακά μέσα επίτευξης υψηλότερης φορολογικής συμμόρφωσης αποδίδουν καλύτερα αν συνοδεύονται από βελτιώσεις στη διακυβέρνηση (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009).

Συγκεκριμένα, οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004), Torgler, Schaffner και Macintyre (2007), Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009) και Torgler και Schneider (2009) διερεύνησαν τις επιδράσεις της ποιότητας της διακυβέρνησης και των θεσμών στη φορολογική ηθική των πολιτών, η οποία, όπως απέδειξαν οι ίδιοι, εμφανίζεται να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα ενίσχυσης της φορολογικής τους συμμόρφωσης, υποστηρίζοντας την ύπαρξη μιας τεράστιας ποικιλίας πολιτικών, πέρα από τον εξαναγκασμό, των οποίων η εφαρμογή

από την κυβέρνηση δύναται να συμβάλει στην αύξηση της συμμόρφωσης των φορολογούμενων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία. Μάλιστα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι οι τελευταίοι στις έρευνές τους χρησιμοποίησαν ως μεταβλητές έξι δείκτες διακυβέρνησης, οι οποίοι αναπτύχθηκαν από τους Kaufmann, Kraay και Mastruzzi (2003), από τους οποίους και κατηγοριοποιήθηκαν σε τρεις ομάδες.

Αναλυτικότερα, οι δύο πρώτοι δείκτες των Kaufmann, Kraay και Mastruzzi (2003) μετρούν τη διαδικασία με την οποία επιλέγονται, παρακολουθούνται και αντικαθίστανται οι κυβερνήσεις και είναι «η φωνή και η λογοδοσία» (“voice and accountability”) και «η πολιτική σταθερότητα και η απουσία βίας» (“political stability and absence of violence”). Οι δύο επόμενοι δείκτες τους μετρούν την ικανότητα της κυβέρνησης να διατυπώσει, να χαράξει και να εφαρμόσει ορθές πολιτικές και αφορούν στην «αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης» (“government effectiveness”) και στην «ποιότητα των ρυθμιστικών παρεμβάσεων» (“regulatory quality”). Σύμφωνα με τους Kaufmann, Kraay και Mastruzzi (2003), οι δύο τελευταίοι δείκτες μετρούν το σεβασμό και την εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πολίτες και το κράτος στους θεσμούς που διέπουν τις οικονομικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και πρόκειται για το «κράτος δικαίου» (“rule of law”) και τον «έλεγχο της διαφθοράς» (“control of corruption”).

Ειδικότερα, ο δείκτης «φωνή και λογοδοσία» μετρά την πολιτική διαδικασία, τα πολιτικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες, και ειδικότερα το βαθμό συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία, καθώς και την ελευθερία έκφρασης των τελευταίων, ενώ ο δείκτης «πολιτική σταθερότητα και απουσία βίας» μετρά τις αντιλήψεις για την πιθανότητα η κυβέρνηση να αποσταθεροποιηθεί / ανατραπεί λόγω συνταγματικής εκτροπής, βίας ή τρομοκρατίας (Kaufmann, Kraay και Mastruzzi, 2003, Ράπανος, 2008, Torgler και Schneider, 2009). Επιπλέον, ο δείκτης «αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης» μετρά τις απαιτούμενες για την κυβέρνηση εισροές, ώστε η τελευταία να είναι σε θέση να παράγει και να εφαρμόζει ορθές πολιτικές και να παρέχει δημόσια αγαθά (Kaufmann, Kraay και Mastruzzi, 2003, Torgler και Schneider, 2009), και πιο συγκεκριμένα μετρά την ποιότητα της δημόσιας διοίκησης, την ανεξαρτησία από πολιτικές πιέσεις και την ποιότητα διαμόρφωσης πολιτικής (Ράπανος, 2008), ενώ ο δείκτης «ποιότητα των ρυθμιστικών παρεμβάσεων» επικεντρώνεται περισσότερο στις επιπτώσεις των πολιτικών και των ρυθμίσεων, όπως οι επιπτώσεις πολιτικών για την αγορά ή εχθρικών πολιτικών και οι αντιλήψεις ότι οι

φορολογικές επιβαρύνσεις επιβάλλονται από υπερβολικές ρυθμίσεις (Kaufmann, Kraay και Mastruzzi, 2003, Torgler και Schneider, 2009). Με άλλα λόγια, ο εν λόγω δείκτης φανερώνει την ικανότητα του κράτους να διαμορφώνει υγιείς πολιτικές, αλλά και να προβαίνει σε ρυθμιστικές παρεμβάσεις, οι οποίες προωθούν την ιδιωτική πρωτοβουλία (Ράπανος, 2008).

Επιπρόσθετα, ο δείκτης «κράτος δικαίου» μετρά το βαθμό εμπιστοσύνης στους κανόνες και στους νόμους της κοινωνίας, καθώς και το βαθμό συμμόρφωσης με τους τελευταίους, ενώ ο δείκτης «έλεγχος της διαφθοράς» μετρά τις αντιλήψεις περί διαφθοράς, δηλαδή της άσκησης της δημόσιας εξουσίας για ιδιωτικό όφελος (Kaufmann, Kraay και Mastruzzi, 2003, Ράπανος, 2008, Torgler και Schneider, 2009). Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι βαθμολογίες, οι οποίες εκτιμήθηκαν από τους Kaufmann, Kraay και Mastruzzi (2003), κυμαίνονται μεταξύ -2,5 και 2,5 με τις υψηλότερες βαθμολογίες να αντιστοιχούν σε καλύτερους θεσμούς, καλύτερα θεσμικά όργανα και καλύτερα αποτελέσματα διακυβέρνησης (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Στο σημείο αυτό, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι ο Ράπανος (2008) προέβη σε συγκρίσεις των εν λόγω δεικτών μεταξύ 20 χωρών της Ευρώπης για το έτος 2007 και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες καταλαμβάνουν τις τελευταίες θέσεις για καθένα από τους 6 αυτούς δείκτες.

Ομοίως, οι Smith και Stalans (1991) και Smith (1992) ισχυρίζονται ότι η αντίληψη των φορολογούμενων πολιτών για την ποιότητα των πολιτικών θεσμών επηρεάζει την προθυμία τους να συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία. Πιο συγκεκριμένα, αν οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται ότι οι προτιμήσεις και τα συμφέροντά τους εκπροσωπούνται δεόντως στους πολιτικούς θεσμούς και θεωρούν ότι η κυβέρνηση δεν προβαίνει σε σπατάλες, αλλά σε συνετή και χρηστή διαχείριση του δημόσιου χρήματος, ώστε να παρέχει στους πολίτες ένα επαρκές και επιθυμητό μείγμα δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, η ταύτισή τους με το κράτος και την κυβέρνηση, καθώς και η προθυμία τους να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις αυξάνονται (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008,

Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009).

Από την άλλη πλευρά, όπως υπογραμμίζουν οι ίδιοι, σε ένα κράτος, όπου η κυβέρνηση είναι αναποτελεσματική και επικρατεί αχαλίνωτη διαφθορά, η εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών είναι ελάχιστη και το κίνητρό τους να συνεργαστούν με την κυβέρνηση και τις φορολογικές αρχές είναι ιδιαίτερα μειωμένο. Ειδικότερα, ένα τέτοιο κράτος είναι πολύ πιθανό να επηρεάσει αρνητικά τη στάση των φορολογούμενων πολιτών απέναντί του και να μειώσει την προσήλωση των τελευταίων στο φορολογικό σύστημα, έχοντας ταυτόχρονα αρνητικές επιδράσεις και στη φορολογική τους συμμόρφωση (Smith και Stalans, 1991, Smith, 1992), καθώς οι φορολογούμενοι αισθάνονται εξαπατημένοι αν πιστεύουν ότι η διαφθορά είναι ευρέως διαδεδομένη, η κυβέρνηση στερείται υπευθυνότητας και λογοδοσίας, τα έσοδα από τους φόρους που καταβάλλουν δεν αξιοποιούνται σωστά και παραγωγικά από την τελευταία και η νομοθεσία δεν τους προστατεύει (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές, οι οποίοι θεωρούν ότι ο ρόλος της κυβέρνησης στην ενίσχυση της συμμόρφωσης των φορολογούμενων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία είναι κάτι περισσότερο από καθοριστικός (Hasseldine και Li, 1999, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Richardson, 2008). Αναλυτικότερα, οι Hasseldine και Li (1999) τοποθετούν την κυβέρνηση στη θέση του παράγοντα με τις κυριότερες επιδράσεις αναφορικά με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, ο οποίος μάλιστα απαιτείται να είναι διαρκώς εξαιρετικά αποτελεσματικός στη διαχείριση του φορολογικού συστήματος μιας χώρας, προκειμένου να ελαχιστοποιεί τη φοροδιαφυγή. Άλλωστε, η κυβέρνηση διαδραματίζει ένα κεντρικό ρόλο μέσω του σχεδιασμού και της εφαρμογής του φορολογικού συστήματος, καθώς και συγκεκριμένων μηχανισμών συλλογής φόρων (Hasseldine και Li, 1999).

Παράλληλα, σε μια πρόσφατη έρευνά του, ο Richardson (2008) υποστήριξε ότι ο ρόλος της κυβέρνησης δύναται να έχει σημαντικές θετικές επιδράσεις στον προσδιορισμό της στάσης των φορολογουμένων απέναντι στη φορολογία και ως εκ τούτου εισηγήθηκε ότι η κυβέρνηση πρέπει να βελτιώσει τη φήμη της και να ενισχύσει

την αξιοπιστία της, ώστε να καταστεί δυνατό να κερδίσει την εμπιστοσύνη των φορολογούμενων πολιτών, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στην αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων. Άλλωστε, όπως τονίζουν οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), η συμβολή της κυβέρνησης τόσο στην αντιμετώπιση ενός εχθρικού κλίματος, όσο και στην προώθηση ενός κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης κρίνεται εξαιρετικά σπουδαία.

Από την πλευρά τους, οι Roth, Scholz και Witte (1989) πρότειναν ότι προκειμένου η κυβέρνηση να κερδίσει την εμπιστοσύνη και το σεβασμό των φορολογούμενων πολιτών, ώστε να αυξηθεί η φορολογική τους συμμόρφωση και να μεγιστοποιηθούν τα φορολογικά έσοδα, είναι απαραίτητο η τελευταία να διαμορφώσει ένα φορολογικό σύστημα, το οποίο να είναι εφαρμόσιμο. Μέσω του φορολογικού αυτού συστήματος, η κυβέρνηση επιβάλλεται να αποθαρρύνει τη φοροδιαφυγή και να μην προκαλεί την ατιμία, να αποφεύγει την τάση να στερέψει η πηγή των φορολογικών εσόδων, καθώς και την πρόκληση συγκρούσεων και την αύξηση των πολιτικών δυσκολιών, ενώ ταυτόχρονα είναι αναγκαίο να έχει καλή σχέση με το διεθνές φορολογικό καθεστώς (Roth, Scholz και Witte, 1989). Άλλωστε, οι Bird, Martinez-Vazquez και Torgler (2006) θεωρούν ότι προκειμένου να καταστεί βιώσιμο ένα φορολογικό σύστημα, πρέπει να διέπεται από την αρχή της δικαιοσύνης, αλλά και να βασίζεται σε μια κυβέρνηση, η οποία δύναται να ανταποκρίνεται κατάλληλα, επιτυγχάνοντας μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ των πληρωμών των φόρων και της προσφοράς των δημόσιων αγαθών.

Συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004, 2009), η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών ενισχύεται όταν οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται την καταβολή φόρων ως μια δίκαιη δημοσιονομική ανταλλαγή μεταξύ της κυβέρνησης και των φορολογούμενων πολιτών. Αντίθετα, σε περίπτωση που οι φορολογούμενοι έχουν την εντύπωση ότι έχουν παραδοθεί στον αδυσώπητο μηχανισμό του κράτους και ειδικότερα της κυβέρνησης, της οποίας η δημοσιονομική πολιτική δεν υποστηρίζει την άποψη της δικαιοσύνης ή της αποδοτικότητας, έχουν μεγαλύτερο κίνητρο να προβούν σε φοροδιαφυγή σε σχέση με την περίπτωση μιας δίκαιης και αποδοτικής κυβέρνησης, με την οποία θα μπορούσαν να ταυτιστούν (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996), με αποτέλεσμα να είναι πολύ πιθανή η συμμόρφωση τους με τη φορολογική νομοθεσία, με τους άλλους

παράγοντες να παραμένουν σταθεροί (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009).

Ειδικότερα, όταν οι υπηρεσίες που παρέχονται από την κυβέρνηση θεωρούνται ευρέως επιθυμητές και οι αποφάσεις που καθορίζουν τις τελευταίες χαρακτηρίζονται από διαφάνεια και δικαιοσύνη, η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών είναι πιθανό να αυξάνεται (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009). Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τους ίδιους, ο τρόπος βάσει του οποίου καθορίζεται ο δημόσιος προϋπολογισμός είναι πολύ πιθανό να επιδρά στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία. Παράλληλα, οι Alm, Jackson και McKee (1993) διαπίστωσαν ότι η φορολογική συμμόρφωση των πολιτών αυξάνεται όταν οι αποφάσεις για τα δημόσια αγαθά λαμβάνονται κατόπιν ψηφοφορίας, αντί να επιβάλλονται, καθώς και όταν είναι γνωστό ότι το πολιτικό αποτέλεσμα υποστηρίζεται ευρέως. Επιπλέον, οι τρόποι και τα μέσα βάσει των οποίων καθορίζονται οι επιβαλλόμενοι κανόνες δύνανται, επίσης, να επηρεάσουν τη συμμόρφωση των φορολογούμενων πολιτών (Alm, McClelland και Schulze, 1999).

Βέβαια, ως λόγοι για την παρατήρηση υψηλών επιπέδων συμμόρφωσης των πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία έχουν αναφερθεί και οι κοινωνικοί κανόνες, τα ήθη και τα έθιμα (Elster, 1989, Naylor, 1989), καθώς και η προσωπική ηθική, η οποία βασίζεται στη θρησκεία ή σε πολιτισμικούς κανόνες (Steenbergen, McGraw και Scholz, 1992), ανεξάρτητα από τη δημοσιονομική ανταλλαγή μεταξύ της κυβέρνησης και των φορολογούμενων πολιτών. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004, 2009), σε περίπτωση που οι κοινωνικοί κανόνες αναπτύσσονται στα πλαίσια αντιλήψεων περί αξιοπιστίας της κυβέρνησης, δικαιοσύνης των μηχανισμών επιβολής φόρων και ωφελιμότητας της δημοσιονομικής ανταλλαγής, είναι απαραίτητο να εξεταστούν και να γίνουν κατανοητές οι διαφορές στη φορολογική συμμόρφωση, οι οποίες συσχετίζονται με τις εν λόγω αντιλήψεις.

Επιπρόσθετα, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) ισχυρίστηκαν ότι η προθυμία των φορολογουμένων να καταβάλουν τους φόρους τους αυξάνεται όταν οι τελευταίοι θεωρούν ότι τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως η κυβέρνηση και το εθνικό κοινοβούλιο, είναι αξιόπιστα και το κράτος λαμβάνει υπόψη τους πολίτες στις δράσεις του. Από την άλλη πλευρά, αν επικρατεί η αντίληψη ότι η κυβέρνηση και τα υπόλοιπα θεσμικά όργανα του κράτους κυριαρχούνται από διαφθορά, η είσπραξη των φόρων

καθίσταται εμφανώς δυσκολότερη (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), η δυσαρέσκεια των φορολογουμένων με την κυβέρνηση ή μια γενικότερη αρνητική στάση των τελευταίων απέναντι στο φορολογικό σύστημα είναι πολύ πιθανό να ενισχύσει το κίνητρο τους να εντοπίσουν ευκαιρίες, προκειμένου να προβούν σε φοροδιαφυγή, ενώ αν η κυβέρνηση ενεργεί με αξιόπιστο τρόπο, οι φορολογούμενοι ενδέχεται να είναι περισσότερο πρόθυμοι να συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία. Σε μια τέτοια περίπτωση, η σχέση μεταξύ των φορολογουμένων και της κυβέρνησης δύναται να θεωρηθεί ως ένα «ψυχολογικό φορολογικό συμβόλαιο», το οποίο περιλαμβάνει ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς και αφοσίωση και μπορεί να διατηρηθεί με θετικές δράσεις, οι οποίες βασίζονται στην εμπιστοσύνη (Feld και Frey, 2002b, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008).

Βέβαια, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι οι αποφάσεις της κυβέρνησης και οι αλλαγές στις πολιτικές της σύμφωνα με την εκάστοτε οικονομική και πολιτική κατάσταση μιας χώρας αποδεικνύονται να επιδρούν σημαντικά στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών (Hasseldine και Hite, 2003, Palil και Mustapha, 2011a). Αναλυτικότερα, οι Hasseldine και Hite (2003) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική σταθερότητα και οι αποφάσεις του κυβερνώντος κόμματος είναι πολύ πιθανό να διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στον καθορισμό της συμπεριφοράς των φορολογουμένων πολιτών απέναντι στη φοροδιαφυγή. Κατά συνέπεια, σε περίπτωση που ένας φορολογούμενος τάσσεται υπέρ μιας απόφασης του κυβερνώντος κόμματος, ενδέχεται να συμμορφωθεί με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς πιστεύει ότι η κυβέρνηση είναι αξιόπιστη, αποτελεσματική και δίκαιη, ενώ ένας φορολογούμενος από κόμμα της αντιπολίτευσης είναι πιθανό να μη συμμορφωθεί, καθώς αντιλαμβάνεται ότι η κυβέρνηση δε βρίσκεται στο πλευρό του (Hasseldine και Hite, 2003). Σύμφωνα με τους τελευταίους, εκτός από τις πολιτικές πεποιθήσεις, και οι αλλαγές στις πολιτικές της κυβέρνησης ενδέχεται να επηρεάσουν εξίσου σημαντικά τη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα για κάθε κυβέρνηση σε πρωταρχικό στάδιο, όπως και για κάθε δημόσια εισπρακτική αρχή στο αμέσως επόμενο στάδιο, είναι οι τελευταίες να γνωρίζουν και να κατανοούν τους λόγους για τους οποίους οι φορολογούμενοι δε συμμορφώνονται με τη φορολογική

νομοθεσία (Devos, 2008). Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, το ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, οι οποίοι θεωρούν ότι οι ενέργειες που προωθεί η κυβέρνηση φανερώνουν ότι η τελευταία αντιμετωπίζει τη φοροδιαφυγή ως οικονομικό πρόβλημα, πλησιάζει στο 70%, ενώ το ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, οι οποίοι πιστεύουν ότι οι ενέργειες που προωθεί η κυβέρνηση φανερώνουν ότι η τελευταία αντιμετωπίζει τη φοροδιαφυγή ως ηθικό πρόβλημα, μόλις που ξεπερνά το 15% (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Παράλληλα, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, και συγκεκριμένα το 88,4% των τελευταίων, είναι της άποψης ότι η κυβέρνηση αντιμετωπίζει πιο ευνοϊκά έναν προνομιούχο ή πλούσιο φορολογούμενο, ο οποίος φοροδιαφεύγει, σε σύγκριση με ένα φτωχό ή μικρομεσαίο φορολογούμενο (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Πράγματι, οι κυβερνήσεις παρατηρούνται αρκετά συχνά να λειτουργούν με ένα εντελώς αντιορθολογικό τρόπο, δίνοντας άφεση αμαρτιών στους φοροφυγάδες, κυρίως σε εκείνους οι οποίοι προέρχονται από τις υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις, με αποτέλεσμα να συμβάλουν ουσιαστικά στη δικαίωση των τελευταίων και να δημιουργούν ένα αίσθημα αδικίας, το οποίο ωθεί με τη σειρά του όλο και περισσότερους φορολογουμένους στη φοροδιαφυγή (Αγαπητός, 2004β).

Συνηθισμένα παραδείγματα τέτοιου είδους ευνοϊκής μεταχείρισης από την πλευρά των κυβερνήσεων αποτελούν τόσο το κλείσιμο αρκετών ανεξέλεγκτων υποθέσεων με την καταβολή ενός ποσού, ώστε οι φορολογούμενοι να μην υποστούν φορολογικό έλεγχο, όσο και η μείωση ή η απόσβεση, στα πλαίσια κάποιων ρυθμίσεων και συμβιβασμών, των ποινών και των προστίμων που έχουν ήδη επιβληθεί στους φοροφυγάδες (Γκουμπανιτσάς, 2004). Στην περίπτωση αυτή, αξιοσημείωτες είναι οι ευνοϊκές ρυθμίσεις, στις οποίες προβαίνουν οι περισσότερες ελληνικές κυβερνήσεις όταν πλησιάζουν οι εκλογές, προκειμένου να εξασφαλίσουν ψήφους, αλλά και έσοδα με τα οποία θα χρηματοδοτήσουν παροχές (Αγαπητός, 2004β). Όμως, όλες αυτές οι πρακτικές, οι οποίες συνιστούν αποτέλεσμα τακτικών νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης, φανερώνουν την αδυναμία του κράτους να εφαρμόσει τους νόμους του, διαβρώνουν και κλονίζουν σοβαρά τη φορολογική συνείδηση των πολιτών

(Γκουμπανιτσάς, 2004) και καθιστούν αδύνατη την επιβολή καλύτερης μελλοντικής φορολογικής συμπεριφοράς (Αγαπητός, 2004β).

4.6.11. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Παρά το γεγονός ότι οι μελέτες με αντικείμενο τη σχέση μεταξύ του τρόπου με τον οποίο οι δημόσιοι φορείς δαπανούν τα προερχόμενα από τους φορολογούμενους πολίτες χρήματα και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων, ή ιδιαιτέρως του μεγέθους της φοροδιαφυγής, είναι πολύ περιορισμένες (Palil και Mustapha, 2011a), ο τρόπος διαχείρισης του δημόσιου χρήματος, και ιδιαίτερα του προϊόντος της φορολογίας, από την πλευρά του κράτους εμφανίζεται να αποτελεί αποφασιστικής σημασίας προσδιοριστικό παράγοντα της τάσης των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και ως εκ τούτου της έκτασης του εν λόγω φαινομένου (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Έκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Αγαπητός, 2004β, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Γεωργακόπουλος, 2005, Devos, 2008). Βέβαια, παρά την ύπαρξη περιορισμένων εμπειρικών αποδεικτικών στοιχείων, όπως αναφέρουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004) και Palil και Mustapha (2011a), είναι λογικό να υποθεθεί ότι οι φορολογούμενοι, και κυρίως εκείνοι που καταβάλλουν υψηλούς φόρους, είναι ευαίσθητοι ως προς τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αξιοποιεί τα χρήματά τους, ενώ αρκετοί από αυτούς αναμένεται να εμφανίσουν τάση για φοροδιαφυγή σε περίπτωση που αντιληφθούν ότι το κράτος δαπανά απερίσκεπτα τα φορολογικά έσοδα, καθώς θα αισθανθούν εξαπατημένοι.

Αναλυτικότερα, όπως υποστηρίζουν οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003) και Γεωργακόπουλος (2005), ο τρόπος διαχείρισης των φορολογικών εσόδων από τους δημόσιους φορείς επηρεάζει την τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς οι τελευταίοι τείνουν να προβαίνουν περισσότερο στην παράνομη αυτή πράξη όταν αισθάνονται ότι τα χρήματά τους δεν αξιοποιούνται παραγωγικά από κράτος. Επιπλέον, όπως επισημαίνουν οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), όταν οι φορολογούμενοι πολίτες αντιλαμβάνονται ότι το κράτος είναι αναποτελεσματικό και σπάταλο ως προς τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, η φορολογική τους συμμόρφωση ενδέχεται να μειωθεί και επομένως η φοροδιαφυγή είναι

πολύ πιθανό να αυξηθεί. Παράλληλα, στην έρευνά τους, οι Palil και Mustapha (2011a) διαπιστώνουν ότι η φορολογική συμμόρφωση επηρεάζεται, και μάλιστα σε σημαντικό βαθμό, από τις αντιλήψεις των φορολογουμένων για τον τρόπο με τον οποίο οι δημόσιοι φορείς δαπανούν τα χρήματα των τελευταίων. Κατά συνέπεια, δεδομένου ότι ο τρόπος αξιοποίησης των χρημάτων των φορολογουμένων δύναται να παράγει διαφορετικά επίπεδα συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία για τους τελευταίους, το κράτος απαιτείται να διαχειρίζεται με σύνεση το προϊόν της φορολογίας (Palil και Mustapha, 2011a).

Σε αυτό το σημείο, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι μεταξύ των σημαντικότερων αιτίων του φαινομένου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα συγκαταλέγεται και η αίσθηση σπατάλης του δημόσιου χρήματος και κυρίως των εσόδων, τα οποία προέρχονται από τους φόρους που καταβάλλουν οι πολίτες στο κράτος (Αγαπητός, 2004β, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό υποστηρίζεται και από τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, βάσει των οποίων το 53% των ερωτηθέντων πολιτών συμφώνησαν ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί ηθική πράξη αφού η Πολιτεία σπαταλά άσκοπα το μεγαλύτερο μέρος των εισπραττόμενων φόρων, ενώ το 37% των ερωτηθέντων πολιτών δήλωσαν ότι επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό κατά τη συμπλήρωση της φορολογικής τους δήλωσης από την έλλειψη διαφάνειας όσον αφορά στη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, καθώς και από τις οικονομικές πράξεις, οι οποίες έρχονται στο φως της δημοσιότητας και φανερώνουν τη μη χρηστή διαχείριση του τελευταίου από τους δημόσιους φορείς (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Συνεπώς, όσο πιο συνετή και ορθολογική, αλλά και όσο πιο διαφανής και χρηστή είναι η διαχείριση των φορολογικών εσόδων από τους κρατικούς φορείς, τόσο μικρότερη είναι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και ως εκ τούτου τόσο μικρότερη είναι και η έκταση του εν λόγω φαινομένου (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Με άλλα λόγια, οι φορολογούμενοι πολίτες είναι διατεθειμένοι να δείξουν μεγαλύτερη συνέπεια απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις όταν γνωρίζουν ότι τα χρήματά τους αξιοποιούνται από το κράτος για τη χρηματοδότηση υπηρεσιών, οι οποίες

ικανοποιούν συλλογικές ανάγκες, ενώ η φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων παρουσιάζεται ακόμη πιο αυξημένη όταν οι δημόσιοι φορείς προβαίνουν στη δημοσίευση αξιόπιστων στοιχείων για τον τρόπο διάθεσης των κρατικών εσόδων, καθώς το γεγονός ότι οι φορολογούμενοι γνωρίζουν τον ακριβή σκοπό για τον οποίο διατίθενται τα χρήματά τους είναι από μόνο του ικανό να τους προσφέρει ψυχική ικανοποίηση και κατ' επέκταση να ενδυναμώσει τη φορολογική τους συνείδηση (Γκουμπανιτσάς, 2004). Αντίθετα, η σπατάλη του δημόσιου χρήματος από το ίδιο το κράτος διαβρώνει τη φορολογική συνείδηση των πολιτών, καθώς οι τελευταίοι αισθάνονται ότι τα χρήματα που παρέχουν με τη μορφή φόρων στο κράτος για την κάλυψη των δαπανών των δημόσιων φορέων δεν τυγχάνουν ανάλογης εκτίμησης από αυτό.

Ωστόσο, όπως ισχυρίζονται οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), οι φορολογούμενοι πολίτες εμφανίζονται να συμμορφώνονται περισσότερο με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας και να είναι πιο συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις όταν αντιλαμβάνονται ότι το κράτος αξιοποιεί το προϊόν της φορολογίας, χρηματοδοτώντας δραστηριότητες, οι οποίες εμπíπτουν στις ευθύνες και στις αρμοδιότητές του. Από την άλλη πλευρά, η φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων ενδέχεται να παρουσιαστεί μειωμένη σε περίπτωση που παρατηρούν ότι το κράτος χρησιμοποιεί τα προερχόμενα από τη φορολογία έσοδα, προκειμένου να προβαίνει ολοένα και περισσότερο στη χρηματοδότηση δραστηριοτήτων, στις οποίες, κατά την άποψη των φορολογούμενων πολιτών, δε θα έπρεπε να προβεί, καθώς δεν είναι χρήσιμες ή παραγωγικές (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Κατά συνέπεια, όπως υπογραμμίζουν οι Palil και Mustapha (2011a), αν το κράτος δαπανά τα φορολογικά έσοδα με σύνεση για την παροχή βασικών και ταυτόχρονα σημαντικών για τους πολίτες υπηρεσιών, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η ασφάλεια και οι δημόσιες συγκοινωνίες, είναι πολύ πιθανό να αυξηθεί η εθελοντική φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων. Αντίθετα, όταν οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται ότι το κράτος σπαταλά ένα μεγάλο μέρος των χρημάτων τους σε δραστηριότητες, τις οποίες οι τελευταίοι δεν κρίνουν αναγκαίες, αλλά θεωρούν περιττές και ανωφελείς, ενδέχεται να νιώσουν προδομένοι και ως αποτέλεσμα, αναμένεται να επιχειρήσουν να προβούν σε φοροδιαφυγή (Palil και Mustapha, 2011a).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο βαθμός της ανταποδοτικής αξιοποίησης των φορολογικών εσόδων προς όφελος των πολιτών αντικατοπτρίζεται στο επίπεδο των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που παρέχει το κράτος στους πολίτες του (Βασαρδάνη, 2011), δεδομένου ότι οι φόροι αποτελούν το τίμημα που καταβάλλουν οι πολίτες για τα προσφερόμενα από το κράτος αγαθά και υπηρεσίες (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004). Ως εκ τούτου, εξίσου βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής θεωρείται και το επίπεδο, και πιο συγκεκριμένα η ποιότητα και η ποσότητα, των προσφερόμενων από το κράτος δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (Bergman, 2002, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Hanousek και Palda, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009, Βασαρδάνη, 2011).

Ειδικότερα, όταν το επίπεδο των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρει το κράτος στους πολίτες του αντιστοιχεί κατά κάποιο τρόπο στα χρήματα που οι φορολογούμενοι καταβάλλουν ως φόρο, οι τελευταίοι δεν αισθάνονται ότι με την καταβολή φόρου χάνουν μονάδες χρησιμότητας, αλλά θεωρούν ότι με τα χρήματα αυτά προβαίνουν σε κάποια αγορά, με αποτέλεσμα η φορολογική τους συμμόρφωση να αυξάνεται (Γκουμπανιτσάς, 2004, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Αντίθετα, όπως αναφέρει ο Αγαπητός (2004β), το χαμηλό, σε σχέση με τους φόρους που καταβάλλουν οι φορολογούμενοι στο κράτος, επίπεδο των παρεχόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών δύναται να συμβάλει στη μείωση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατά συνέπεια στην αύξηση της φοροδιαφυγής. Αυτό συμβαίνει, καθώς όταν οι φορολογούμενοι θεωρούν ότι τα χρήματά τους «δεν πιάνουν τόπο», δεν εμφανίζονται πρόθυμοι να πληρώσουν φόρους, με αποτέλεσμα να καταφεύγουν στην παράνομη πράξη της φοροδιαφυγής (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην έρευνά τους, οι Alm, Jackson και McKee (1992) απέδειξαν ότι μια μείωση στην αποτελεσματικότητα των κρατικών δαπανών, ώστε μια ορισμένη καταβολή φόρου να αποφέρει χαμηλότερης ποιότητας ή ποσότητας δημόσιες υπηρεσίες στην κοινωνία, οδήγησε σε αντίστοιχη μείωση της

προθυμίας των φορολογουμένων να καταβάλουν φόρους. Επιπρόσθετα, οι Pommerehne, Hart και Frey (1994), χρησιμοποιώντας ένα δυναμικό υπόδειγμα, εξέτασαν την επίδραση της παροχής δημόσιων υπηρεσιών από το κράτος, καθώς και της κρατικής σπατάλης στη φορολογική συμμόρφωση και διαπίστωσαν ότι η τελευταία μειώθηκε όταν αυξήθηκαν το επίπεδο της κρατικής σπατάλης και η διαφορά μεταξύ της αναμενόμενης και της ληφθείσας ανταποδοτικής επιστροφής των εισπραχθέντων από το κράτος φόρων με τη μορφή υπηρεσιών και κοινωνικών παροχών. Επιπλέον, άξια αναφοράς είναι και η έρευνα των Hanousek και Palda (2004), οι οποίοι ανέλυσαν τα στοιχεία δημοσκοπήσεων της κοινής γνώμης στην Τσέχικη Δημοκρατία αναφορικά με τη στάση των φορολογούμενων πολιτών απέναντι στη φοροδιαφυγή και τις αντιλήψεις τους για την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών και συμπέραναν ότι μία αύξηση κατά 20% στην ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τους πολίτες, δύναται να επιφέρει μείωση της τάξεως του 13% στην τάση των τελευταίων να προβούν σε φοροδιαφυγή.

Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη να μην τονιστεί ότι οι φορολογούμενοι πολίτες αντιλαμβάνονται τη σχέση τους με το κράτος όχι μόνο ως σχέση εξαναγκασμού, αλλά κυρίως ως σχέση ανταλλαγής (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004). Κατά συνέπεια, όταν το κράτος δεν προβαίνει σε ανταποδοτική επιστροφή στο κοινωνικό σύνολο, των ποσών των φόρων που έχει εισπράξει από τους φορολογούμενους πολίτες του, με τη μορφή υπηρεσιών και κοινωνικών παροχών, δεν παρέχει ούτε τα βασικά κίνητρα στους τελευταίους, προκειμένου να είναι συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Γκουμπανιτσάς, 2004). Μάλιστα, αυτή η έλλειψη κινήτρων για καταβολή φόρων από τους πολίτες αποτελεί με τη σειρά της σοβαρό λόγο ώθησης των τελευταίων στη φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα τη διόγκωση του συγκεκριμένου φαινομένου (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010).

4.6.12. ΕΠΙΠΕΔΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Ένας εξαιρετικά σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα είναι το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών της (Song και Yarbrough, 1978, Jackson και Milliron, 1986, Orviska και Hudson, 2002,

Γκουμπανιτσάς, 2004, Riahi-Belkaoui, 2004, Trivedi, Shehata και Mestelmen, 2004, Alm και Torgler, 2006, Picur και Riahi-Belkaoui, 2006, Richardson, 2006, Torgler και Schaffner, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009), η οποία απορρέει από τη στάση των τελευταίων απέναντι στην πολιτεία, στην κυβέρνηση και στους λοιπούς φορείς κρατικής εξουσίας. Κατά συνέπεια, αξίζει να τονιστεί ότι σε αντίθεση με τη φοροδιαφυγή, η φορολογική ηθική δε μετράει την ατομική συμπεριφορά, αλλά την ατομική στάση (Torgler και Schneider, 2009). Συγκεκριμένα, η φορολογική ηθική μπορεί να οριστεί ως «το εγγενές κίνητρο για καταβολή φόρων» (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009, Torgler και Schneider, 2009).

Αναλυτικότερα, η τελευταία συνιστά την προθυμία των ατόμων να πληρώσουν φόρους, ή με άλλα λόγια την ηθική υποχρέωση για πληρωμή φόρων ή την πεποίθηση ότι η καταβολή φόρων συμβάλλει στην κοινωνία (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Παράλληλα, η φορολογική ηθική συνδέεται στενά με τους κανόνες που διέπουν τη συμπεριφορά των φορολογούμενων πολιτών στις σχέσεις τους με την κυβέρνηση (Song και Yarbrough, 1978). Από τη δική του πλευρά, ο Schmolders (1960, 1964) ορίζει τη φορολογική ηθική των πολιτών ως τη στάση τους απέναντι στην υποχρέωσή τους για καταβολή φόρων, αλλά και απέναντι στην εγκληματική πράξη της φοροδιαφυγής σε σχέση με άλλα αδικήματα. Εναλλακτικά, ως επίπεδο φορολογικής ηθικής ή φορολογικής συνείδησης των πολιτών χαρακτηρίζεται η ψυχολογική στάση των τελευταίων και ακριβέστερα ο βαθμός της ψυχολογικής ετοιμότητας ή ευκολίας με την οποία οι φορολογούμενοι πολίτες παρακάμπτουν τις απορρέουσες από τη φορολογική νομοθεσία υποχρεώσεις τους.

Παρά το γεγονός ότι οι Allingham και Sandmo (1972), βασιζόμενοι στο πρωτοποριακό τους υπόδειγμα, θεώρησαν ότι η φοροδιαφυγή συσχετίζεται αρνητικά τόσο με την πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης, όσο και με την αυστηρότητα των ποινών, όπως σημειώνουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004, 2009) και Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), σε πολλές χώρες το επίπεδο αποτροπής από μια τέτοια παράνομη πράξη παρατηρείται να είναι ιδιαίτερα χαμηλό, ώστε να μπορεί να εξηγήσει τον υψηλό βαθμό φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών τους. Σύμφωνα με τους τελευταίους, αυτό ώθησε αρκετούς ερευνητές να επιδιώξουν να

εξηγήσουν την εθελοντική υπακοή των πολιτών στη φορολογική νομοθεσία, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από αυτούς να υποστηρίζουν ότι η φορολογική ηθική δύναται να συμβάλει, ώστε να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι στους οποίους οφείλεται αυτός ο υψηλός βαθμός φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών σε ορισμένες χώρες (βλ. Torgler, 2007 για μια διεξοδική βιβλιογραφική ανασκόπηση τέτοιων ερευνών).

Ενδεικτικά αναφέρεται η έρευνα των Torgler και Schaffner (2007), οι οποίοι επιχείρησαν να διερευνήσουν τους λόγους για τους οποίους οι πολίτες μιας χώρας καταβάλλουν τους φόρους τους παρόλο που τόσο οι επιβαλλόμενες ποινές, όσο και οι έλεγχοι κυμαίνονται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και συμπέραναν την ύπαρξη σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της φορολογικής ηθικής των τελευταίων και της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών μιας χώρας, τόσο μικρότερη εμφανίζεται να είναι η φοροδιαφυγή ανεξάρτητα από το αν το επίπεδο αποτροπής στη χώρα αυτή είναι υψηλό ή χαμηλό. Κατά συνέπεια, μια αύξηση στη φορολογική ηθική ενδέχεται να καθίσταται ικανή να ενισχύσει το ηθικό κόστος από μια παράνομη συμπεριφορά και ως εκ τούτου δύναται να μειώσει το κίνητρο των φορολογούμενων πολιτών μιας χώρας για φοροδιαφυγή (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008).

Ειδικότερα, οι Frey και Schneider (2000) επισημαίνουν ότι το ηθικό κόστος δύναται να λειτουργήσει ως αντικίνητρο για τη δραστηριοποίηση στην παραοικονομία, καθώς ένας καλός πολίτης έχει ηθικούς ενδοιασμούς να αναλάβει μια απαγορευμένη δραστηριότητα. Παράλληλα, όπως τονίζουν οι ίδιοι, το ηθικό κόστος συνδέεται στενά με τη φορολογική ηθική, η οποία παρακινεί τους πολίτες να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος. Μάλιστα, αξιοσημείωτος είναι και ο συνδυασμός χαμηλής παραοικονομίας και υψηλής φορολογίας, ο οποίος παρατηρείται σε χώρες, των οποίων οι πολίτες χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο φορολογικής ηθικής (Βαβούρας και Κούτρης, 1991), καθώς αποδέχονται την κρατική εξουσία και εμπιστεύονται τους κρατικούς φορείς. Άλλωστε, όπως προσθέτει και ο Γκουμπανιτσάς (2004), εμπειρικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι μια αύξηση στους φορολογικούς συντελεστές επηρεάζει σε πολύ χαμηλότερο βαθμό τους πολίτες που διακρίνονται για το υψηλό επίπεδο της φορολογικής τους ηθικής σε σχέση με τους πολίτες με χαμηλό επίπεδο φορολογικής ηθικής.

Επιπρόσθετα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι ο Baldry (1987) με τη βοήθεια ενός φορολογικού παιγνίου, στο οποίο έλαβαν μέρος Αυστραλοί φοιτητές, συνήγαγε το συμπέρασμα ότι την απόφαση των συμμετεχόντων να προβούν σε φοροδιαφυγή παρεμπόδιζαν, και μάλιστα σε αρκετά αξιόλογο ποσοστό (30-50%), λόγοι ηθικής. Από την άλλη πλευρά, ο Lewis (1982) υπογραμμίζει ότι «η φοροδιαφυγή αποτελεί το μοναδικό κανάλι μέσω του οποίου οι φορολογούμενοι έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν την αντιπάθειά τους προς το κράτος», οπότε και μπορεί να θεωρηθεί ότι επικρατεί η βεβαιότητα ως προς τη γενική πρόβλεψη βάσει της οποίας αν η στάση των φορολογουμένων απέναντι στο κράτος χειροτερέψει για διάφορους λόγους, η φοροδιαφυγή θα αυξηθεί.

Όπως ισχυρίζονται οι Torgler, Schaffner και Macintyre (2007), η φορολογική ηθική εμφανίζεται να έχει ισχυρή θετική επίδραση στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών. Σε όμοιες διαπιστώσεις προέβησαν και οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009), των οποίων τα πειραματικά και ερευνητικά αποτελέσματα υποστήριξαν ότι η φορολογική ηθική ενισχύει τη συμμόρφωση των φορολογουμένων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία. Επιπλέον, οι Orviska και Hudson (2002) και Trivedi, Shehata και Mestelmen (2004) απέδειξαν την ύπαρξη σημαντικής, αλλά όχι ιδιαίτερα ισχυρής, σχέσης μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φοροδιαφυγής, ενώ οι Elffers, Weigel και Hessing (1987), βασιζόμενοι στο ψυχολογικό τους υπόδειγμα φορολογικής συμμόρφωσης είχαν, επίσης, καταλήξει στη διαπίστωση ότι η ηθική, οι στάσεις και οι ηθικές πεποιθήσεις των φορολογουμένων επιδρούν στη συμμόρφωση των τελευταίων με τη φορολογική νομοθεσία. Ακόμη, οι Jackson και Milliron (1986) υπογραμμίζουν ότι οι διάφορες στάσεις των φορολογουμένων πολιτών απέναντι στη φορολογία, όπως η φορολογική τους ηθική και η αντίληψη τους περί δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος, επηρεάζουν σαφώς την τάση τους για φοροδιαφυγή.

Με τη σειρά τους, οι Roth, Scholz και Witte (1989) εντόπισαν δύο βασικούς παράγοντες, οι οποίοι διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών, και αφορούν συγκεκριμένα στη χρηματοοικονομική ιδιοτέλεια και στην ηθική δέσμευση και υποχρέωση των τελευταίων. Αναλυτικότερα, οι φορολογούμενοι συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς αυτό εξυπηρετεί το προσωπικό τους χρηματοοικονομικό όφελος, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν τους συνολικούς φόρους τους, αλλά και εξαιτίας της αντιλαμβανόμενης ηθικής τους υποχρέωσης να

υπακούουν στους φορολογικούς νόμους (Roth, Scholz και Witte, 1989). Ως εκ τούτου, οι τελευταίοι επικυρώνουν την ύπαρξη σταθερής θετικής σχέσης μεταξύ της ηθικής δέσμευσης των φορολογουμένων και της φορολογικής τους συμμόρφωσης, ενώ βασιζόμενοι στα ευρήματα της έρευνάς τους, φαίνονται να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ηθική των πολιτών έχει μεγαλύτερη θετική επίδραση στη φορολογική τους συμμόρφωση από το προσωπικό οικονομικό όφελός τους.

Από τη δική τους πλευρά, οι Ajzen και Fishbein (1980) ισχυρίζονται ότι η ηθική αποτελεί τον καλύτερο προγνωστικό δείκτη της συμπεριφοράς ενός ατόμου, αλλά υποστηρίζουν ότι η σχέση αυτή δύναται να διαταραχθεί από το πέρασμα του χρόνου και από απρόβλεπτα γεγονότα ή νέες πληροφορίες. Παράλληλα, στην έρευνα που διεξήγαγαν οι Song και Yarbrough (1978) στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής συμπέραναν ότι η προθυμία των πολιτών για συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία καθορίζεται από την ηθική, το νομικό περιβάλλον και τις συνθήκες που επικρατούν σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Μάλιστα, οι τελευταίοι διαπίστωσαν ότι το μέσο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των συμμετεχόντων ήταν ιδιαίτερα χαμηλό και φοβήθηκαν ότι επρόκειτο για μια ασθένεια, η οποία «απειλούσε σοβαρά το ηθικό ανάστημα της κοινωνίας και τη βιωσιμότητα του δημοκρατικού συστήματος».

Στα πλαίσια αυτά, θα αποτελούσε παράλειψη να μη σημειωθεί η έρευνα της Riahi-Belkaoui (2004), η οποία επιχείρησε να εξετάσει τη σχέση μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φορολογικής συμμόρφωσης σε 30 χώρες. Πιο συγκεκριμένα, η τελευταία επικεντρώθηκε στις επιδράσεις ορισμένων προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής ηθικής, όπως το επίπεδο της οικονομικής ελευθερίας, η νομοθεσία περί ανταγωνισμού, η σημαντικότητα της αγοράς μετοχών και το ποσοστό σοβαρής εγκληματικότητας, στη φορολογική συμμόρφωση. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής υπέδειξαν ότι η συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία εμφανίστηκε να είναι μεγαλύτερη σε χώρες με υψηλό επίπεδο οικονομικής ελευθερίας, αποτελεσματική νομοθεσία περί ανταγωνισμού, σημαντική αγορά μετοχών και χαμηλά ποσοστά σοβαρής εγκληματικότητας. Κατά συνέπεια, η Riahi-Belkaoui (2004) συμπέρανε ότι τόσο οι θεσμικές, όσο και οι ηθικές συνθήκες που επικρατούν σε μια χώρα επηρεάζουν τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση τη φοροδιαφυγή. Μάλιστα, οι Picur και Riahi-Belkaoui (2006) επέκτειναν την εν λόγω έρευνα, διαπιστώνοντας ότι το επίπεδο της γραφειοκρατίας, ο έλεγχος της διαφθοράς και η

φορολογική ηθική σχετίζονται επίσης με τη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου με τη φοροδιαφυγή στις χώρες αυτές.

Όπως αναφέρει ο Γκουμπανιτσάς (2004), η ασθενής φορολογική ηθική θεωρείται σοβαρό αίτιο της φοροδιαφυγής. Με αυτό είναι σύμφωνος και ο Κρεκούκας (2010), ο οποίος επισημαίνει ότι η μακροχρόνια έλλειψη φορολογικής συνείδησης αποτελεί βασικό παράγοντα συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2001), το 41,6% των ερωτηθέντων πολιτών πιστεύουν ότι ζητήματα ηθικής αποθαρρύνουν τους φορολογουμένους από την απόφασή τους να φοροδιαφύγουν και μάλιστα οι ηθικοί φραγμοί παρατηρούνται να έχουν μεγαλύτερη επιρροή στους μισθωτούς και συνταξιούχους, των οποίων το ποσοστό άγγιξε στο 46,4% σε σχέση με τους ελεύθερους επαγγελματίες, των οποίων το ποσοστό κυμάνθηκε στο 40,4% (Τάτσος, 2001).

Επιπλέον, άξια αναφοράς είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, σύμφωνα με τα οποία, όσον αφορά σε ερωτήσεις που αποσκοπούσαν στην εξέταση της ηθικής στάσης του ατόμου απέναντι στη φοροδιαφυγή, το 75,2% των ερωτηθέντων πολιτών δήλωσαν ότι η απόκρυψη εισοδημάτων από τις φορολογικές αρχές συνιστά τόσο σοβαρή πράξη, όσο η κλοπή, ενώ το 43,1% των ερωτηθέντων πολιτών συμφώνησαν ότι η απόκρυψη εισοδημάτων από τις φορολογικές αρχές συνιστά τόσο σοβαρή πράξη, όσο η διακίνηση ναρκωτικών (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, το 81% των ερωτηθέντων πολιτών θεωρούν ότι αποτελεί ηθική τους υποχρέωση να δηλώνουν τα πραγματικά τους εισοδήματα και να καταβάλουν τους φόρους που αναλογούν σε αυτά, ενώ το 84,1% των ερωτηθέντων πολιτών πιστεύουν ότι «η φοροδιαφυγή ως απαξίωση του πολίτη στους κανόνες της ηθικής και της συνέπειας στις υποχρεώσεις του αποτελεί φαινόμενο παρακμής της κοινωνίας» (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να πραγματοποιηθεί μια σύντομη αναφορά στους παράγοντες από τους οποίους εμφανίζεται να επηρεάζεται η φορολογική ηθική των πολιτών και ως εκ τούτου η φοροδιαφυγή, όπως αυτοί προκύπτουν από την εκτενή

βιβλιογραφία περί φορολογικής ηθικής. Μάλιστα, οι περισσότεροι από τους παράγοντες αυτούς έχουν ήδη αναλυθεί λεπτομερώς ως προς τις επιδράσεις τους στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, οπότε εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα ότι στο επίπεδο της φορολογικής ηθικής οι τελευταίοι επιφέρουν τα ίδια αποτελέσματα με εκείνα στη φορολογική συμμόρφωση, δεδομένης της ύπαρξης θετικής σχέσης μεταξύ φορολογικής ηθικής και φορολογικής συμμόρφωσης (Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009) και τα αντίθετα αποτελέσματα με αυτά στη φοροδιαφυγή, δεδομένης της ύπαρξης αρνητικής σχέσης μεταξύ φορολογικής ηθικής και φοροδιαφυγής.

Συγκεκριμένα, βάσει της βιβλιογραφίας περί φορολογικής ηθικής, ανάμεσα στους παράγοντες που εμφανίζονται να έχουν καθοριστική επιρροή στο επίπεδο της τελευταίας και κατά συνέπεια στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής περιλαμβάνονται η αντίληψη των φορολογουμένων για τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), καθώς και του τρόπου εφαρμογής του τελευταίου από τις φορολογικές αρχές (Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η σχέση των φορολογουμένων με τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως η κυβέρνηση, το εθνικό κοινοβούλιο και η φορολογική διοίκηση (Feld και Frey, 2002a, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), και ειδικότερα η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι πολίτες (Feld και Frey, 2002b, Dalton, 2008) στη δικαιοσύνη, στη νομιμότητα και στην αποτελεσματικότητα του κράτους (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), στο νομικό και φορολογικό σύστημα (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), στην κυβέρνηση (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007), στα πολιτικά κόμματα (Γκουμπανιτσάς, 2004) και στους κρατικούς θεσμούς (Torgler, 2003b, Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), καθώς και στις φορολογικές αρχές (Feld και Frey, 2002a, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), στους δημόσιους υπαλλήλους (Torgler, Demir,

Macintyre και Schaffner, 2008) και στους ίδιους τους συμπολίτες τους (Slemrod, 1998, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008).

Παράλληλα, το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών παρατηρείται να εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από παράγοντες, όπως η αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007), η ποιότητα των πολιτικών θεσμών (Frey και Torgler, 2007, Torgler και Schaffner, 2007), ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητας στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα (Γκουμπανιτσάς, 2004) και ο βαθμός εκπροσώπησης των συμφερόντων και των προτιμήσεων των πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς (Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο βαθμός και τα δικαιώματα συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία και στις αποφάσεις (Torgler, 2003b, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), ο βαθμός σημασίας των στοιχείων της άμεσης δημοκρατίας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η πολιτική και κυβερνητική διαφθορά (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος της φοροδιαφυγής και των ίδιων των φοροφυγάδων από την κυβέρνηση (Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011) και οι γενικότερες αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών για την κυβέρνηση ή η γενικότερη στάση των πολιτών απέναντι στο κράτος (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο τρόπος διαχείρισης του δημόσιου χρήματος, και ιδιαίτερα του προϊόντος της φορολογίας, από το κράτος και τους δημόσιους φορείς (Γκουμπανιτσάς, 2004, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008), καθώς και το επίπεδο, και πιο συγκεκριμένα η ποιότητα και η ποσότητα, των προσφερόμενων από το κράτος δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007).

Τέλος, στο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών εμφανίζονται να επιδρούν ο κοινωνικός περίγυρος (Γκουμπανιτσάς, 2004), η σχέση των φορολογούμενων πολιτών μεταξύ τους (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), καθώς και η συμπεριφορά των άλλων φορολογουμένων όσον αφορά στη φοροδιαφυγή (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007), το αίσθημα της ενοχής (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η αίσθηση του καθήκοντος (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η

εθνική υπερηφάνεια (Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και η ιστορική μνήμη ξένης κατοχής ενός λαού (Γκουμπανιτσάς, 2004), η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις (Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και οι λοιποί δημογραφικοί, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, όπως το φύλο, η ηλικία, η επαγγελματική και οικογενειακή κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

4.6.13. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Μεταξύ των παραγόντων που εμφανίζονται να επηρεάζουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής συγκαταλέγεται και το μέσο μορφωτικό και πολιτισμικό επίπεδο των πολιτών μιας χώρας (Γκουμπανιτσάς, 2004). Αναλυτικότερα, όπως αναφέρουν οι Δαλαμάγκας (1981), Lewis (1982), Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003) και Γεωργακόπουλος (2005), το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων μιας χώρας επηρεάζει τη φορολογική τους συνείδηση και επομένως την τάση τους για φοροδιαφυγή, αποτελώντας μάλιστα έναν από τους σημαντικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της τελευταίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους ίδιους, όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, τόσο υψηλότερο είναι και το επίπεδο της φορολογικής συνείδησης των πολιτών και τόσο μικρότερη εμφανίζεται η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός αντίληψης από την πλευρά των τελευταίων της υποχρέωσής τους για καταβολή φόρων, προκειμένου να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα έσοδα, των οποίων η χρηστή και με σύνεση αξιοποίηση από το κράτος συνδέεται με τη χρηματοδότηση σημαντικών υπηρεσιών και κοινωνικών παροχών προς τους πολίτες.

Αντίθετα, όσο χαμηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς οι τελευταίοι δε δύνανται να συνειδητοποιήσουν ότι τα έσοδα που προκύπτουν από τους φόρους είναι απαραίτητα για τη χρηματοδότηση της παραγωγής κοινωνικών αγαθών και της προσφοράς ποιοτικών δημόσιων υπηρεσιών (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011). Από τη δική του πλευρά, ο Αγαπητός (2004β) υποστηρίζει ότι το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων μιας

χώρας δε μπορεί να περιληφθεί πια στους κυριότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της φοροδιαφυγής, όπως συνέβαινε παλιότερα, καθώς παρά το γεγονός ότι το ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο μόρφωσης αποτελεί πλέον χαρακτηριστικό των περισσότερων χωρών, το πρόβλημα της φοροδιαφυγής στις εν λόγω χώρες παρατηρείται να γίνεται όλο και πιο έντονο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι McGee και Gelman (2008) στην έρευνα που διεξήγαγαν σε έξι χώρες της Λατινικής Αμερικής και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, καθώς παρατήρησαν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των πολιτών δε μεταβάλλει τη συμπεριφορά τους απέναντι στη φοροδιαφυγή τόσο στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποίησε σε 45 χώρες ο Richardson (2006), το επίπεδο εκπαίδευσης αποδεικνύεται να συσχετίζεται σημαντικά με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής και μάλιστα θετικά. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι ορισμένοι ερευνητές, όπως οι Collins, Milliron και Toy (1992) και Richardson (2006), έχουν διαπιστώσει την ύπαρξη σημαντικής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φορολογικής συμμόρφωσης και κατά συνέπεια σημαντικής θετικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φοροδιαφυγής, κάποιοι άλλοι, όπως οι Eriksen και Fallan (1996), Hite (1997) και McGee και Bose (2006), ισχυρίζονται ότι η εκπαίδευση εμφανίζεται να επιδρά θετικά, και μάλιστα άμεσα και σε μεγάλο βαθμό, στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της τελευταίας, και κατ' επέκταση επηρεάζει αρνητικά το μέγεθος της φοροδιαφυγής. Επιπρόσθετα, όπως υπογραμμίζουν οι Wallschutzky (1993) και Chan, Troutman και O' Bryan (2000), η υψηλής ποιότητας εκπαίδευση ενδέχεται να επιτύχει τη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης, καθώς οι μορφωμένοι φορολογούμενοι δύνανται να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση της ευθύνης τους, καθώς και των επιβαλλόμενων κυρώσεων σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία.

Παράλληλα, όπως τονίζει ο Γεωργακόπουλος (2005), η Παιδεία γενικότερα θεωρείται ότι δύναται να καταστήσει τις κρατικές επιδιώξεις πιο κατανοητές στους φορολογούμενους πολίτες και ως εκ τούτου περισσότερο αποδεκτές από τους τελευταίους, με αποτέλεσμα να συμμορφώνονται οικειοθελώς, δείχνοντας συνέπεια απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις χωρίς να σκέφτονται το ενδεχόμενο να φοροδιαφύγουν. Ειδικότερα, οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) επισημαίνουν ότι

οι μορφωμένοι φορολογούμενοι ενδέχεται να είναι γνώστες ευκαιριών μη συμμόρφωσης, αλλά η δυνατότητά τους να κατανοήσουν καλύτερα το φορολογικό σύστημα σε συνδυασμό με το υψηλότερο επίπεδο ηθικής τους ανάπτυξης, το οποίο είναι πιθανή απόρροια του υψηλότερου μορφωτικού τους επιπέδου, προωθούν μια πιο θετική στάση των τελευταίων απέναντι στη φορολογία και κατά συνέπεια ενισχύουν τη φορολογική τους συμμόρφωση. Εντούτοις, οι απόψεις αναφορικά με τη συμβολή της καλής γνώσης του φορολογικού συστήματος στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας δίστανται.

Αναλυτικότερα, από τη μια πλευρά, υποστηρίζεται ότι η καλή γνώση του φορολογικού συστήματος εκ μέρους των φορολογούμενων πολιτών δύναται να περιορίσει τη φοροδιαφυγή (Eriksen και Fallan, 1996, Loo, 2006), δεδομένου ότι η παράνομη αυτή πράξη συχνά δε διαπράττεται εσκεμμένα από τους φορολογουμένους, αλλά οφείλεται σε άγνοια και ανακριβή πληροφόρηση των τελευταίων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Sandmo, 2005, Kirchler και Wahl, 2010, Τάτσος, 2011). Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγοι οι φορολογούμενοι, οι οποίοι συμμορφώνονται μόνο και μόνο, γιατί δε γνωρίζουν τόσο καλά το φορολογικό σύστημα, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που προσφέρει το τελευταίο λόγω της πολυπλοκότητας και της ασάφειας της φορολογικής νομοθεσίας και να προβούν σε φοροδιαφυγή χωρίς να γίνουν εύκολα αντιληπτοί και να εντοπιστούν από τις φορολογικές αρχές (Γκουμπανιτσάς, 2004) ή γιατί, δεδομένου ότι δε διαθέτουν ούτε τις στοιχειώδεις φορολογικές γνώσεις, δεν τολμούν να επιχειρήσουν να παραπλανήσουν τις φορολογικές αρχές, προβαίνοντας σε ανακριβείς δηλώσεις, από φόβο για τις άγνωστες σε αυτούς συνέπειες μιας τέτοιας πράξης (Elffers, 2000, Γκουμπανιτσάς, 2004). Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι μελετητές έχουν διαπιστώσει ότι, σε γενικές γραμμές, η εκπαίδευση σε φορολογικά θέματα ενισχύει τη φορολογική συμμόρφωση (Devos, 2008), και μάλιστα ο συνδυασμός φορολογικής γνώσης και απλότητας του φορολογικού συστήματος δύναται να εξασφαλίσει ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης.

Όσον αφορά στο πολιτισμικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, αρκετές θεωρητικές μελέτες και εμπειρικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι ο πολιτισμός, και ειδικότερα η κουλτούρα, έχουν σημαντικές επιδράσεις στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή (Strümpel, 1969, Tittle, 1980, Roth, Scholz και

Witte, 1989, Coleman και Freeman, 1997, Chan, Troutman και O' Bryan, 2000, Gilligan και Richardson, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, Hooper, Northcott και Yong, 2010, Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2011, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι η έρευνα του Richardson (2008), ο οποίος μελέτησε τη σχέση μεταξύ του πολιτισμού, και πιο συγκεκριμένα της κουλτούρας, και της φοροδιαφυγής σε 47 χώρες και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο πολιτισμός, ή ειδικότερα η κουλτούρα, εξακολουθεί να διαδραματίζει καταλυτικής σημασίας ρόλο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής και συνιστά καθοριστικό παράγοντα στον προσδιορισμό των σχετικών με τη φοροδιαφυγή αποφάσεων, στις οποίες και απαιτείται να λαμβάνεται υπόψη ανελλιπώς, σε όλες τις χώρες, και κυρίως στις αναπτυσσόμενες, γεγονός που υποδηλώνει ότι σε κάθε χώρα οι ασκούντες πολιτική είναι απαραίτητο να λαμβάνουν υπόψη τα πολιτισμικά (καθώς και τα νομικά, πολιτικά και θρησκευτικά) χαρακτηριστικά της χώρας αφενός στην εκτίμηση της πιθανότητας ή του κινδύνου φοροδιαφυγής και αφετέρου στη χάραξη πολιτικών με σκοπό την καταπολέμηση του εν λόγω φαινομένου στη χώρα αυτή.

Εξάλλου, οι διαφορετικές κουλτούρες στις διάφορες χώρες παρέχουν διαφορετικά επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης, τα οποία οδηγούν σε διαφορετικά επίπεδα φοροδιαφυγής (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, Hooper, Northcott και Yong, 2010, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2011, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011, Sezgin, Yildiz και Ayyildiz, 2011). Επιπλέον, κρίνεται απαραίτητο να τονιστεί ότι οι έρευνες που μελετούν την εν λόγω σχέση χρησιμοποιούν για το σκοπό αυτό διαφορετικούς ορισμούς και ποικίλες μεταβλητές που μετατρέπονται σε επίσης σπουδαίους παράγοντες για τον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής (Roth, Scholz και Witte, 1989, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, Hooper, Northcott και Yong, 2010, Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2011, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011).

Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι, στα πλαίσια της κουλτούρας, ένας από τους παράγοντες που εμφανίζεται να συμβάλει στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, όπως επισημαίνουν οι Ahangar, Bandprey και Rokny (2011), είναι η έλλειψη της κατάλληλης φορολογικής κουλτούρας. Μάλιστα, σύμφωνα με αρκετούς συγγραφείς, η «φορολογική κουλτούρα» (“tax culture”) συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, καθώς συσχετίζεται με την «εθελοντική φορολογική συμμόρφωση» (“voluntary tax compliance”), δηλαδή «την επίγνωση των φορολογούμενων πολιτών αναφορικά με την υποχρέωσή τους για καταβολή φόρων» (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), ενώ κατά την ίδια άποψη, ο όρος «φορολογική κουλτούρα» είναι συνώνυμος ή συνδέεται πολύ στενά με τη «φορολογική νοοτροπία» (“tax mentality”), τη «φορολογική ηθική» (“tax morale” ή “tax ethics”) και τη «φορολογική πειθαρχία» (“tax discipline”). Οι εν λόγω όροι αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο, όπου λαμβάνει χώρα μια εκτενής βιβλιογραφική επισκόπηση για τις επιδράσεις της κουλτούρας, και ειδικότερα της φορολογικής κουλτούρας, στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής.

4.6.14. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

Παρά το γεγονός ότι οι έρευνες για την εξακρίβωση της σημασίας του ρόλου που διαδραματίζουν οι ομάδες αναφοράς, όπως η οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον, στη φορολογική συμμόρφωση και κατ’ επέκταση στη φοροδιαφυγή είναι περιορισμένες (Palil και Mustapha, 2011a), καθώς οι περισσότεροι μελετητές της φορολογικής συμμόρφωσης και του φαινομένου της φοροδιαφυγής, όπως οι Andreoni, Erard και Feinstein (1998), Loo και Ho (2005), Manaf, Hasseldine και Hodges (2005), Sandmo (2005) και Loo (2006), δε λαμβάνουν υπόψη το συγκεκριμένο παράγοντα, οι εν λόγω ομάδες αναφοράς, και πιο συγκεκριμένα ο οικογενειακός και κοινωνικός περίγυρος, εμφανίζονται να αποτελούν ιδιαίτερης βαρύτητας προσδιοριστικό παράγοντα της φορολογικής συμμόρφωσης και ως εκ τούτου της έκτασης του φαινομένου της φοροδιαφυγής (Clotfelter, 1983, Γκουμπανιτσάς, 2004, Palil και Mustapha, 2011a).

Άλλωστε, ο καθοριστικός ρόλος που διαδραματίζουν οι ομάδες αναφοράς στον προσδιορισμό και στη διαμόρφωση των προθέσεων και της συμπεριφοράς του ατόμου, σε γενικότερα πλαίσια, υποστηρίχθηκε τόσο από τη θεωρία της αιτιολογημένης δράσης

(theory of reasoned action) των Ajzen και Fishbein (1980), όσο και από τη θεωρία της σχεδιασμένης συμπεριφοράς (theory of planned behaviour) του Ajzen (1988), η οποία αποτελεί επέκταση της προηγούμενης. Μάλιστα, στις εν λόγω θεωρίες εμφανίζεται να στηρίχτηκε και η έρευνα του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή όταν στο ερωτηματολόγιό της συμπεριέλαβε ερώτηση αναφορικά με την άποψη του περιβάλλοντος των ερωτηθέντων πολιτών για τη φοροδιαφυγή, αποσκοπώντας στην εξέταση της συνολικής αντίληψης του ατόμου για την κοινωνική πίεση που δέχεται, ώστε να εκδηλώσει ή όχι την παράνομη αυτή συμπεριφορά (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας, το ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, οι οποίοι δήλωσαν ότι κανένας από τους σημαντικούς ανθρώπους του περιβάλλοντός τους δε συμφωνεί με την παράνομη πράξη της απόκρυψης των εισοδημάτων τους, μόλις που ξεπερνάει το 33% (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Βέβαια, αξιοσημείωτα είναι και τα συμπεράσματα κάποιων άλλων ερευνών, οι οποίες εξέτασαν τις επιδράσεις του οικογενειακού και κοινωνικού περιγύρου των φορολογουμένων στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και κατά συνέπεια στην έκταση που δύναται να λάβει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Αναλυτικότερα, στην έρευνά τους, οι Allingham και Sandmo (1972) διαπίστωσαν ότι οι αποφάσεις των φορολογουμένων αναφορικά με το αν θα προβούν ή όχι σε φοροδιαφυγή κάποιες φορές εμφανίζονται να επηρεάζονται από τα μέλη της οικογένειάς τους ή τους φίλους τους παρόλο που ο βαθμός της επιρροής αυτής δεν αναφέρθηκε σαφώς από τους τελευταίους. Επιπρόσθετα, στη δική τους έρευνα, οι Spicer και Lundstedt (1976) εξέτασαν τη σημασία του ρόλου των ομάδων αναφοράς σε θέματα φορολογίας, προβαίνοντας στην υπόθεση ότι ο αρχηγός της οικογένειας είναι περισσότερο πιθανό να διαχειρίζεται τα φορολογικά της θέματα ή να διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη διαχείριση των θεμάτων αυτών, και συμπέραναν ότι ο τελευταίος ενδέχεται να έχει τη δύναμη να επιδρά στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας όσον αφορά σε φορολογικά θέματα αν και δεν ανέφεραν ρητά το βαθμό της δύναμής του αυτής.

Παράλληλα, στο άρθρο του, ο Clotfelter (1983) ισχυρίστηκε ότι οι ομάδες αναφοράς, όπως η οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη φοροδιαφυγή παρά το γεγονός ότι δε συζητήθηκε ξεκάθαρα σε αυτό αν ήταν

ισχυρότερη η επιρροή των μελών της οικογένειας ή των φίλων. Επιπλέον, οι Hasseldine, Kaplan και Fuller (1994) κατέληξαν σε διαπιστώσεις σύμφωνα με τις οποίες το πλήθος των φοροφυγάδων που είναι γνωστό στους φορολογουμένους παρατηρείται να έχει τη μεγαλύτερη συμβολή στην επιλογή των τελευταίων να δηλώσουν χαμηλότερο εισόδημα από το πραγματικό, καθώς όσο περισσότερους φοροφυγάδες γνωρίζουν οι φορολογούμενοι, τόσο πιο εύκολα λαμβάνουν την απόφαση να αποκρύψουν ένα μέρος των εισοδημάτων τους, ενώ όσο καλύτερα γνωρίζουν οι φορολογούμενοι τους φοροφυγάδες, τόσο περισσότερα περιστατικά δηλώσεων χαμηλότερων εισοδημάτων από τα πραγματικά ενδέχεται να παρατηρηθούν, και ως εκ τούτου τόσο μεγαλύτερη έκταση ενδέχεται να λάβει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Στην ιδιάζουσα σημασία του κοινωνικού περίγυρου των φορολογουμένων στη φορολογική τους συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή κάνει αναφορά και ο Γκουμπανιτσάς (2004), ο οποίος επισημαίνει ότι οι φορολογούμενοι εμφανίζονται να έχουν μεγαλύτερη τάση για φοροδιαφυγή όταν γνωρίζουν ότι και άλλοι προβαίνουν στην παράνομη αυτή πράξη.

Με τα συμπεράσματα των προαναφερθεισών ερευνών εμφανίζεται να συμφωνεί και η έρευνα των Palil και Mustapha (2011a), η οποία αποδεικνύει τη σημαντική επίδραση των ομάδων αναφοράς, και συγκεκριμένα της οικογένειας και του φιλικού περιβάλλοντος των φορολογουμένων, στη λήψη αποφάσεων από τους τελευταίους περί γενικότερων φορολογικών θεμάτων, αλλά και θεμάτων συμμόρφωσής τους με τη φορολογική νομοθεσία και επομένως στην έκταση της φοροδιαφυγής. Πιο συγκεκριμένα, οι Palil και Mustapha (2011a) υποστηρίζουν ότι η επιρροή του οικογενειακού και κοινωνικού περίγυρου των φορολογουμένων στη συμπεριφορά των τελευταίων παρατηρείται να είναι αποφασιστικής σημασίας, καθώς οι φορολογούμενοι, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν το κόστος συμμόρφωσής τους με τη φορολογική νομοθεσία, συχνά εμφανίζονται πρόθυμοι να αναφέρουν τα φορολογικά τους θέματα στα μέλη της οικογένειάς τους ή σε φίλους τους, ενδιαφερόμενοι για τη γνώμη τους ή επιζητώντας τη βοήθειά τους, παρά να απευθυνθούν σε λογιστές, φοροτεχνικούς εμπειρογνώμονες και οικονομικούς συμβούλους, οι οποίοι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους έναντι αμοιβής.

Κατά συνέπεια, αν σε τέτοιες περιπτώσεις, ο φορολογούμενος απευθύνεται σε άτομο από το οικογενειακό ή φιλικό του περιβάλλον, το οποίο συμμορφώνεται με τη

φορολογική νομοθεσία, η τάση του να προβεί σε φοροδιαφυγή παρατηρείται να είναι χαμηλότερη, ενώ εάν το άτομο του άμεσου περιβάλλοντός του, στο οποίο απευθύνεται ο τελευταίος, δε συμμορφώνεται με τη φορολογική νομοθεσία, είναι πολύ πιθανό να μετατραπεί και εκείνος σε μη συμμορφούμενο φορολογούμενο, προβαίνοντας στην παράνομη αυτή πράξη (Palil και Mustapha, 2011a). Ως εκ τούτου, όπως σημειώνουν οι ίδιοι, κρίσιμο ρόλο διαδραματίζει η καλλιέργεια ατομικής επίγνωσης περί συμμόρφωσης από την πλευρά των φορολογουμένων, ώστε οι τελευταίοι να δέχονται όσο το δυνατό λιγότερες επιδράσεις από παράγοντες, όπως τα επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης των μελών της οικογένειάς τους ή των φίλων τους.

Στο σημείο αυτό, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι ο οικογενειακός και κοινωνικός περίγυρος των φορολογουμένων σε συνδυασμό με τις αντιλήψεις τους για τον τρόπο διαχείρισης του δημόσιου χρήματος από το κράτος, οι οποίες αναλύθηκαν σε προηγούμενο τμήμα, αποτελούν δύο παράγοντες που βρίσκονται πέρα από τον έλεγχο των φορολογικών αρχών, καθώς σχετίζονται αποκλειστικά με τις αποφάσεις των φορολογουμένων, με αποτέλεσμα ο Kirchler (2007), στη διαίρεση των προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής σε εξειδικευμένες επιμέρους κατηγορίες, την οποία επιχείρησε στην έρευνά του, να τους ταξινομήσει στην κατηγορία των «κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων», υπογραμμίζοντας ότι οι τελευταίοι ενδέχεται να προκαλέσουν δυσκολίες στην ενίσχυση της φορολογικής συμμόρφωσης και κατά συνέπεια στη μείωση της φοροδιαφυγής.

4.6.15. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Εξαιρετικά σπουδαίο ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στην έκταση του φαινομένου της φοροδιαφυγής εμφανίζονται να διαδραματίζουν και οι προσωπικοί παράγοντες των φορολογουμένων (Γκουμπανιτσάς, 2004). Ειδικότερα, η στάση του φορολογουμένου απέναντι στον κίνδυνο, το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος και το επάγγελμα αποτελούν ορισμένους από τους σημαντικότερους προσωπικούς παράγοντες των φορολογουμένων (Γκουμπανιτσάς, 2004, Devos, 2008). Μάλιστα, όπως τονίζει ο Devos (2008), το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος συνιστούν

τις πιο συχνά χρησιμοποιούμενες μεταβλητές στις έρευνες περί φορολογικής συμμόρφωσης, δεδομένου ότι αποτελούν ταυτόχρονα ιδιαίτερα σημαντικούς δημογραφικούς παράγοντες. Ωστόσο, σε αυτό το τμήμα, πραγματοποιείται αναφορά στις επιδράσεις που παρατηρούνται να έχουν τόσο στη φορολογική συμμόρφωση, όσο και στη φοροδιαφυγή, η στάση του φορολογουμένου απέναντι στον κίνδυνο, το φύλο, η ηλικία και το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος αφού περί μορφωτικού επιπέδου και επαγγέλματος έγινε λόγος σε προηγούμενα τμήματα.

Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνει ο Γκουμπανιτσάς (2004), ένας κρίσιμης σημασίας προσωπικός παράγοντας του φορολογουμένου, ο οποίος δύναται να επηρεάσει την απόφαση του τελευταίου αναφορικά με το αν θα προβεί ή όχι σε φοροδιαφυγή, είναι η στάση του φορολογουμένου απέναντι στον κίνδυνο. Αλλωστε, δεδομένου ότι οι προτιμήσεις απέναντι στον κίνδυνο διαφέρουν από άτομο σε άτομο, κάποιοι φορολογούμενοι εμφανίζονται να αποστρέφονται τον κίνδυνο (*risk averse*), κάποιοι άλλοι είναι ουδέτεροι ή αδιάφοροι απέναντί του (*risk neutral*) και άλλοι δείχνουν να τον επιζητούν (*risk lover*). Κατά συνέπεια, είναι προφανές ότι όσο μεγαλύτερη είναι η αποστροφή του φορολογουμένου προς τον κίνδυνο, τόσο δυσκολότερα λαμβάνει την απόφαση να προβεί σε φοροδιαφυγή (Γκουμπανιτσάς, 2004), ενώ όσο μεγαλύτερη είναι η επιζήτηση του κινδύνου από το φορολογούμενο, τόσο ευκολότερη είναι η απόφαση του τελευταίου να προβεί στην παράνομη αυτή πράξη. Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, σύμφωνα με τα οποία, όσον αφορά σε ερώτηση που αποσκοπούσε στην εξέταση της προσωπικής στάσης του ατόμου απέναντι στη φοροδιαφυγή, οι πολίτες που δήλωσαν ότι γενικά δεν αρέσκονται στην ιδέα της απόκρυψης εισοδημάτων από τις φορολογικές αρχές αγγίζουν το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό του 69%, ενώ το ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, οι οποίοι δήλωσαν ότι γενικά τους αρέσει η εν λόγω ιδέα, μόλις που ξεπερνάει το 25% (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ του φύλου των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής, αυτή έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον και την προσοχή πολλών ερευνητών, αλλά τα αποτελέσματα που προκύπτουν ποικίλλουν μεταξύ των διαφόρων ερευνών (Devos,

2008). Ειδικότερα, κάποιες έρευνες, όπως αυτές των Vogel (1974), Mason και Calvin (1978), Tittle (1980), Jackson και Milliron (1986), Kinsey και Grasmick (1993), Oxley (1993), Richardson και Sawyer (2001), Hasseldine και Hite (2003), McGee και Bose (2006) και Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), διαπίστωσαν ότι οι γυναίκες συμμορφώνονται περισσότερο με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου φοροδιαφεύγουν λιγότερο από τους άνδρες, ενώ κάποιες άλλες, όπως εκείνη των Friedland, Maital και Rutenberg (1978), απέδειξαν ότι οι άνδρες εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου φοροδιαφεύγουν λιγότερο σε σύγκριση με τις γυναίκες. Βέβαια, όπως υποστηρίζουν οι Jackson και Milliron (1986), το χάσμα της φορολογικής συμμόρφωσης μεταξύ ανδρών και γυναικών εμφανίζεται να στενεύει με την πάροδο του χρόνου. Μάλιστα, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι στη συρρίκνωση του εν λόγω χάσματος, σύμφωνα με τους Grasmick, Finley και Glaser (1984), ενδέχεται, ενώ σύμφωνα με τους Richardson και Sawyer (2001), παρατηρείται, να συμβάλει η εμφάνιση μιας γενιάς πιο ανεξάρτητων και μη παραδοσιακών γυναικών.

Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτη είναι και η έρευνα του Hite (1997) για τη φορολογική συμμόρφωση των Αμερικανών φορολογούμενων πολιτών, η οποία εστίασε στην αλληλεπίδραση μεταξύ φύλου και εκπαίδευσης των φορολογουμένων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της εν λόγω έρευνας, οι γυναίκες χωρίς πτυχίο κολεγίου εμφάνιζαν την τάση να συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία, ενώ οι άντρες χωρίς πτυχίο κολεγίου έτειναν να μη συμμορφώνονται φορολογικά (Hite, 1997). Παράλληλα, όπως παρατήρησε ο ίδιος, οι γυναίκες με πτυχίο κολεγίου εμφάνιζαν την τάση να μη συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία, ενώ οι άντρες με πτυχίο κολεγίου έτειναν να συμμορφώνονται φορολογικά. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση των γυναικών, εκείνες με πτυχίο κολεγίου είχαν την τάση να είναι περισσότερο ανεκτικές στη μη φορολογική συμμόρφωση και κατά συνέπεια εμφανίζονταν να φοροδιαφεύγουν περισσότερο σε σύγκριση με εκείνες χωρίς πτυχίο κολεγίου, ενώ οι άνδρες έτειναν να είναι λιγότερο ανεκτικοί στη μη συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου εμφανίζονταν να φοροδιαφεύγουν λιγότερο, καθώς το επίπεδο της εκπαίδευσής τους αυξανόταν (Hite, 1997).

Επιπλέον, μεταξύ των αποτελεσμάτων της έρευνας των Hasseldine και Hite (2003), είναι και το γεγονός ότι οι άντρες παρατηρήθηκαν να συμμορφώνονται

περισσότερο με τη φορολογική νομοθεσία από τις γυναίκες όταν χρησιμοποιήθηκε ένα αρνητικά πλαισιωμένο μήνυμα, ενώ οι γυναίκες εμφανίστηκαν να συμμορφώνονται περισσότερο με τη φορολογική νομοθεσία σε σύγκριση με τους άντρες όταν χρησιμοποιήθηκε ένα θετικά πλαισιωμένο μήνυμα. Με άλλα λόγια, οι Hasseldine και Hite (2003) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι άντρες πείθονταν σε μεγαλύτερο βαθμό να μην προβούν σε φοροδιαφυγή από αρνητικά πλαισιωμένα μηνύματα, ενώ στην περίπτωση των γυναικών, προς αυτή την κατεύθυνση, λειτουργούσαν περισσότερο τα θετικά πλαισιωμένα μηνύματα.

Κατά συνέπεια, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, το φύλο των φορολογουμένων εμφανίζεται να έχει αντιφατικές επιδράσεις στη φορολογική τους συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή, οι οποίες μάλιστα γίνονται ακόμη πιο έντονες σε περίπτωση αλληλεπίδρασης του εν λόγω παράγοντα με άλλους, με αποτέλεσμα η σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών να βρίσκεται ακόμη υπό συζήτηση. Ωστόσο, ο Richardson (2006), διεξάγοντας μια έρευνα σε 45 χώρες, συμπέρανε ότι δεν υπάρχει καμία συσχέτιση μεταξύ του φύλου των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων, καθώς το φύλο των φορολογουμένων δεν εμφανίστηκε να επιδρά σημαντικά στη φορολογική τους συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή σε καμία από τις χώρες αυτές.

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ της ηλικίας των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής, αυτή έχει αποτελέσει κατά καιρούς αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών, αλλά τα ευρήματα των διαφόρων ερευνών ποικίλλουν, παραμένοντας συχνά ασαφή και μη τελεσίδικα (Devos, 2008). Αναλυτικότερα, κάποιοι ερευνητές, όπως οι Mason και Calvin (1978), Jackson και Milliron (1986), Beron, Tauchen και Witte (1992), Smith (1992), Wearing και Headey (1997), Andreoni, Erard και Feinstein (1998), Orviska και Hudson (2002), McGee και Bose (2006), Torgler (2007) και Braithwaite, Reinhart και Smart (2009), υποστηρίζουν ότι η ηλικία των φορολογουμένων συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και ως εκ τούτου αρνητικά με τη φοροδιαφυγή, καθώς διαπίστωσαν ότι οι νεότεροι φορολογούμενοι εμφανίζονται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία σε σύγκριση με τους μεσήλικες και τους ηλικιωμένους.

Η εν λόγω διαπίστωση δύναται να θεωρηθεί εύλογη, δεδομένου ότι οι νεότεροι φορολογούμενοι είναι συνήθως λιγότερο καλά ενημερωμένοι περί φορολογικών θεμάτων (McKerchar, 2002, Niemiowski και Wearing, 2006), αποδεικνύονται να έχουν σε χαμηλότερο βαθμό αναπτυγμένη την αίσθηση της ηθικής υποχρέωσης ή της υπακοής στους νόμους, ώστε να καταβάλουν φόρους (Wearing και Headey, 1997, Orviska και Hudson, 2002) και είναι περισσότερο πιθανό να εκφράζουν σκεπτικισμό απέναντι στις κρατικές αρχές (Inglehart, 1997, Watts, 1999). Τους προαναφερθέντες λόγους, έρχεται να εμπλουτίσει και ο Tittle (1980), ο οποίος στην έρευνά του παρατήρησε ότι οι νεότεροι φορολογούμενοι εμφανίζονται να επιζητούν περισσότερο τον κίνδυνο, να είναι λιγότερο ευαίσθητοι απέναντι στις επαπειλούμενες ποινές για μη συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς και να αντανακλούν τις κοινωνικές και ψυχολογικές διαφορές της περιόδου στην οποία ανατράφηκαν και μεγάλωσαν.

Αντίθετα, κάποιοι άλλοι ερευνητές, όπως οι Warneryd και Walerud (1982), Wallschutzky (1984), Wahlund (1992) και Mohani (2001), ισχυρίζονται την ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης μεταξύ της ηλικίας των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατά συνέπεια θετικής συσχέτισης μεταξύ της ηλικίας των φορολογουμένων και της φοροδιαφυγής, καθώς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία φορολογούμενοι εμφανίζονται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου φοροδιαφεύγουν περισσότερο. Ειδικότερα, όπως επισημαίνει ο Mohani (2001), εκείνοι που παρατηρούνται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία είναι οι φορολογούμενοι άνω των 50 ετών, ενώ ο Wallschutzky (1984) διαπίστωσε ότι οι φοροφυγάδες προέρχονται από τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι και τα αποτελέσματα των ερευνών των Clotfelter (1983) και Loo (2006), βάσει των οποίων αποδεικνύεται ότι οι φορολογούμενοι μέσης ηλικίας (30 έως 50 ετών) εμφανίζονται να συμμορφώνονται λιγότερο.

Παρ' όλα τα προαναφερθέντα σπουδαία ερευνητικά αποτελέσματα περί θετικής και αρνητικής συσχέτισης της ηλικίας των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατά συνέπεια της φοροδιαφυγής, υπάρχει και ένας σημαντικός αριθμός ερευνών, όπως εκείνες των Spicer και Lundstedt (1976), Spicer και Becker (1980) και Porcano (1988), οι οποίες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει καμία συσχέτιση μεταξύ της ηλικίας των φορολογουμένων και της

φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Spicer και Lundstedt (1976), η εν λόγω σχέση είναι απροσδιόριστη, ενώ από την έρευνα των Spicer και Becker (1980) δεν προκύπτει καμία σημαντική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να συμπεράνουν ότι η ηλικία των φορολογουμένων δεν επηρεάζει τη φορολογική τους συμμόρφωση.

Βέβαια, για τα παραπάνω αντιφατικά ευρήματα κρίνεται ενδιαφέρον να παρουσιαστούν τέσσερις πιθανές εξηγήσεις, όπως αυτές έχουν προταθεί από τους Richardson και Sawyer (2001). Πρώτον, η σημασία της ηλικίας ως προσδιοριστικού παράγοντα της φορολογικής συμμόρφωσης δεν επεκτείνεται σε όλους τους φορολογουμένους, με αποτέλεσμα η ηλικία να μην επιδρά στη συμμόρφωση όλων των φορολογουμένων. Δεύτερον, έχει διαπιστωθεί ότι στο μεγαλύτερο μέρος των ερευνών περί φορολογικής συμμόρφωσης έχουν χρησιμοποιηθεί αντιφατικοί ορισμοί της έννοιας της μη συμμόρφωσης των φορολογουμένων. Τρίτον, όταν η ηλικία των φορολογουμένων συνδέεται με ένα αριθμό άλλων μεταβλητών, η επίδρασή της στη φορολογική συμμόρφωση διαλύεται. Τέταρτον, η αλληλεπίδραση της ηλικίας των φορολογουμένων με άλλους προσδιοριστικούς παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων δύναται να καταστεί προβληματική.

Ένας ακόμη προσωπικός παράγοντας των φορολογουμένων, ο οποίος έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές ως προς τη σχέση του με τη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου με τη φοροδιαφυγή, είναι το επίπεδο του ατομικού εισοδήματος των φορολογουμένων. Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι Devos (2008) και Matsaganis και Flevotomou (2010), το τελευταίο έχει αποτελέσει κατά καιρούς αντικείμενο έντονης συζήτησης στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας λόγω των μεικτών και ασαφών επιδράσεων του στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία, οι οποίες επιβεβαιώνονται τόσο από ένα σημαντικό αριθμό ερευνών, όπως αυτές των Jackson και Milliron (1986), Roth, Scholz και Witte (1989), Christian και Gupta (1993) και Hite (1997), όσο και από τα ποικίλα και αντικρουόμενα αποτελέσματα μεταξύ των διαφόρων ερευνών, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις καταλήγουν είτε σε θετική συσχέτιση, είτε σε αρνητική συσχέτιση, είτε σε ανυπαρξία συσχέτισης μεταξύ των εν λόγω εξεταζόμενων μεταβλητών.

Συγκεκριμένα, κάποιοι ερευνητές, όπως οι Mason και Lowry (1981), Smith (1992), Christian και Gupta (1993), Wearing και Headey (1997) και Torgler (2007), υποστηρίζουν ότι το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και κατά συνέπεια αρνητικά με τη φοροδιαφυγή, καθώς διαπίστωσαν ότι οι φορολογούμενοι με υψηλότερα εισοδήματα εμφανίζονται να συμμορφώνονται περισσότερο με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου φοροδιαφεύγουν λιγότερο από τους φορολογουμένους με χαμηλότερα εισοδήματα. Αναλυτικότερα, οι Mason και Lowry (1981) παρατήρησαν ότι οι φορολογούμενοι μέσου εισοδηματικού επιπέδου συμμορφώνονται περισσότερο με τη φορολογική νομοθεσία από τους φορολογουμένους χαμηλού εισοδηματικού επιπέδου. Επιπλέον, στην έρευνά του, ο Torgler (2007) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στη Δυτική Γερμανία οι φορολογούμενοι με χαμηλότερα εισοδήματα αποδεικνύονται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία. Παράλληλα, οι Wearing και Headey (1997) διαπίστωσαν ότι οι φορολογούμενοι με χαμηλή επαγγελματική θέση, με χαμηλά εισοδήματα και χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις τείνουν να φοροδιαφεύγουν περισσότερο.

Αντίθετα, κάποιοι άλλοι ερευνητές, όπως οι Frank και Dekeyser-Meulders (1977), Wallschutzky (1984), Baldry (1986), Τάτσος (2001), Mohani (2001), Loo (2006) και Matsaganis και Flevotomou (2010), ισχυρίζονται την ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατά συνέπεια θετικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων και της φοροδιαφυγής, καθώς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι φορολογούμενοι με υψηλότερα εισοδήματα εμφανίζονται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία και ως εκ τούτου φοροδιαφεύγουν περισσότερο από τους φορολογουμένους με χαμηλότερα εισοδήματα. Ειδικότερα, από την έρευνα των Frank και Dekeyser-Meulders (1977) προέκυψε ότι στο Βέλγιο οι φορολογούμενοι με υψηλά εισοδήματα προβαίνουν σε εκτεταμένη φοροδιαφυγή. Ομοίως, ο Wallschutzky (1984) στην έρευνά του στην Αυστραλία και η Loo (2006) στην έρευνά της στη Μαλαισία παρατήρησαν ότι οι φορολογούμενοι με υψηλότερα εισοδήματα είναι πιο επιρρεπείς στη φοροδιαφυγή. Μάλιστα, οι έρευνες των Wallschutzky (1984) και Loo (2006) απέδειξαν ότι το επίπεδο

του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων επιδρά σημαντικά στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων.

Παράλληλα, στη δική του έρευνα, ο Mohani (2001) διαπίστωσε ότι στη Μαλαισία οι φορολογούμενοι μέσου και υψηλού εισοδηματικού επιπέδου εμφανίζονται να συμμορφώνονται λιγότερο με τη φορολογική νομοθεσία. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τελευταίος αιτιολογεί τη διαπίστωσή του αυτή, αναφέροντας ότι σε μια χώρα, όπου η αναδιανομή του εισοδήματος δεν είναι ικανοποιητική, οι υψηλότερες εισοδηματικές ομάδες έχουν την τάση να φοροδιαφεύγουν περισσότερο, καθώς αισθάνονται ότι το φορολογικό σύστημα δε μεταχειρίζεται δίκαια τους φορολογουμένους με υψηλά εισοδήματα (Mohani, 2001). Επιπρόσθετα, όπως υποστηρίζει ο Τάτσος (2001), στην Ελλάδα οι φορολογούμενοι με υψηλά εισοδήματα αποδεικνύονται περισσότερο διατεθειμένοι να μη συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν στη δική τους έρευνα, οι Matsaganis και Flevotomou (2010), οι οποίοι υπογραμμίζουν ότι στην Ελλάδα οι φορολογούμενοι με υψηλότερα εισοδήματα φοροδιαφεύγουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους φορολογουμένους με χαμηλότερα εισοδήματα, όχι μόνο σε απόλυτο μέγεθος, αλλά και αναλογικά με το εισόδημά τους.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων παρατηρείται να αποτελεί έναν ιδιαίτερης σημασίας προσδιοριστικό παράγοντα της φοροδιαφυγής, αλλά οι ερευνητές δεν καταλήγουν σε κοινές διαπιστώσεις αναφορικά με την κατεύθυνση προς την οποία μεταβάλλεται η τελευταία όταν μεταβάλλεται το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων, δηλαδή δε συμφωνούν για το αν μια αύξηση στο επίπεδο του εν λόγω εισοδήματος επιφέρει αύξηση ή μείωση της φοροδιαφυγής (Γκουμπανιτσάς, 2004). Βέβαια, όπως επισημαίνουν οι Γκουμπανιτσάς (2004) και Matsaganis και Flevotomou (2010), ως πιο σωστή και λογική εμφανίζεται η άποψη ότι όταν το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων αυξάνεται, η φοροδιαφυγή μεταβάλλεται προς την ίδια κατεύθυνση. Σύμφωνα με το Γκουμπανιτσά (2004), αυτό εξηγείται, καθώς όσο υψηλότερο είναι εισόδημα του φορολογουμένου, τόσο μικρότερη είναι η αποστροφή του προς τον κίνδυνο και κατά συνέπεια τόσο ευκολότερα λαμβάνει την απόφαση να προβεί σε φοροδιαφυγή. Παράλληλα, οι φορολογούμενοι με υψηλά εισοδήματα έχουν τη δυνατότητα να καλύψουν ευκολότερα τα κόστη συναλλαγής

(transaction costs) που συνεπάγεται η φοροδιαφυγή για τους διαπράττοντες, ενώ μέσω της ευκολότερης για αυτούς πρόσβασης σε ομάδες πίεσης δύνανται να επηρεάσουν τόσο τη θέσπιση, όσο και την εφαρμογή των φορολογικών νόμων, καθιστώντας τη φοροδιαφυγή ακόμη πιο εύκολη για εκείνους και μειώνοντας ταυτόχρονα το αναμενόμενο κόστος της τελευταίας (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Παρ' όλα τα σπουδαία ερευνητικά αποτελέσματα περί θετικής και αρνητικής συσχέτισης του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και ως εκ τούτου της φοροδιαφυγής, τα οποία αναφέρθηκαν προηγουμένως, υπάρχει και ένας σημαντικός αριθμός ερευνών, όπως εκείνες των Worsham (1996), Chan, Troutman και O' Bryan (2000) και Park και Hyun (2003), οι οποίες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει καμία συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων και της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής. Αναλυτικότερα, το πείραμα των Park και Hyun (2003) στη Νότια Κορέα απέδειξε ότι το επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων δεν έχει καμία σημαντική επίδραση στη φορολογική τους συμμόρφωση, ενώ οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) στην έρευνά τους στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και στο Χονγκ Κονγκ παρατήρησαν ότι δεν προκύπτει καμία συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών.

Ωστόσο, άξιο αναφοράς είναι και το συμπέρασμα της έρευνας των Andreoni, Erard και Feinstein (1998), η οποία πραγματοποιήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Πιο συγκεκριμένα, οι τελευταίοι διαπίστωσαν ότι η επίδραση του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων στη φορολογική συμμόρφωση και κατά συνέπεια στη φοροδιαφυγή είναι ασαφής και μη τελεσίδικη, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών, όπως εκείνες των Jackson και Milliron (1986), Roth, Scholz και Witte (1989), Christian και Gupta (1993) και Hite (1997), οι οποίες έχουν ήδη αναφερθεί. Παρά το γεγονός ότι όλοι οι προαναφερθέντες ερευνητές δεν προσδιορίζουν σαφώς τα αίτια, στα οποία οφείλεται η εν λόγω διαπίστωσή τους, όπως υποστηρίζει ο Feinstein (1991), τους λόγους για τα τόσο ασαφή ευρήματα ενδέχεται να μπορούν να εξηγήσουν οι συσχετίσεις μεταξύ του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων και άλλων προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων, όπως οι φορολογικοί συντελεστές και

γενικότερα οι ενδογενείς φορολογικές ρυθμίσεις μεταξύ των χωρών, οι οποίες δύνανται να συμβάλουν στα ευρήματα αυτά.

Για παράδειγμα, οι προοδευτικοί φορολογικοί συντελεστές δύνανται να ενθαρρύνουν τις υψηλές εισοδηματικές ομάδες να φοροδιαφεύγουν περισσότερο από τις χαμηλότερες εισοδηματικές ομάδες, καθώς στην περίπτωση των υψηλών εισοδηματικών ομάδων, τόσο οι φορολογικοί συντελεστές, όσο και το φορολογητέο εισόδημα βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα, με αποτέλεσμα να προκύπτουν για αυτές πολύ υψηλότερες εισοδηματικές υποχρεώσεις από εκείνες των χαμηλότερων εισοδηματικών ομάδων (Feinstein, 1991). Επιπλέον, οι Fischer, Wartick και Melvin (1992) αιτιολογούν την εν λόγω διαπίστωση των προαναφερθεισών ερευνών ισχυριζόμενοι ότι οι ευκαιρίες μη φορολογικής συμμόρφωσης, οι οποίες βασίζονται στο επίπεδο του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων, δύνανται να επηρεάζονται άμεσα και έμμεσα μέσω των στάσεων και των αντιλήψεων των φορολογουμένων. Τέλος, ο Kirchler (2007) θεωρεί ότι η επίδραση του επιπέδου του προσωπικού εισοδήματος των φορολογουμένων στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων παραμένει ασαφής, καθώς η σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση και ενδέχεται να μην είναι γραμμική, όπως υποθέτουν έμμεσα και άλλες έρευνες.

4.6.16. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Αναμφισβήτητα, η τάση των φορολογούμενων πολιτών να προβαίνουν σε φοροδιαφυγή δεν προκύπτει μόνο κατόπιν ορθολογικής σκέψης, ανάλυσης και αξιολόγησης διαφόρων παραμέτρων, όπως αρκετές από εκείνες που εξετάστηκαν σε προηγούμενα τμήματα της παρούσας ενότητας, αλλά συχνά εμφανίζεται να επηρεάζεται και από ψυχολογικούς παράγοντες (Roth, Scholz και Witte, 1989, Kirchler, 2007), οι οποίοι μάλιστα δε δύνανται να προβλεφθούν εύκολα από τους επιστημονικούς συμβούλους και αναλυτές.

Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει ο Γκουμπανιτσάς (2004), ένας ψυχολογικός παράγοντας, στον οποίο ενδέχεται να οφείλεται η εμφάνιση και η διόγκωση του φαινομένου της φοροδιαφυγής, είναι η ψυχολογική ή ψυχική ευχαρίστηση των φορολογουμένων ως εκδοχή χρησιμότητας. Ειδικότερα, αρκετές ψυχολογικές έρευνες υποστηρίζουν ότι η φοροδιαφυγή δύνανται να θεωρηθεί ως ένα είδος παιχνιδιού, το

οποίο είναι πολύ πιθανό να προσφέρει σε ορισμένα άτομα μια αίσθηση ευχαρίστησης, η οποία συνδέεται με το γεγονός ότι τα τελευταία συχνά παραμένουν αλώβητα παρά τον κίνδυνο τόσο εντοπισμού και αποκάλυψης, όσο και σύλληψης και επιβολής ποινής, τον οποίο διατρέχουν, προβαίνοντας στην παράνομη αυτή πράξη. Κατά συνέπεια, σε περίπτωση που η εν λόγω άποψη γίνει αποδεκτή, η φοροδιαφυγή εμφανίζεται να παρέχει χρησιμότητα στα άτομα αυτά, όχι μόνο μέσω του προϊόντος της, το οποίο αφορά στο οικονομικό όφελος από την απόκρυψη φορολογητέας ύλης, αλλά και αυτή καθαυτή ως πράξη (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, το ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών, οι οποίοι δήλωσαν ότι θα είναι ευχαριστημένοι να αναλάβουν τον κίνδυνο να εξαπατήσουν τις φορολογικές αρχές όσον αφορά στο ύψος των εισοδημάτων τους, στην προσπάθειά τους να καταβάλουν λιγότερους φόρους από εκείνους που η φορολογική νομοθεσία ορίζει στη δική τους περίπτωση, ακόμη και αν υπάρχει κίνδυνος να υποστούν έλεγχο από τις φορολογικές αρχές και να τους επιβληθεί πρόστιμο, μόλις που πλησιάζει το 9% (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Επιπρόσθετα, μεταξύ των ψυχολογικών παραγόντων, οι οποίοι εμφανίζονται να έχουν επιδράσεις στις αποφάσεις των φορολογουμένων αναφορικά με το ενδεχόμενο να προβούν σε φοροδιαφυγή και ως εκ τούτου στην έκταση του εν λόγω φαινομένου, συγκαταλέγεται και το ψυχολογικό ή ψυχικό κόστος που δύναται να προξενεί στο φοροφυγάδα η παράνομη αυτή πράξη (Κανελλόπουλος, 2002). Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο, ως αίτια του εν λόγω κόστους θεωρούνται τόσο η πιθανή σύλληψη του φοροφυγάδα, όσο και το ενδεχόμενο να στιγματιστεί κοινωνικά ο τελευταίος λόγω της παράνομης αυτής συμπεριφοράς του. Παράλληλα, όπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος (2002), το κόστος αυτό πηγάζει από το γεγονός ότι ο φορολογούμενος αντιλαμβάνεται ότι σε περίπτωση που ως μέλος της κοινωνίας απολαμβάνει τα προσφερόμενα από την τελευταία δημόσια αγαθά, χωρίς να προβαίνει στην καταβολή φόρων, υιοθετώντας δηλαδή τη συμπεριφορά του «ελεύθερου αναβάτη» (“free rider”), προκαλεί ζημιά στο κοινωνικό σύνολο.

Στα πλαίσια αυτά, το ενδιαφέρον του φορολογουμένου δε μονοπωλεί αποκλειστικά η ατομική του ευημερία, αλλά ο τελευταίος δείχνει να νοιάζεται και για

την κοινωνική ευημερία, με αποτέλεσμα αντιλαμβανόμενος τη μείωση των διαθέσιμων πόρων της κοινωνίας λόγω της δικής του φοροδιαφυγής, να αναλαμβάνει, όπως πολύ εύστοχα σημειώνουν οι Bosco και Mittone (1997), ένα «μη χρηματικό κόστος», το οποίο εκδηλώνεται με τη «ζημιά που υφίσταται η προσωπικότητα του φοροφυγάδα» σε περίπτωση που εντοπιστεί, αποκαλυφθεί, συλληφθεί και στιγματιστεί από την κοινή γνώμη. Βέβαια, είναι προφανές ότι ο βαθμός του κοινωνικού στίγματος που σημαδεύει το φορολογούμενο και κατ' επέκταση η ένταση του ψυχικού κόστους που αναλαμβάνει ο τελευταίος σχετίζονται σημαντικά με την έκταση της φοροδιαφυγής στην κοινωνία (Κανελλόπουλος, 2002).

Ειδικότερα, όπως ισχυρίζεται ο Κανελλόπουλος (2002), σε περίπτωση που ο φορολογούμενος γνωρίζει ότι ανήκει σε μια μικρή ομάδα φοροφυγάδων, το κοινωνικό στίγμα και ως εκ τούτου το ψυχικό του κόστος εμφανίζονται να είναι υψηλότερα, με αποτέλεσμα συχνά να υπερνικούν τη φοροδιαφυγή, ενώ αν το εν λόγω φαινόμενο είναι διαδεδομένο σε ευρεία κλίμακα στην κοινωνία, τα τελευταία εμφανίζονται σε χαμηλότερο βαθμό και ένταση. Από την άλλη πλευρά, ο βαθμός του κοινωνικού στίγματος και κατά συνέπεια η ένταση του ψυχικού κόστους δύνανται να επηρεάσουν την απόφαση ενός φορολογουμένου, όπως εκείνος που περιγράφηκε προηγουμένως, σχετικά με το αν θα προβεί ή όχι σε φοροδιαφυγή, καθώς ο φορολογούμενος στην απόφασή του αυτή λαμβάνει υπόψη τους προαναφερθέντες παράγοντες και επιλέγει να αναλάβει τον κίνδυνο της φοροδιαφυγής όταν νιώθει ότι έχει τη δύναμη να αντέξει το ψυχικό κόστος με το οποίο θα επιβαρυνθεί από μια ενδεχόμενη σύλληψη και ένα πιθανό κοινωνικό στιγματισμό.

Βέβαια, άξιες αναφοράς είναι και οι περιπτώσεις που ο φορολογούμενος φοροδιαφεύγει, καταβάλλοντας μικρότερο φόρο από εκείνο που του αναλογεί, είτε γιατί αισθάνεται ότι οι φόροι που καταβάλλει στο κράτος είναι ιδιαίτερα υψηλοί σε σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες που του προσφέρει το τελευταίο, είτε γιατί έχει μπει στη διαδικασία να προσδιορίσει ο ίδιος ένα συγκεκριμένο ποσό δίκαιου φόρου, το οποίο είναι ηθικά υποχρεωμένος να καταβάλει όποιος φορολογούμενος βρίσκεται κάτω από τις ίδιες φορολογικές συνθήκες με εκείνον. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως υπογραμμίζει ο Κανελλόπουλος (2002), μέσω της φοροδιαφυγής, ο φορολογούμενος από τη μία πλευρά νιώθει αυξημένη ικανοποίηση, ενώ από την άλλη πλευρά, ανεξάρτητα του αν

συλληφθεί ή όχι, αναλαμβάνει ψυχικό κόστος, το οποίο δύναται να εκδηλώνεται με διάφορες μορφές, όπως η ανησυχία, η ενοχή και η μείωση του αυτοσεβασμού του.

Από τη διεξοδική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων του φαινομένου της φοροδιαφυγής, η οποία πραγματοποιήθηκε στα επιμέρους τμήματα της παρούσας ενότητας, συνάγονται δύο πολύ αξιόλογα συμπεράσματα, τα οποία καθίστανται ιδιαίτερα χρήσιμα για το σκοπό της εργασίας αυτής. Πρώτον, οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, από τους προαναφερθέντες φορολογικούς και κυρίως μη φορολογικούς παράγοντες, οι οποίοι εμφανίζονται να επηρεάζουν σημαντικά τη φοροδιαφυγή, υποκρύπτουν σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό το στοιχείο του πολιτισμού, δεδομένου ότι ο πολιτισμός είναι παντού (Lavoie και Chamlee-Wright, 2000) και κάνει αισθητή την παρουσία του κατά ένα μεγάλο μέρος μέσω των θεσμών που λειτουργούν στα πλαίσιά του και τον διαιωνίζουν (Malinowski, 1944), καθώς και της κουλτούρας με την έννοια του τρόπου σκέψης, των αντιλήψεων, των πεποιθήσεων, των αξιών και της ηθικής.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων παραγόντων αποτελούν η δομή και η διάρθρωση του φορολογικού συστήματος μιας χώρας, ο βαθμός επάρκειας και αποτελεσματικότητας του φοροεισπρακτικού και του φοροελεγκτικού μηχανισμού μιας χώρας, οι αντιλήψεις των φορολογουμένων για την αξιοπιστία, τη δικαιοσύνη, τη νομιμότητα και την αποτελεσματικότητα που χαρακτηρίζουν τις ενέργειες του κράτους και των θεσμών του, και συγκεκριμένα της κυβέρνησης, του εθνικού κοινοβουλίου και της φορολογικής διοίκησης, η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι πολίτες στο κράτος και στους κρατικούς θεσμούς, καθώς και οι σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των ίδιων των φορολογουμένων (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Κατά συνέπεια, οι εν λόγω προσδιοριστικοί παράγοντες του φαινομένου της φοροδιαφυγής δύναται να θεωρηθούν παράγοντες πολιτισμού ή κουλτούρας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Επιπρόσθετα, όσον αφορά στη συμμόρφωση των φορολογούμενων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία, η σχετική βιβλιογραφία προσδιορίζει κάποιους πρόσθετους πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι παρατηρούνται να επιδρούν στην τελευταία, όπως η αίσθηση του ανήκειν σε μια ομάδα ή μια κοινότητα, η αίσθηση του καθήκοντος, η αλληλεγγύη και η συνεργασία, τα κοινωνικά έθιμα, το αίσθημα της ενοχής, αλλά και το αίσθημα της ντροπής, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και συνοδεύει τον εντοπισμό και την επιβολή ποινών σε εκείνους

τους πολίτες που προβαίνουν στην παράνομη πράξη της φοροδιαφυγής (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Δεύτερον, αρκετοί από τους προσδιοριστικούς παράγοντες του φαινομένου της φοροδιαφυγής, οι οποίοι αναλύθηκαν στα επιμέρους τμήματα της παρούσας ενότητας, εμφανίζονται να επηρεάζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κάποιους άλλους από τους παράγοντες αυτούς ή ακόμη και να αλληλοεπηρεάζονται. Για παράδειγμα, η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από παράγοντες, όπως η αποτελεσματικότητα των ελέγχων, η οποία καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τον τρόπο πραγματοποίησης και την οργάνωση των τελευταίων, καθώς και οι ικανότητες, η επάρκεια και η αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελεγκτών (Τάτσος, 2001), και γενικότερα η ικανότητα των φορολογικών αρχών να εντοπίσουν τη φοροδιαφυγή και να διασφαλίσουν τη φορολογική συμμόρφωση (Γκουμπανιτσάς, 2004). Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων και το ύψος των επιβαλλόμενων ποινών αποτελούν δύο προσδιοριστικούς παράγοντες του εν λόγω φαινομένου, οι οποίοι παρουσιάζουν αμοιβαία αλληλεξάρτηση (Τάτσος, 2011).

Επιπλέον, η αποτελεσματικότητα των ελέγχων επηρεάζεται από το βαθμό επάρκειας του φοροελεγκτικού μηχανισμού (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011), ενώ με τη σειρά τους τόσο η επάρκεια, όσο και η αποτελεσματικότητα του φοροελεγκτικού μηχανισμού καθορίζονται, μεταξύ άλλων, και από το μορφωτικό επίπεδο των οργάνων που στελεχώνουν τον τελευταίο. Ακόμη, η πολυπλοκότητα της φορολογικής νομοθεσίας και κατ' επέκταση του φορολογικού συστήματος δύναται να επιδρά στις αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών για τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), καθώς και στις αντιλήψεις των τελευταίων περί διαδικαστικής δικαιοσύνης (Smith, 1992), ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι οι αντιλήψεις των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης, όπως η διανεμητική και η διαδικαστική δικαιοσύνη, αποδεικνύονται να επηρεάζουν την εμπιστοσύνη των τελευταίων στο φορολογικό σύστημα, στο κράτος και στους θεσμούς του (Spicer και Lundstedt, 1976, Fjeldstad, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

Επιπρόσθετα, μεταξύ των παραγόντων, από τους οποίους εμφανίζεται να δέχεται καθοριστικές επιδράσεις το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών,

συγκαταλέγονται και ο τρόπος διαχείρισης του δημόσιου χρήματος, και ιδιαίτερα του προϊόντος της φορολογίας, από το κράτος και τους δημόσιους φορείς (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008), καθώς και το επίπεδο, και πιο συγκεκριμένα η ποιότητα και η ποσότητα, των προσφερόμενων από το κράτος δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), ενώ ιδιαίτερα σημαντική παρατηρείται να είναι και η επιρροή του κοινωνικού περιγύρου των φορολογουμένων (Γκουμπανιτσάς, 2004). Ως εκ τούτου, βάσει της ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε στα επιμέρους τμήματα της παρούσας ενότητας, πολλοί από τους παράγοντες, οι οποίοι αποδεικνύονται να επηρεάζουν άμεσα το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, δύνανται να το επηρεάζουν και έμμεσα, και συγκεκριμένα μέσω των επιδράσεών τους σε άλλους προσδιοριστικούς παράγοντες του τελευταίου.

4.7. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

4.7.1. ΑΡΝΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Αναμφισβήτητα, σε κάθε φορολογικό και οικονομικό σύστημα η φοροδιαφυγή δημιουργεί στρεβλώσεις, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζει τη λειτουργία του κράτους, να πολλαπλασιάζει τη διαφθορά και να δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής αδικίας μεταξύ των πολιτών, προκαλώντας παράλληλα αντίστοιχα αισθήματα στους τελευταίους, αλλά και αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων. Αυτές είναι μόνο ορισμένες από τις ποικίλες αρνητικές επιδράσεις της φοροδιαφυγής στην οικονομία και την κοινωνία, οι οποίες χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής στο σύνολό τους και δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμηθούν, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα έντονο, πολυεπίπεδο και διαρθρωτικό φαινόμενο. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι σε μια οικονομική πολιτική η φοροδιαφυγή δεν πρέπει να λαμβάνεται ως περιφερειακό ζήτημα, αλλά ως κεντρική έννοια, η οποία επιβάλλεται να ενσωματώνεται στο δημοσιονομικό σύστημα, αλλά και να θεωρείται βασική συνιστώσα στη λήψη αποφάσεων (Slemrod και Yitzhaki, 2002). Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται η ανάλυση των κυριότερων από την πληθώρα των δυσμενών επιπτώσεων της φοροδιαφυγής.

Η φοροδιαφυγή έχει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις για μια χώρα, καθώς, όπως αναφέρουν οι Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), όταν το εν λόγω φαινόμενο λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις, το κράτος δεν είναι σε θέση να ασκήσει ορθή δημοσιονομική πολιτική. Μάλιστα, σε μια τέτοια περίπτωση, η σημασία των φόρων ως εργαλείο δημοσιονομικής πολιτικής ακυρώνεται μερικώς (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), καθώς η φοροδιαφυγή δεν επιτρέπει στους φορείς άσκησης δημοσιονομικής πολιτικής να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά το φορολογικό σύστημα για την επίτευξη των οικονομικών τους επιδιώξεων και κυρίως την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, η οποία παρεμποδίζεται λόγω της εξασθένησης της αποτελεσματικότητας των φορολογικών κινήτρων που παρέχονται για αυτό το σκοπό (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Με λίγα λόγια, η φοροδιαφυγή συμβάλλει στη μείωση της αποτελεσματικότητας των φορολογικών μέτρων για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής πολιτικής, ενώ παράλληλα δημιουργεί αβεβαιότητα για την αποδοτικότητα του φοροεισπρακτικού μηχανισμού (Danopoulos και Znidaric, 2007).

Η ύπαρξη εκτεταμένης φοροδιαφυγής σε μια χώρα δεν επιτρέπει την εξασφάλιση επαρκών εσόδων για την ικανοποιητική λειτουργία του δημόσιου τομέα (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005) και την άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), καθώς στερεί σημαντικούς πόρους από το κράτος (Αγαπητός, 2004β, Βασαρδάνη, 2011). Μάλιστα, δύναται να μειώσει τα έσοδα του κράτους και κατ' επέκταση να επιδεινώσει τα δημόσια οικονομικά (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010) σε τέτοιο βαθμό, ώστε να περιορίζει τη δυνατότητα δημόσιων επενδύσεων, αλλά και να εμποδίζει το κράτος αφενός να εξασφαλίζει τους απαραίτητους πόρους για τη χρηματοδότηση των κοινωνικών αγαθών (Αγαπητός, 2004α, Ahangar, Bandrey και Rokny, 2011), προκαλώντας δυσκολίες στη λειτουργία του Κοινωνικού Κράτους (Βασαρδάνη, 2011), και αφετέρου να παρέχει δημόσιες υπηρεσίες υψηλής ποιότητας και ποσότητας (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandrey και Rokny, 2011), με αποτέλεσμα να αποτελεί συχνό φαινόμενο η υποχρηματοδότηση ζωτικών τομέων, όπως η Παιδεία και η υγεία (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Με λίγα λόγια, η φοροδιαφυγή καθιστά ανέκδοτο το κράτος να καλύψει τα έξοδά του (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Οι περιορισμένες αυτές δυνατότητες χρηματοδότησης των κρατικών δαπανών λόγω έλλειψης οικονομικών πηγών, η οποία προκαλείται από τη φοροδιαφυγή, συμβάλλουν με τη σειρά τους στη δημιουργία χρόνιου δημόσιου ελλείμματος, το οποίο αυξάνει τις δανειακές ανάγκες του κράτους (Βασαρδάνη, 2011) και το υποχρεώνει να προβεί σε αυξημένο εξωτερικό ή εσωτερικό δανεισμό (Γκουμπανιτσάς, 2004). Μάλιστα, όπως επισημαίνει ο τελευταίος, η πρώτη επιλογή συνεπάγεται μείωση της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας, όσον αφορά σε οικονομικές και άλλες επιλογές, για τη χώρα, αλλά και αύξηση του δημόσιου χρέους της, ως αποτέλεσμα των υψηλών επιτοκίων του εξωτερικού δανεισμού. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με το Γκουμπανιτσά (2004), η δεύτερη επιλογή οδηγεί σε αύξηση των επιτοκίων με σκοπό την προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων, ώστε να καλυφθεί το δημόσιο έλλειμμα. Όμως, αυτό επιφέρει μείωση της κυκλοφορίας του χρήματος, εγκλωβισμό των μεγάλων ιδιωτικών κεφαλαίων και μείωση των αναγκαίων για την οικονομική ανάπτυξη ιδιωτικών επενδύσεων με άμεσες απόρροιες αυτές της στασιμότητας και της μείωσης της ανταγωνιστικότητας της χώρας (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Πέρα από τη μείωση της αποτελεσματικότητας της δημοσιονομικής και της οικονομικής πολιτικής (Αγαπητός, 2004α, β, Βασαρδάνη, 2011), μία ακόμη εξαιρετική σημασίας αρνητική συνέπεια της φοροδιαφυγής είναι ότι συμβάλλει στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών (Γκουμπανιτσάς, 2004, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011), καθώς υπονομεύει ένα βασικό σκοπό των φόρων, και συγκεκριμένα την αναδιανομή του εισοδήματος από τους πλούσιους στους φτωχούς και κατ' επέκταση το μετριασμό των ανισοτήτων, ο οποίος επιτυγχάνεται με τη συλλογή υψηλότερων φόρων από τους πλούσιους και στη συνέχεια τη χρησιμοποίηση των εσόδων για την παροχή δημόσιων υπηρεσιών εξίσου σε πλούσιους και φτωχούς (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Με άλλα λόγια, το εν λόγω φαινόμενο περιορίζει την αναδιανεμητική λειτουργία της προοδευτικής φορολογίας από τους πλουσιότερους προς τους φτωχότερους (Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011). Αναλυτικότερα, η φοροδιαφυγή δημιουργεί σοβαρές κοινωνικές αδικίες αφού επιφέρει αναδιανομή του εισοδήματος από τους ειλικρινείς φορολογουμένους στους φοροφυγάδες (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005). Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η φοροδιαφυγή χαρακτηρίζει κυρίως επαγγέλματα που κατά

τεκμήριο προσιδιάζουν στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις (ελεύθεροι επαγγελματίες, έμποροι, κ.λπ.), όπου άλλωστε είναι και ευκολότερη, προκύπτει αναπόφευκτα το συμπέρασμα ότι η εν λόγω αναδιανομή είναι κοινωνικά ανεπιθύμητη (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Γεωργακόπουλος και Πάσχος, 2003, Γεωργακόπουλος, 2005).

Εξίσου σημαντικό, αλλά και βλαβερό είναι το γεγονός ότι το εν λόγω φαινόμενο δημιουργεί άνιση κατανομή των φορολογικών βαρών (Αγαπητός, 2004α, β), δεδομένου ότι δεν παραβαίνουν το νόμο όλοι οι φορολογούμενοι και δεν έχουν όλοι οι φορολογούμενοι τις ίδιες δυνατότητες, αλλά και ευκαιρίες να προβούν σε φοροδιαφυγή. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Cowell (1987), «αν οι φτωχοί είχαν περισσότερες ευκαιρίες για φοροδιαφυγή από τους πλούσιους ή ήταν πιο ικανοί σε αυτή, τότε ο προοδευτικός πολιτικός (“egalitarian policy maker”) θα είχε ένα καλό λόγο να αντιμετωπίζει τη φοροδιαφυγή με χαμόγελο επιείκειας, τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου». Επομένως, άτομα με την ίδια φοροδοτική ικανότητα έχουν διαφορετική φορολογική επιβάρυνση και άτομα με διαφορετική φοροδοτική ικανότητα έχουν την ίδια ή περίπου ίδια φορολογική επιβάρυνση. Κατά αυτόν τον τρόπο, η φοροδιαφυγή θίγει και ταυτόχρονα παραβιάζει τις έννοιες της ισότητας και της δίκαιης και ίσης μεταχείρισης ατόμων με παρόμοιο εισόδημα και υπονομεύει την ιδέα της αμοιβαιότητας, η οποία βρίσκεται στην καρδιά του «κοινωνικού συμβολαίου» μεταξύ των φορολογουμένων και του κράτους (Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011).

Μάλιστα, το πρόβλημα λαμβάνει ακόμη πιο μεγάλες διαστάσεις στις περιπτώσεις που όσο αυξάνεται το εισόδημα των φορολογουμένων, τόσο εκείνοι παρουσιάζουν την τάση να δηλώνουν χαμηλότερο εισόδημα από το πραγματικό (Allingham και Sandmo, 1972), με αποτέλεσμα η φοροδιαφυγή να αυξάνεται (Andreoni, Erard και Feinstein, 1998). Όπως υποστηρίζει ο Τάτσος (2001), οι ανώτερες εισοδηματικές τάξεις στην Ελλάδα αποδεικνύονται περισσότερο διατεθειμένες να μη συμμορφωθούν με τη φορολογική νομοθεσία. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν στη δική τους έρευνα, οι Matsaganis, και Flevotomou (2010), οι οποίοι αναφέρουν ότι στην Ελλάδα τα πλουσιότερα νοικοκυριά φοροδιαφεύγουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τα φτωχότερα, όχι μόνο σε απόλυτο μέγεθος, αλλά και αναλογικά με το εισόδημά τους. Αυτό δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο τη θέση των κατώτερων εισοδηματικών τάξεων αφού τα φτωχά νοικοκυριά επωμίζονται μεγαλύτερο ποσοστό φόρων από εκείνο που θα

ήταν κοινωνικά δίκαιο να τους αναλογεί (Danopoulos και Znidaric, 2007, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Από τη δική του πλευρά, ο Komisar (2006) επισημαίνει ότι η φοροδιαφυγή από μεγάλες επιχειρήσεις και πολύ πλούσιους ανθρώπους αυξάνει το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών.

Άλλωστε, δε θα μπορούσε να παραλειφθεί το γεγονός ότι το κράτος, προκειμένου να εξασφαλίσει τους σημαντικούς πόρους που στερείται λόγω της ύπαρξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής, αναγκάζεται αφενός να καταφύγει σε εντονότερη έμμεση φορολόγηση, καθώς αυτή προσφέρει λιγότερες ευκαιρίες για φοροδιαφυγή από την άμεση, επιβαρύνοντας περισσότερο τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα (Danopoulos και Znidaric, 2007), και αφετέρου να επιβάλει νέες φορολογικές επιβαρύνσεις σε όσους δεν έχουν τη δυνατότητα ή από ευσυνειδησία και συνέπεια δεν επιλέγουν να αποφύγουν τη φορολόγηση (Αγαπητός, 2004β) και καταβάλλουν ήδη πολλούς φόρους (Matsaganis και Flevotomou, 2010), με αποτέλεσμα οι φόροι αυτοί να γίνονται ακόμη επαχθέστεροι για τους μη φοροδιαφεύγοντες (Γκουμπανιτσάς, 2004), αφού τα φορολογικά τους βάρη αυξάνονται (Βασαρδάνη, 2011). Με αυτόν τον τρόπο, η φοροδιαφυγή θίγει τους συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις και νομοταγείς πολίτες, οι οποίοι καταβάλλουν συστηματικά τους φόρους που τους αναλογούν (Βασαρδάνη, 2011) και είναι επόμενο να αποθαρρύνει τους τελευταίους από τη διατήρηση της ορθής συμπεριφοράς τους και να επηρεάζει αρνητικά τη φορολογική τους συνείδηση, με αποτέλεσμα να δημιουργεί συνθήκες για επιδείνωση του φαινομένου (Danopoulos και Znidaric, 2007).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι δημιουργείται πρόβλημα και στον τομέα του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, καθώς η φοροδιαφυγή νοθεύει τον τελευταίο (Γκουμπανιτσάς, 2004) και διαταράσσει τους όρους και τους κανόνες του, παρέχοντας άδικο πλεονέκτημα μειωμένου κόστους παραγωγής στις επιχειρήσεις που φοροδιαφεύγουν έναντι των επιχειρήσεων που δε φοροδιαφεύγουν (Danopoulos και Znidaric, 2007). Αναλυτικότερα, δεδομένου ότι ορισμένες αδύναμες επιχειρήσεις, οι οποίες παρουσιάζουν οριακή κερδοφορία, χρησιμοποιούν τη φοροδιαφυγή ως μέσο διατήρησης της ανταγωνιστικής τους θέσης, προκειμένου να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους (Γκουμπανιτσάς, 2004), το εν λόγω φαινόμενο στρεβλώνει τους όρους ανταγωνισμού στην αγορά και ενδέχεται να έχει ως αποτέλεσμα την επιβίωση αναποτελεσματικών και συγχρόνως μη νομοταγών επιχειρήσεων εις βάρος

αποτελεσματικών και νομοταγών επιχειρήσεων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2011). Παράλληλα, όπως τονίζει ο Γκουμπανισάς (2004), οι επιχειρήσεις δεν ενθαρρύνονται να προβούν σε νέες επενδύσεις και να αναλάβουν κινδύνους, στοχεύοντας στην αύξηση της κερδοφορίας τους, καθώς αυτή δύναται να επιτευχθεί με πολύ ευκολότερο τρόπο, τη φοροδιαφυγή.

Βέβαια, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι το εν λόγω φαινόμενο προκαλεί και κακό καταμερισμό των πηγών πλούτου, καθώς σε πολλές περιπτώσεις, σύμφωνα με το Γκουμπανισά (2004), επιλέγεται η ανάπτυξη ορισμένων δραστηριοτήτων με κριτήριο την ευκολία διάπραξης φοροδιαφυγής και όχι επειδή είναι πραγματικά ανταγωνιστικές ή παραγωγικές. Ωστόσο, ο ίδιος τονίζει ότι η φοροδιαφυγή οδηγεί και σε σπατάλη πόρων. Με τον ισχυρισμό του αυτόν, ο Γκουμπανισάς (2004) κάνει λόγο για τα υψηλά κόστη συναλλαγής (transaction costs) που συνεπάγεται η φοροδιαφυγή για τους διαπράττοντες, καθώς οι τελευταίοι, προκειμένου να προβούν σε φοροδιαφυγή χωρίς να εντοπιστούν, είναι αναγκαίο να επιβαρυνθούν με έξοδα που αφορούν χρήμα, χρόνο και προσπάθεια (όπως αμοιβές ειδικών συμβούλων, λογιστών και δικηγόρων, χρόνος και προσπάθεια για την τήρηση διπλών βιβλίων, κ.λπ.). Εντούτοις, το εν λόγω φαινόμενο επιφέρει υψηλά κόστη συναλλαγής και διοίκησης (transaction and administrative costs) και για το ίδιο το κράτος, καθώς το τελευταίο απαιτείται να συγκροτήσει και να διατηρήσει αποτελεσματικό τον απαραίτητο ελεγκτικό μηχανισμό, ο οποίος ενεργεί, ώστε να καθιστά τη φοροδιαφυγή πιο δύσκολη, αλλά και να θεσπίσει όσο τα δυνατόν πιο αποτελεσματικούς νόμους κατά της φοροδιαφυγής (Γκουμπανισάς, 2004).

Επιπρόσθετα, οι Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ (2010) επισημαίνουν μία ακόμη αρνητική επίπτωση της φοροδιαφυγής, για την οποία δε γίνεται συχνά λόγος, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι είναι μικρότερης σημασίας από τις υπόλοιπες. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους τελευταίους, το εν λόγω φαινόμενο συμβάλλει στην ενίσχυση της χαμηλής τεχνολογίας και των δραστηριοτήτων χαμηλής ανάπτυξης εις βάρος της υψηλής τεχνολογίας και των δραστηριοτήτων υψηλής ανάπτυξης. Αυτό συμβαίνει, καθώς οι χαμηλές τεχνολογίες απαιτούν περιορισμένης κλίμακας επενδύσεις και εφαρμόζονται από αυτοαπασχολούμενους ελεύθερους επαγγελματίες ή πολύ μικρές επιχειρήσεις, στην περίπτωση των οποίων ο εντοπισμός της φοροδιαφυγής είναι πολύ δύσκολος, ενώ οι υψηλές τεχνολογίες προϋποθέτουν μεγάλες επενδύσεις και υλοποιούνται από

μεγαλύτερες επιχειρήσεις, στις οποίες ο εντοπισμός της φοροδιαφυγής είναι ευκολότερος (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Η δυσκολία εντοπισμού της φοροδιαφυγής από τους αυτοαπασχολούμενους ελεύθερους επαγγελματίες και τις πολύ μικρές επιχειρήσεις επιβάλλει τη διατήρηση πολύ υψηλών φορολογικών συντελεστών, ώστε τα απωλεσθέντα έσοδα από φόρους από την πλευρά των τελευταίων να αναπληρώνονται αναγκαστικά μέσω συλλογής υψηλών φόρων από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, για τις οποίες δεν είναι εύκολο να φοροδιαφύγουν, γεγονός που εμποδίζει την ανάπτυξη μεγάλων επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα να χάνονται τα οφέλη που αυτές έχουν τη δυνατότητα να αποφέρουν, όπως οι δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας και υψηλής προστιθέμενης αξίας και οι καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010).

Τέλος, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η φοροδιαφυγή επηρεάζει αρνητικά την αξιοπιστία των στατιστικών στοιχείων, όπως και η παραοικονομία (Παλαιολόγος και Κασσάρ, 2003), καθώς τα δύο αυτά φαινόμενα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, συνδέονται στενά ως προς τις συνέπειες τους. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Γκουμπανιτσά (2004), τα εν λόγω φαινόμενα συμβάλλουν από κοινού, ώστε επίσημα στατιστικά στοιχεία και δείκτες της πραγματικής κατάστασης της οικονομίας, όπως αυτός του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, να μην περιλαμβάνουν πολλά ιδιωτικά εισοδήματα. Με τη σειρά τους, τα αναξιόπιστα στατιστικά στοιχεία έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διαδικασία του οικονομικού προγραμματισμού, καθώς εμποδίζουν την ορθή διαπίστωση της υπάρχουσας κατάστασης της οικονομίας, αλλά και τη σωστή εκτίμηση της μελλοντικής εξέλιξης της τελευταίας, οδηγώντας τους οικονομολόγους σε λανθασμένα συμπεράσματα και λανθασμένες προτάσεις πολιτικής. Με άλλα λόγια, το κράτος δε μπορεί να έχει στη διάθεσή του την ακριβή εικόνα της υφιστάμενης κατάστασης, με αποτέλεσμα να ενδέχεται να λάβει εσφαλμένες αποφάσεις αναφορικά με την οικονομία, δημιουργώντας ακόμη περισσότερα προβλήματα (Γκουμπανιτσάς, 2004).

Λαμβάνοντας υπόψη τις προαναφερθείσες σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου της φοροδιαφυγής, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο «προοδευτικός πολιτικός» (“egalitarian policy maker”) που επικαλείται ο Cowell (1987) δεν έχει λόγους να αντιμετωπίζει τη φοροδιαφυγή με «χαμόγελο επιείκειας», ενώ έχει κάθε λόγο

να συμμετέχει ενεργά σε μια διαρκή προσπάθεια για τη μείωση αυτού του φαινομένου (Matsaganis και Flevotomou, 2010).

4.7.2. ΘΕΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Πέρα από τις αναμφισβήτητες δυσμενείς επιπτώσεις της φοροδιαφυγής, οι οποίες αναλύθηκαν συνοπτικά προηγουμένως, ορισμένοι συγγραφείς εντοπίζουν και μερικές θετικές πλευρές του εν λόγω φαινομένου (Γκουμπανιτσάς, 2004). Μάλιστα, οι τελευταίες δεν περιορίζονται μόνο στις προφανείς θετικές επιπτώσεις που δύναται να έχει η φοροδιαφυγή σε ατομικό επίπεδο για τους διαπράττοντες, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι αυτοί δεν εντοπίζονται και δεν τιμωρούνται για τις παράνομες αυτές πράξεις τους. Αντίθετα, όπως θερμά υποστηρίζουν ορισμένοι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, οι εν λόγω θετικές πλευρές της φοροδιαφυγής συνδέονται και με θετικά αποτελέσματα της τελευταίας για την ευρύτερη οικονομία μιας χώρας (Danopoulos και Znidaric, 2007). Τα κυριότερα «οφέλη» της φοροδιαφυγής, όπως αυτά εκτιμούνται από τους θεωρητικούς υποστηρικτές της, αναπτύσσονται εν συντομία παρακάτω.

Ένα πολύ σημαντικό θετικό αποτέλεσμα της φοροδιαφυγής είναι το γεγονός ότι η τελευταία αποτρέπει την υπέρμετρη φορολογική επιβάρυνση. Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει ο Γκουμπανιτσάς (2004), σε περίπτωση που μία κυβέρνηση εκμεταλλεύεται και απομυζά τους φορολογούμενους πολίτες της, η αντίδραση των τελευταίων με τη μορφή της φοροδιαφυγής δύναται να αποβεί ωφέλιμη, καθώς μπορεί να λάβει θέση «σήματος» προς την κυβέρνηση, ώστε να προβεί σε αλλαγή της πολιτικής της. Βέβαια, όπως αναφέρει ο ίδιος, η άποψη αυτή βασίζεται στην άκρως φιλελεύθερη ιδέα σύμφωνα με την οποία η φοροδιαφυγή αποτελεί το μοναδικό μέσο που έχουν στη διάθεσή τους οι φορολογούμενοι, προκειμένου να εναντιωθούν στην αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους, της οποίας η αναγκαιότητα αμφισβητείται, στην προσωπική τους ελευθερία. Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι ορισμένοι ισχυρίζονται ότι όταν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής διασπείρεται σε περισσότερους πολίτες, αμβλύνεται το πρόβλημα που προκαλείται λόγω της μεταφοράς του φορολογικού βάρους από τους φοροφυγάδες στους «καλοπληρωτές» και νομοταγείς πολίτες, οι οποίοι πλήττονται από την κοινωνική αυτή αδικία (Danopoulos και Znidaric, 2007).

Επιπρόσθετα, ως θετική επίδραση της φοροδιαφυγής, σύμφωνα με το Γκουμπανιτσά (2004), μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι η τελευταία δίνει τη δυνατότητα για ανάπτυξη οικονομικά παραγωγικών δραστηριοτήτων, οι οποίες διαφορετικά θα έφταναν στο σημείο να εκλείψουν, καθώς δεν τυγχάνουν καθόλου ευνοϊκής μεταχείρισης από τη φορολογία. Αναλυτικότερα, λαμβάνοντας υπόψη τους σκοπούς και τις λειτουργίες που επιτελούν οι φόροι, των οποίων η ανάλυση έλαβε χώρα σε προηγούμενο κεφάλαιο, μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι οι τελευταίοι χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να συμβάλουν είτε στην υποβοήθηση, είτε στην αποθάρρυνση ορισμένων δραστηριοτήτων. Ωστόσο, δεδομένου ότι οι εν λόγω κυβερνητικές επιλογές δε βασίζονται πάντοτε στη «λογική του γενικού συμφέροντος», αλλά επηρεάζονται συχνά από υφιστάμενες ομάδες πίεσης (Γκουμπανιτσάς, 2004), παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο να αποθαρρύνονται οικονομικά παραγωγικές δραστηριότητες μέσω της επιβολής σε αυτές υψηλής φορολογίας, με αποτέλεσμα την κακή κατανομή των πόρων, η οποία ενδέχεται να βελτιώνεται μέσω της φοροδιαφυγής.

Βέβαια, κατόπιν τέτοιων πιέσεων προς την κυβέρνηση από διάφορες ομάδες συμφερόντων, παρατηρείται συχνά και το φαινόμενο να ενθαρρύνονται μέσω της φορολογίας μη παραγωγικές δραστηριότητες, των οποίων η ανάπτυξη κάθε άλλο παρά το κοινό συμφέρον υπηρετεί, καθώς αποτελεί άλλη μία περίπτωση κακής κατανομής των πηγών πλούτου και των πόρων, δεδομένου ότι τα δημόσια έσοδα σπαταλούνται με τη συναίνεση της κυβέρνησης στις εν λόγω μη παραγωγικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τις απόψεις των φιλελεύθερων οικονομολόγων, στη διόρθωση του εν λόγω φαινομένου θεωρείται πολύ πιθανό να συμβάλει η φοροδιαφυγή (Γκουμπανιτσάς, 2004), καθώς τα μειωμένα λόγω της φοροδιαφυγής κρατικά έσοδα συνεπάγονται μικρότερης έκτασης έξοδα σε μη παραγωγικές και, κατά τις φιλελεύθερες απόψεις, ανούσιες δραστηριότητες (Danopoulos και Znidaric, 2007). Με λίγα λόγια, πιο ακραίες απόψεις κάνουν λόγο για θετική επίπτωση της φοροδιαφυγής ακόμη και στον κρατικό προϋπολογισμό.

Μία τελευταία, αλλά όχι και μικρότερης σημασίας, θετική συνέπεια του φαινομένου της φοροδιαφυγής, όπως αναφέρουν οι Danopoulos και Znidaric (2007), είναι ότι επιτυγχάνει την εξασφάλιση μεγαλύτερης συγκέντρωσης κεφαλαίου, τόσο στους καταναλωτές, όσο και στις επιχειρήσεις, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο την

αποταμιευτική τους δυνατότητα, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στην τόνωση της αγοράς και κατ' επέκταση στην αύξηση των επενδύσεων. Μάλιστα, όπως υπογραμμίζουν οι Danopoulos και Znidaric (2007), οι θεωρητικοί υποστηρικτές της φοροδιαφυγής διατείνονται ότι η εν λόγω μεταφορά κεφαλαίου από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα μακροπρόθεσμα επιφέρει επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης, ωφελώντας σε ιδιαίτερα σημαντικό βαθμό την κοινωνία.

4.8. ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ

Δεδομένων των σημαντικών δυσμενών επιδράσεων που ασκεί η φοροδιαφυγή, η πάταξή της κρίνεται πρωταρχικής σημασίας, όχι μόνο για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και γιατί αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη (Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011). Συγκεκριμένα, οι κυβερνήσεις όλων των αναπτυγμένων κρατών οφείλουν να ερευνούν τρόπους, να επιβάλουν μέτρα, τόσο προληπτικά, όσο και κατασταλτικά (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001), και να εφαρμόζουν πολιτικές για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση και τον περιορισμό της έκτασης της φοροδιαφυγής, στην οποία προβαίνουν οι πολίτες τους. Ωστόσο, η καταπολέμηση της φοροδιαφυγής δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί ούτε με ευκαιριακά μέτρα (Αγαπητός, 2004β), ούτε με μία και μοναδική, αυστηρή και καθολική φόρμουλα, αλλά προϋποθέτει ευρεία δέσμη παράλληλων πολιτικών (Βασαρδάνη, 2011) και συνεργασία πολλών φορέων και υπηρεσιών (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), καθώς πρόκειται για ένα πολύπλοκο οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο δεν εξαρτάται μόνο από φορολογικούς ή οικονομικούς παράγοντες, αλλά από το συνδυασμό πολλών και διαφορετικής φύσης παραγόντων (Αγαπητός, 2004β), οι σημαντικότεροι από τους οποίους αναλύθηκαν σε προηγούμενη ενότητα.

Κατά συνέπεια, απαιτείται εκτενής μελέτη τόσο των παραμέτρων που προκαλούν το εν λόγω φαινόμενο, όσο και του ευρύτερου οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου, στο οποίο αυτό εκδηλώνεται, και εν συνεχεία συστηματική μεθόδευση και προγραμματισμός ενεργειών (Αγαπητός, 2004β). Μάλιστα, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι τα μέτρα για την περιστολή της φοροδιαφυγής απαιτούν στην πλειονότητά τους χρόνο, αλλά και συνέπεια στην εφαρμογή, προκειμένου να έχουν αποτελέσματα

(Τάτσος, 2011), ενώ δεν είναι διόλου απίθανο το γεγονός να αποφασιστεί μία εμπειριστατωμένα, τόσο θεωρητικά, όσο και εμπειρικά, αποτελεσματική πολιτική, η οποία μετά την υλοποίησή της να μην εμφανίσει τα αναμενόμενα θετικά αποτελέσματα (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Όπως αναφέρει ο Γκουμπανιτσάς (2004), τα μέτρα που εφαρμόζονται συνήθως για τον περιορισμό του φαινομένου της φοροδιαφυγής έγκεινται στην καλύτερη οργάνωση, τόσο των φορολογικών αρχών, όσο και των ελεγκτικών μηχανισμών, στην αύξηση των ποινών και των προστίμων και κάποιες φορές στη μεταβολή των φορολογικών συντελεστών. Αναλυτικότερα, ο συνηθέστερος τρόπος αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής είναι η επιστράτευση των πάσης φύσεως ελεγκτικών μηχανισμών, με σκοπό να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την αύξηση της πιθανότητας ελέγχου κάθε φορολογουμένου και κατ' επέκταση την αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού των φοροφυγάδων (Τάτσος, 2011). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα διαφόρων ερευνών και εμπειρικών στατιστικών μελετών, όπως αυτές των Allingham και Sandmo (1972), Schepanski και Shearer (1995), Bergman (1998), Kirchler, Maciejovsky και Schwarzenberger (2003) και Eisenhauer (2008), όσο αυξάνεται η πιθανότητα ελέγχου και κατ' επέκταση εντοπισμού, τόσο μειώνεται η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή. Εντούτοις, το εν λόγω μέτρο είναι δυνατό να μην αποβεί και τόσο αποτελεσματικό, καθώς επιφέρει αυξημένο κόστος ελεγκτικών υπηρεσιών (Τάτσος, 2011). Κατά συνέπεια, πριν από μια απόφαση για αύξηση των ελέγχων, θεωρείται απαραίτητη η εκτίμηση της απόδοσης των τελευταίων για το κράτος, η οποία πραγματοποιείται μέσω της σύγκρισης των αναμενόμενων εσόδων, τόσο από την περιστολή του φαινομένου, όσο και από την είσπραξη προστίμων, και του αναμενόμενου κόστους των ελέγχων, ώστε το εν λόγω μέτρο να εφαρμόζεται μόνο σε περίπτωση που υπερτερούν τα πρώτα, ενώ διαφορετικά να κρίνεται ασύμφορο και να μην επιλέγεται.

Επιπρόσθετα, όπως ανέδειξαν στη δική τους έρευνα, οι Slemrod, Brumenthal και Christian (2001), η ύπαρξη αυξημένης πιθανότητας ελέγχου μπορεί να μην εμφανίσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς παρά την προειδοποίηση των φορολογουμένων για τον έλεγχο των φορολογικών τους δηλώσεων, εκείνοι είναι πιθανό να μην αντιδράσουν, καθώς δεν αισθάνονται απειλή ακόμη και στην περίπτωση που φοροδιαφεύγουν. Παρά την έκπληξή τους, οι Slemrod, Brumenthal και Christian

(2001) εξήγησαν το εν λόγω φαινόμενο, αναφέροντας ότι ορισμένοι φορολογούμενοι ενδέχεται να πιστεύουν είτε ότι οι φορολογικές τους δηλώσεις υπόκεινται σε έλεγχο ούτως ή άλλως, αλλά δεν καθίσταται ικανός ο εντοπισμός της διαπραττόμενης φοροδιαφυγής από τις φορολογικές αρχές, είτε ότι αποτελεί απλώς μια φήμη για να θορυβηθούν και να δηλώσουν τα πραγματικά τους εισοδήματα. Παράλληλα, οι τελευταίοι θεώρησαν ότι ακόμη και μετά από μια τέτοια ανακοίνωση, όσοι φοροδιαφεύγουν δεν είναι λογικό να αρχίσουν άμεσα, υπό το φόβο μιας περισσότερο αυξημένης πιθανότητας ελέγχου, να δηλώνουν με ειλικρίνεια όλα τους τα εισοδήματα, καθώς με τον τρόπο αυτό θα έρχονταν στο φως σημαντικές αποκλίσεις από όσα δηλώνονταν τα προηγούμενα έτη, οι οποίες θα έδιναν κίνητρο στις φορολογικές αρχές να προβούν στην παρακολούθησή τους σε διαχρονική βάση.

Η αμέσως επόμενη πολιτική που επιλέγεται να εφαρμόζεται συχνά για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής αφορά στη θεσμοθέτηση ενός αυστηρού συστήματος ποινών (Αγαπητός, 2004β), ώστε η εμφάνιση της τελευταίας να αποτρέπει με την επιβολή της κατάλληλης ποινής ή του κατάλληλου προστίμου (Τάτσος, 2011) σε περίπτωση εντοπισμού και αποκάλυψης των φοροφυγάδων. Μάλιστα, ο Τάτσος (2001) επισημαίνει ότι τα μέτρα που λαμβάνονται σε μια τέτοια περίπτωση είναι ποικίλων μορφών και διακρίνονται σε διοικητικά και ποινικά, δεδομένου ότι οι πιο σοβαρές μορφές φοροδιαφυγής έχουν ποινικοποιηθεί. Μερικά παραδείγματα τέτοιων μέτρων αποτελούν η επιβολή πρόσθετων φόρων, προσαυξήσεων και προστίμων για φόρους που αποκρύπτονται, η άρνηση έκδοσης φορολογικής ενημερότητας, καθώς και θεώρησης των βιβλίων και των στοιχείων των ελεύθερων επαγγελματιών και των εμπορικών επιχειρήσεων σε περίπτωση μη καταβολής των προαναφερθέντων οφειλών τους, καθώς και οι κατασχέσεις, οι υποθήκες ακινήτων για την εξασφάλιση του Δημοσίου και η διεκδίκηση των οφειλόμενων ποσών από συνυπόχρεα πρόσωπα (Τάτσος, 2001).

Ειδικότερα, είναι φανερό ότι η φοροδιαφυγή τείνει να γίνεται λιγότερο ελκυστική για τους φορολογούμενους πολίτες όσο το ποσό του προστίμου αυξάνεται, αλλά και στην περίπτωση αυτή προκύπτουν θέματα που απαιτούν ρύθμιση, όπως η βάση υπολογισμού και ο σκοπός του προστίμου. Ως προς το πρώτο θέμα, οι Allingham και Sandmo (1972) υπολογίζουν το πρόστιμο ως ποσοστό του εισοδήματος που δε δηλώθηκε από τους φορολογούμενους, ενώ ο Yitzhaki (1974) προτείνει την επιβολή προστίμου υπολογιζόμενου βάσει του φόρου που δεν καταβλήθηκε. Αξίζει να

σημειωθεί ότι τόσο οι μεν, όσο και ο δε, παρατήρησαν ότι η φοροδιαφυγή μειώνεται συνολικά με την αύξηση του προστίμου. Αναφορικά με το δεύτερο θέμα, ο Beccaria (1764) υποστηρίζει ότι το πρόστιμο απαιτείται να αποβλέπει στη μελλοντική συμμόρφωση των φοροφυγάδων και όχι στον παραδειγματισμό των υπολοίπων, ενώ ο Bayer (2004) έρχεται να προσθέσει ότι τα ποσά, στα οποία κυμαίνεται το πρόστιμο, επιβάλλεται να είναι τόσο υψηλά, ώστε το τελευταίο να νουθετεί τον παρανομούντα χωρίς να τον οδηγεί στην οικονομική εξάντληση.

Από την άλλη πλευρά, ο Τάτσος (2011) τονίζει ότι η επιβολή πολύ υψηλών ποινών δεν αποτελεί ικανή προϋπόθεση για τη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία σε περίπτωση που, εξαιτίας αυτής της αυστηρότητας των τελευταίων, η πιθανότητα να καταδικαστούν οι παρανομούντες μειώνεται όσο αυξάνεται το ύψος των ποινών, καθώς μια υπερβολικά υψηλή ποινή μειώνει την πιθανότητα επιβολής της (Γκουμπανιτσάς, 2004). Μάλιστα, το εν λόγω μέτρο μπορεί να καταστεί εν μέρει αναποτελεσματικό, καθώς παρατηρούνται και περιπτώσεις φορολογουμένων, οι οποίοι διαπράττουν φοροδιαφυγή, ακόμη κι αν είναι βέβαιοι ότι δε μπορούν να αποφύγουν τον έλεγχο και την τιμωρία, καθώς το όφελος που αποκομίζουν αν παρανομήσουν είναι πολύ μεγαλύτερο από το πρόστιμο που είναι πολύ πιθανό να τους επιβληθεί. Κατά συνέπεια, το πρόστιμο είναι αναγκαίο να προσαρμόζεται αναλόγως, λαμβάνοντας ανοδική πορεία, σε περιπτώσεις φορολογουμένων που συλλαμβάνονται να φοροδιαφεύγουν κατ' εξακολούθηση χωρίς να εμφανίζουν ενδείξεις συμμόρφωσης, αλλά και ιδιωτών ή επιχειρήσεων με υψηλά εισοδήματα που προβαίνουν σε φοροδιαφυγή για τη συσσώρευση ακόμη μεγαλύτερου κεφαλαίου.

Ωστόσο, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Τάτσος (2011), η επιλογή μιας πολιτικής επιβολής πολύ υψηλών ποινών και προστίμων έχει και κάποια όρια, καθώς το πρόστιμο που επιβάλλεται σε μία αξιόποινη πράξη απαιτείται να συνδέεται άμεσα με τη βαρύτητα του αδικήματος που διαπράττεται, δηλαδή να «βρίσκεται σε αρμονία» με το σύστημα ποινών που εφαρμόζεται στη χώρα. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις η εν λόγω πολιτική ενδέχεται να μην ενδείκνυται, καθώς συχνά η φοροδιαφυγή δεν διαπράττεται σκόπιμα από τους φορολογουμένους, αλλά οφείλεται σε άγνοια, ανακριβή πληροφόρηση και ασάφειες ή αντιφάσεις της φορολογικής νομοθεσίας (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Sandmo, 2005, Kirchler και Wahl, 2010, Τάτσος, 2011).

Συνεπώς, σε μια τέτοια περίπτωση, η επιβολή πολύ αυστηρών ποινών δεν πρέπει να επιχειρείται αν δεν έχουν προηγηθεί, τόσο η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος, όσο και η αποσαφήνιση των «γκρίζων» περιοχών της φορολογικής νομοθεσίας (Τάτσος, 2011). Με λίγα λόγια, οι ποινές, προκειμένου να πετύχουν το στόχο τους, που δεν άλλος από τη φορολογική συμμόρφωση, πρέπει, μεταξύ άλλων, να είναι δίκαιες, απλές και κατανοητές από όλους και εκ των προτέρων γνωστές, ώστε οι φορολογούμενοι να είναι πλήρως ενημερωμένοι για αυτές (Τάτσος, 2001). Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι η ενημέρωση των φορολογουμένων για τις συνέπειες και τις κυρώσεις της παράνομης αυτής πράξης για τους φοροφυγάδες ενδέχεται να συμβάλει στην περιστολή του εν λόγω φαινομένου, αποτελώντας ένα σημαντικό μέτρο πρόληψης, η οποία θεωρείται καλύτερη από τη θεραπεία, δηλαδή την επιβολή ποινών (Palil και Mustapha, 2011a).

Εντούτοις, περισσότερο ενθαρρυντικά εμφανίζονται να είναι τα αποτελέσματα της επιβολής αναδρομικών προστίμων σε περίπτωση που κάποιος φορολογούμενος συλληφθεί να διαπράττει το αδίκημα της φοροδιαφυγής και σε προηγούμενες περιόδους πέρα από την τρέχουσα. Βέβαια, η φοροδιαφυγή που αφορά στις προηγούμενες περιόδους είναι εύλογο να κριθεί βάσει της τότε ισχύουσας νομοθεσίας, και όχι βάσει της τροποποιημένης, η οποία ενδέχεται να βρίσκεται σε ισχύ την τρέχουσα περίοδο. Σε αυτό το σημείο, αξία αναφοράς είναι και η έρευνα των Russel και Rickard (1987), οι οποίοι μελέτησαν το ενδεχόμενο όταν εντοπίζεται κάποιος φοροφυγάς, ο έλεγχος να επεκτείνεται και σε περιόδους που έχουν προηγηθεί της τρέχουσας και να επιβάλλεται πρόστιμο για κάθε έτος κατά το οποίο ο τελευταίος δεν πρόβη σε δήλωση των πραγματικών του εισοδημάτων, και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η εν λόγω πολιτική αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματική, ειδικά σε περιπτώσεις χρόνιας φοροδιαφυγής.

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο οι αρχές επιχειρούν ορισμένες φορές να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής είναι η μεταβολή των φορολογικών συντελεστών. Εντούτοις, δεδομένου ότι τα αποτελέσματα από τη διακύμανση των συντελεστών φορολόγησης δε μπορούν να ελεγχθούν εκ των προτέρων και κατά συνέπεια δεν είναι πάντα τα αναμενόμενα (Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008), η τελευταία πρέπει ενδεχομένως να αφαιρεθεί από το σύνολο των μέτρων για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής. Μάλιστα, αξιοσημείωτο είναι και ένα από τα συμπεράσματα της έρευνας του Kesselman (1989) σύμφωνα με το οποίο οι μεταβολές

των φορολογικών συντελεστών δεν αποδεικνύονται ικανές να καταστήσουν αποτελεσματικό τον περιορισμό του εν λόγω φαινομένου.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως προκύπτει και από πολλές εμπειρικές έρευνες, παρατηρείται μια θετική σχέση μεταξύ του φορολογικού συντελεστή και της φοροδιαφυγής (Tanzi, 1980a, Clotfelter, 1983, Baldry, 1987, Christian και Gupta, 1993, Jaulfaian και Rider, 1996, Park και Hyun, 2003, Bayer, 2006, κ.α.), με αποτέλεσμα καθώς μεταβάλλεται ο φορολογικός συντελεστής, η φοροδιαφυγή να μεταβάλλεται προς την ίδια κατεύθυνση. Αναλυτικότερα, δεδομένου ότι η μη καταβολή φόρου από το φορολογούμενο αυξάνει το διαθέσιμο εισόδημά του, μια ενδεχόμενη αύξηση του συντελεστή φορολόγησης ενισχύει το κίνητρο του φορολογούμενου για απόκρυψη μέρους ή και του συνόλου του φορολογητέου εισοδήματός του και κατά συνέπεια ενδέχεται να αυξήσει τη φοροδιαφυγή (Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας, 2001, Bayer, 2006). Παράλληλα, μια μεταβολή των φορολογικών συντελεστών προς τα πάνω αυξάνει τη φοροδιαφυγή ακόμη και στην περίπτωση των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, καθώς γεννά σε αυτές ένα έντονο αίσθημα κοινωνικής αδικίας.

Ωστόσο, οι υψηλότεροι φορολογικοί συντελεστές δύνανται υπό προϋποθέσεις να οδηγήσουν σε αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση σε μείωση της φοροδιαφυγής, καθώς συνεπάγονται βαρύτερο πρόστιμο για τους φορολογούμενους, σε περίπτωση που αυτό υπολογίζεται βάσει του φόρου που δεν καταβλήθηκε και όχι του εισοδήματος που δε δηλώθηκε (Yitzhaki, 1974). Εντούτοις, σύμφωνα με την Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος (2010), οι σημαντικές αυξήσεις των συντελεστών φορολόγησης είναι απαραίτητο να συνοδεύονται από ριζική αναδιάρθρωση και αναβάθμιση του φοροεισπρακτικού μηχανισμού, καθώς υπό διαφορετικές συνθήκες, η είσπραξη των αναμενόμενων φορολογικών εσόδων δε θεωρείται βέβαιη.

Από την άλλη πλευρά, λόγω της προαναφερθείσας θετικής σχέσης, η οποία χαρακτηρίζει στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τις μεταβολές των φορολογικών συντελεστών και της φοροδιαφυγής, συχνά προτείνεται ως μέτρο για την περιστολή του εν λόγω φαινομένου η μείωση των φορολογικών συντελεστών (Αγαπητός, 2004β). Ωστόσο, η εν λόγω πρόταση αποτέλεσε σημείο έντονης διαμάχης στην επιστημονική κοινότητα (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008). Ειδικότερα, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της εν λόγω θέσης, η μείωση των φορολογικών συντελεστών αφενός

ωθεί τους φορολογουμένους στη δήλωση μεγαλύτερου ποσοστού από τα εισοδήματά τους, καθώς πλέον το όφελος που πρόκειται να αποκομίσουν από την απόκρυψη των τελευταίων δεν είναι σημαντικό, και αφετέρου επιφέρει αύξηση των φορολογικών εσόδων λόγω μείωσης των αρνητικών επιδράσεων της φορολογίας στις αποφάσεις για αποταμίευση, επενδύσεις, αλλά και εργασία.

Αντίθετα, οι πολέμιοι της άποψης αυτής ισχυρίζονται ότι οι φορολογικοί συντελεστές δεν αποτελούν κίνητρο για φοροδιαφυγή χωρίς τη συμβολή παραγόντων, όπως ο ελλιπής φορολογικός έλεγχος, η πολυνομία και η δωροδοκία, ενώ όταν οι εν λόγω παράγοντες συντρέχουν, η επίδραση του ύψους του συντελεστή φορολόγησης δε θεωρείται καταλυτικής σημασίας. Παράλληλα, αμφισβητούν το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι μειωμένοι συντελεστές φορολόγησης επιφέρουν αυξημένα φορολογικά έσοδα ισχυριζόμενοι ότι ακόμη και αν αυξηθεί το δηλωθέν εισόδημα, η αύξηση των εσόδων του κράτους δε μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, καθώς λόγω της επιβολής χαμηλότερων φορολογικών συντελεστών, τα φορολογικά έσοδα που συγκεντρώνονται εντέλει ενδέχεται να είναι χαμηλότερα σε σύγκριση με εκείνα πριν από την εφαρμογή του εν λόγω μέτρου.

Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι και η παρακράτηση φόρου, η οποία αποτελεί μία πιο ελκυστική για τις κυβερνήσεις φορολογική πολιτική από εκείνη της μεταβολής των συντελεστών φορολόγησης, καθώς πέρα από το ρόλο της δικλείδας ασφαλείας για το δημόσιο ταμείο, δύναται να συμβάλει αποτελεσματικά και στην πάταξη της φοροδιαφυγής (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Μάλιστα, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο της συμπλήρωσης της ετήσιας δήλωσης φορολογίας εισοδήματος. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τους Elffers και Hessing (1997), όταν ο φορολογούμενος αναμένει να εισπράξει επιστροφή φόρου λόγω αυξημένης σε σχέση με τη φορολογική του υποχρέωση παρακράτησης φόρου, εμφανίζεται συντηρητικός κατά τη δήλωση των εισοδημάτων του χωρίς μάλιστα να διακινδυνεύσει να προβεί σε ανειλικρινή δήλωση με σκοπό τη λήψη μεγαλύτερης επιστροφής φόρου από εκείνη που δικαιούται, καθώς υπάρχει αυξημένη πιθανότητα να σχηματίσει διαφορετική άποψη επί τούτου ο φορολογικός έλεγχος. Αντίθετα, όταν η παρακράτηση φόρου δεν επαρκεί, ώστε να καλύψει τη φορολογική του υποχρέωση, ο φορολογούμενος εμφανίζεται να

αναλαμβάνει τον κίνδυνο της δήλωσης χαμηλότερου από το πραγματικό εισοδήματος, με σκοπό να αποφύγει την καταβολή του επιπλέον ποσού (Elffers και Hessing, 1997).

Με λίγα λόγια, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι τελευταίοι, ο φορολογούμενος θεωρεί ως κέρδος μια επιστροφή φόρου λόγω πιστωτικού εκκαθαριστικού σημειώματος και ως ζημιά την καταβολή ενός επιπλέον ποσού φόρου λόγω χρεωστικού εκκαθαριστικού σημειώματος. Παράλληλα, οι Schepanski και Shearer (1995) διαπίστωσαν ότι η λήψη ενός πιστωτικού εκκαθαριστικού σημειώματος, το οποίο περιέχει μια μικρότερη από την αναμενόμενη επιστροφή φόρου, εκλαμβάνεται από το φορολογούμενο ως ζημιά, ενώ η λήψη ενός χρεωστικού εκκαθαριστικού σημειώματος, το οποίο περιλαμβάνει μια μικρότερη από την αναμενόμενη επιπλέον φορολογική επιβάρυνση, εκλαμβάνεται από το φορολογούμενο ως κέρδος.

Επιπρόσθετα, στη δική του έρευνα, ο Yaniv (1999) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η σκόπιμα αυξημένη παρακράτηση φόρου εισοδήματος, ώστε η τελευταία να καθίσταται ποσοτικά μεγαλύτερη από τη φορολογική υποχρέωση, με αποτέλεσμα να προκύπτει επιστροφή φόρου για το φορολογούμενο μέσω πιστωτικού εκκαθαριστικού σημειώματος, δύναται να οδηγήσει σε αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση μείωση της φοροδιαφυγής, αποφεύγοντας συγχρόνως το υψηλό κόστος επιδίωξης ενός τέτοιου σκοπού μέσω φορολογικών ελέγχων, οι οποίοι μάλιστα ενδέχεται να μην είναι και τόσο αποτελεσματικοί. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στην ίδια διαπίστωση είχαν καταλήξει και οι Robben, et al. (1990) κατόπιν διεξαγωγής πειράματος.

Στα ίδια πλαίσια, ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ασφαλιστική εισφορά, την οποία παρακρατεί ο εργοδότης από το μισθό του εργαζομένου πριν από την καταβολή του στον τελευταίο με σκοπό την απόδοσή της στο κράτος. Κατά συνέπεια, όπως εύστοχα αναφέρει ο McCaffery (1994), η ασφαλιστική εισφορά συνιστά φόρο, ο οποίος αποστέλλεται απευθείας στο κράτος μέσω παρακράτησης από τον εργοδότη χωρίς να καταλήγει ποτέ στην τσέπη του εργαζομένου πριν από την απόδοση, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μη δυσανασχετεί, καθώς δεν αντιλαμβάνεται την απώλεια χρημάτων, δεδομένου ότι τα εν λόγω ποσά δεν πέρασαν ποτέ από τα χέρια του, ενώ με αυτό τον τρόπο το κράτος επιτυγχάνει την εξασφάλιση χρημάτων, αποφεύγοντας ταυτόχρονα τη δυσαρέσκεια του εργαζομένου.

Όμως, τα συνήθη μέτρα αντιμετώπισης του φαινομένου της φοροδιαφυγής, στα οποία πραγματοποιήθηκε εκτενής αναφορά προηγουμένως, έχουν αποδειχτεί ανεπαρκή (Γκουμπανιτσάς, 2004), τόσο γιατί σε πολλές περιπτώσεις εφαρμόζονται μεμονωμένα, και όχι σε συνδυασμό με κάποια άλλα εξίσου απαραίτητα, με αποτέλεσμα να μην εμφανίζουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όσο και γιατί η αποτελεσματικότητά τους συχνά θέτει ως βασική προϋπόθεση την πραγματοποίηση βαθύτερων και πιο ριζικών αλλαγών, οι οποίες απαιτείται να προηγηθούν της επιβολής των εν λόγω μέτρων. Όπως αναφέρει η Βασαρδάνη (2011), η αποτελεσματική καταπολέμηση της φοροδιαφυγής προϋποθέτει την εφαρμογή παράλληλων πολιτικών, οι οποίες αφορούν στην απλούστευση της νομοθεσίας και στη δημιουργία ενός ορθολογικού πλαισίου ρυθμίσεων, στην αναδιοργάνωση και την κινητοποίηση των φορολογικών αρχών και στην αλλαγή της φορολογικής νοοτροπίας και του συστήματος κινήτρων με σκοπό τη φορολογική συνέπεια και τη συμμόρφωση των φορολογουμένων.

Αναλυτικότερα, προκειμένου να καταστεί αποτελεσματική η φορολογική πολιτική τόσο ως προς το σχεδιασμό της, όσο και ως προς την εφαρμογή της, απαιτείται η ικανοποίηση κάποιων βασικών προϋποθέσεων, οι οποίες έγκεινται στην απλοποίηση και κωδικοποίηση της νομοθεσίας (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011) με τον περιορισμό των πολύπλοκων διαδικασιών και των συχνών μεταβολών (Ράπανος, 2008), στην υιοθέτηση ενός ρυθμιστικού πλαισίου, το οποίο χαρακτηρίζεται από ευελιξία και ορθολογισμό, και στον περιορισμό των ερμηνευτικών εγκυκλίων (Βασαρδάνη, 2011). Αντίθετα, παράγοντες, όπως η πολυπλοκότητα της φορολογικής νομοθεσίας (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011), η ύπαρξη πολλαπλών συστημάτων φορολογίας (Βασαρδάνη, 2011) και η συνεχής αναθεώρηση των διατάξεων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011), οι οποίες σχετίζονται με τα τελευταία, δυσχεραίνουν την αποτελεσματικότητα της φορολογικής πολιτικής (Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011), καθώς ευνοούν τη δημιουργία σύγχυσης και την αύξηση των πιθανοτήτων για προσθήκη εξαιρέσεων και ειδικών ρυθμίσεων, αλλά και

πραγματοποίηση παρατυπιών ή παραλείψεων κατά την εφαρμογή της (Βασαρδάνη, 2011).

Επιπλέον, σύμφωνα με τη Βασαρδάνη (2011), αξίζει να τονιστεί ότι κάθε στρατηγική στα πλαίσια της φορολογικής πολιτικής, η οποία αποσκοπεί στην πάταξη της φοροδιαφυγής, είναι αναγκαίο να θέτει σε προτεραιότητα την ισχυροποίηση του ποινικού τμήματος της διαδικασίας. Η τελευταία επιτυγχάνεται επισπεύδοντας την εκδίκαση φορολογικών υποθέσεων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011) και επιβάλλοντας αυστηρότερες ποινικές κυρώσεις σε περιπτώσεις παραβίασης της νομοθεσίας (Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), οι οποίες πρέπει να αποδίδονται χωρίς την παραμικρή καθυστέρηση (Βασαρδάνη, 2011), δεδομένης της συντομότερης λήξης των αντίστοιχων προθεσμιών (Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010). Διαφορετικά, παράγοντες, όπως «η ελλιπής επικοινωνία μεταξύ των φορολογικών αρχών και της δικαιοσύνης, η εξαιρετικά χρονοβόρα διαδικασία επίλυσης των φορολογικών διαφορών, καθώς και οι ήπιες και τις περισσότερες φορές εύκολα εξαγοράσιμες ποινές», λαμβάνουν συχνά θέση αντικινήτρων για φορολογική συμμόρφωση, αυξάνοντας την ένταση του προβλήματος του «ηθικού κινδύνου» (“moral hazard”) στη συμπεριφορά των φορολογουμένων (Βασαρδάνη, 2011), με αποτέλεσμα να διατηρούν ή και να ενδυναμώνουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής.

Άλλη μία εξίσου βασική προϋπόθεση για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής αποτελεί η αναδιάρθρωση των φορολογικών υπηρεσιών και η κινητοποίηση της φορολογικής διοίκησης, τόσο σε εισπρακτικό, όσο και σε ελεγκτικό επίπεδο (Ράπανος, 2008, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011), ώστε οι φοροεισπρακτικές και φοροελεγκτικές αρχές να καταστούν αποτελεσματικές και να έχουν την ικανότητα να βεβαιώνουν και να εισπράττουν τα έσοδα από φόρους, όπως αυτά προβλέπονται από την ισχύουσα φορολογική νομοθεσία, καθώς και να διασταυρώνουν τα φορολογικά στοιχεία, και μάλιστα «με το ελάχιστο δυνατό διοικητικό κόστος για το κράτος και το ελάχιστο δυνατό κόστος συμμόρφωσης για τους φορολογουμένους» (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της

Ελλάδος, 2010). Με άλλα λόγια, κρίνονται αποφασιστικής σημασίας τόσο η βελτίωση της αποτελεσματικότητας του φοροεισπρακτικού μηχανισμού, δεδομένου ότι, όπως προκύπτει από τη διεθνή εμπειρία, «κανένα άλλο μέτρο δε μπορεί να υποκαταστήσει ένα αποτελεσματικό φοροεισπρακτικό μηχανισμό», όσο και η αύξηση, αλλά και η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελέγχων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010).

Ειδικότερα, η αποτελεσματικότητα των ελέγχων προϋποθέτει τη δυνατότητα ενεργειών, όπως η διασταύρωση στοιχείων (Κρεκούκας, 2010, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011), η διαχρονική παρακολούθηση φορολογικών δεδομένων (Βασαρδάνη, 2011), καθώς και η συλλογή και ανταλλαγή πληροφοριών (Κρεκούκας, 2010, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), οι οποίες πραγματοποιούνται από τις φορολογικές αρχές με τη βοήθεια ηλεκτρονικών εφαρμογών και εργαλείων (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), καθώς και άλλων σύγχρονων και προηγμένων ηλεκτρονικών μέσων, τα οποία εφαρμόζονται μεθοδικά και συστηματικά (Κρεκούκας, 2010) και αποτελούν τμήματα ενός ενιαίου, κεντρικού και ολοκληρωμένου πληροφοριακού συστήματος (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011). Αξίζει να σημειωθεί ότι με τη βοήθεια του συγκεκριμένου πληροφοριακού συστήματος, παρέχεται η δυνατότητα αυτόματης διασταύρωσης αποδείξεων και φορολογικών δηλώσεων (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010), αλλά και στοχευμένων ελέγχων, οι οποίοι βασίζονται σε κριτήρια κινδύνου (Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011).

Ωστόσο, όπως τονίζει η Βασαρδάνη (2011), η συστηματική ηλεκτρονική παρακολούθηση θα ήταν ευκολότερη και θα μπορούσε να καλύπτει όλο το εύρος των οικονομικών και φορολογικών δεδομένων, συμπεριλαμβανομένων και των περιουσιακών στοιχείων, των καταναλωτικών δαπανών, καθώς και των οφειλών των φορολογουμένων έναντι του Ελληνικού Δημοσίου, αν ήταν δυνατή αφενός η απευθείας επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικής διασύνδεσης διαφόρων αρχών, φορέων και υπηρεσιών, όπως η Αρχή του Κτηματολογίου (Βασαρδάνη, 2011), το Υπουργείο Μεταφορών, το Υπουργείο Περιβάλλοντος, το Υπουργείο Δικαιοσύνης (Υπόμνημα Φορολογικού

Νομοσχεδίου, 2010), οι Εταιρείες Κοινής Ωφέλειας (Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, 2010), κ.λπ., με το εν λόγω πληροφοριακό σύστημα του Υπουργείου Οικονομικών, με σκοπό την άμεση ηλεκτρονική πρόσβαση των φορολογικών αρχών σε κάθε στοιχείο οικονομικού ενδιαφέροντος (Ράπανος, 2008, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010), και αφετέρου η πιο εντατική συνεργασία σε διεθνές επίπεδο (Γκουμπανιτσάς, 2004) με όσο το δυνατό περισσότερες φορολογικές αρχές από το εξωτερικό (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011).

Επιπρόσθετα, στα εν λόγω πλαίσια αναδιοργάνωσης, καθοριστικής σημασίας κρίνονται τόσο η ριζική εξάλειψη των περιπτώσεων αποδεδειγμένης διαφθοράς στο ελεγκτικό σώμα (Ράπανος, 2008, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Βασαρδάνη, 2011), όσο και η ελαχιστοποίηση της ανάγκης για προσωπική επαφή των φορολογουμένων με τους ελεγκτές και τους υπαλλήλους των φορολογικών υπηρεσιών (Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Αναλυτικότερα, ορισμένα από τα μέτρα που δύνανται να συμβάλουν προς την πρώτη κατεύθυνση είναι η απόλυση των εμπλεκόμενων σε χρηματισμό ελεγκτών με ταυτόχρονη απαγόρευση της επαναπρόσληψής τους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αλλά και άσκηση δίωξης για ποινικές ευθύνες (Βασαρδάνη, 2011), ο παντός επιπέδου διαχωρισμός των φοροελεγκτικών από τις φοροεισπρακτικές υπηρεσίες και η επίβλεψη του έργου τους από μία τρίτη ανεξάρτητη προς αυτές αρχή (Βασαρδάνη, 2011) και ο επανακαθορισμός των ελεγκτικών αρμοδιοτήτων μεταξύ των διοικητικών επιπέδων του Υπουργείου Οικονομικών (Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010),

Εντούτοις, για την προσέγγιση της δεύτερης κατεύθυνσης χρήζουν άμεσης εφαρμογής μέτρα, όπως η αναβάθμιση των ελεγκτικών μηχανισμών (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), η μείωση του μεγάλου αριθμού των περιφερειακών φορολογικών αρχών με ταυτόχρονη αύξηση των αρμοδιοτήτων των κεντρικών υπηρεσιών (Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, 2010, Βασαρδάνη, 2011), η απαλλαγή των τοπικών υπηρεσιών από διαδικασίες επίλυσης διαφορών και ο χειρισμός αυτών από μια κεντρική υπηρεσία (Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και

Ανάπτυξης, 2010), καθώς και η πλήρης αυτοματοποίηση βασικών φορολογικών υπηρεσιών και λειτουργιών (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Βασαρδάνη, 2011).

Παράλληλα, άλλα μέτρα, των οποίων η εφαρμογή θα μπορούσε να εξεταστεί, αποτελούν η ηλεκτρονική τιμολόγηση, αλλά και η ηλεκτρονική διακίνηση των τιμολογίων, τόσο μεταξύ επιχειρήσεων, όσο και μεταξύ επιχειρήσεων και Δημοσίου (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010) και η αυτοματοποίηση της απόδοσης του φόρου προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.) κατά την πραγματοποίηση της συναλλαγής (Βασαρδάνη, 2011). Επίσης, αξιοσημείωτα μέτρα αποτελούν η αύξηση κατά το δυνατό τόσο της παρακράτησης φόρου στην πηγή, όσο και της δήλωσης του εισοδήματος (του μισθωτού υπαλλήλου) από τρίτο πρόσωπο (εργοδότη) υπό την προϋπόθεση ύπαρξης δυνατότητας διασταύρωσης των σχετικών στοιχείων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010), καθώς και η υποχρεωτική έκδοση τραπεζικών επαγγελματικών λογαριασμών, μέσω των οποίων θα εξυπηρετούνται οι συναλλαγές μεταξύ επιχειρήσεων και η πληρωμή των αμοιβών τόσο των μισθωτών, όσο και των ελεύθερων επαγγελματιών, ανεξαρτήτως ποσού (Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, 2010, Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου, 2010, Βασαρδάνη, 2011), ενώ στις εν λόγω συναλλαγές θα εξασφαλίζεται η πρόσβαση των φορολογικών αρχών, αλλά με διασφάλιση του απορρήτου και των άλλων δικαιωμάτων των φορολογουμένων (Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Άξια αναφοράς είναι και η επαναστατική πρόταση του Γκουμπανιτσία (2004), η οποία αφορά στην ανάθεση, κατόπιν διενέργειας διαγωνισμών, της είσπραξης των φόρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα τους αποδίδουν στο Δημόσιο.

Εκτός από τις προαναφερθείσες πολιτικές, όπως επισημαίνει και η Βασαρδάνη (2011), στην αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής συμβάλλει, και μάλιστα σε ιδιαίτερα σημαντικό βαθμό, η πραγματοποίηση αλλαγών τόσο στη φορολογική νοοτροπία των πολιτών, όσο και στο σύστημα κινήτρων για φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση συνέπεια των τελευταίων απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Ειδικότερα, για την περιστολή του εν λόγω φαινομένου, ιδίως σε μια περίπτωση, όπως αυτή της Ελλάδας, αποφασιστικής σημασίας κρίνεται η επίτευξη ενός μακροχρόνιου στόχου, και συγκεκριμένα εκείνου της δημιουργίας φορολογικής συνείδησης στους

πολίτες (Βασαρδάνη, 2011). Σύμφωνα με το Γκουμπανιτσία (2004), προκειμένου να καταστεί εφικτός ο στόχος αυτός, απαιτείται σε πρωταρχικό στάδιο να καλλιεργηθούν νέες σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών και του κράτους.

Βέβαια, για την ανάπτυξη των νέων αυτών σχέσεων εμπιστοσύνης, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία φορολογικής συνείδησης, δεν αρκούν η δημοσιοποίηση της πολιτικής για την πάταξη της φοροδιαφυγής από την πλευρά της πολιτείας και η δέσμευση της τελευταίας για πιστή και χωρίς παρεκκλίσεις εφαρμογή της νομοθεσίας (Βασαρδάνη, 2011). Αντίθετα, σε μια τέτοια περίπτωση, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν η λογοδοσία προς τους πολίτες (Ράπανος, 2008, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), η ενίσχυση της διαφάνειας αναφορικά με τη χρήση των εσόδων από τους φόρους που συλλέχθηκαν (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011) και η σταδιακή βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών (Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσίας, 2004, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011), καθώς μέσω αυτών μπορεί να αποδειχτεί στην πράξη η ανταποδοτική αξιοποίηση των φορολογικών εσόδων προς όφελος των πολιτών (Βασαρδάνη, 2011).

Πιο συγκεκριμένα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τους πολίτες ενός κράτους να αισθάνονται ότι συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων, αλλά και ότι το τελευταίο δε συμπεριφέρεται εχθρικά απέναντί τους (Γκουμπανιτσίας, 2004), ενώ επιβάλλεται η πραγματοποίηση ορθής και αποτελεσματικής διαχείρισης του προϊόντος της φορολογίας από το κράτος (Αγαπητός, 2004β), καθώς και η παροχή βελτιωμένων ποιοτικά δημόσιων υπηρεσιών στους πολίτες (Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσίας, 2004, Βασαρδάνη, 2011, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Το τελευταίο αιτιολογείται από το γεγονός ότι όταν το κράτος επιστρέφει έμμεσα στους φορολογούμενους πολίτες του τα ποσά των φόρων που έχει εισπράξει με τη μορφή υπηρεσιών και κοινωνικών παροχών, οι φορολογούμενοι νιώθουν ότι μπορούν να αποκομίσουν χρησιμότητα και από την πληρωμή φόρων (Γκουμπανιτσίας, 2004). Μάλιστα, ο ίδιος τονίζει ότι όταν οι φορολογούμενοι γνωρίζουν τον ακριβή σκοπό, στον οποίο διατίθενται τα χρήματά τους, αυτό από μόνο

του είναι ικανό να τους προσφέρει ψυχική ικανοποίηση και κατ' επέκταση να ενδυναμώσει τη φορολογική τους ηθική και συνείδηση.

Δεδομένου ότι μία από τις κύριες αιτίες, για τις οποίες η φοροδιαφυγή έχει αποκτήσει βαθιές ρίζες στην ελληνική οικονομία και η αντιμετώπισή της δε θεωρείται καθόλου εύκολη υπόθεση, αφορά στην έλλειψη κινήτρων για καταβολή φόρων από τους πολίτες (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010), θεωρείται απαραίτητη η πραγματοποίηση αλλαγών στο σύστημα κινήτρων για φορολογική συμμόρφωση (Βασαρδάνη, 2011), ώστε τα τελευταία να ενδυναμωθούν και με τη σειρά τους να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στον περιορισμό του εν λόγω φαινομένου (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Σύμφωνα με το Γκουμπανιτσά (2004), η συμβολή μιας νέας προσέγγισης του φορολογικού συστήματος προς αυτή την κατεύθυνση κρίνεται πρωταρχικής σημασίας. Αναλυτικότερα, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι υπάρχουν φόροι, όπως ο φόρος προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.), οι οποίοι προσφέρουν κίνητρα και στους δύο συμβαλλομένους να συνεργαστούν αποσκοπώντας στη φοροδιαφυγή, ο Γκουμπανιτσάς (2004) υποστηρίζει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, η λύση βρίσκεται σε συστήματα, τα οποία δίνουν κίνητρο σε κάθε φορολογούμενο να προβαίνει σε έλεγχο της φοροδιαφυγής των άλλων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συστήματος κινήτρων αποτελεί το σύστημα παροχής εκπτώσεων από το φόρο για διάφορες κατηγορίες δαπανών με την προσκόμιση των σχετικών με αυτές αποδείξεων (Γκουμπανιτσάς, 2004, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010). Κατά συνέπεια, μια ενδεχόμενη αύξηση του ποσοστού έκπτωσης από το φόρο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις δαπανών, ακόμη και αν αυτή πραγματοποιείται εις βάρος κάποιων φορολογικών εσόδων, συμβάλλει στην ενίσχυση του ρόλου των αποδείξεων, με αποτέλεσμα να παρατηρείται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ (2010), μια «μεταστροφή» της νοοτροπίας των πολιτών ως προς τις τελευταίες, ώστε πλέον να θεωρούνται αυτονόητες τόσο η παροχή και η λήψη αποδείξεων για συναλλαγές που αφορούν αγαθά ή υπηρεσίες, όσο και η δήλωση των φόρων που αναλογούν στις συναλλαγές αυτές.

Επιπλέον, όπως έχει αποδειχτεί από πλήθος ερευνών και εμπειρικών μελετών, σε κάποιες από τις οποίες έχει ήδη πραγματοποιηθεί αναφορά, όπως εκείνες των Riahi-Belkaoui (2004), Richardson (2006) και Kleven, et al. (2010), η πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, αλλά και της άμεσης, χωρίς την παραμικρή

καθυστέρηση, επιβολής των κατάλληλων προστίμων και άλλων κυρώσεων διαδραματίζει τον πιο καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό και τη διαμόρφωση της φορολογικής συμπεριφοράς των πολιτών, καθώς όσο περισσότερο θεωρούν οι φορολογούμενοι ότι αυξάνεται η εν λόγω πιθανότητα, τόσο περισσότερο συνεπείς τείνουν να είναι απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Βασαρδάνη, 2011). Βέβαια, όπως επισημαίνει η τελευταία, απαραίτητη προϋπόθεση για αυτό είναι η επιβολή των διαφόρων ποινών από τους ελεγκτές να χαρακτηρίζεται από διαφάνεια και δικαιοσύνη.

Παράλληλα, οι φορολογικές αρχές είναι αναγκαίο να βελτιώσουν τις προσφερόμενες στους πολίτες υπηρεσίες, ώστε οι τελευταίες να βοηθούν με κάθε δυνατό τρόπο τους φορολογουμένους να κατανοήσουν καλύτερα τη φορολογική νομοθεσία και να τους ενθαρρύνουν, προκειμένου να συμμορφώνονται οικειοθελώς και να εκπληρώνουν σωστά τις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Cialdini, 1996, Ράπανος, 2008, Ενδιάμεση Έκθεση Νομισματικής Πολιτικής της Τράπεζας της Ελλάδος, 2010). Ωστόσο, όπως τονίζει η Βασαρδάνη (2011), βασική προϋπόθεση, ώστε να θεωρείται θεμιτή και δίκαιη η παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών από τους ελεγκτές προς τους φορολογουμένους με σκοπό την κατανόηση του φορολογικού πλαισίου και των εναλλακτικών επιλογών του, είναι η τελευταία να πραγματοποιείται με νόμιμο και θεσμοθετημένο τρόπο. Με λίγα λόγια, σύμφωνα με την Έκθεση της Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος (2002), απαιτείται να τεθεί στο επίκεντρο ο «πελάτης - φορολογούμενος», γεγονός το οποίο εντάσσεται στη γενικότερη φιλοσοφία της Νέας Δημόσιας Διοίκησης (New Public Management), η οποία απαλλάσσει τη δημόσια διοίκηση από το γραφειοκρατικό χαρακτήρα του κρατικού μηχανισμού και τη μετατρέπει σε ένα αποτελεσματικό οργανισμό, ο οποίος δεν αποστασιοποιείται από την κοινωνία, αλλά επιδιώκει την ικανοποίηση των αναγκών της τελευταίας.

Επιπρόσθετα, δεδομένης της αίσθησης, η οποία επικρατεί στην πλειονότητα των πολιτών, αναφορικά με την ύπαρξη εκτεταμένης διαφθοράς, αλλά και άνισης μεταχείρισης των φορολογουμένων, στην ενίσχυση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων δύνανται να συμβάλουν η ηθική επιβράβευση για το συνεπή φορολογούμενο (Γκουμπανιτσάς, 2004), ο παραδειγματισμός με τη δημοσίευση αποτελεσμάτων εντοπισμού περιπτώσεων μη συμμόρφωσης με τη νομοθεσία

(Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης, 2010), καθώς και η απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της υποκίνησης ποινικών διαδικασιών για τη δίωξη και την τιμωρία των μεγάλων φοροφυγάδων με επιβολή κυρώσεων σε αυτούς (Βασαρδάνη, 2011), επιτυγχάνοντας μάλιστα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

Τέλος, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά ενός μέτρου αρκετά διαφορετικού από όσα έχουν έως αυτό το σημείο αναπτυχθεί, το οποίο δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των μέτρων κατά του φαινομένου της φοροδιαφυγής που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς στη βιβλιογραφία, καθώς δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα σε πιο τεχνοκρατικές πολιτικές. Το εν λόγω μέτρο αφορά στον προσανατολισμό της μόρφωσης που λαμβάνουν οι νέοι σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες στα σύγχρονα κράτη. Αναμφισβήτητα, η Παιδεία της σύγχρονης εποχής δίνει προτεραιότητα και προσανατολίζεται όλο και πιο έντονα στη μετάδοση των απαραίτητων κυρίως για βιοπορισμό επιστημονικών γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων στους νέους (Γιανναράς, 2009α), παραγκωνίζοντας την καλλιέργεια κοινωνικής και συλλογικής συνείδησης στους τελευταίους, με αποτέλεσμα να υπερισχύει η ατομική, η οποία σε συνδυασμό με ερεθίσματα και επιρροές του περιβάλλοντός τους μετατρέπει τους νέους σε «κυνηγούς του κέρδους», ακόμη και αν το τελευταίο πραγματοποιείται μέσω καταστρατήγησης θεσμών, αθέτησης και παραβίασης κανόνων, παράβασης νόμων και φοροδιαφυγής.

Κατά συνέπεια, μια μακροπρόθεσμα αποτελεσματική πολιτική για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής είναι η πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών και προσαρμογών στα προγράμματα κάθε βαθμίδας της εκπαίδευσης, ώστε παράλληλα με τις προαναφερθείσες γνώσεις και δεξιότητες, τα τελευταία να καλλιεργούν στη νέα γενιά και αξίες, οι οποίες προάγουν την κοινωνική ευημερία ως ισοδύναμη της ατομικής (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Άλλωστε, όπως διατύπωσε ο Πλούταρχος στα «Ηθικά», «η βασική πηγή της τιμιότητας και της αρετής βρίσκεται στη σωστή εκπαίδευση» (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Σε αυτά τα πλαίσια, η Παιδεία δύναται να συμβάλει σημαντικά τόσο στην καλλιέργεια και απόκτηση «υγιούς» φορολογικής συνείδησης, όσο και στην ενδυνάμωση της φορολογικής ηθικής των νέων (Γκουμπανιτσάς, 2004), καθώς πέρα από το γεγονός ότι διαθέτει την ικανότητα να επηρεάζει άμεσα την κοινωνική ψυχολογία (Γιανναράς, 2010α), με την προαναφερθείσα παρέμβαση πραγματοποιείται και μια σημαντική αλλαγή του στόχου της (Γιανναράς, 2009α), ώστε απώτερος στόχος της τελευταίας να

αποτελεί πλέον η διαμόρφωση «ενεργών πολιτών», οι οποίοι θα διαδραματίσουν καταλυτικής σημασίας ρόλο στη δημιουργία μιας δίκαιης, αλληλέγγυας και βιώσιμης κοινωνίας (Καζαμίας, 2000, Καζαμίας και Πετρονικολός, 2003, Φωτόπουλος, 2005, Βουρη, 2005, Μπάλιας, 2008).

Εν κατακλείδι, λαμβάνοντας υπόψη όλα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, γίνεται αντιληπτό ότι η καταπολέμηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής κάθε άλλο παρά εύκολη υπόθεση είναι, καθώς πέρα από μεγαλύτερη αποφασιστικότητα, απαιτεί ριζικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα και συστηματική προσπάθεια σε κάθε στάδιο της φορολογικής διαδικασίας (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011), από το σχεδιασμό της φορολογικής πολιτικής και τη διαδικασία ελέγχου των φορολογουμένων έως την επιβολή ποινικών κυρώσεων στους παρανομούντες, ενώ παράλληλα προϋποθέτει την ενίσχυση της φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών και τη διαμόρφωση «υγιούς» φορολογικής συνείδησης στους τελευταίους από τα μαθητικά τους ακόμη χρόνια (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Κεφάλαιο 5. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η προσέγγιση των επιδράσεων του πολιτισμού, της κουλτούρας και της Παιδείας στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, οι οποίες παρουσιάζονται και αναλύονται μέσω μιας εκτενούς βιβλιογραφικής επισκόπησης. Πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια των επιδράσεων του πολιτισμού ή της «Παιδείας», όπως αυτός ήταν γνωστός στην Αρχαία Ελλάδα, εξετάζονται συνοπτικά και γενικευμένα και οι επιδράσεις της λειτουργίας των θεσμών, δεδομένης της σχέσης ανάμεσα στον πολιτισμό και τους θεσμούς (Malinowski, 1944, Harrison και Huntington, 2000). Επιπλέον, στα πλαίσια των επιδράσεων της κουλτούρας, εξετάζονται και οι επιδράσεις της «φορολογικής κουλτούρας» (“tax culture”), η οποία συσχετίζεται με την «εθελοντική φορολογική συμμόρφωση» (“voluntary tax compliance”) και είναι συνώνυμη ή συνδέεται πολύ στενά με τη «φορολογική νοοτροπία» (“tax mentality”), τη «φορολογική ηθική» (“tax morale” ή “tax ethics”) και τη «φορολογική πειθαρχία» (“tax discipline”). Τέλος, στα πλαίσια των επιδράσεων της Παιδείας, εκτός από τις επιδράσεις στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή του γενικότερου επιπέδου μόρφωσης ή εκπαίδευσης, η οποία συνιστά τη θεσμοθετημένη μορφή Παιδείας, χωρίς ωστόσο να αποτελεί και το μόνο τρόπο μέσω του οποίου παρέχεται Παιδεία, εξετάζονται και οι επιδράσεις της εκπαίδευσης σε φορολογικά θέματα με σκοπό την απόκτηση «φορολογικής γνώσης» (“tax knowledge”).

5.1. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο πολιτισμός ορίζεται ως «κοινός τρόπος του βίου» (Γιανναράς, 2003α), ενώ όπως υπογραμμίζει ο Γιανναράς (2001), η ποιότητα του συλλογικού βίου των ανθρώπων καθορίζεται από την ιεράρχηση των αναγκών των τελευταίων. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον ίδιο, η διαφορά των ιεραρχήσεων συνεπάγεται «διαφορά των πολιτισμών μέσα στην ιστορία», αλλά και «διαφορά της ποιότητας των ανθρώπων μέσα στη ζωή», τονίζοντας παράλληλα ότι όσον αφορά στις ιεραρχήσεις των αναγκών, δημιουργείται ένα κρίσιμο δίλημμα για το ποια ανάγκη μεταξύ εκείνης της αλήθειας (γνησιότητας) και εκείνης της χρησιμότητας θεωρείται

πρωτεύουσα. Όπως υποστηρίζει ο Γιανναράς (2009β), το αίτημα για προτεραιότητα της αλήθειας και όχι της χρησιμότητας γεννήθηκε για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία από τους Έλληνες, και μάλιστα «όχι ως ηθική επιταγή, αλλά ως κοινή ανάγκη μιας συλλογικότητας να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα και την έγκυρη γνώση από την υποκειμενική εντύπωση», με αποτέλεσμα να γεννηθεί η φιλοσοφία και η επιστήμη.

Μάλιστα, όσο υπήρχε ο ελληνισμός, η αλήθεια αποτελούσε από μόνη της το «μέγιστο αγαθό» και «η κριτική της αναζήτηση υπηρετούσε την κοινή ανάγκη για προσδιορισμό της όχι μόνο ως γνώσης, αλλά και ως ύπαρξης» (Γιανναράς, 2009β). Όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο οι Έλληνες επιδίωξαν και κατόρθωσαν τη μετάβαση από την «κοινωνία της χρείας» ή «φυσική κοινωνία» στην «κοινωνία του αληθούς» ή «πολιτική κοινωνία». Ειδικότερα, σύμφωνα με το Γιανναρά (2009β), στη «φυσική κοινωνία», τη συλλογική συμβίωση των ανθρώπων χαρακτηρίζει «κατά φυσική αναγκαιότητα και όχι κατ' ελευθερίαν» η προτεραιότητα της χρησιμότητας («χρεία») και οι βιοποριστικές ανάγκες καλύπτονται μέσω του καταμερισμού εργασίας και των σχέσεων ανταλλαγής, ενώ από την εν λόγω μετάβαση γεννιέται η «πολιτική κοινωνία», η «πόλις», η οποία δεν αποτελεί ένα διευρυμένο οικισμό, αλλά «έναν άλλο τρόπο συλλογικότητας ή κοινωνικής οργάνωσης, θεσμικά και λειτουργικά ομόλογο του αληθούς», ο οποίος χαρακτηρίζεται από ελευθερία, ώστε να «αληθεύει ο βίος» απελευθερωμένος από φυσικές αναγκαιότητες.

Στη μετέπειτα πορεία της Ευρώπης έως σήμερα, όπως σημειώνει ο Γιανναράς (2009β), το προαναφερόμενο αίτημα των Ελλήνων υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό, αλλά παραλλαγμένο σε ανάγκη για αποτελεσματικότητα, η οποία αποτελεί «την πιο αναιδή μορφή χρησιμοθηρίας». Ως εκ τούτου, παρά το γεγονός ότι η συνέχεια της ταυτότητας, ή διαφορετικά της δημιουργικής ετερότητας ενός λαού, και στην προκείμενη περίπτωση της ελληνικότητας, εξασφαλίζεται μέσω της προτεραιότητας στην ανάγκη για αλήθεια και γνησιότητα, όπως κάθε συλλογικότητα, και γίνεται φανερή μέσω της «διατήρησης των ίδιων προτεραιοτήτων, της ίδιας ιεράρχησης αναγκών και της ίδιας αξιολόγησης ποιοτήτων», αυτό πλέον δε μπορεί να γίνει αντιληπτό (Γιανναράς, 2009γ), ενώ παράλληλα δίνεται προτεραιότητα στην ανάγκη για χρησιμότητα (Γιανναράς, 2001, 2009β).

Αναλυτικότερα, στη σύγχρονη εποχή, ο όρος «πολιτισμός» αναφέρεται κυρίως «στη μεγέθυνση και στον πολλαπλασιασμό των χρήσιμων συντελεστών του

ανθρώπινου βίου», όπως το πλήθος των ανέσεων και η ταχύτητα των μετακινήσεων, της επικοινωνίας και της πληροφόρησης, με αποτέλεσμα να μετατρέπεται σε ένα «πολιτισμό χρησιμότητας» (Γιανναράς, 2001) με βασικά χαρακτηριστικά εκείνα του «ενεργού εγωκεντρισμού», της «αδίστακτης ιδιοτέλειας» και της «αδιαφορίας ακόμη και για τους αναγκαίους περιορισμούς που επιβάλλει στην ατομική αυθαιρεσία ο κοινός βίος», τα οποία στο σύνολό τους συνεπάγονται «αντικοινωνική συμπεριφορά» (Γιανναράς, 2008). Με άλλα λόγια, όπως επισημαίνει ο Γιανναράς (2003α), ο σύγχρονος «κοινός τρόπος του βίου», ή με μία λέξη ο σύγχρονος «πολιτισμός», συμβάλλει στη μείωση του ενδιαφέροντος ή της ανάγκης για ανθρώπινες σχέσεις σε μια κοινωνία, καθώς δίνει προτεραιότητα στις χρήσεις.

Αυτό με τη σειρά του έχει ως επακόλουθο να χάνεται η σχέση και οι άνθρωποι να γνωρίζουν μόνο τη χρήση (Γιανναράς, 2003α, 2010β), η οποία ενώ θα έπρεπε να υπάρχει με σκοπό να «υπηρετεί τη σχέση», πλέον «αυτονομείται» από αυτή και γίνεται «άπληστη» (Γιανναράς, 2003α), «γεννώντας την ψευδαίσθηση της διάρκειας και της μόνιμης κατοχής» (Γιανναράς, 2010β). Ωστόσο, η ελληνικότητα αναπτύχθηκε βασιζόμενη στη χαρά της συνύπαρξης σε μια κοινωνία (Γιανναράς, 2008, 2010β), ή με πιο απλά λόγια στη σχέση, η οποία, σε αντίθεση με τη χρήση, δεν καταλύεται με το χρόνο, αλλά νικάει τον τελευταίο, καθώς προϋποθέτει την παραίτηση από το «εγώ», το οποίο χαρακτηρίζει την ιδιοτελή και ατομοκεντρική συμπεριφορά, με σκοπό να υπηρετήσει το «εμείς», που συγκροτεί το συλλογικό συμφέρον (Γιανναράς, 2010β). Μάλιστα, όπως πολύ εύστοχα υπογραμμίζει ο Γιανναράς (2010β), «τα άτομα πεθαίνουν, ενώ οι σχέσεις διαρκούν».

Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναλύθηκαν παραπάνω, ο εν λόγω «πολιτισμός χρησιμότητας», ο οποίος αντανακλά το σύγχρονο «κοινό τρόπο βίου» και είναι απόρροια της προτεραιότητας στην ανάγκη για χρησιμότητα (Γιανναράς, 2001), δεν έχει καμία σχέση με τις ελληνικές ρίζες, οι οποίες διαμορφώθηκαν στα πλαίσια ενός «κοινού τρόπου βίου», όπου βασική προτεραιότητα για την κοινωνία αποτελούσαν οι σχέσεις συνύπαρξης των ανθρώπων και η λειτουργικότητα των σχέσεων αυτών (Γιανναράς, 2008), οπότε και αδυνατεί να συνδεθεί με αυτές, με αποτέλεσμα να χάνεται η ελληνικότητα από τις ανθρώπινες σχέσεις και το μόνο ζωντανό στοιχείο της τελευταίας που έχει απομείνει σε αυτές να είναι η ελληνική γλώσσα (Γιανναράς, 2003β), η οποία, ομοίως με την ελληνική συνείδηση, κινδυνεύει επίσης να απωλεσθεί.

Μάλιστα, από την πλευρά του, ο Καργάκος (2010) υποστηρίζει θερμά την άποψη ότι «η κατάπτωση της Ελλάδας, ή σωστότερα των Ελλήνων, ξεκίνησε από την κατάπτωση της ελληνικής γλώσσας». Κατά συνέπεια, προκειμένου να μετατραπεί και πάλι η Ελλάδα σε μια χώρα απαραίτητη για τις κοινωνίες των εθνών, καθώς και να αποπνέει το σεβασμό των τελευταίων, απαιτείται να επανιδρυθεί το ελληνικό κράτος χτίζοντας ξανά από την αρχή την ταυτότητά του (Γιανναράς, 2012), ώστε να διασωθεί ιστορικά η ελληνικότητα και να γίνει διεθνώς σεβαστή (Γιανναράς, 2003β). Όπως ισχυρίζεται ο Γιανναράς (2012), αυτό δύναται να επιτευχθεί δίνοντας «προτεραιότητα στις ελληνικές ανάγκες για γλώσσα, ιστορική συνείδηση, κατά κεφαλήν καλλιέργεια και δημιουργική φαντασία» (Γιανναράς, 2012), οι οποίες «ανέκαθεν χαρακτήριζαν την ελληνικότητα» (Γιανναράς, 2009γ).

Παράλληλα, από την προηγηθείσα ανάλυση συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι στη σύγχρονη εποχή, σε μια «εγωκεντρική» κοινωνία, όπως η ελληνική, η οποία αναιρεί κάθε δυνατότητα ύπαρξης «κοινωνίας των σχέσεων» (Γιανναράς, 2012), δεδομένου ότι έχει χαθεί κάθε «γνώρισμα ελληνικότητας» (Γιανναράς, 2009γ), είναι αρκετά δύσκολο να πειστούν οι πολίτες να θυσιάσουν το προσωπικό τους συμφέρον, προκειμένου να λειτουργήσουν ορθά οι θεσμικοί μηχανισμοί και να υπηρετήσουν το συλλογικό συμφέρον, με αποτέλεσμα η φοροδιαφυγή να έχει καταλήξει να συνιστά την «πιο μαζική και περισσότερο ανεκτή εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς και παράβασης νόμων σήμερα στην Ελλάδα» (Μανεσιώτης, 1994), γεγονός που δύναται να έχει μετατρέψει το εν λόγω φαινόμενο σε θεσμό. Εντούτοις, στην Ελλάδα, η φοροδιαφυγή, όπως και η οικονομική δυσπραγία, δεν είναι το πρόβλημα, ενώ ταυτόχρονα οι φοροφυγάδες ή οι ασκούντες «τιποτένια» πολιτική δεν αποτελούν την αιτία του προβλήματος, αλλά το «σύμπτωμα» (Παπαστάμος, 2011). Πιο συγκεκριμένα, τα δεινά αυτά συνιστούν «αποτέλεσμα νοοτροπίας, κοινωνικών προτύπων και ηθικών αξιών», οπότε οι πηγές του προβλήματος επιβάλλεται να αναζητηθούν στους θεσμούς και στη λειτουργία τους, καθώς και στην Παιδεία και στο ρόλο της (Παπαστάμος, 2011).

Ειδικότερα, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Καργάκος (2010), προκειμένου οι θεσμοί να ανταποκρίνονται στο ρόλο τους, απαιτείται να λειτουργούν ως «δεσμοί», όχι με την έννοια της «αλυσίδας», αλλά με την έννοια της ικανότητάς τους να «δένουν» με κάποιο τρόπο, όπως μέσω της πίστης σε μια αξία, τους ανθρώπους μεταξύ τους.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο, στην Ελλάδα, οι θεσμοί έχουν «παραλύσει», έχουν «αυτοδιαλυθεί», καθώς οι ίδιοι τους οι φορείς έχουν στην ουσία «αυτοπαραιτηθεί» και η παρουσία τους χρησιμεύει απλώς ως «πρόσχημα». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι η τήρηση της νομοθεσίας στην Ελλάδα εμφανίζεται να είναι προαιρετικού χαρακτήρα, δεδομένου ότι κανένας «μεγάλος κλέφτης» δεν έχει φυλακιστεί, αλλά και αν φυλακίστηκε, η διάρκεια της φυλάκισής του ήταν ελάχιστη (Καργάκος, 2010).

Επιπρόσθετα, θα αποτελούσε παράλειψη να μην τονιστεί ότι ο τελευταίος κάνει λόγο για άσκηση «τιποτένιας πολιτικής» από την πλευρά της πολιτικής ηγεσίας στην Ελλάδα. Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνει ο Γιανναράς (2012), μια συλλογικότητα παύει να έχει δημιουργική επάρκεια για να αντιμετωπίσει το μέλλον της όταν δεν παράγει, καθώς υπό αυτές τις συνθήκες η κάλυψη των αναγκών των μελών της δε δύναται να βασιστεί στις δυνάμεις της τελευταίας και άμεσο επακόλουθο για αυτή συνιστά ο δανεισμός. Βέβαια, σε κάποιες περιπτώσεις χωρών, όπως εκείνη της Ελλάδας, ο εν λόγω «αναπόφευκτος» δανεισμός δεν αξιοποιήθηκε δημιουργικά, αλλά χρησιμοποιήθηκε συχνά για τις πελατειακές σχέσεις της πλειονότητας του προσωπικού του πολιτικού της συστήματος (Γιανναράς, 2012), και πιο συγκεκριμένα της πολιτικής της ηγεσίας, της οποίας κύρια χαρακτηριστικά αποτελούν η ανικανότητα, η διαφθορά, η ευθυνοφοβία και ειδικότερα ο φόβος του πολιτικού κόστους (Δοξιάδης, 2011). Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο τελευταίος, παρά την «τυπική πολιτική νομιμοποίησή του», οι βάσεις του εν λόγω συστήματος τέθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην προσφέρεται η δυνατότητα επιλογής σε όσους ψηφοφόρους ή αιρετούς επιθυμούσαν να φέρουν κάτι νέο. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι, σε όρους πολιτικής οικονομίας, μια τέτοια κατάσταση χαρακτηρίζεται ως «θεσμική παγίδα» (“institutional trap”).

Αναλυτικότερα, η συνταξιοδότηση με προνομιακούς όρους, καθώς και άδικες και μη βιώσιμες ρυθμίσεις, τα υπερτιμημένα και μισοτελειωμένα δημόσια έργα, οι επιχορηγήσεις χωρίς αναπτυξιακό αποτέλεσμα, οι τοποθετήσεις στο Δημόσιο χωρίς να εξυπηρετείται το δημόσιο συμφέρον, ο άγνωστος αριθμός των δημόσιων υπαλλήλων, οι αδιαφανείς πληρωμές και οι υπερκοστολογημένες κρατικές προμήθειες συνιστούν απλώς μερικά από τα ποικίλα αξιοσημείωτα παραδείγματα της «τιποτένιας» συμπεριφοράς από την πλευρά της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, η οποία αποσκοπούσε,

μεταξύ άλλων, κυρίως στην εξυπηρέτηση των πελατειακών σχέσεων της τελευταίας (Δοξιάδης, 2010, 2011). Όμως, μια τέτοια πολιτική είχε ως αποτέλεσμα για μεγάλο χρονικό διάστημα ακόμη και οι ίδιοι οι πολίτες, «παρασυρόμενοι από τις σειρήνες μιας ψεύτικης και βασισμένης στα δανεικά ευημερίας», να θέτουν τον πήχη πολύ πιο ψηλά από το σημείο που επέτρεπαν οι δυνάμεις τους και η χώρα να οδηγηθεί σε αδιέξοδο.

Σύμφωνα με το Στεφανάδη (2011), τα σημαντικά προβλήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπη η ελληνική οικονομία είναι τρία και έγκεινται στην «ανεπάρκεια των γενικών θεσμών ιδιοκτησίας», στην «ανεπάρκεια των χρηματοοικονομικών θεσμών» και στην «ύπαρξη διαφθοράς στη δημόσια διοίκηση». Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι εν λόγω θεσμικές αδυναμίες της Ελλάδας, οι οποίες αντανακλούν την έλλειψη ποιοτικών θεσμών στη χώρα αυτή, δημιουργούν ποικίλες στρεβλώσεις στην οικονομία της και έχουν ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και την απώλεια ενός σημαντικού μέρους του παραγωγικού της δυναμικού. Ως εκ τούτου, μια βελτίωση στην ποιότητα των θεσμών μέσω πραγματοποίησης θεσμικών αλλαγών δύναται να επιτύχει πολλαπλά μακροπρόθεσμα οφέλη για την ελληνική οικονομία (Στεφανάδης, 2011).

Σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, παραδείγματα τέτοιων θετικών για τη χώρα αποτελεσμάτων ενδέχεται να είναι η αύξηση της οικονομικής της ευημερίας, η επιτάχυνση των ρυθμών της οικονομικής της ανάπτυξης και η αποπληρωμή του δημόσιου χρέους της (Στεφανάδης, 2011). Μάλιστα, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος, μια σημαντική ευκαιρία για πραγματοποίηση θεσμικών αλλαγών είναι πολύ πιθανό να είναι πρόσφορη κατά τη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης παρά το γεγονός ότι η τελευταία συνιστά ένα ιδιαίτερα δυσάρεστο φαινόμενο για την οικονομία μιας χώρας. Ωστόσο, δεδομένου ότι η κρίση συνιστά «ένα σχετικά βραχυπρόθεσμο, ή και μεσοπρόθεσμο, κυκλικό φαινόμενο», ενώ μια θεσμική αναβάθμιση τείνει να έχει ως επί το πλείστον μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, τα προερχόμενα από μια θεσμική βελτίωση κέρδη κατά πάσα πιθανότητα δε θα εμφανιστούν εγκαίρως, ώστε να κατορθώσουν να συμβάλουν στην αντιμετώπιση της τρέχουσας κρίσης (Στεφανάδης, 2011).

Ταυτόχρονα, η Παιδεία της σύγχρονης εποχής δίνει προτεραιότητα και προσανατολίζεται όλο και πιο έντονα στη μετάδοση των απαραίτητων κυρίως για βιοπορισμό επιστημονικών γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων στους νέους (Γιανναράς, 2009α), παραγκωνίζοντας την καλλιέργεια κοινωνικής και συλλογικής συνείδησης

στους τελευταίους, με αποτέλεσμα να υπερισχύει η ατομική, η οποία σε συνδυασμό με ερεθίσματα και επιρροές του περιβάλλοντός τους μετατρέπει τους νέους σε «κυνηγούς του κέρδους», ακόμη και αν το τελευταίο πραγματοποιείται μέσω καταστρατήγησης θεσμών, αθέτησης και παραβίασης κανόνων, παράβασης νόμων και φοροδιαφυγής. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους η Παιδεία που προσφέρεται από το ελληνικό κράτος έχει χαρακτηριστεί ως «υποπαιδεία», «κακοπαιδεία» ή «υπνοπαιδεία» (Καργάκος, 2010) αφού όχι μόνο δεν καλλιεργεί, αλλά «νεκρώνει» το πνεύμα των νέων (Καργάκος, 2009).

Κατά συνέπεια, στην Ελλάδα, πέρα από την «παράλυση» των θεσμών, στην οποία οφείλεται κατά ένα μέρος το πρόβλημα της χώρας, το δεύτερο μέρος του τελευταίου πηγάζει από την αδιαφορία του κράτους για την Παιδεία, η οποία συνιστά «την πραγματική κινητήρια δύναμη της οικονομίας και της κοινωνίας» και «την αληθινή πηγή της ανταγωνιστικότητας» της χώρας, καθώς υπό κανονικές συνθήκες, από κοινού με τις αξίες που είναι αναγκαίο να προβάλλει και να υποστηρίζει το κράτος, δύναται να δημιουργεί το έδαφος, ώστε να ανθούν η γνώση και ο πολιτισμός, δηλαδή η ανταγωνιστικότητα (Παπαστάμος, 2011). Ειδικότερα, έκδηλα σημάδια της αδιαφορίας του ελληνικού κράτους για τον τομέα αυτό αποτελούν οι χαμηλές επενδύσεις του τελευταίου στην Παιδεία και στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Μάλιστα, όπως αναφέρουν οι Βαγιανός, Βέττας και Μεγύρ (2010), οι κρατικές δαπάνες της Ελλάδας για την Παιδεία είναι σαφώς χαμηλότερες σε σχέση με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Συνοψίζοντας, δύναται να υποστηριχθεί ότι τόσο οι άμεσες, όσο και οι έμμεσες επιδράσεις του πολιτισμού στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής διακρίνονται ξεκάθαρα στον τρόπο με τον οποίο επιλέγει να ορίσει την έννοια του πολιτισμού ο Θέμελης (2011). Συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Θέμελης (2011), «πολιτισμός δεν είναι μόνο τα γράμματα και οι τέχνες, αλλά το σύνολο των εκφάνσεων μιας κοινωνίας, δηλαδή των κυρίαρχων αντιλήψεών της, των θεσμών και του τρόπου λειτουργίας τους, των καθημερινών συμπεριφορών, των πεπραγμένων της, όχι μόνο αυτών που επαινούμε και μας καταξιώνουν, αλλά και αυτών που καταδικάζουμε ή έστω συντηρούμε και μας κρατούν υποτελείς στην υπανάπτυξη ή σε σισύφειες προσπάθειες».

Ως εκ τούτου, κανένας πολιτισμός, ή πιο σωστά καμία κουλτούρα, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, δεν έχει αποκτήσει ανοσία ενάντια σε παραβατικές συμπεριφορές, όπως η διαφθορά ή η φοροδιαφυγή, οι οποίες

παρατηρούνται σε όλες τις χώρες, αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες, και δύνανται να καταπολεμηθούν μόνο με υγιείς και υψηλής ποιότητας θεσμούς (Ράπανος, 2008, Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010), οι οποίοι συνεπάγονται σωστή διακυβέρνηση και χρηστή διοίκηση (Ράπανος, 2008). Μάλιστα, στην περίπτωση της Ελλάδας, τόσο η διαφθορά, όσο και η φοροδιαφυγή συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας των Ελλήνων, καθώς το θεσμικό πλαίσιο της χώρας δεν παρέχει στους τελευταίους αρκετά κίνητρα, ώστε να αποθαρρύνονται από την υιοθέτηση τέτοιων συμπεριφορών (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010).

Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθούν τα αποτελέσματα μιας σχετικά πρόσφατης έρευνας, σύμφωνα με τα οποία, στην εν λόγω χώρα, η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πολίτες σε βασικούς θεσμούς, όπως τα συνδικάτα, το κοινοβούλιο, η κυβέρνηση, οι δημόσιες υπηρεσίες, το εκπαιδευτικό σύστημα και η δικαιοσύνη, εμφανίζεται να είναι ιδιαίτερα χαμηλή σε σχέση με άλλες χώρες, γεγονός που υποδηλώνει τη μη εύρυθμη και αναποτελεσματική λειτουργία των τελευταίων, ή με πιο απλά λόγια τη χαμηλή τους ποιότητα, ενώ οι μόνοι θεσμοί, στους οποίους η εμπιστοσύνη των πολιτών παρατηρείται να βρίσκεται πάνω από το μέσο όρο των χωρών που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας αυτής, είναι η εκκλησία και οι ένοπλες δυνάμεις (Ράπανος, 2008). Κατά συνέπεια, υπό αυτές τις συνθήκες, αποφασιστικής σημασίας κρίνεται η πραγματοποίηση διαρθρωτικών θεσμικών αλλαγών και μεταρρυθμίσεων στη λειτουργία του ελληνικού κράτους, και ειδικότερα στη λειτουργία των θεσμικών του οργάνων, των δημόσιων φορέων και της φορολογικής διοίκησης, από την είσπραξη των φόρων μέσω του αντίστοιχου μηχανισμού έως και την απονομή της δικαιοσύνης, οι οποίες δύνανται να συμβάλουν σημαντικά, μεταξύ άλλων, και στον περιορισμό των φαινομένων της φοροδιαφυγής και της διαφθοράς (Ράπανος, 2008).

5.2. ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Πίνακας 5.1: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών

Μεγέθη	Συσχέτιση	Πηγές [Συγγραφέας (Έτος)]
Κουλτούρα & Φοροδιαφυγή	Σημαντική	Strümpel (1969), Tittle (1980), Roth, Scholz και Witte (1989), Coleman και Freeman (1997), Chan, Troutman και O' Bryan (2000), Gilligan και Richardson (2005),

		Edling και Nguyen-Thanh (2006), Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), Richardson (2008), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010), Hooper, Northcott και Yong (2010), Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2011) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011)
--	--	---

Η σχέση μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής έχει αποτελέσει κατά καιρούς αντικείμενο αρκετών θεωρητικών μελετών και εμπειρικών ερευνών, όπως εκείνες των Strümpel (1969), Tittle (1980), Roth, Scholz και Witte (1989), Coleman και Freeman (1997), Chan, Troutman και O' Bryan (2000), Gilligan και Richardson (2005), Edling και Nguyen-Thanh (2006), Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), Richardson (2008), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010), Hooper, Northcott και Yong (2010), Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2011) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011). Στην πλειοψηφία τους, οι προαναφερθέντες ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η κουλτούρα διαδραματίζει καταλυτικής σημασίας ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή. Κατά συνέπεια, η τελευταία απαιτείται να συνιστά σημαντική μεταβλητή ή διαφορετικά καθοριστικό παράγοντα στον προσδιορισμό των σχετικών με τη φοροδιαφυγή αποφάσεων σε όλες τις χώρες. Με άλλα λόγια, σε κάθε χώρα οι ασκούντες πολιτική είναι απαραίτητο να λαμβάνουν υπόψη τα πολιτισμικά (καθώς και τα νομικά, πολιτικά και θρησκευτικά) χαρακτηριστικά της χώρας αφενός στην εκτίμηση της πιθανότητας ή του κινδύνου φοροδιαφυγής και αφετέρου στη χάραξη πολιτικών με σκοπό την καταπολέμηση του εν λόγω φαινομένου στη χώρα αυτή (Richardson, 2008).

Εξάλλου, οι διαφορετικές κουλτούρες στις διάφορες χώρες παρέχουν διαφορετικά επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης, τα οποία οδηγούν σε διαφορετικά επίπεδα φοροδιαφυγής (Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, Hooper, Northcott και Yong, 2010, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2011, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011, Sezgin, Yildiz και Ayyildiz, 2011). Επιπλέον, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι οι έρευνες που μελετούν την εν λόγω σχέση χρησιμοποιούν για το σκοπό αυτό

διαφορετικούς ορισμούς και ποικίλες μεταβλητές που μετατρέπονται σε επίσης σπουδαίους παράγοντες για τον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής (Roth, Scholz και Witte, 1989, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Tsakumis, Curatola και Porcano, 2007, Richardson, 2008, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, Hooper, Northcott και Yong, 2010, Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010, Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2011, Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011).

Στη συνέχεια της ενότητας αυτής παρουσιάζονται τα γενικά συμπεράσματα και σε αρκετές περιπτώσεις και τα επιμέρους συμπεράσματα των προαναφερθέντων ερευνητών, οι οποίοι επιχείρησαν να εξετάσουν τη σχέση μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, οι Roth, Scholz και Witte (1989) υποστηρίζουν ότι τα διάφορα πολιτισμικά πλαίσια, τα οποία διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τα γεγονότα, ενδέχεται να βοηθούν στην επιρροή στη συμπεριφορά του απέναντι στη φοροδιαφυγή. Ειδικότερα, οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι η κουλτούρα αντανακλάται σε διάφορους βαθμούς τόσο σε γενικές αξίες, όσο και σε συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Οι εν λόγω αξίες, καθώς και τα πρότυπα αυτά εκφράζονται και επανερμηνεύονται συνεχώς κατά τη διάρκεια της καθημερινής κοινωνικής επαφής του ατόμου, γεγονός που δύναται είτε να αυξήσει, είτε να μειώσει τη φοροδιαφυγή (Roth, Scholz και Witte, 1989).

Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι οι διάφορες έρευνες εντοπίζουν ποικιλία στα χαρακτηριστικά του φαινομένου της φοροδιαφυγής εντός διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων. Για παράδειγμα, ο Strümpel (1969) επιχειρεί τη σύγκριση των πολιτισμικών αποκρίσεων στις ποικίλες μορφές φορολογικής διοίκησης σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και τονίζει τη σημασία της εθνικής κουλτούρας στην κατανόηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Επιπλέον, ο Tittle (1980) στην έρευνά του στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής διαπιστώνει ότι το πολιτισμικό υπόβαθρο σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με τις αποκλίνουσες τάσεις των φορολογουμένων. Με τη σειρά τους, οι Coleman και Freeman (1997) στην έρευνά τους στην Αυστραλία παρατηρούν ότι η εθελοντική φορολογική συμμόρφωση των πολιτών αποτελεί συνάρτηση του πολιτισμικού περιβάλλοντος στη χώρα αυτή.

Επιπρόσθετα, οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) διερευνούν τις επιδράσεις της κουλτούρας στη φορολογική συμμόρφωση και μάλιστα εξετάζουν τις ομοιότητες

και τις διαφορές στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και του Χονγκ-Κονγκ. Αξιίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω μελέτη των Chan, Troutman και O' Bryan (2000) επικυρώνει την εμπειρική σχέση μεταξύ των ηθικών πεποιθήσεων των φορολογουμένων και της φορολογικής τους συμμόρφωσης, η οποία είχε αποδειχθεί σε προηγούμενες έρευνες, όπως αυτές των Hanno και Violette (1996) και Hite (1997). Παράλληλα, στην έρευνά τους αυτή, οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) μοντελοποιούν και ελέγχουν όλους τους σημαντικούς παράγοντες (δημογραφικούς, ευκαιρίες μη συμμόρφωσης, στάσεις απέναντι στο φορολογικό σύστημα και αντιλήψεις περί φορολογικού συστήματος), οι οποίοι περιλαμβάνονται στο υπόδειγμα των Fischer, Wartick και Melvin (1992), ενώ ταυτόχρονα εξετάζουν τις δυνητικές επιδράσεις ενός πρόσθετου παράγοντα, και συγκεκριμένα των πολιτισμικών διαφορών, στη συμμόρφωση των φορολογουμένων σε ένα διεθνές περιβάλλον, όπως αυτό προτάθηκε από τους Andreoni, Erard και Feinstein (1998).

Μάλιστα, ο λόγος για τον οποίο οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) επιχείρησαν να πραγματοποιήσουν σύγκριση ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και το Χονγκ-Κονγκ σχετίζεται με μια σειρά από διαρθρωτικές διαφορές μεταξύ των φορολογικών τους συστημάτων. Αναλυτικότερα, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής εφαρμόζουν προοδευτικούς φορολογικούς συντελεστές, περιοδική παρακράτηση, φόρους κεφαλαιουχικών κερδών και σύστημα αυτοαναφοράς, ενώ το Χονγκ-Κονγκ εφαρμόζει αναλογικούς φορολογικούς συντελεστές και δε χρησιμοποιεί περιοδική παρακράτηση, φόρους κεφαλαιουχικών κερδών και σύστημα αυτοαναφοράς (Chan, Troutman και O' Bryan, 2000). Ωστόσο, και οι δύο χώρες αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα μη συμμόρφωσης των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία και κατ' επέκταση φοροδιαφυγής (Chan, Troutman και O' Bryan, 2000).

Στο σημείο αυτό, θα αποτελούσε παράλειψη να μην τονιστεί ότι οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) υποστηρίζουν ότι το υπόδειγμα των Fischer, Wartick και Melvin (1992) συνιστά ένα «βιώσιμο εννοιολογικό πλαίσιο» για τη μελέτη της φορολογικής συμμόρφωσης, αλλά θα μπορούσε να γίνει πιο ουσιαστικό, ρεαλιστικό και αξιόπιστο αν περιλάμβανε και ένα πολιτισμικό παράγοντα. Η έρευνα των Chan, Troutman και O' Bryan (2000) υποδηλώνει ότι οι πολιτισμικές διαφορές έχουν μεταβάλει σημαντικά τις στάσεις των φορολογουμένων απέναντι στη φορολογία τόσο

στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, όσο και στο Χονγκ-Κονγκ, γεγονός που σημαίνει ότι η κουλτούρα διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση. Ως εκ τούτου, οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και του Χονγκ-Κονγκ έχουν μείζονα αντίκτυπο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής.

Άξια αναφοράς είναι και η έρευνα των Gilligan και Richardson (2005), η οποία πραγματοποιήθηκε στην Αυστραλία και στο Χονγκ-Κονγκ και εξέτασε τις επιδράσεις της κουλτούρας στις αντιλήψεις των πολιτών περί φορολογικής δικαιοσύνης και στη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων. Η εν λόγω εμπειρική προκαταρκτική μελέτη των Gilligan και Richardson (2005), στην οποία συμμετείχαν φοιτητές των πανεπιστημίων τόσο της Αυστραλίας, όσο και του Χονγκ-Κονγκ, υπέδειξε ότι δεν υπήρχε καμιά καθολική σχέση μεταξύ των διαφορετικών πτυχών τόσο των αντιλήψεων περί φορολογικής δικαιοσύνης, όσο και της φορολογικής συμμόρφωσης ανάμεσα στις κουλτούρες της Αυστραλίας και του Χονγκ-Κονγκ. Μάλιστα, οι Gilligan και Richardson (2005) θεώρησαν ότι η νομιμότητα ενδέχεται να είναι ο παράγοντας, ο οποίος επηρεάζει και διαμορφώνει αφενός τον αντιληπτό βαθμό της δικαιοσύνης που χαρακτηρίζει τα φορολογικά συστήματα και αφετέρου την πιθανότητα συμμόρφωσης των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς και εκπλήρωσης των φορολογικών τους υποχρεώσεων.

Από την πλευρά τους, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) μελετούν και αναλύουν τη σχέση μεταξύ της κουλτούρας και της φορολογίας και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, οι εν λόγω μελετητές ισχυρίζονται ότι η κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα μιας χώρας, η οποία αφορά τόσο στη μορφή της κυβέρνησης, όσο και στις αντιλήψεις των πολιτών για την τελευταία, διαδραματίζει κεντρικό ρόλο σε θέματα φορολογίας και κατ' επέκταση φοροδιαφυγής. Ειδικότερα, αναφορικά με τη μορφή της κυβέρνησης, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) υποστηρίζουν ότι η προθυμία των φορολογούμενων πολιτών να καταβάλουν οικειοθελώς τους φόρους τους αυξάνεται ανάλογα με το βαθμό του εκδημοκρατισμού και της χρηστής διακυβέρνησης μιας χώρας. Παράλληλα, όπως επισημαίνουν οι Edling και Nguyen-Thanh (2006), οι αντιλήψεις των πολιτών για την κυβέρνηση, ή με άλλα λόγια η στάση των φορολογουμένων απέναντι στο κράτος και οι αντιλήψεις τους για το τελευταίο ως ένα κεντρικό πολιτισμικό παράγοντα, ο οποίος επηρεάζει τη φορολογία και, σε αυτά τα

πλαίσια, όλα όσα σχετίζονται με τη φορολογική συμμόρφωση, προσδιορίζονται από έναν αριθμό αμοιβαία επιδρώντων παραγόντων.

Τέτοιους παράγοντες αποτελούν η αίσθηση της δικαιοσύνης, καθώς και η αποτελεσματικότητα, η νομιμότητα και η αξιοπιστία των κρατικών ενεργειών, οι οποίες εμφανίζονται να διαδραματίζουν ιδιαίτερα καθοριστικό ρόλο τόσο στη φορολογία, όσο και στη φοροδιαφυγή (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Επιπλέον, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) υπογραμμίζουν ότι πολιτισμικοί παράγοντες παρατηρούνται να επηρεάζουν τις εκάστοτε φορολογικές πολιτικές, αλλά και να διαμορφώνουν αφενός την εξωτερική σχέση μεταξύ των φορολογικών αρχών και των φορολογούμενων πολιτών και αφετέρου τις εσωτερικές διοικητικές δομές. Ακόμη, όπως τονίζουν οι ίδιοι, εξίσου σημαντικούς πολιτισμικούς παράγοντες στα πλαίσια όχι μόνο της φορολογίας, αλλά και της φοροδιαφυγής, συνιστούν η ύπαρξη δικτύων, καθώς και η σημασία της θρησκείας και της αλληλεγγύης, οι οποίες διαμορφώνουν τις σχέσεις μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών.

Με τη σειρά τους, οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) διερευνούν τις επιδράσεις της εθνικής κουλτούρας στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών σε 50 χώρες, χρησιμοποιώντας δεδομένα σε επίπεδο χώρας, προκειμένου να εξηγήσουν τη στάση και τη συμπεριφορά των τελευταίων απέναντι στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής στις χώρες αυτές. Για το σκοπό αυτό οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) επιστρατεύουν το υπόδειγμα των εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) και διευρύνουν την έννοια της κουλτούρας από την άποψη των τεσσάρων πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980), δηλαδή της απόστασης ισχύος, του ατομικισμού - κολεκτιβισμού, της αποφυγής αβεβαιότητας και της αρρενωπότητας - θηλυκότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) εξετάζουν και αναλύουν τη σχέση των τεσσάρων αυτών εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) και της φοροδιαφυγής στις 50 αυτές χώρες.

Τα αποτελέσματα της έρευνας των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) υποστηρίζουν τη γενική άποψη ότι η εθνική κουλτούρα, όπως αυτή προτείνεται από το Hofstede (1980) και παρουσιάζεται μέσω των εθνικών πολιτισμικών του διαστάσεων, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση του επιπέδου της φοροδιαφυγής καθεμιάς από τις εξεταζόμενες χώρες και γενικότερα συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής διεθνώς. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας των

Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), καθεμία από τις τέσσερις πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980) αποδεικνύεται να σχετίζεται με τη φοροδιαφυγή σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες. Ειδικότερα, οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) διαπιστώνουν ότι η απόσταση ισχύος και η αποφυγή αβεβαιότητας συσχετίζονται θετικά με τη φοροδιαφυγή, ενώ ο ατομισμός και η αρρενωπότητα συσχετίζονται αρνητικά με τη φοροδιαφυγή. Κατά συνέπεια, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της απόστασης ισχύος και της αποφυγής αβεβαιότητας και όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο του ατομικισμού και της αρρενωπότητας, τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φοροδιαφυγής στις εξεταζόμενες χώρες. Μάλιστα, οι εν λόγω διαπιστώσεις δύνανται να θεωρηθούν εύλογες, λαμβάνοντας υπόψη αφενός τη λεπτομερή ανάλυση των εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων του υποδείγματος του Hofstede (1980) και αφετέρου την εκτενή βιβλιογραφική επισκόπηση των προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια.

Αναλυτικότερα, λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη αρνητικής σχέσης μεταξύ της δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος και της φοροδιαφυγής (Jackson και Milliron, 1986, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Richardson, 2006, κ.α.), και ιδιαίτερα μεταξύ των αντιλήψεων των φορολογουμένων περί φορολογικής δικαιοσύνης και της φοροδιαφυγής (Spicer, 1974, Song και Yarbrough, 1978, Spicer και Becker, 1980, Hite και Roberts, 1992, Chan, Troutman και O' Bryan, 2000, κ.α.), στις χώρες με υψηλό βαθμό απόστασης ισχύος, όπου τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι άδικοι και να προστατεύουν τις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις (Hofstede, 1980), με αποτέλεσμα οι εισοδηματικές διαφορές μεταξύ των φορολογουμένων να αυξάνονται όλο και περισσότερο, οι φορολογούμενοι πολίτες αντιλαμβάνονται τις εν λόγω φορολογικές ανισότητες, καθώς εισπράττουν σε καθημερινό επίπεδο την άδικη μεταχείριση από τα υφιστάμενα φορολογικά συστήματα και ως εκ τούτου επιδιώκουν να φοροδιαφεύγουν. Από την άλλη πλευρά, στις χώρες με χαμηλό βαθμό απόστασης ισχύος, όπου τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι δίκαια, να αποσκοπούν στην αναδιανομή του πλούτου και να διασφαλίζουν ότι ακόμη και οι μικρές εισοδηματικές διαφορές μεταξύ των φορολογουμένων μειώνονται όλο και περισσότερο (Hofstede, 1980), οι φορολογούμενοι πολίτες αντιλαμβάνονται την ύπαρξη φορολογικής δικαιοσύνης και κατά συνέπεια συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία.

Επιπρόσθετα, δεδομένης της αρνητικής σχέσης μεταξύ της εμπιστοσύνης στους κρατικούς θεσμούς και της φοροδιαφυγής (Vogel, 1974, Song και Yarbrough, 1978, Jackson και Milliron, 1986, Smith και Stalans, 1991, Smith, 1992, Wearing και Headey, 1997, Levi, 1998, Feld και Frey, 2002b, Slemrod, 2003, Torgler, 2003b, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Pitters, Hinterhofer και Kirchler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Richardson, 2008, Torgler και Schneider, 2009, κ.α.) και της θετικής σχέσης μεταξύ της πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος, καθώς και της φορολογικής νομοθεσίας και της φοροδιαφυγής (Clotfelter, 1983, Collins, Milliron και Toy, 1992, Τάτσος, 2001, Γκουμπανιτσάς, 2004, Richardson, 2006, Matsaganis και Flevotomou, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011, κ.α.), στις χώρες με υψηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας, όπου το επίπεδο εμπιστοσύνης στους κρατικούς θεσμούς δύναται να είναι χαμηλό και τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι πολύπλοκα εξαιτίας της ανάγκης για πολλούς γραπτούς φορολογικούς νόμους και κανονισμούς (Hofstede, 1980), οι φορολογούμενοι προβαίνουν σε φοροδιαφυγή. Αντίθετα, στις χώρες με χαμηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας, όπου το επίπεδο εμπιστοσύνης στους κρατικούς θεσμούς δύναται να είναι υψηλό και τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι απλά, καθώς υπάρχει μικρότερη ανάγκη για γραπτούς φορολογικούς νόμους και κανονισμούς (Hofstede, 1980), οι φορολογούμενοι συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία (Long και Swingen, 1991).

Παράλληλα, στις χώρες με υψηλό βαθμό ατομικισμού, όπου τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι δίκαια και να συμμορφώνονται με την αρχή της φοροδοτικής ικανότητας, καθώς οι φορολογικοί νόμοι εφαρμόζονται με όμοιο τρόπο για όλους τους φορολογούμενους πολίτες, με αποτέλεσμα τα φορολογικά βάρη να κατανέμονται δίκαια, οι φορολογούμενοι αντιλαμβάνονται την ύπαρξη φορολογικής δικαιοσύνης και ως εκ τούτου συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία (Spicer, 1974, Spicer και Lundstedt, 1976, Song και Yarbrough, 1978, Spicer και Becker, 1980, Hite και Roberts, 1992, Chan, Troutman και O' Bryan, 2000, κ.α.). Από την άλλη πλευρά, στις χώρες με χαμηλό βαθμό ατομικισμού, όπου τα φορολογικά συστήματα ενδέχεται να είναι άδικα και να παραβιάζουν την αρχή της φοροδοτικής ικανότητας, καθώς οι φορολογικοί νόμοι εφαρμόζονται με διαφορετικό τρόπο για τους φορολογουμένους, με αποτέλεσμα τα φορολογικά βάρη να μην κατανέμονται δίκαια

μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών, οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται ότι τα φορολογικά συστήματα δε χαρακτηρίζονται από φορολογική δικαιοσύνη και κατά συνέπεια καταφεύγουν στη φοροδιαφυγή (Allingham και Sandmo, 1972, Spicer και Becker, 1980, Barjoi, 1987, Wearing και Heady, 1997, Danopoulos και Znidaric, 2007, κ.α.).

Επιπλέον, στις χώρες με υψηλό βαθμό αρρενωπότητας, όπου δίνεται έμφαση στην υλική επιτυχία, οι πολίτες εμφανίζονται να είναι περισσότερο πρόθυμοι να συμμετέχουν σε διεφθαρμένες συναλλαγές (Husted, 1999), προκειμένου να πετύχουν το σκοπό αυτό, με αποτέλεσμα η παράνομη πράξη της φοροδιαφυγής να τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής σχέση με τις χώρες με χαμηλό βαθμό αρρενωπότητας, όπου δίνεται έμφαση στην ποιότητα των σχέσεων, στη ζωή και στο περιβάλλον. Ωστόσο, οι Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) προσεγγίζουν την εν λόγω σχέση από διαφορετική οπτική. Πιο συγκεκριμένα, οι τελευταίοι ισχυρίζονται ότι στις χώρες με υψηλό βαθμό αρρενωπότητας, η υλική επιτυχία συμβάλλει στη δημιουργία μιας πιο συνειδητής κοινωνίας όσον αφορά στις φορολογικές της υποχρεώσεις, καθώς η μεγαλύτερη προβολή, η οποία συνοδεύει την υλική επιτυχία, δύναται να οδηγήσει σε μεγαλύτερο έλεγχο, δηλαδή σε αυξημένη πιθανότητα ελέγχου και ως εκ τούτου σε αυξημένη πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης της φοροδιαφυγής, με αποτέλεσμα οι εν λόγω χώρες να καταλήγουν να είναι λιγότερο ανεκτικές, ιδιαίτερα ως προς την αντιμετώπιση παραβατών (Hofstede, 1980).

Λίγο αργότερα ο Richardson (2008) μελέτησε τη σχέση μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής σε 47 χώρες, χρησιμοποιώντας δεδομένα σε επίπεδο χώρας. Πιο συγκεκριμένα, ο τελευταίος βασιζόμενος στα σημαντικά ευρήματα της έρευνας των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), τα οποία αναλύθηκαν προηγουμένως, εξέτασε τη σχέση μεταξύ των τεσσάρων πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980), δηλαδή της απόστασης ισχύος, του ατομικισμού - κollectιβισμού, της αποφυγής αβεβαιότητας και της αρρενωπότητας - θηλυκότητας, και της φοροδιαφυγής σε 47 χώρες, χρησιμοποιώντας πολλαπλά μέτρα της φοροδιαφυγής. Επιπρόσθετα, στην έρευνά του, ο Richardson (2008) επέκτεινε το προκαταρκτικό διεθνές υπόδειγμα φοροδιαφυγής των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), συμπεριλαμβάνοντας νομικές, πολιτικές και θρησκευτικές μεταβλητές, οι οποίες μετρήθηκαν σε ατομικό επίπεδο, και συγκεκριμένα αυτές της νομικής επιβολής, της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της

θρησκευτικότητας αντίστοιχα, στην εξέταση της σχέσης μεταξύ των εθνικών πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980) και της φοροδιαφυγής, προκειμένου να διερευνηθεί, παράλληλα με τις επιδράσεις της κουλτούρας, και τις επιδράσεις των νομικών, πολιτικών και θρησκευτικών χαρακτηριστικών στη φοροδιαφυγή στις 47 αυτές χώρες.

Κατά συνέπεια, τα εμπειρικά στοιχεία της έρευνας του Richardson (2008) δείχνουν ότι μόνο δύο από τις τέσσερις πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980), και συγκεκριμένα η αποφυγή αβεβαιότητας και ο ατομικισμός - κολεκτιβισμός, συσχετίζονται σημαντικά με τη φοροδιαφυγή στις εξεταζόμενες χώρες. Μάλιστα, ο Richardson (2008) επισημαίνει ότι το διεθνές υπόδειγμα φοροδιαφυγής των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) θα μπορούσε ενδεχομένως να υπερεκτιμήσει τη σημασία των πολιτισμικών διαστάσεων της αποφυγής αβεβαιότητας και του ατομικισμού - κολεκτιβισμού του Hofstede (1980) στην εξήγηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής των διαφόρων χωρών. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Richardson (2008), τα πολιτισμικά αποτελέσματα των Tsakumis, Curatola και Porcano (2007) ενδέχεται να είναι διογκωμένα λόγω α) των χαρακτηριστικών που διέπουν τα δεδομένα τους αναφορικά με τη φοροδιαφυγή και / ή β) της παράλειψης άλλων βασικών παραγόντων της φοροδιαφυγής στις διάφορες χώρες, δηλαδή της νομικής επιβολής, της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της θρησκευτικότητας, οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στο υπόδειγμά τους.

Αναλυτικότερα, τα αποτελέσματα της έρευνας του Richardson (2008) υποδηλώνουν ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της αποφυγής αβεβαιότητας και όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο του ατομικισμού, της νομικής επιβολής, της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, καθώς και της θρησκευτικότητας, τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φοροδιαφυγής στις εξεταζόμενες χώρες. Μάλιστα, ο τελευταίος υποστηρίζει ότι τα εν λόγω ευρήματα παραμένουν ισχυρά για διάφορα μέτρα της φοροδιαφυγής. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι η διαπίστωση του Richardson (2008) όσον αφορά στην ύπαρξη αρνητικής σχέσης μεταξύ του επιπέδου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της φοροδιαφυγής συμφωνεί απόλυτα με τις διαπιστώσεις ενός μεγάλου αριθμού ερευνητών, οι οποίες αναπτύσσονται στις σχετικές και μάλιστα εκτεταμένες επισκοπήσεις της βιβλιογραφίας, οι οποίες έλαβαν χώρα σε τμήματα του προηγούμενου κεφαλαίου.

Ως εκ τούτου, ο Richardson (2008) συμπεραίνει ότι η κουλτούρα διαδραματίζει καταλυτικής σημασίας ρόλο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής και συνιστά καθοριστικό παράγοντα στον προσδιορισμό των σχετικών με τη φοροδιαφυγή αποφάσεων, στις οποίες και απαιτείται να λαμβάνεται υπόψη ανελλιπώς, σε όλες τις χώρες, και κυρίως στις αναπτυσσόμενες. Σε γενικές γραμμές, ο Richardson (2008) θεωρεί ότι σε κάθε χώρα οι ασκούντες πολιτική είναι απαραίτητο να λαμβάνουν υπόψη τα πολιτισμικά, νομικά, πολιτικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά της χώρας αφενός στην εκτίμηση της πιθανότητας ή του κινδύνου φοροδιαφυγής και αφετέρου στη χάραξη πολιτικών με σκοπό την καταπολέμηση του εν λόγω φαινομένου στη χώρα αυτή.

Αξιοσημείωτη είναι και η έρευνα των Hooper, Northcott και Yong (2010), η οποία εξέτασε τις επιδράσεις των πολιτισμικών αξιών στη φορολογική συμμόρφωση των τεσσάρων μεγαλύτερων εθνικών ομάδων φορέων μικρομεσαίων επιχειρήσεων, και συγκεκριμένα εκείνων της Ευρώπης, της Ασίας, των Μαορί της Νέας Ζηλανδίας και του Ειρηνικού, χρησιμοποιώντας τις πέντε πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980, 2001), δηλαδή την απόσταση ισχύος, τον ατομικισμό - κollectιβισμό, την αποφυγή αβεβαιότητας, την αρρενωπότητα - θηλυκότητα και τον μακροπρόθεσμο - βραχυπρόθεσμο προσανατολισμό. Μάλιστα, όπως υπογραμμίζουν οι Hooper, Northcott και Yong (2010), οι πολιτισμικές διαστάσεις του Hofstede (1980, 2001), οι οποίες αποδείχθηκαν σημαντικές για την εξήγηση των αποφάσεων που λαμβάνουν οι προαναφερθείσες εθνικές ομάδες φορέων, είναι ο ατομικισμός - κollectιβισμός, η απόσταση ισχύος και ο μακροπρόθεσμος - βραχυπρόθεσμος προσανατολισμός.

Ειδικότερα, οι Hooper, Northcott και Yong (2010) διαπιστώνουν ότι οι ατομικιστικές κουλτούρες αντιλαμβάνονται τη συσσώρευση πλούτου διαφορετικά από τις κollectιβιστικές κουλτούρες. Παράλληλα, τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας υποδεικνύουν ότι οι κουλτούρες που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αποφυγής αβεβαιότητας δύνανται να επηρεάζουν και ως εκ τούτου να διαμορφώνουν τις αντιλήψεις των μελών τους αναφορικά με τις φορολογικές αρχές και τους επαγγελματίες των σχετικών με τους φόρους κλάδων (Hooper, Northcott και Yong, 2010). Επιπρόσθετα, τα ευρήματα της έρευνας των τελευταίων φανερώνουν ότι οι κουλτούρες με μακροπρόθεσμο προσανατολισμό αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα όσον αφορά στην πληρωμή φόρων σε σύγκριση με τις βραχυπρόθεσμα προσανατολισμένες δραστηριότητες.

Κατά συνέπεια, οι Hooper, Northcott και Yong (2010) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι πολιτισμικές αξίες εντός των διαφορετικών εθνικών ομάδων επηρεάζουν σε κάποιο βαθμό τη φορολογική συμμόρφωση των μελών τους. Αναλυτικότερα, στην περίπτωση κάθε εθνικής ομάδας, ορισμένες πολιτισμικές αξίες μπορούν να ενισχύσουν την επιχειρηματική επιτυχία των μελών της μέσω παροχής πολύτιμων πόρων, προκειμένου να συμβάλουν στη διαδικασία συμμόρφωσής τους (Hooper, Northcott και Yong, 2010). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τους ίδιους, οι πολιτισμικές αξίες δύνανται επίσης να περιορίσουν την επιχειρηματική επιτυχία των μελών της εθνικής ομάδας λόγω των υποχρεώσεων των τελευταίων απέναντι στις οικογένειές τους, καθώς και στις διάφορες κοινοτικές ομάδες.

Για παράδειγμα, στις ατομικιστικές κουλτούρες, όπως εκείνες της Ευρώπης, οι επιχειρηματίες παρατηρούνται να προτιμούν τη λήψη υπηρεσιών από επαγγελματίες λογιστές για την τακτοποίηση των φορολογικών τους θεμάτων και μάλιστα εμφανίζονται πρόθυμοι να πληρώσουν για αυτές, καθώς τους εμπιστεύονται, παρά να ζητήσουν τη βοήθεια των μελών της οικογένειάς τους και του φιλικού τους περιβάλλοντος (Hooper, Northcott και Yong, 2010). Ως εκ τούτου, οι επιχειρηματίες με ατομικιστικά χαρακτηριστικά δε λαμβάνουν καμιά βοήθεια σχετικά με τα φορολογικά τους θέματα από το οικογενειακό ή το φιλικό τους περιβάλλον, αλλά ταυτόχρονα δεν είναι και υποχρεωμένοι να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις ομάδες αυτές (Hooper, Northcott και Yong, 2010). Παρόλα αυτά, οι Hooper, Northcott και Yong (2010) είναι της άποψης ότι υπάρχουν ορισμένες πολιτισμικές αξίες, οι οποίες είναι εύκαμπτες και υπόκεινται σε αλλαγές κυρίως μέσω της αυξανόμενης έκθεσής τους σε άλλες κουλτούρες.

Ομοίως με το Richardson (2008), οι Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010) μελετούν τη σχέση μεταξύ της κουλτούρας και της φοροδιαφυγής σε επίπεδο προσωπικού εισοδήματος στη Νιγηρία, εξετάζοντας τις επιδράσεις νομικών, πολιτικών και θρησκευτικών μεταβλητών, και συγκεκριμένα της νομικής επιβολής, της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της θρησκευτικότητας αντίστοιχα, στο εν λόγω φαινόμενο. Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας υποδηλώνουν την ύπαρξη ισχυρής θετικής και στατιστικά σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της νομικής επιβολής και της φοροδιαφυγής (Uadiale, Fagbemi και Ogunleye, 2010). Ειδικότερα, οι τελευταίοι παρατηρούν ότι η ασθενής και αυθαίρετη επιβολή της φορολογικής νομοθεσίας

συσχετίζεται θετικά με τη φοροδιαφυγή. Παράλληλα, οι Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010) διαπιστώνουν την ύπαρξη θετικής και στατιστικά σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και της φοροδιαφυγής.

Με λίγα λόγια, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας των Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010), τόσο η νομική επιβολή, όσο και η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση εμφανίζονται να έχουν θετικές επιδράσεις στη φοροδιαφυγή σε επίπεδο προσωπικού εισοδήματος στη Νιγηρία. Ωστόσο, στην εν λόγω έρευνα, οι τελευταίοι δεν κατόρθωσαν να προσδιορίσουν μια σημαντική σχέση μεταξύ των θρησκευτικών μεταβλητών που εξέτασαν και της φοροδιαφυγής, γεγονός που συμφωνεί με ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας περί φοροδιαφυγής, η οποία, σε γενικές γραμμές, δείχνει να παραμελεί τη θρησκεία και να μην τη θεωρεί ως μια μεταβλητή που θα μπορούσε να αποθαρρύνει αυτό το είδος συμπεριφοράς (Riahi-Belkaiou, 2004).

Επιπρόσθετα, οι Porcano, Tsakumis και Curatola (2011) διερευνούν τη σχέση μεταξύ των τεσσάρων πολιτισμικών διαστάσεων του Hofstede (1980), δηλαδή της απόστασης ισχύος, του ατομικισμού - κολлекτιβισμού, της αποφυγής αβεβαιότητας και της αρρενωπότητας - θηλυκότητας, καθώς και τεσσάρων μεταβλητών σε επίπεδο χώρας, και συγκεκριμένα του «δείκτη δημόσιων θεσμών» (“public institution index”), του «μακροοικονομικού δείκτη» (“macroeconomic index”), του «μικροοικονομικού δείκτη» (“microeconomic index”) και του «δείκτη τεχνολογίας» (“technology index”), και της φοροδιαφυγής σε 50 χώρες. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εν λόγω δείκτες παρέχουν ένα μέτρο της οικονομικής ευρωστίας και της βιωσιμότητας μιας χώρας, ενώ οι τιμές τους συγκεντρώθηκαν στο σύνολό τους από τις Εκθέσεις της Παγκόσμιας Ανταγωνιστικότητας (Global Competitiveness Reports) των ετών 2000-2006, οι οποίες εκδόθηκαν από το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum). Ακόμη, στην εν λόγω έρευνα, οι Porcano, Tsakumis και Curatola (2011) προβαίνουν σε ανάλυση των διαφορών ανάμεσα στις χώρες με αναπτυγμένες οικονομίες και στις μεταβατικές και αναπτυσσόμενες χώρες.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας των Porcano, Tsakumis και Curatola (2011), οι μεταβλητές που διέπουν τη συμπεριφορά της φοροδιαφυγής διαφέρουν ανάλογα με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι κυβερνήσεις ενδέχεται να απαιτείται να προσαρμόζουν τις πολιτικές τους για την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής στα πολιτισμικά, οικονομικά ή / και

θεσμικά χαρακτηριστικά της χώρας τους. Επιπλέον, τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής υποδεικνύουν ότι οι αναπτυγμένες οικονομίες προωθούν μια σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ της αρρενωπότητας και της φοροδιαφυγής, ενώ οι αναπτυσσόμενες οικονομίες εμφανίζονται να προωθούν μια σημαντική θετική σχέση μεταξύ της αποφυγής αβεβαιότητας και της φοροδιαφυγής (Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Επίσης, τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας φανερώνουν ότι οι αναπτυγμένες οικονομίες χαρακτηρίζονται από μια σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ της τεχνολογικής καινοτομίας και της φοροδιαφυγής (Porcano, Tsakumis και Curatola, 2011). Οι τελευταίοι θεωρούν ότι η διαπίστωσή τους αυτή δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι χώρες με πιο αναπτυγμένες οικονομίες, και κατ' επέκταση μεγαλύτερη τεχνολογική καινοτομία, είναι καλύτερα εξοπλισμένες, προκειμένου να καταπολεμήσουν τη φοροδιαφυγή.

Ωστόσο, στη δική τους έρευνα, οι Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010, 2011) εξετάζουν τις επιδράσεις της εθνικής κουλτούρας στη φοροδιαφυγή, χρησιμοποιώντας ορισμένες από τις διαστάσεις της εθνικής κουλτούρας, όπως αυτές προτείνονται στη μελέτη GLOBE (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness), η οποία δημοσιεύτηκε από τους House, et al. (2004). Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι η εν λόγω μελέτη αφορά σε ένα μακροπρόθεσμο πολυφασικό πρόγραμμα, στο οποίο συμμετέχουν επιστήμονες από όλο τον κόσμο, και παρέχει το πιο ολοκληρωμένο μοντέλο από άποψη κάλυψης χωρών (n=62), καθώς και τα πιο πρόσφατα στοιχεία σχετικά με τη μέτρηση της εθνικής κουλτούρας (House, et al., 2004). Μάλιστα, οι Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010, 2011) επιλέγουν τέσσερις διαστάσεις της εθνικής κουλτούρας από τη μελέτη GLOBE, οι οποίες είναι σύμφωνες με τη θεωρία της θεσμικής ανομίας (institutional anomie theory).

Πιο συγκεκριμένα, οι Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010, 2011) διερευνούν τις επιδράσεις του «ατομικισμού» (“individualism”), του «προσανατολισμού στα επιτεύγματα» (“achievement orientation”), του «δυναμισμού» (“assertiveness”) και του «προσανατολισμού στον άνθρωπο» (“humane orientation”) στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, ελέγχοντας ταυτόχρονα θεσμικούς και δημογραφικούς παράγοντες, καθώς και παράγοντες στάσεων. Ειδικότερα, μέσω πολυεπίπεδης ανάλυσης δεδομένων τόσο σε επίπεδο χώρας, όσο και σε επίπεδο

επιχειρήσεων, χρησιμοποιώντας ιεραρχικά γενικευμένα γραμμικά μοντέλα, οι τελευταίοι εξετάζουν τις πραγματικές εκθέσεις της φοροδιαφυγής σε δείγμα περισσότερων από 3.000 επιχειρήσεων σε 31 χώρες και καταλήγουν στη διαπίστωση ότι τόσο οι πολιτισμικές αξίες, όσο και οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί επιδρούν στη φοροδιαφυγή των επιχειρήσεων.

Σύμφωνα με ορισμένα από τα συμπεράσματα της εν λόγω έρευνας, ο ατομικισμός συσχετίζεται θετικά με τη φοροδιαφυγή, καθώς εμφανίζεται να αυξάνει το επίπεδο της τελευταίας, γεγονός που συνάδει με τη θεωρία της θεσμικής ανομίας, ενώ ο προσανατολισμός στον άνθρωπο συσχετίζεται αρνητικά με το φαινόμενο αυτό, καθώς εμφανίζεται να μειώνει το επίπεδο του τελευταίου, όπως προβλέπεται από τη θεωρία της θεσμικής ανομίας (Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, 2011). Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι διαπιστώνουν ότι ο προσανατολισμός στα επιτεύγματα και ο δυναμισμός συσχετίζονται αρνητικά με τη φοροδιαφυγή, καθώς ελαττώνουν το επίπεδο της παράνομης αυτής πράξης, γεγονός που δε συμβαδίζει με τις αρχές της θεωρίας της θεσμικής ανομίας, οι οποίες υποστηρίζουν ότι ο προσανατολισμός στα επιτεύγματα και ο δυναμισμός αυξάνουν τη φοροδιαφυγή.

Αναλυτικότερα, τα αποτελέσματα της έρευνας των Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010, 2011) αναφορικά με τις επιδράσεις του ατομικισμού και του προσανατολισμού στον άνθρωπο στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής συμφωνούν με τις απόψεις της θεωρίας της θεσμικής ανομίας βάσει των οποίων οι πιο ατομικιστικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη επιθυμία ή ανάγκη για επιτυχία εις βάρος των κολεκτιβιστικών, και κατά συνέπεια διαθέτουν περισσότερους κοινωνικούς φορείς, οι οποίοι επιλέγουν να υιοθετήσουν αποκλίνουσα συμπεριφορά ή παράνομα μέσα για να εξασφαλίσουν την επιτυχία, ενώ οι περισσότερο προσανατολισμένες στον άνθρωπο κοινωνίες ενθαρρύνουν συμπεριφορές, οι οποίες μειώνουν την αποκλίνουσα συμπεριφορά με τη μορφή της φοροδιαφυγής.

Αντίθετα, τα ευρήματα των Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010, 2011) σχετικά με τις επιδράσεις του προσανατολισμού στα επιτεύγματα και του δυναμισμού στη φοροδιαφυγή δε συμπίπτουν με τις απόψεις της θεωρίας της θεσμικής ανομίας βάσει των οποίων οι περισσότερο προσανατολισμένες στα επιτεύγματα, καθώς και οι περισσότερο δυναμικές κουλτούρες είναι πιο πιθανό να υιοθετήσουν συμπεριφορές φοροδιαφυγής. Ως εκ τούτου, σε αντίθεση με τις απόψεις της

προαναφερθείσας θεωρίας, τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας υποδεικνύουν ότι η έλλειψη ευκαιριών, καθώς και φιλοδοξίας για επιτυχία δύνανται να ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις σε λιγότερο προσανατολισμένες στα επιτεύγματα και λιγότερο δυναμικές κουλτούρες να υιοθετήσουν αποκλίνουσα συμπεριφορά, όπως εκείνη της φοροδιαφυγής (Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah, 2010, 2011).

5.2.1. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Πίνακας 5.2: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών

Μεγέθη	Συσχέτιση	Πηγές [Συγγραφέας (Έτος)]
Φορολογική Κουλτούρα (Συνείδηση) & Φοροδιαφυγή	Αρνητική	Κρεκούκias (2010), Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής (2011) και Ahangar, Bandprey και Rokny (2011)
Εθελοντική Φορολογική Συμμόρφωση & Φοροδιαφυγή	Αρνητική	Forest (2000), James και Alley (2002), Braithwaite (2003), Kirchler (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010)
Φορολογική Ηθική & Φοροδιαφυγή	Αρνητική	Song και Yarbrough (1978), Jackson και Milliron (1986), Baldry (1987), Elffers, Weigel και Hessing (1987), Roth, Scholz και Witte (1989), Bosco και Mittone (1997), Τάτσος (2001), Orviska και Hudson (2002), Γκουμπανιτσάς (2004), Riahi-Belkaoui (2004), Trivedi, Shehata και Mestelmen (2004), Alm και Torgler (2006), Picur και Riahi-Belkaoui (2006), Richardson (2006), Torgler και Schaffner (2007), Torgler, Schaffner και Macintyre (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009) και Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας (2011)

Όπως υποστηρίζουν οι Denzau και North (1994), η κουλτούρα, η οποία ορίζεται ως «οι εσωτερικές παρουσιάσεις τις οποίες δημιουργούν μεμονωμένα γνωστικά συστήματα, προκειμένου να ερμηνεύσουν το περιβάλλον» πρέπει να γίνει κατανοητή ως «ο συλλογικός προγραμματισμός του νου» (Hofstede, 1980, 1983b, 1991). Βέβαια, αξιοσημείωτος είναι και ο εξελικτικός χαρακτήρας της κουλτούρας, δεδομένου ότι οι πολιτισμικοί παράγοντες βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία τροποποίησης παρακινούμενοι από εξωτερικές και εσωτερικές δυνάμεις, γεγονός που αποτελεί συχνά αντικείμενο έρευνας στον τομέα της εξελικτικής θεωρίας παιγνίων (Nerré, 2008). Παράλληλα, ο Jones (1995) υπογραμμίζει ότι «οι κουλτούρες ενδέχεται να παραμένουν στην τρέχουσα μορφή τους μόνο όταν δεν υπάρχει καμιά πρόκληση». Κατά συνέπεια, η κουλτούρα συνιστά ένα δυναμικό φαινόμενο αλληλεπίδρασης και όχι ένα σταθερό συνδυασμό διαφόρων παραγόντων (Nerré, 2008).

Στα πλαίσια της κουλτούρας, όπως αυτή αναπτύχθηκε συνοπτικά προηγουμένως, ένας από τους παράγοντες που εμφανίζεται να συμβάλει στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής είναι η έλλειψη της κατάλληλης φορολογικής κουλτούρας, η οποία οφείλεται στην έλλειψη των σωστών και απαραίτητων υποδομών για τη διάδοσή της (Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011). Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι ίδιοι, η αδυναμία κατανόησης της αναγκαιότητας και της σημασίας των φόρων αποτελεί μεγάλη απειλή για την οικονομία, ενώ η κατάλληλη και επαρκής κατανόηση των φόρων και της θέσης τους στην οικονομία συνιστά πλεονέκτημα και μεγάλη ευκαιρία. Ως εκ τούτου, όπως επισημαίνουν οι Ahangar, Bandprey και Rokny (2011), η διάδοση της φορολογικής κουλτούρας αποδεικνύεται καθοριστικής σημασίας για την οικονομία μιας χώρας, καθώς μέσω αυτής η προαναφερθείσα μεγάλη απειλή δύναται να μεταβληθεί σε μια μεγαλύτερη ευκαιρία.

Με την άποψη αυτή παρουσιάζεται να είναι σύμφωνος και ο Κρεκούκias (2010), ο οποίος επισημαίνει ότι η μακροχρόνια έλλειψη φορολογικής συνείδησης αποτελεί βασικό παράγοντα συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Ειδικότερα, στην περίπτωση της Ελλάδας, η παρατηρούμενη έλλειψη φορολογικής συνείδησης οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες, όπως η άδικη μεταχείριση των φορολογουμένων από το φορολογικό σύστημα και οι τακτικές φορολογικές αμνηστίες, οι επιεικείς ποινές για φορολογικές

παραβάσεις, η σπάταλη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, και ειδικότερα του προϊόντος της φορολογίας, από το κράτος και τους δημόσιους φορείς και το χαμηλό επίπεδο των προσφερόμενων δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, το υψηλό επίπεδο πολιτικής και κυβερνητικής διαφθοράς και η ατιμωρησία της, που από κοινού συμβάλλουν στην έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος και στην κυβέρνηση από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών, καθώς και ο περιορισμός του ρόλου της Παιδείας στην απλή μετάδοση στείων γνώσεων, παραγκωνίζοντας την καλλιέργεια κοινωνικής και συλλογικής συνείδησης, κ.λπ. (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Οι εν λόγω παράγοντες δύνανται να διαβρώνουν τη φορολογική συνείδηση των πολιτών, καθώς και να συντηρούν, και μάλιστα μακροχρόνια, αυτή τη διαβρωμένη και ως εκ τούτου ελλιπή φορολογική συνείδηση των τελευταίων (Κρεκούκιας, 2010).

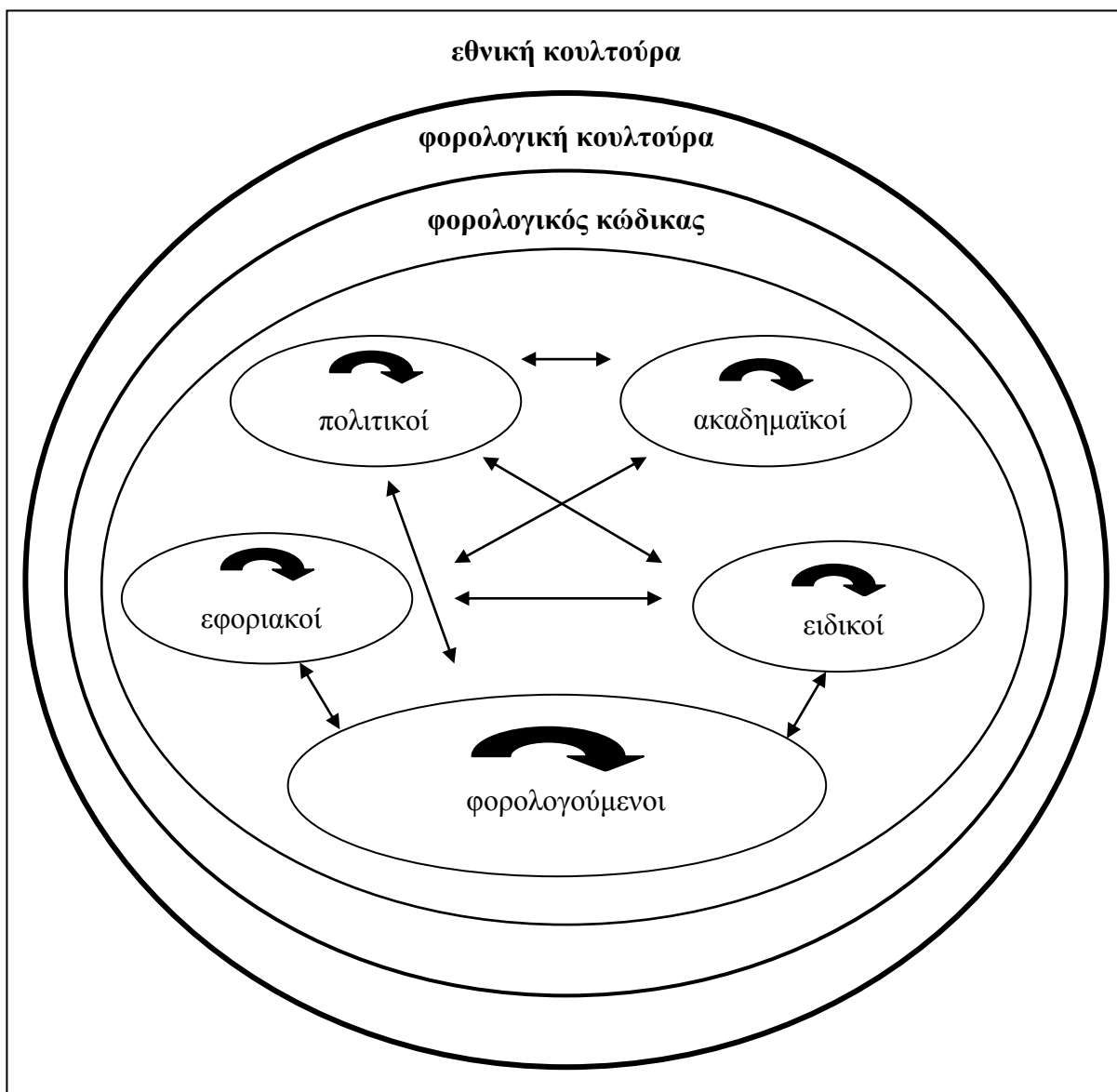
Επιπλέον, σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι και η άποψη αρκετών συγγραφέων, σύμφωνα με την οποία η «φορολογική κουλτούρα» (“tax culture”) συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, καθώς συσχετίζεται με την «εθελοντική φορολογική συμμόρφωση» (“voluntary tax compliance”), ενώ κατά την ίδια άποψη, ο όρος «φορολογική κουλτούρα» είναι συνώνυμος ή συνδέεται πολύ στενά με τη «φορολογική νοοτροπία» (“tax mentality”), τη «φορολογική ηθική» (“tax morale” ή “tax ethics”) και τη «φορολογική πειθαρχία» (“tax discipline”). Στη συνέχεια του παρόντος τμήματος, σε πρώτο στάδιο, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν οι επικρατέστεροι ορισμοί όλων των προαναφερθεισών εννοιών, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η ιδιαίτερα στενή σημασιολογική τους σύνδεση, ενώ σε επόμενο στάδιο παρουσιάζεται και αναλύεται εκτενώς η σχέση μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φοροδιαφυγής λόγω της πλούσιας βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας αναφορικά με τις επιδράσεις της φορολογικής ηθικής στο φαινόμενο αυτό.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη Nerré (2008), η φορολογική κουλτούρα μιας συγκεκριμένης χώρας αναδύεται ή έχει επινοηθεί αφενός από την παράδοση της φορολογίας της και αφετέρου από την αλληλεπίδραση των φορέων της με πολιτισμικές αξίες, όπως η ειλικρίνεια, η δικαιοσύνη και η αίσθηση του καθήκοντος. Στα πλαίσια αυτά, ο Pausch (1992) αντιλαμβάνεται τη φορολογική κουλτούρα μιας χώρας ως στενά συνδεδεμένη με τις προσωπικότητες που καθορίζουν την εξέλιξη του φορολογικού της συστήματος. Κατά συνέπεια, δίνεται έμφαση στην εξέλιξη έναντι του ιστορικού της

βάθους, που, ωστόσο, περιορίζεται στα πλαίσια της φορολογικής νομοθεσίας και του σχεδιασμού του φορολογικού συστήματος (Pausch, 1992). Από την άλλη πλευρά, κατά την άποψη του Tanzi (1999), η φορολογική κουλτούρα μιας χώρας γίνεται κατανοητή ως «ένα ορισμένο επίπεδο φορολογικής συνείδησης από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών». Ως αποτέλεσμα, η κατανόηση των λόγων για τους οποίους οι φορολογούμενοι έχουν την υποχρέωση να καταβάλουν φόρους αποτελεί έκφραση της φορολογικής κουλτούρας (Tanzi, 1999).

Στο σημείο αυτό, άξιος αναφοράς είναι και ο ορισμός που παραθέτει η Nerré (2008) βάσει του οποίου «η φορολογική κουλτούρα μιας συγκεκριμένης χώρας συνιστά το σύνολο όλων των σχετικών τυπικών και άτυπων θεσμών, οι οποίοι συνδέονται με το εθνικό φορολογικό σύστημα και την πρακτική του εφαρμογή και ενσωματώνονται στην κουλτούρα της χώρας αυτής, συμπεριλαμβανομένων των εξαρτήσεων και των δεσμών που προκαλούνται από τη συνεχή αλληλεπίδρασή τους». Συνεπώς, όπως γίνεται αντιληπτό από τον παραπάνω ιδιαίτερα περιεκτικό ορισμό της Nerré (2008), η έννοια της φορολογικής κουλτούρας περιλαμβάνει κάτι περισσότερο από την «κουλτούρα της φορολογίας» (“culture of taxation”) και την «κουλτούρα της πληρωμής φόρων» (“tax-paying culture”). Μάλιστα, με σκοπό να συμβάλει στην κατά το δυνατό καλύτερη κατανόηση της εν λόγω έννοιας, η Nerré (2008) παρέχει μια απλουστευμένη εικόνα της φορολογικής κουλτούρας, η οποία παρουσιάζεται στο ακόλουθο σχήμα (Σχήμα 5.1).

Σχήμα 5.1: Η ενσωμάτωση της φορολογικής κουλτούρας

Πηγή: Nerré (2008).

Συγκεκριμένα, στο σχήμα 5.1 απεικονίζεται η ενσωμάτωση των παραγόντων στην εθνική κουλτούρα, υποσύνολο της οποίας είναι η φορολογική κουλτούρα. Αναλυτικότερα, τα πολιτισμικά πρότυπα και οι ιστορικά αναπτυγμένοι θεσμοί καθορίζουν από κοινού το φορολογικό κώδικα, ο οποίος θέτει το περιβάλλον και τους περιορισμούς, δηλαδή τους κανόνες για το φορολογικό παίγνιο, ενώ μεταξύ των παικτών περιλαμβάνονται οι φορολογούμενοι, οι πολιτικοί, οι φορολογικοί υπάλληλοι, οι εμπειρογνώμονες (όπως οι φορολογικοί σύμβουλοι) και οι ακαδημαϊκοί (Nerré, 2008). Ακόμη, όπως επισημαίνει η Nerré (2008), τα βέλη δείχνουν την αλληλεπίδραση

μεταξύ των διαφορετικών ομάδων παικτών, καθώς και μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας (για παράδειγμα οι ακαδημαϊκοί αλληλεπιδρούν μεταξύ τους όταν συνέρχονται σε ακαδημαϊκά συνέδρια). Από αυτή τη συνεχή αλληλεπίδραση αναπτύσσονται με την πάροδο του χρόνου κοινωνικοί δεσμοί και εξαρτήσεις (Nerré, 2008). Βέβαια, όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Buchanan (1995), «οι διαφορές στην πολιτισμική ιστορία επιφέρουν συμπεριφορικές συνέπειες». Ως εκ τούτου, οι θεσμικές συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες κατά την απόπειρα μεταφοράς ενός συγκεκριμένου φορολογικού συστήματος σε μια διαφορετική φορολογική κουλτούρα (Nerré, 2008).

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η φορολογική κουλτούρα συσχετίζεται με την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση, δηλαδή «την επίγνωση των φορολογούμενων πολιτών αναφορικά με την υποχρέωσή τους για καταβολή φόρων» (Edling και Nguyen-Thanh, 2006). Σε αυτό το σημείο, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι η εθελοντική, ή διαφορετικά οικειοθελής, συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία διαφέρει ποιοτικά από την αναγκαστική και επιβεβλημένη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων (Kirchler και Wahl, 2010, Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Η εν λόγω διαφοροποίηση γίνεται εμφανής στο «υπόδειγμα ολισθηρής κλίσης» (“slippery slope framework”), το οποίο παρουσιάζεται από τους Kirchler (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), καθώς και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010) και στο οποίο έχουν πραγματοποιηθεί εκτενείς αναφορές και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Πιο συγκεκριμένα, βάσει των παραδοχών του εν λόγω υποδείγματος, όταν η εμπιστοσύνη των πολιτών στις φορολογικές αρχές είναι υψηλή, η φορολογική τους συμμόρφωση θεωρείται αυξημένη, καθώς σε περιπτώσεις ύπαρξης υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης από την πλευρά των φορολογούμενων πολιτών στις φορολογικές αρχές, οι τελευταίοι αισθάνονται την ανάγκη ή την υποχρέωση, παρακινούμενοι από ηθικά κίνητρα, να συνεισφέρουν στην κοινωνία και να καταβάλουν τους φόρους τους αυθόρμητα, απέχοντας από εκτενείς διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι οποίες αποσκοπούν στη βελτιστοποίηση του ατομικού τους κέρδους (Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Κατά συνέπεια, όπως ισχυρίζονται οι Forest (2000) και James και Alley (2002), η βασιζόμενη στην εμπιστοσύνη φορολογική συμμόρφωση υποδηλώνει ένα πιο εθελοντικό χαρακτήρα και οι φορολογούμενοι εκπληρώνουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις, καθώς έχουν δεσμευτεί απέναντι στο νόμο. Με λίγα λόγια, όταν η

εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές είναι υψηλή, οι τελευταίοι καταβάλλουν τους φόρους τους οικειοθελώς (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010).

Αντίθετα, σύμφωνα με τους τελευταίους, όταν η εμπιστοσύνη τους στις φορολογικές αρχές είναι χαμηλή, οι φορολογούμενοι πολίτες εμφανίζονται να μην έχουν κίνητρο να συνεισφέρουν στην κοινωνία. Ωστόσο, σε περίπτωση που η εμπιστοσύνη των φορολογουμένων στις φορολογικές αρχές είναι χαμηλή, αλλά η δύναμη των φορολογικών αρχών να διενεργούν αποτελεσματικούς ελέγχους και να επιβάλουν κυρώσεις στους παραβάτες είναι μεγάλη, η παρατηρούμενη συμμόρφωση από την πλευρά των φορολογουμένων είναι επιβεβλημένη, καθώς οι τελευταίοι προβαίνουν σε σύγκριση μεταξύ του αναμενόμενου κόστους και του αναμενόμενου οφέλους από τη φοροδιαφυγή και δείχνουν υπακοή στη φορολογική νομοθεσία αν τα επιβαλλόμενα πρόστιμα σε περίπτωση εντοπισμού και αποκάλυψης της παράνομης αυτής πράξης υπερβαίνουν τα κέρδη (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010). Υπό τέτοιες συνθήκες, οι φορολογούμενοι πολίτες αποθαρρύνονται να προβούν σε φοροδιαφυγή, χωρίς, εντούτοις, να αποκλείεται το ενδεχόμενο να επιχειρήσουν να μειώσουν τη φορολογική τους υποχρέωση με νόμιμες ενέργειες, και συγκεκριμένα μέσω φοροαποφυγής (Kirchler, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Kirchler και Wahl, 2010).

Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν οι Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010), η εν λόγω διαφορά στην ποιότητα μεταξύ της εθελοντικής και της επιβεβλημένης φορολογικής συμμόρφωσης αντικατοπτρίζεται στο βαθύτερο κίνητρο των φορολογουμένων να συμμορφωθούν. Ειδικότερα, στην περίπτωση υψηλής εμπιστοσύνης στις αρχές, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση, η «κινήτρια στάση» των φορολογουμένων είναι η «δέσμευση» (Braithwaite, 2003). Στα πλαίσια αυτά, οι φορολογούμενοι πολίτες που διακατέχονται από το αίσθημα της δέσμευσης νιώθουν ηθικά υποχρεωμένοι να συμβάλουν στην κοινότητα, καταβάλλοντας τους φόρους που τους αναλογούν με καλή θέληση, ενώ η δέσμευση αυτή αναμένεται να είναι ισχυρότερη όταν οι φορολογούμενοι εμπιστεύονται τις αρχές και ιδίως όταν ταυτόχρονα η δύναμη αποτροπής των αρχών είναι μικρή (Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010). Αντίθετα, στην περίπτωση χαμηλής εμπιστοσύνης στις αρχές και μεγάλης δύναμης των τελευταίων, όπου προκύπτει

επιβεβλημένη φορολογική συμμόρφωση, η «κινητήρια στάση» των φορολογουμένων είναι η «αντίσταση» (Braithwaite, 2003). Υπό αυτές τις συνθήκες, οι φορολογούμενοι πολίτες που αντιστέκονται δυσπιστούν απέναντι στις αγαθές προθέσεις των αρχών για συνεργασία μαζί τους, ενώ η εν λόγω αντίσταση αναμένεται να είναι μεγαλύτερη όταν ασκείται ιδιαίτερα μεγάλη δύναμη αποτροπής από τις αρχές και ειδικά όταν ταυτόχρονα οι φορολογούμενοι δεν εμπιστεύονται τις τελευταίες (Wahl, Kastlunger και Kirchler, 2010).

Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η φορολογική κουλτούρα συνδέεται πολύ στενά με τη φορολογική νοοτροπία, στο στενότερο ορισμό της τελευταίας, ο οποίος αποτελείται από δύο συστατικά στοιχεία, και συγκεκριμένα τη φορολογική ηθική και τη φορολογική πειθαρχία, και στοχεύει αποκλειστικά στη σχέση μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών και του κράτους (Nerré, 2008). Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Tretter (1974), η φορολογική νοοτροπία περιλαμβάνει «το σύνολο των στάσεων, καθώς και των προτύπων συμπεριφοράς που οι φορολογούμενοι πολίτες διατηρούν απέναντι στους φόρους και το κράτος». Από την πλευρά του, ο Schmolders (1960, 1964) κατανοεί τη φορολογική νοοτροπία ως «ένα συνδυασμό γενικών στάσεων, προτύπων και πεποιθήσεων για το κράτος, την παροχή δημόσιων αγαθών από το τελευταίο και την οικονομική του βάση». Σε αυτό το πλαίσιο, ο Schmolders (1960, 1964) ορίζει τη φορολογική ηθική των πολιτών ως «τη στάση τους απέναντι στην υποχρέωσή τους για καταβολή φόρων, αλλά και απέναντι στην εγκληματική πράξη της φοροδιαφυγής σε σχέση με άλλα αδικήματα».

Γενικότερα, η φορολογική ηθική μπορεί να οριστεί ως «το εγγενές κίνητρο για καταβολή φόρων» (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Αναλυτικότερα, η τελευταία συνιστά «την προθυμία των ατόμων να πληρώσουν φόρους, ή με άλλα λόγια την ηθική υποχρέωση για πληρωμή φόρων ή την πεποίθηση ότι η καταβολή φόρων συμβάλλει στην κοινωνία» (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, 2009, Torgler και Schneider, 2009). Με άλλα λόγια, όπως σημειώνει η Nerré (2008), η φορολογική ηθική συνδέεται με την προθυμία των φορολογουμένων να καταβάλουν φόρους, καθώς και με την αίσθηση υποχρέωσης των τελευταίων απέναντι στο κράτος (σύμφωνα με την αρχή του ανταλλάγματος ή της ανταπόδοσης) ή απέναντι στο ευρύ κοινό ή στην κοινότητα (σύμφωνα με την αρχή της φοροδοτικής ικανότητας). Εναλλακτικά, ως επίπεδο

φορολογικής ηθικής ή φορολογικής συνείδησης των πολιτών χαρακτηρίζεται η ψυχολογική στάση των τελευταίων και ακριβέστερα ο βαθμός της ψυχολογικής ετοιμότητας ή ευκολίας με την οποία οι φορολογούμενοι πολίτες παρακάμπτουν τις απορρέουσες από τη φορολογική νομοθεσία υποχρεώσεις τους. Τέλος, ως προς το δεύτερο συστατικό στοιχείο της φορολογικής νοοτροπίας, δηλαδή τη φορολογική πειθαρχία, αυτή στη συνέχεια «αντανακλά τις στάσεις των φορολογουμένων στις πράξεις τους» (Nerré, 2008).

Όσον αφορά στη σχέση μεταξύ φορολογικής ηθικής και φοροδιαφυγής, το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών μιας χώρας, όπως αυτή απορρέει από τη στάση των τελευταίων απέναντι στην πολιτεία, στην κυβέρνηση και στους λοιπούς φορείς κρατικής εξουσίας, εμφανίζεται να επιδρά σημαντικά στην έκταση και στις διαστάσεις που δύναται να λάβει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή (Song και Yarbrough, 1978, Jackson και Milliron, 1986, Orviska και Hudson, 2002, Γκουμπανιτσάς, 2004, Riahi-Belkaoui, 2004, Trivedi, Shehata και Mestelmen, 2004, Alm και Torgler, 2006, Picur και Riahi-Belkaoui, 2006, Richardson, 2006, Torgler και Schaffner, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2009). Κατά συνέπεια, αξίζει να τονιστεί ότι σε αντίθεση με τη φοροδιαφυγή, η φορολογική ηθική δε μετράει την ατομική συμπεριφορά, αλλά την ατομική στάση (Torgler και Schneider, 2009), ενώ συνδέεται στενά με τους κανόνες που διέπουν τη συμπεριφορά των φορολογούμενων πολιτών στις σχέσεις τους με την κυβέρνηση (Song και Yarbrough, 1978).

Όπως γίνεται αντιληπτό, δεν είναι λίγες οι μελέτες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά καιρούς, με σκοπό να διερευνήσουν τη σχέση μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φοροδιαφυγής, δεδομένου ότι αρκετές έρευνες σε άλλους τομείς καταλήγουν σε μια πιθανή ύπαρξη σύνδεσης μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς (Torgler, 2007). Εξάλλου, όπως επισημαίνουν οι Spicer και Lundstedt (1976), η επιλογή μεταξύ της φορολογικής συμμόρφωσης και της φοροδιαφυγής δεν πραγματοποιείται μόνο στα πλαίσια των πιθανών επακόλουθων κυρώσεων, αλλά οφείλεται και σε ένα σύνολο στάσεων και προτύπων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους Ajzen και Fishbein (1980) και Lewis (1982), η συμπεριφορά δύναται να προβλεφθεί από στάσεις και υποκειμενικά πρότυπα που θα μπορούσαν να υποδηλώσουν μια σύνδεση μεταξύ φορολογικής ηθικής και φορολογικής συμμόρφωσης. Άλλωστε, όπως

ισχυρίζονται οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), η σημασία της σχέσης αυτής αποδεικνύεται και από την εκτενή βιβλιογραφία περί φορολογικής συμμόρφωσης, μέσω της οποίας επιδιώκεται η κατανόηση των λόγων για τους οποίους οι πολίτες πληρώνουν φόρους.

Παρά το γεγονός ότι οι Allingham και Sandmo (1972), βασιζόμενοι στο πρωτοποριακό τους υπόδειγμα, θεώρησαν ότι η φοροδιαφυγή συσχετίζεται αρνητικά τόσο με την πιθανότητα εντοπισμού και αποκάλυψης, όσο και με την αυστηρότητα των ποινών, όπως σημειώνουν οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2004) και Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), σε πολλές χώρες το επίπεδο αποτροπής από μια τέτοια παράνομη πράξη παρατηρείται να είναι ιδιαίτερα χαμηλό, ώστε να μπορεί να εξηγήσει τον υψηλό βαθμό φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών τους. Σύμφωνα με τους τελευταίους, αυτό ώθησε αρκετούς ερευνητές να επιδιώξουν να εξηγήσουν την εθελοντική υπακοή των πολιτών στη φορολογική νομοθεσία, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από αυτούς να υποστηρίζουν ότι η φορολογική ηθική δύναται να συμβάλει, ώστε να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι στους οποίους οφείλεται αυτός ο υψηλός βαθμός φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών σε ορισμένες χώρες (βλ. Torgler, 2007 για μια εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση τέτοιων ερευνών).

Ενδεικτικά αναφέρεται η έρευνα των Torgler και Schaffner (2007), οι οποίοι επιχείρησαν να διερευνήσουν τους λόγους για τους οποίους οι πολίτες μιας χώρας καταβάλλουν τους φόρους τους παρόλο που τόσο οι επιβαλλόμενες ποινές, όσο και οι έλεγχοι κυμαίνονται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και συμπέραναν την ύπαρξη σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της φορολογικής ηθικής των τελευταίων και της φοροδιαφυγής. Αναλυτικότερα, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών μιας χώρας, τόσο μικρότερη εμφανίζεται να είναι η φοροδιαφυγή ανεξάρτητα από το αν το επίπεδο αποτροπής στη χώρα αυτή είναι υψηλό ή χαμηλό. Ωστόσο, όπως ισχυρίζονται οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), ταυτόχρονα με το προηγούμενο προκύπτει ακόμη ένα θέμα προς διερεύνηση, το οποίο σχετίζεται με το ενδεχόμενο οι διαφορές στο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών μεταξύ των διαφόρων χωρών να αντικατοπτρίζονται σε οποιεσδήποτε διαφορές σε πραγματικές ή παρατηρούμενες συμπεριφορές των τελευταίων στις χώρες αυτές.

Για παράδειγμα, στην έρευνα που διεξήγαγε ο Torgler (2006) επιχείρησε να συγκρίνει το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης με εκείνο των πολιτών στις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το επίπεδο φορολογικής ηθικής που χαρακτηρίζει τους πολίτες των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης είναι σημαντικά υψηλότερο από εκείνο που χαρακτηρίζει τους πολίτες των χωρών της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Μάλιστα, στην προσπάθειά του να εξηγήσει τόσο τις διαπροσωπικές διαφορές, όσο και τις διαφορές μεταξύ των χωρών, ο Torgler (2006) διαπίστωσε ότι μεταβλητές, όπως η εμπιστοσύνη στο νομικό και φορολογικό σύστημα, η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και η αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος από την πλευρά των πολιτών, είναι πολύ σημαντικές και εμφανίζονται να συσχετίζονται θετικά με τη φορολογική ηθική των τελευταίων, ενώ η διαφθορά παρατηρείται να επιδρά αρνητικά στη φορολογική τους ηθική.

Σε αυτά τα πλαίσια, αξιοσημείωτη είναι και η σύγκριση της φορολογικής ηθικής μεταξύ των πολιτών της Ανατολικής και εκείνων της Δυτικής Γερμανίας αμέσως μετά την επανένωση, στην οποία προέβη στην έρευνά του ο Torgler (2003a). Συγκεκριμένα, βάσει της ανάλυσης του τελευταίου, το 1990 το 67,2% των πολιτών της Ανατολικής Γερμανίας δήλωσαν ότι η φοροδιαφυγή δεν είναι σε καμία περίπτωση δικαιολογημένη, ενώ ταυτόχρονα μόνο το 40% των πολιτών της Δυτικής Γερμανίας ήταν της ίδιας άποψης. Ο Torgler (2003a) θεωρεί ότι η διαφορά που διαπίστωσε στη φορολογική ηθική μεταξύ των πολιτών των δύο τμημάτων της Γερμανίας κατά την έναρξη της επανένωσης των τελευταίων οφείλεται στην επιρροή διαφορετικών πολιτισμικών παραγόντων, οι οποίοι προκύπτουν από τα διαφορετικά κοινωνικά συστήματα, καθώς και τα μοναδικά τους χαρακτηριστικά.

Κατά συνέπεια, ο τελευταίος εξηγεί το υψηλότερο ποσοστό φορολογικής ηθικής, το οποίο εμφανίζεται να χαρακτηρίζει τους πολίτες της Ανατολικής Γερμανίας, σε σχέση με εκείνους της Δυτικής, υποστηρίζοντας ότι οι πρώτοι διατήρησαν αρχικά την εξαρτώμενη από κανόνες συμπεριφορά από την οποία διακρίνονταν πάντα. Ωστόσο, σε μια μεταγενέστερη έρευνα, οι Feld και Torgler (2006) αποδεικνύουν ότι το 1999 η φορολογική ηθική των πολιτών της Ανατολικής Γερμανίας εξακολουθεί να παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από εκείνη των πολιτών της Δυτικής Γερμανίας, ενώ παρέχουν αποδεικτικά στοιχεία, βάσει των οποίων καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η

σύγκλιση της φορολογικής ηθικής των πολιτών των δύο τμημάτων της Γερμανίας δε μπορεί να αποδοθεί στην αποτροπή, αλλά είναι αποτέλεσμα της προθυμίας των πολιτών της Ανατολικής Γερμανίας να υποστηρίξουν το κράτος πρόνοιας της Δυτικής Γερμανίας.

Παράλληλα, μια αύξηση στη φορολογική ηθική ενδέχεται να καθίσταται ικανή να ενισχύσει το ηθικό κόστος από μια παράνομη συμπεριφορά και ως εκ τούτου δύναται να μειώσει το κίνητρο των φορολογούμενων πολιτών μιας χώρας για φοροδιαφυγή (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008). Ειδικότερα, οι Alm και Torgler (2006) διαπίστωσαν ότι η φορολογική ηθική μπορεί να εξηγήσει περισσότερο από το 20% της συνολικής διακύμανσης της μεταβλητής του μεγέθους της παραοικονομίας, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως μέτρο της φοροδιαφυγής, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι μια μείωση της φορολογικής ηθικής είναι πολύ πιθανό να επιφέρει αύξηση της παραοικονομίας και κατ' επέκταση της φοροδιαφυγής. Ίδια είναι και η διαπίστωση των Torgler και Schneider (2007), οι οποίοι απέδειξαν ότι η φορολογική ηθική επιδρά αρκετά σημαντικά στον προσδιορισμό του μεγέθους της παραοικονομίας και συνέβαλαν με αυτό τον τρόπο στην επέκταση των προηγούμενων υποδειγμάτων της παραοικονομίας, ενώ παρείχαν σημαντικές δοκιμές ευρωστίας, χρησιμοποιώντας τόσο διεθνή, όσο και προερχόμενα από το εσωτερικό των χωρών δεδομένα πάνελ.

Επιπλέον, οι Frey και Schneider (2000) επισημαίνουν ότι το ηθικό κόστος δύναται να λειτουργήσει ως αντικίνητρο για τη δραστηριοποίηση στην παραοικονομία, καθώς ένας καλός πολίτης έχει ηθικούς ενδιασμούς να αναλάβει μια απαγορευμένη δραστηριότητα. Παράλληλα, όπως τονίζουν οι ίδιοι, το ηθικό κόστος συνδέεται στενά με τη φορολογική ηθική, η οποία παρακινεί τους πολίτες να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος. Μάλιστα, αξιοσημείωτος είναι και ο συνδυασμός χαμηλής παραοικονομίας και υψηλής φορολογίας, ο οποίος παρατηρείται σε χώρες, των οποίων οι πολίτες χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο φορολογικής ηθικής (Βαβούρας και Κούτρης, 1991), καθώς αποδέχονται την κρατική εξουσία και εμπιστεύονται τους κρατικούς φορείς. Άλλωστε, όπως προσθέτει και ο Γκουμπανιτσάς (2004), εμπειρικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι μια αύξηση στους φορολογικούς συντελεστές επηρεάζει σε πολύ χαμηλότερο βαθμό τους πολίτες που διακρίνονται για το υψηλό επίπεδο της φορολογικής τους ηθικής σε σχέση με τους πολίτες με χαμηλό επίπεδο φορολογικής ηθικής.

Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι ο Baldry (1987) με τη βοήθεια ενός φορολογικού παιγνίου, στο οποίο έλαβαν μέρος Αυστραλοί φοιτητές, συνήγαγε το συμπέρασμα ότι την απόφαση των συμμετεχόντων να προβούν σε φοροδιαφυγή παρεμπόδιζαν, και μάλιστα σε αρκετά αξιόλογο ποσοστό (30-50%), λόγοι ηθικής. Από την άλλη πλευρά, ο Lewis (1982) υπογραμμίζει ότι «η φοροδιαφυγή αποτελεί το μοναδικό κανάλι μέσω του οποίου οι φορολογούμενοι έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν την αντιπάθειά τους προς το κράτος», οπότε και μπορεί να θεωρηθεί ότι επικρατεί η βεβαιότητα ως προς τη γενική πρόβλεψη βάσει της οποίας αν η στάση των φορολογουμένων απέναντι στο κράτος χειροτερέψει για διάφορους λόγους, η φοροδιαφυγή θα αυξηθεί.

Μια άλλη μέθοδος, την οποία χρησιμοποίησαν αρκετοί ερευνητές, όπως οι Bosco και Mittone (1997) και Torgler, Schaffner και Macintyre (2007), επιδιώκοντας να αποδείξουν την ύπαρξη σύνδεσης μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς, και ειδικότερα μεταξύ φορολογικής ηθικής και φορολογικής συμμόρφωσης, προβαίνει στη σύγκριση των αποτελεσμάτων περί φορολογικής συμμόρφωσης, τα οποία προκύπτουν από πειράματα, με ένα μεταπειραματικό ερωτηματολόγιο, το οποίο συμβάλλει στη συλλογή πληροφοριών για θέματα στάσεων. Βέβαια, όπως αναφέρουν οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), το κύριο μειονέκτημα της μεθόδου αυτής είναι ότι η συμπεριφορά κατά τη διάρκεια του πειράματος ενδέχεται να επηρεάσει τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, με αποτέλεσμα τέτοιου είδους ερωτηματολόγια να μη χρησιμοποιούνται σε πολλά πειράματα, ενώ ειδικά στην περίπτωση της φορολογικής συμμόρφωσης, δεν είναι βέβαιο αν οι συμμετέχοντες στο πείραμα πραγματοποιούν κατά τη διεξαγωγή του τελευταίου τις ίδιες επιλογές με εκείνες στις οποίες θα προέβαιναν σε πραγματικές καταστάσεις.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να αναγνωριστεί ότι οι ερευνητές έχουν σημειώσει ιδιαίτερα σημαντική πρόοδο στη βελτίωση του ρεαλισμού των πειραμάτων και έχουν επιχειρήσει να αναλύσουν γνωστικές διεργασίες που ενδέχεται να είναι παρόμοιες στην πραγματικότητα (Torgler, 2002). Κατά συνέπεια, στην έρευνά τους, οι Torgler, Schaffner και Macintyre (2007) ισχυρίζονται ότι έλαβαν υπόψη τους τόσο τα πλεονεκτήματα, όσο και τα μειονεκτήματα της εν λόγω μεθόδου, ειδικά κατά τη διερεύνηση της φοροδιαφυγής, η οποία από τη φύση της απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, και κατέληξαν σε πολύ συνεπή συμπεράσματα, σύμφωνα με τα οποία η φορολογική ηθική

εμφανίζεται να έχει ισχυρή θετική επίδραση στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών. Σε όμοιες διαπιστώσεις προέβησαν και οι Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009), των οποίων τα πειραματικά και ερευνητικά αποτελέσματα απέδειξαν ότι η φορολογική ηθική ενισχύει τη συμμόρφωση των φορολογούμενων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία.

Επιπρόσθετα, άλλοι ερευνητές, όπως ο Hays (2000), χρησιμοποιούν σενάρια, τα οποία περιλαμβάνουν τις ενέργειες, στις οποίες προβαίνουν οι φορολογούμενοι κατά την υποβολή των ετήσιων δηλώσεων φορολογίας εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω καταστάσεις απαιτούν από τους συμμετέχοντες να ακολουθήσουν σενάρια και να απαντήσουν σε ερωτήσεις, ενώ επικυρωμένες κλίμακες προβαίνουν στη μέτρηση των ηθικών αντιλήψεων, της ηθικής έντασης και των προθέσεων συμπεριφοράς των ερωτηθέντων (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008). Βέβαια, αξίζει να τονιστεί ότι σε σύγκριση με τα πειράματα, τα δείγματα της έρευνας είναι κατά κανόνα μεγαλύτερα στην περίπτωση αυτή, γεγονός που καθιστά τα αποτελέσματα πιο γενικευμένα, αλλά σε μια τέτοια περίπτωση, όπως υπογραμμίζουν οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), είναι δύσκολο να απομονωθούν τα αποτελέσματα μιας μεταβλητής με τον τρόπο που αυτό επιτυγχάνεται στην περίπτωση των πειραμάτων.

Σχετικά με τις προθέσεις συμπεριφοράς και τις ηθικές αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών, για τις οποίες έγινε λόγος προηγουμένως, θα αποτελούσε παράλειψη να μην πραγματοποιηθεί αναφορά στο γεγονός ότι οι μελέτες με αντικείμενο την ψυχολογία των φορολογουμένων, οι οποίες αποσκοπούν στην πρόβλεψη της συμπεριφοράς των τελευταίων, χρησιμοποιούν τη θεωρία της αιτιολογημένης δράσης (theory of reasoned action) των Fishbein και Ajzen (1975), καθώς και τη θεωρία της σχεδιασμένης συμπεριφοράς (theory of planned behaviour) του Ajzen (1988, 1991). Οι εν λόγω θεωρίες επιδιώκουν να προβλέψουν τη συμπεριφορά των μεμονωμένων ατόμων βάσει των προθέσεών τους (Palil και Mustapha, 2011a). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Ajzen (1991), η πρόθεση των φορολογουμένων να φοροδιαφύγουν ενθαρρύνει τους τελευταίους να συμπεριφέρονται αρνητικά προς τη φορολογία, με αποτέλεσμα να επιδιώκουν να δηλώνουν χαμηλότερα εισοδήματα από τα πραγματικά.

Παράλληλα, ο Ajzen (1988) υποστηρίζει ότι η ηθική συνιστά ένα «υποκειμενικό συνεχές», ενώ το επίπεδο της ηθικής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, όπως αυτή

εκδηλώνεται είτε από την πλευρά του κράτους, είτε από την πλευρά των συνανθρώπων τους. Συγκεκριμένα, οι Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) ισχυρίζονται ότι η φορολογική ηθική των πολιτών εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις αντιλήψεις των τελευταίων για τον τρόπο με τον οποίο το κράτος και οι φορείς του διαχειρίζονται το δημόσιο χρήμα και ιδιαίτερα το προϊόν της φορολογίας. Επιπρόσθετα, οι Edling και Nguyen-Thanh (2006) και Frey και Torgler (2007) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι καθοριστικής σημασίας επίδραση στο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών έχει η συμπεριφορά των άλλων φορολογουμένων. Κατά συνέπεια, αν οι φορολογούμενοι πολίτες πιστεύουν ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί κοινό και συνηθισμένο φαινόμενο, καθώς οι άλλοι φορολογούμενοι προβαίνουν στην παράνομη αυτή πράξη με την πρώτη ευκαιρία, η φορολογική τους ηθική μειώνεται (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007). Εντούτοις, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στις έρευνες που πραγματοποίησε ο Schmolders (1960, 1964) στη Γερμανία διαπίστωσε ότι περίπου οι μισοί από τους ερωτηθέντες είχαν διαπράξει φοροδιαφυγή, αλλά μόνο το ένα τρίτο των ερωτηθέντων θεωρεί τους φοροφυγάδες εγκληματίες.

Επιπλέον, οι Orviska και Hudson (2002) και Trivedi, Shehata και Mestelmen (2004) απέδειξαν την ύπαρξη σημαντικής, αλλά όχι ιδιαίτερα ισχυρής, σχέσης μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φοροδιαφυγής, ενώ οι Elffers, Weigel και Hessing (1987), βασιζόμενοι στο ψυχολογικό τους υπόδειγμα φορολογικής συμμόρφωσης είχαν, επίσης, καταλήξει στη διαπίστωση ότι η ηθική, οι στάσεις και οι ηθικές πεποιθήσεις των φορολογουμένων επιδρούν στη συμμόρφωση των τελευταίων με τη φορολογική νομοθεσία. Ακόμη, οι Jackson και Milliron (1986) υπογραμμίζουν ότι οι διάφορες στάσεις των φορολογούμενων πολιτών απέναντι στη φορολογία, όπως η φορολογική τους ηθική και η αντίληψη τους περί δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος, επηρεάζουν σαφώς την τάση τους για φοροδιαφυγή.

Με τη σειρά τους, οι Roth, Scholz και Witte (1989) εντόπισαν δύο βασικούς παράγοντες, οι οποίοι διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών, και αφορούν συγκεκριμένα στη χρηματοοικονομική ιδιοτέλεια και στην ηθική δέσμευση και υποχρέωση των τελευταίων. Αναλυτικότερα, οι φορολογούμενοι συμμορφώνονται με τη φορολογική νομοθεσία, καθώς αυτό εξυπηρετεί το προσωπικό τους χρηματοοικονομικό όφελος, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν τους συνολικούς φόρους τους, αλλά και εξαιτίας της αντιλαμβανόμενης ηθικής τους υποχρέωσης να

υπακούουν στους φορολογικούς νόμους (Roth, Scholz και Witte, 1989). Ως εκ τούτου, οι τελευταίοι επικυρώνουν την ύπαρξη σταθερής θετικής σχέσης μεταξύ της ηθικής δέσμευσης των φορολογουμένων και της φορολογικής τους συμμόρφωσης, ενώ βασιζόμενοι στα ευρήματα της έρευνάς τους, φαίνονται να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ηθική των πολιτών έχει μεγαλύτερη θετική επίδραση στη φορολογική τους συμμόρφωση από το προσωπικό οικονομικό όφελός τους.

Από τη δική τους πλευρά, οι Ajzen και Fishbein (1980) ισχυρίζονται ότι η ηθική αποτελεί τον καλύτερο προγνωστικό δείκτη της συμπεριφοράς ενός ατόμου, αλλά υποστηρίζουν ότι η σχέση αυτή δύναται να διαταραχθεί από το πέρασμα του χρόνου και από απρόβλεπτα γεγονότα ή νέες πληροφορίες. Παράλληλα, στην έρευνα που διεξήγαγαν οι Song και Yarbrough (1978) στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής συμπέραναν ότι η προθυμία των πολιτών για συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία καθορίζεται από την ηθική, το νομικό περιβάλλον και τις συνθήκες που επικρατούν σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Μάλιστα, οι τελευταίοι διαπίστωσαν ότι το μέσο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των συμμετεχόντων ήταν ιδιαίτερα χαμηλό και φοβήθηκαν ότι επρόκειτο για μια ασθένεια, η οποία «απειλούσε σοβαρά το ηθικό ανάστημα της κοινωνίας και τη βιωσιμότητα του δημοκρατικού συστήματος».

Στα πλαίσια αυτά, θα αποτελούσε παράλειψη να μη σημειωθεί η έρευνα της Riahi-Belkaoui (2004), η οποία επιχείρησε να εξετάσει τη σχέση μεταξύ της φορολογικής ηθικής και της φορολογικής συμμόρφωσης σε 30 χώρες. Πιο συγκεκριμένα, η τελευταία επικεντρώθηκε στις επιδράσεις ορισμένων προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής ηθικής, όπως το επίπεδο της οικονομικής ελευθερίας, η νομοθεσία περί ανταγωνισμού, η σημαντικότητα της αγοράς μετοχών και το ποσοστό σοβαρής εγκληματικότητας, στη φορολογική συμμόρφωση. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής υπέδειξαν ότι η συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία εμφανίστηκε να είναι μεγαλύτερη σε χώρες με υψηλό επίπεδο οικονομικής ελευθερίας, αποτελεσματική νομοθεσία περί ανταγωνισμού, σημαντική αγορά μετοχών και χαμηλά ποσοστά σοβαρής εγκληματικότητας. Κατά συνέπεια, η Riahi-Belkaoui (2004) συμπέρανε ότι τόσο οι θεσμικές, όσο και οι ηθικές συνθήκες που επικρατούν σε μια χώρα επηρεάζουν τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση τη φοροδιαφυγή. Μάλιστα, οι Picur και Riahi-Belkaoui (2006) επέκτειναν την εν λόγω έρευνα, διαπιστώνοντας ότι το επίπεδο της γραφειοκρατίας, ο έλεγχος της διαφθοράς και η

φορολογική ηθική σχετίζονται επίσης με τη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου με τη φοροδιαφυγή στις χώρες αυτές.

Όπως αναφέρει ο Γκουμπανιτσάς (2004), η ασθενής φορολογική ηθική θεωρείται σοβαρό αίτιο της φοροδιαφυγής. Με αυτό είναι σύμφωνος και ο Κρεκούκias (2010), ο οποίος επισημαίνει ότι η μακροχρόνια έλλειψη φορολογικής συνείδησης αποτελεί βασικό παράγοντα συντήρησης και ανάπτυξης του φαινομένου της φοροδιαφυγής σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα (Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011). Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2001), το 41,6% των ερωτηθέντων πολιτών πιστεύουν ότι ζητήματα ηθικής αποθαρρύνουν τους φορολογουμένους από την απόφασή τους να φοροδιαφύγουν και μάλιστα οι ηθικοί φραγμοί παρατηρούνται να έχουν μεγαλύτερη επιρροή στους μισθωτούς και συνταξιούχους, των οποίων το ποσοστό άγγιξε στο 46,4% σε σχέση με τους ελεύθερους επαγγελματίες, των οποίων το ποσοστό κυμάνθηκε στο 40,4% (Τάτσος, 2001).

Σε αυτό το σημείο, άξια αναφοράς είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας του Οικονομικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας και του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (2011) σχετικά με τη φοροδιαφυγή, σύμφωνα με τα οποία, όσον αφορά σε ερωτήσεις που αποσκοπούσαν στην εξέταση της ηθικής στάσης του ατόμου απέναντι στη φοροδιαφυγή, το 75,2% των ερωτηθέντων πολιτών δήλωσαν ότι η απόκρυψη εισοδημάτων από τις φορολογικές αρχές συνιστά τόσο σοβαρή πράξη, όσο η κλοπή, ενώ το 43,1% των ερωτηθέντων πολιτών συμφώνησαν ότι η απόκρυψη εισοδημάτων από τις φορολογικές αρχές συνιστά τόσο σοβαρή πράξη, όσο η διακίνηση ναρκωτικών (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011). Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, το 81% των ερωτηθέντων πολιτών θεωρούν ότι αποτελεί ηθική τους υποχρέωση να δηλώνουν τα πραγματικά τους εισοδήματα και να καταβάλουν τους φόρους που αναλογούν σε αυτά, ενώ το 84,1% των ερωτηθέντων πολιτών πιστεύουν ότι «η φοροδιαφυγή ως απαξίωση του πολίτη στους κανόνες της ηθικής και της συνέπειας στις υποχρεώσεις του αποτελεί φαινόμενο παρακμής της κοινωνίας» (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Παρά τις έρευνες, οι οποίες έχουν μελετήσει κατά καιρούς τη σχέση μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς, και ειδικότερα μεταξύ φορολογικής ηθικής και φορολογικής συμμόρφωσης, στη βιβλιογραφία περί φορολογικής συμμόρφωσης

εξακολουθεί να υπάρχει έλλειψη εμπειρικών στοιχείων για τη συγκεκριμένη σχέση. Μάλιστα, όπως επισημαίνουν οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), η γνώση για την προαναφερθείσα σχέση αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς μπορεί να υπάρχουν πολλοί τρόποι μέσω των οποίων το κράτος και η φορολογική διοίκηση είναι σε θέση να επηρεάσουν το επίπεδο της φορολογικής συμμόρφωσης των πολιτών, αλλά οι παραδοσιακές μέθοδοι αποτροπής, όπως η επιβολή ποινών, η διενέργεια ελέγχων και η μεταβολή των φορολογικών συντελεστών, οι οποίες χρησιμοποιούνται από τις φορολογικές αρχές, έχουν και κάποια όρια, όπως έχει αποδειχτεί από την εκτενή βιβλιογραφία της φορολογικής συμμόρφωσης, με αποτέλεσμα η γνώση περί φορολογικής ηθικής να δύναται να οδηγήσει σε μια καλύτερη εισοδηματική φορολογική πολιτική.

Κατά συνέπεια, κρίνεται αναγκαία η συγκέντρωση πληροφοριών αναφορικά με τους παράγοντες από τους οποίους παρατηρείται να επηρεάζεται η φορολογική ηθική των πολιτών και ως εκ τούτου η φοροδιαφυγή (Jackson και Milliron, 1986, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009). Συγκεκριμένα, βάσει της βιβλιογραφίας περί φορολογικής ηθικής, ανάμεσα στους παράγοντες που εμφανίζονται να έχουν καθοριστική επιρροή στο επίπεδο της τελευταίας και κατά συνέπεια στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής περιλαμβάνονται η αντίληψη των φορολογουμένων για τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), καθώς και του τρόπου εφαρμογής του τελευταίου από τις φορολογικές αρχές (Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η σχέση των φορολογουμένων με τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως η κυβέρνηση, το εθνικό κοινοβούλιο και η φορολογική διοίκηση (Feld και Frey, 2002a, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), και ειδικότερα η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι φορολογούμενοι πολίτες (Feld και Frey, 2002b, Dalton, 2008) στη δικαιοσύνη, τη νομιμότητα και την αποτελεσματικότητα του κράτους (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), στο νομικό και φορολογικό σύστημα (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007), στην κυβέρνηση (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007), στα πολιτικά κόμματα (Γκουμπανιτσάς, 2004) και στους κρατικούς θεσμούς (Torgler,

2003b, Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), καθώς και στις φορολογικές αρχές (Feld και Frey, 2002a, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008), στους δημόσιους υπαλλήλους (Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008) και στους ίδιους τους συμπολίτες τους (Slemrod, 1998, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008).

Παράλληλα, το επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών παρατηρείται να εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από παράγοντες, όπως η αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος (Torgler, 2003b, c, d, e, 2005, 2006, 2007), η ποιότητα των πολιτικών θεσμών (Frey και Torgler, 2007, Torgler και Schaffner, 2007), ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητας στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα (Γκουμπανιτσάς, 2004) και ο βαθμός εκπροσώπησης των συμφερόντων και των προτιμήσεων των πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς (Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο βαθμός και τα δικαιώματα συμμετοχής των πολιτών στην πολιτική διαδικασία και στις αποφάσεις (Torgler, 2003b, 2005, Edling και Nguyen-Thanh, 2006), ο βαθμός σημασίας των στοιχείων της άμεσης δημοκρατίας (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η πολιτική και κυβερνητική διαφθορά (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος της φοροδιαφυγής και των ίδιων των φοροφυγάδων από την κυβέρνηση (Αγαπητός, 2004b, Γκουμπανιτσάς, 2004, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011) και οι γενικότερες αντιλήψεις των φορολογούμενων πολιτών για την κυβέρνηση ή η γενικότερη στάση των πολιτών απέναντι στο κράτος (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009), ο τρόπος διαχείρισης του δημόσιου χρήματος και ιδιαίτερα του προϊόντος της φορολογίας από το κράτος και τους δημόσιους φορείς (Γκουμπανιτσάς, 2004, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008), καθώς και το επίπεδο, και πιο συγκεκριμένα η ποιότητα και η ποσότητα, των προσφερόμενων από το κράτος δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες (Γκουμπανιτσάς, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007).

Τέλος, στο επίπεδο της φορολογικής ηθικής των πολιτών εμφανίζονται να επιδρούν ο κοινωνικός περίγυρος (Γκουμπανιτσάς, 2004), η σχέση των

φορολογούμενων πολιτών μεταξύ τους (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), καθώς και η συμπεριφορά των άλλων φορολογουμένων όσον αφορά στη φοροδιαφυγή (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007), το αίσθημα της ενοχής (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η αίσθηση του καθήκοντος (Edling και Nguyen-Thanh, 2006), η εθνική υπερηφάνεια (Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και η ιστορική μνήμη ξένης κατοχής ενός λαού (Γκουμπανιτσάς, 2004), η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις (Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006) και οι λοιποί δημογραφικοί, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, όπως το φύλο, η ηλικία, η επαγγελματική και οικογενειακή κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006).

5.3. ΠΑΙΔΕΙΑ, ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Πίνακας 5.3: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών

Μεγέθη	Συσχέτιση	Πηγές [Συγγραφέας (Έτος)]
Παιδεία, Μορφωτικό Επίπεδο, Εκπαίδευση & Φοροδιαφυγή	Αρνητική	Δαλαμάγκας (1981), Lewis (1982), Wallschutzky (1993), Eriksen και Fallan (1996), Hite (1997), Chan, Troutman και O' Bryan (2000), Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003), Γεωργακόπουλος (2005) και McGee και Bose (2006)
	Θετική	Collins, Milliron και Toy (1992) και Richardson (2006)
	Καμιά	Αγαπητός (2004β) και McGee και Gelman (2008)

Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρθηκαν συνοπτικά σε σχετικό τμήμα του προηγούμενου κεφαλαίου, με σκοπό να αναλυθούν εκτενέστερα στην παρούσα ενότητα, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η εκπαίδευση, η οποία συνιστά τη θεσμοθετημένη μορφή Παιδείας που διοχετεύεται από το κράτος στους πολίτες του, αποτελώντας ένα από τα ποικίλα μέσα με τα οποία δύναται να παρέχεται η Παιδεία, εμφανίζεται να έχει ασαφείς επιδράσεις στη συμμόρφωση των φορολογουμένων και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή. Οι λόγοι για τους οποίους οι διάφορες έρευνες

καταλήγουν σε αντιφατικά και αντικρουόμενα ευρήματα αναφορικά με τον αντίκτυπο της εκπαίδευσης ή της μόρφωσης ή της Παιδείας στη φορολογική συμμόρφωση και κατά συνέπεια στη φοροδιαφυγή ποικίλλουν (Devos, 2008).

Ειδικότερα, όπως επισημαίνει ο Devos (2008), η εν λόγω σύγχυση μπορεί να οφείλεται στη δυσκολία που ενδέχεται να υπάρχει στον προσδιορισμό της πτυχής της εκπαίδευσης, η οποία μετριέται ή εξετάζεται στην εκάστοτε έρευνα. Μάλιστα, κάποιες περιεκτικές βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις, όπως εκείνες των Jackson και Milliron (1986) και Richardson και Sawyer (2001), εντοπίζουν τέσσερις διαστάσεις της εκπαίδευσης, και συγκεκριμένα το γενικό επίπεδο της οικονομικής γνώσης, τη γνώση που αφορά σε ευκαιρίες φοροδιαφυγής, το γενικό μορφωτικό επίπεδο και την ειδική φορολογική γνώση. Όπως ισχυρίζεται ο Devos (2008), οι διαφορετικές αυτές διαστάσεις της εκπαίδευσης είναι πολύ πιθανό να μπορούν να συμβάλουν στην εξήγηση της σύγχυσης που επικρατεί γύρω από της επιδράσεις της τελευταίας στη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου στη φοροδιαφυγή.

Παράλληλα, στην έρευνά του, ο Devos (2008) υποστηρίζει ότι ένας ακόμη λόγος, ο οποίος δύναται να συμβάλει στα αντιφατικά αποτελέσματα των διαφόρων ερευνών, ενδέχεται να είναι οι συσχετίσεις της εκπαίδευσης ως μεταβλητής της φορολογικής συμμόρφωσης ή της φοροδιαφυγής με άλλες μεταβλητές των εν λόγω μεγεθών. Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι πιθανές μεταβλητές της φορολογικής συμμόρφωσης ή της φοροδιαφυγής, οι οποίες έχουν προταθεί να συσχετίζονται με την εκπαίδευση (Devos, 2008). Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μεταβλητών αποτελούν το φύλο (Hite, 1997), το επίπεδο του εισοδήματος (Beron, Tauchen και Witte, 1992), η ηθική (McGraw και Scholtz, 1988), οι αντιλήψεις των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης (Roberts, 1994), η πιθανότητα εντοπισμού (Smith, 1992) και η επιβολή ποινών (Grasmick και Bursik, 1990).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Δαλαμάγκας (1981), Lewis (1982), Φινοκαλιώτης και Μπάρμπας (2001), Γεωργακόπουλος και Πάσχος (2003) και Γεωργακόπουλος (2005) θεωρούν ότι το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων μιας χώρας επηρεάζει τη φορολογική τους συνείδηση και επομένως την τάση τους για φοροδιαφυγή, αποτελώντας μάλιστα έναν από τους σημαντικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της τελευταίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους ίδιους, όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, τόσο υψηλότερο είναι και το επίπεδο

της φορολογικής συνείδησης των πολιτών και τόσο μικρότερη εμφανίζεται η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός αντίληψης από την πλευρά των τελευταίων της υποχρέωσής τους για καταβολή φόρων, προκειμένου να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα έσοδα, των οποίων η χρηστή και με σύνεση αξιοποίηση από το κράτος συνδέεται με τη χρηματοδότηση σημαντικών υπηρεσιών και κοινωνικών παροχών προς τους πολίτες.

Αντίθετα, όσο χαμηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού μιας χώρας, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή, καθώς οι τελευταίοι δε δύνανται να συνειδητοποιήσουν ότι τα έσοδα που προκύπτουν από τους φόρους είναι απαραίτητα για τη χρηματοδότηση της παραγωγής κοινωνικών αγαθών και της προσφοράς ποιοτικών δημόσιων υπηρεσιών (Βαγιανός, Βέττας και Μεγήρ, 2010, Βασαρδάνη, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011). Από τη δική του πλευρά, ο Αγαπητός (2004β) υποστηρίζει ότι το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων μιας χώρας δε μπορεί να περιληφθεί πια στους κυριότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της φοροδιαφυγής, όπως συνέβαινε παλιότερα, καθώς παρά το γεγονός ότι το ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο μόρφωσης αποτελεί πλέον χαρακτηριστικό των περισσότερων χωρών, το πρόβλημα της φοροδιαφυγής στις εν λόγω χώρες παρατηρείται να γίνεται όλο και πιο έντονο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι McGee και Gelman (2008) στην έρευνα που διεξήγαγαν σε έξι χώρες της Λατινικής Αμερικής και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, καθώς παρατήρησαν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των πολιτών δε μεταβάλλει τη συμπεριφορά τους απέναντι στη φοροδιαφυγή τόσο στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποίησε σε 45 χώρες ο Richardson (2006), το επίπεδο εκπαίδευσης αποδεικνύεται να συσχετίζεται σημαντικά με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής και μάλιστα θετικά. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι ορισμένοι ερευνητές, όπως οι Collins, Milliron και Toy (1992) και Richardson (2006), έχουν διαπιστώσει την ύπαρξη σημαντικής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φορολογικής συμμόρφωσης και κατά συνέπεια σημαντικής θετικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φοροδιαφυγής, κάποιοι άλλοι, όπως οι Eriksen και Fallan (1996), Hite (1997) και McGee και Bose (2006), ισχυρίζονται ότι η εκπαίδευση εμφανίζεται να επιδρά θετικά, και μάλιστα άμεσα και σε μεγάλο βαθμό, στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη

φορολογική νομοθεσία, καθώς συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της τελευταίας, και κατ' επέκταση επηρεάζει αρνητικά το μέγεθος της φοροδιαφυγής. Επιπρόσθετα, όπως υπογραμμίζουν οι Wallschutzky (1993) και Chan, Troutman και O' Bryan (2000), η υψηλής ποιότητας εκπαίδευση ενδέχεται να επιτύχει τη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης, καθώς οι μορφωμένοι φορολογούμενοι δύνανται να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση τόσο της ευθύνης τους, όσο και των επιβαλλόμενων κυρώσεων σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία.

Παράλληλα, όπως τονίζει ο Γεωργακόπουλος (2005), η Παιδεία γενικότερα θεωρείται ότι δύναται να καταστήσει τις κρατικές επιδιώξεις πιο κατανοητές στους φορολογούμενους πολίτες και ως εκ τούτου περισσότερο αποδεκτές από τους τελευταίους, με αποτέλεσμα να συμμορφώνονται οικειοθελώς, δείχνοντας συνέπεια απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις χωρίς να σκέφτονται το ενδεχόμενο να φοροδιαφύγουν. Ειδικότερα, οι Chan, Troutman και O' Bryan (2000) επισημαίνουν ότι οι μορφωμένοι φορολογούμενοι ενδέχεται να είναι γνώστες ευκαιριών μη συμμόρφωσης, αλλά η δυνατότητά τους να κατανοήσουν καλύτερα το φορολογικό σύστημα σε συνδυασμό με το υψηλότερο επίπεδο ηθικής τους ανάπτυξης, το οποίο είναι πιθανή απόρροια του υψηλότερου μορφωτικού τους επιπέδου, προωθούν μια πιο θετική στάση των τελευταίων απέναντι στη φορολογία και κατά συνέπεια ενισχύουν τη φορολογική τους συμμόρφωση. Εντούτοις, οι απόψεις αναφορικά με τη συμβολή της καλής γνώσης του φορολογικού συστήματος στη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τις επιταγές της φορολογικής νομοθεσίας δίστανται.

Αναλυτικότερα, από τη μια πλευρά, υποστηρίζεται ότι η καλή γνώση του φορολογικού συστήματος εκ μέρους των φορολογούμενων πολιτών δύναται να περιορίσει τη φοροδιαφυγή (Eriksen και Fallan, 1996, Loo, 2006), δεδομένου ότι η παράνομη αυτή πράξη συχνά δε διαπράττεται εσκεμμένα από τους φορολογουμένους, αλλά οφείλεται σε άγνοια και ανακριβή πληροφόρηση των τελευταίων (Εκθεση Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002, Sandmo, 2005, Kirchler και Wahl, 2010, Τάτσος, 2011). Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγοι οι φορολογούμενοι, οι οποίοι συμμορφώνονται μόνο και μόνο, γιατί δε γνωρίζουν τόσο καλά το φορολογικό σύστημα, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που προσφέρει το τελευταίο λόγω της πολυπλοκότητας και της ασάφειας της φορολογικής νομοθεσίας και να προβούν σε φοροδιαφυγή χωρίς να γίνουν εύκολα

αντιληπτοί και να εντοπιστούν από τις φορολογικές αρχές (Γκουμπανιτσάς, 2004) ή γιατί, δεδομένου ότι δε διαθέτουν ούτε τις στοιχειώδεις φορολογικές γνώσεις, δεν τολμούν να επιχειρήσουν να παραπλανήσουν τις φορολογικές αρχές, προβαίνοντας σε ανακριβείς δηλώσεις, από φόβο για τις άγνωστες σε αυτούς συνέπειες μιας τέτοιας πράξης (Elffers, 2000, Γκουμπανιτσάς, 2004).

Παρ' όλα αυτά, όπως αναλύεται στο αμέσως επόμενο τμήμα, αρκετοί μελετητές έχουν διαπιστώσει ότι, σε γενικές γραμμές, η εκπαίδευση σε φορολογικά θέματα ενισχύει τη φορολογική συμμόρφωση (Devos, 2008), και μάλιστα ο συνδυασμός φορολογικής γνώσης και απλότητας του φορολογικού συστήματος δύναται να εξασφαλίσει ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης.

5.3.1. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

Πίνακας 5.4: Συγκεντρωτική επισκόπηση ερευνών

Μεγέθη	Συσχέτιση	Πηγές [Συγγραφέας (Έτος)]
Φορολογική Γνώση & Φοροδιαφυγή	Αρνητική	Lewis (1982), Eriksen και Fallan (1996), Loo (2006), Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008) και Palil και Mustapha (2011a, b)
	Θετική	Collins, Milliron και Toy (1992)

Στο παρόν τμήμα κρίνεται σκόπιμο να πραγματοποιηθεί εκτενέστερη αναφορά στη σημασία της φορολογικής γνώσης, η οποία αποκτάται μέσω εξειδικευμένης εκπαίδευσης σε φορολογικά θέματα και, συνδυάζοντας πληροφορίες σχετικά με τη φορολογική νομοθεσία και χρηματοοικονομικές γνώσεις, καθιστά δυνατό τον υπολογισμό των οικονομικών συνεπειών για τους φορολογουμένους, καθώς και στο ρόλο που διαδραματίζει η εν λόγω γνώση στον προσδιορισμό της στάσης και της συμπεριφοράς των φορολογούμενων πολιτών απέναντι στη φορολογία.

Βέβαια, σε πρωταρχικό στάδιο, αξίζει να τονιστεί ότι στο παρελθόν, αρκετοί μελετητές, όπως οι Vogel (1974), Spicer και Lundstedt (1976), Song και Yarbrough (1978) και Kinsey και Grasmick (1993), επιχειρήσαν να διερευνήσουν τη σχέση μεταξύ της φορολογικής γνώσης και της στάσης και της συμπεριφοράς απέναντι στη φορολογία, λαμβάνοντας υπόψη ως μεταβλητή το γενικό επίπεδο μόρφωσης των

φορολογουμένων. Με λίγα λόγια, οι τελευταίοι επιστράτευσαν μια έμμεση μέθοδο, η οποία βασίζεται στην υπόθεση ότι η φορολογική γνώση αυξάνεται με τη διάρκεια της εκπαίδευσης, ανεξάρτητα από το εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Ωστόσο, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλά άτομα με χαμηλό επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης ή ακόμη και χωρίς προσόντα, τα οποία παρατηρούνται να έχουν καλύτερη φορολογική γνώση από εκείνα που κατέχουν τίτλους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι τέτοιου είδους έμμεσες μετρήσεις δεν προσφέρουν πλήρως ικανοποιητικές απαντήσεις αναφορικά με το κατά πόσο υπάρχει σχέση ανάμεσα στη φορολογική γνώση και στη στάση και στη συμπεριφορά απέναντι στη φορολογία (Palil και Mustapha, 2011b).

Ως εκ τούτου, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι δεν είναι μεγάλος ο αριθμός των ερευνών, οι οποίες εξετάζουν και αποδεικνύουν ρητά τη σχέση μεταξύ της ειδικής γνώσης επί φορολογικών θεμάτων και της στάσης και της συμπεριφοράς των φορολογουμένων απέναντι στη φορολογία, και πιο συγκεκριμένα τις επιδράσεις της φορολογικής γνώσης στη συμμόρφωση των φορολογούμενων πολιτών με τη φορολογική νομοθεσία και κατά συνέπεια στη φοροδιαφυγή, αξίζει να πραγματοποιηθεί ιδιαίτερη μνεία σε ορισμένες έρευνες, όπως εκείνες των Harris (1989), Collins, Milliron και Toy (1992), Eriksen και Fallan (1996), Loo (2006) και Palil και Mustapha (2011b), οι οποίες πράγματι εξετάζουν ρητά την εν λόγω σχέση και μάλιστα καταλήγουν στη διαπίστωση ότι η φορολογική γνώση των πολιτών επηρεάζει τη φορολογική τους συμμόρφωση και κατ' επέκταση το μέγεθος της φοροδιαφυγής.

Πριν από τη διεξοδική παρουσίαση των αποτελεσμάτων και των συμπερασμάτων των ερευνών αυτών, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην έρευνά του, ο Harris (1989) διαίρεσε τη φορολογική γνώση σε δύο πτυχές, και συγκεκριμένα στη φορολογική γνώση που αποκτάται μέσω τυπικής εκπαίδευσης, όπως η παρακολούθηση μιας σειράς φορολογικών μαθημάτων, και σε εκείνη τη γνώση που αφορά ειδικά σε πιθανές ευκαιρίες φοροδιαφυγής. Αναλυτικότερα, δεδομένου ότι προγενέστερες έρευνες, όπως αυτή του Lewis (1982), είχαν αποδείξει ότι η γενική φορολογική γνώση σχετίζεται πολύ στενά με την ικανότητα των φορολογουμένων αφενός να κατανοούν τους νόμους και τους κανονισμούς της φορολογίας και αφετέρου να συμμορφώνονται με αυτούς, κάποιιοι ερευνητές, όπως οι Harris (1989) και Eriksen και Fallan (1996), επιδίωξαν να μελετήσουν σε μεγαλύτερο βάθος τη σχέση μεταξύ της φορολογικής γνώσης και της συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία, και πιο

συγκεκριμένα επιχείρησαν να εξετάσουν το ενδεχόμενο η ενίσχυση της φορολογικής γνώσης των πολιτών να συμβάλει στην αύξηση της φορολογικής τους συμμόρφωσης.

Ειδικότερα, οι Eriksen και Fallan (1996) ήταν της άποψης ότι «η φορολογική γνώση θεωρείται μεγάλης σημασίας για τις προτιμήσεις και τις στάσεις των φορολογουμένων πολιτών απέναντι στη φορολογία». Ως εκ τούτου, στην έρευνα που διεξήγαγαν στη Νορβηγία, οι τελευταίοι προσπάθησαν να προσδιορίσουν τη σχέση μεταξύ του επιπέδου της φορολογικής γνώσης και της στάσης και της συμπεριφοράς απέναντι στη φορολογία, διαμορφώνοντας, βασιζόμενοι στα αποτελέσματα της έρευνας του Lewis (1982), την υπόθεση ότι η φορολογική γνώση συσχετίζεται με τη στάση απέναντι στη φορολογία και μάλιστα δύναται να βελτιώσει τη φορολογική συμπεριφορά, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση της φορολογικής νομοθεσίας, η οποία με τη σειρά της αυξάνει τη φορολογική συμμόρφωση και κατά συνέπεια μειώνει τη φοροδιαφυγή.

Από την εν λόγω έρευνα των Eriksen και Fallan (1996) προέκυψε ότι η φορολογική γνώση εμφανίζεται να έχει θετική συσχέτιση με τις αντιλήψεις των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος, τη φορολογική τους ηθική, καθώς και τη στάση τους απέναντι στη φοροδιαφυγή που διαπράττουν οι συμπολίτες τους. Μάλιστα, τα αποτελέσματα αυτά είναι σύμφωνα με εκείνα της έρευνας του Lewis (1982), ο οποίος απέδειξε ότι ένα χαμηλό επίπεδο φορολογικής γνώσης συσχετίζεται με αρνητική στάση απέναντι στη φορολογία, υποδηλώνοντας ότι θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί μια καλύτερη στάση απέναντι στη φορολογία μέσω καλύτερης φορολογικής γνώσης. Με λίγα λόγια, οι Eriksen και Fallan (1996) συμπέραναν ότι η φορολογική στάση των πολιτών δύναται να βελτιωθεί μέσω καλύτερης φορολογικής γνώσης, γεγονός που με τη σειρά του συμβάλλει στην αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης των τελευταίων και ως εκ τούτου στη μείωση της τάσης τους για φοροδιαφυγή.

Κατά συνέπεια, το αποτέλεσμα της έρευνας των Eriksen και Fallan (1996) υποδεικνύει ότι «η παροχή καλύτερης φορολογικής γνώσης σε όσο το δυνατό περισσότερους φορολογουμένους συνιστά ένα ιδιαίτερα σημαντικό μέτρο πρόληψης της φοροδιαφυγής και ταυτόχρονα έναν αποτελεσματικό τρόπο μείωσης της τελευταίας», δεδομένου ότι επιτυγχάνει τη βελτίωση τόσο της φορολογικής τους ηθικής, όσο και των αντιλήψεών τους περί δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος,

γεγονός που επιφέρει μείωση της τάσης τους για φοροδιαφυγή (Jackson και Milliron, 1986). Στα πλαίσια αυτά, οι Eriksen και Fallan (1996) υποστηρίζουν έντονα ότι «θα αποτελούσε ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, η οποία δεν είναι άλλη από εκείνη της παροχής καλύτερης φορολογικής γνώσης, αν η φορολογική νομοθεσία περιλαμβανόταν μεταξύ των μαθημάτων των κοινωνικών επιστημών που διδάσκονται στα σχολεία».

Εκτός από τους Eriksen και Fallan (1996), την ίδια άποψη σχετικά με τη σημασία της φορολογικής γνώσης για τις προτιμήσεις και τις στάσεις των φορολογούμενων πολιτών απέναντι στη φορολογία υποστήριξαν και οι Collins, Milliron και Toy (1992). Ωστόσο, στη δική τους έρευνα, η οποία διενεργήθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι τελευταίοι κατέληξαν στο αντίθετο αποτέλεσμα αναφορικά με τη σχέση μεταξύ φορολογικής γνώσης και φορολογικής συμμόρφωσης. Πιο συγκεκριμένα, οι Collins, Milliron και Toy (1992) διαπίστωσαν ότι η φορολογική γνώση συσχετίζεται αρνητικά με τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση θετικά με τη φοροδιαφυγή. Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με τους Collins, Milliron και Toy (1992), τα αποτελέσματα μεταγενέστερων ερευνών, όπως εκείνες των Loo (2006) και Palil και Mustapha (2011b), συμφωνούν απόλυτα με εκείνα των Lewis (1982) και Eriksen και Fallan (1996).

Αναλυτικότερα, ομοίως οι Loo (2006) και Palil και Mustapha (2011b) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η φορολογική γνώση συσχετίζεται με τη στάση απέναντι στη φορολογία, καθώς παρατήρησαν ότι η φορολογική συμπεριφορά δύναται να βελτιωθεί μέσω καλύτερης φορολογικής γνώσης, η οποία συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της φορολογικής νομοθεσίας, με αποτέλεσμα την αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης και τη μείωση της τάσης για φοροδιαφυγή και κατ' επέκταση τη μείωση της ίδιας της φοροδιαφυγής. Μάλιστα, οι Palil και Mustapha (2011b) θέλησαν να δώσουν απαντήσεις στην πρόταση για μελλοντική έρευνα που έθεσαν έμμεσα οι Eriksen και Fallan (1996) ισχυριζόμενοι ότι «δεν έχει πραγματοποιηθεί καμιά έρευνα, η οποία να διερευνά ποια μέρη της φορολογικής γνώσης έχουν τη μεγαλύτερη επίδραση στη στάση απέναντι στη φορολογία».

Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνά τους, οι Palil και Mustapha (2011b) κάλυψαν το εν λόγω κενό με τη διαπίστωσή τους ότι η γνώση για το εισόδημα απασχόλησης, η επίγνωση των παραβάσεων, των ποινών και των προστίμων, η ενημέρωση για τις

ευθύνες και τα δικαιώματα των φορολογουμένων, καθώς και η γνώση για τις φορολογικές ελαφρύνσεις και εκπτώσεις λόγω τέκνων εμφανίζονται να συσχετίζονται σημαντικά και μάλιστα θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου με τη φοροδιαφυγή. Στο σημείο αυτό, άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι το σπουδαίο ρόλο που διαδραματίζει η επίγνωση των συνεπειών της παράνομης αυτής πράξης για τους φοροφυγάδες τόσο στη φορολογική συμμόρφωση, όσο και στην τάση των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή υπογραμμίζουν και οι Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008) και Palil και Mustapha (2011a), καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ενημέρωση των φορολογουμένων για τις εν λόγω συνέπειες ενδέχεται να μειώσει την έκταση που καταλαμβάνει το φαινόμενο αυτό, αποτελώντας ένα σημαντικό μέτρο πρόληψης (Palil και Mustapha, 2011a).

Επιπρόσθετα, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι νεότεροι φορολογούμενοι εμφανίζονται να είναι λιγότερο καλά ενημερωμένοι περί φορολογικών θεμάτων (McKerchar, 2002, Niemiowski, Wearing, 2006), το οποίο δεν οφείλεται μόνο στη σχετικά πρόσφατη έναρξη της επαφής τους με το φορολογικό σύστημα, αλλά και στην αναπτυγμένη σε χαμηλότερο βαθμό αίσθηση της ηθικής τους υποχρέωσης ή της υπακοής τους στους νόμους, ώστε να καταβάλουν φόρους, όπως αυτή αποδεικνύεται από τους Wearing και Headey (1997) και Orviska και Hudson (2002), μετά από τις συστάσεις των Eriksen και Fallan (1996), έρχεται και η σειρά των Palil και Mustapha (2011b) να προτείνουν τη διδασκαλία της φορολογικής νομοθεσίας ως υποχρεωτικό τμήμα των σπουδών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με σκοπό την παροχή ενός καλού επιπέδου φορολογικής γνώσης στους νέους πριν αρχίσουν να υπόκεινται σε φορολογία και κατ' επέκταση την αύξηση της οικειοθελούς φορολογικής συμμόρφωσης των μελλοντικών νέων φορολογούμενων πολιτών, λειτουργώντας ως μέτρο πρόληψης της φοροδιαφυγής.

Κεφάλαιο 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία, διερευνήσαμε τη σχέση μεταξύ του πολιτισμού και της φοροδιαφυγής. Συγκεκριμένα, παρουσιάσαμε, συζητήσαμε και αναλύσαμε τις επιδράσεις α) του πολιτισμού και των θεσμών που λειτουργούν στα πλαίσιά του και τον διαιωνίζουν, β) της κουλτούρας, και ειδικότερα της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής), και γ) της Παιδείας, του μορφωτικού επιπέδου, και ειδικότερα της φορολογικής γνώσης, στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη φοροδιαφυγή.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, μεταξύ των σημαντικότερων προσδιοριστικών παραγόντων του φαινομένου της φοροδιαφυγής συγκαταλέγονται και η Παιδεία, ο πολιτισμός και η κουλτούρα. Ειδικότερα, καταλυτικής σημασίας για το εν λόγω φαινόμενο κρίνονται οι επιδράσεις α) των θεσμών που διαμορφώνονται στα πλαίσια του πολιτισμού, β) της φορολογικής κουλτούρας (ή φορολογικής συνείδησης ή φορολογικής ηθικής) και γ) του επιπέδου εκπαίδευσης και ιδιαίτερα του επιπέδου της φορολογικής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι καθένας από τους προαναφερθέντες προσδιοριστικούς παράγοντες συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση των πολιτών μιας χώρας και κατά συνέπεια αρνητικά με τις διαστάσεις που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή. Τα εν λόγω συμπεράσματα είναι σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνών που μελετήθηκαν και αναλύθηκαν στα πλαίσια της παρούσας βιβλιογραφικής επισκόπησης.

Αναλυτικότερα, υποστηρίζουμε ότι ο πολιτισμός ως «κοινός τρόπος του βίου» (Γιανναράς, 2003α) συσχετίζεται αρνητικά με τη φοροδιαφυγή, η οποία συνιστά ένα είδος αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός ότι ο εν λόγω πολιτισμός αναπτύχθηκε στα πλαίσια της «κοινωνίας των σχέσεων» (Γιανναράς, 2012) και βασίστηκε στη σχέση, η οποία, σε αντίθεση με τη χρήση, δεν καταλύεται με το χρόνο, αλλά νικάει τον τελευταίο, καθώς προϋποθέτει την παραίτηση από το «εγώ», το οποίο χαρακτηρίζει την ιδιοτελή και ατομοκεντρική συμπεριφορά, με σκοπό να υπηρετήσει το «εμείς», που συγκροτεί το συλλογικό συμφέρον (Γιανναράς, 2010β). Ωστόσο, ο σύγχρονος «κοινός τρόπος του βίου», ή με μία λέξη ο σύγχρονος «πολιτισμός», συμβάλλει στη μείωση του ενδιαφέροντος ή της ανάγκης για ανθρώπινες

σχέσεις σε μια κοινωνία, καθώς δίνει προτεραιότητα στις χρήσεις (Γιανναράς, 2003α), με αποτέλεσμα να έχει μετατραπεί σε ένα «πολιτισμό χρησιμότητας» (Γιανναράς, 2001).

Παράλληλα, η σύγχρονη κοινωνία αποτελεί μια «κοινωνία της χρείας» ή «φυσική κοινωνία», όπου η συλλογική συμβίωση των ανθρώπων χαρακτηρίζεται «κατά φυσική αναγκαιότητα και όχι κατ' ελευθερίαν» από την προτεραιότητα της χρησιμότητας («χρεία») και αποσκοπεί αποκλειστικά στην κάλυψη των βιοποριστικών τους αναγκών σε αντίθεση με την «κοινωνία του αληθούς» ή «πολιτική κοινωνία», η οποία συνιστά «έναν άλλο τρόπο συλλογικότητας ή κοινωνικής οργάνωσης, θεσμικά και λειτουργικά ομόλογο του αληθούς», ο οποίος χαρακτηρίζεται από ελευθερία, ώστε να «αληθεύει ο βίος» απελευθερωμένος από φυσικές αναγκαιότητες (Γιανναράς, 2009β). Ως εκ τούτου, βασικά χαρακτηριστικά του «σύγχρονου πολιτισμού χρησιμότητας», ο οποίος αναπτύσσεται στα πλαίσια της «κοινωνίας της χρείας», αποτελούν ο «ενεργός εγωκεντρισμός», η «αδίστακτη ιδιοτέλεια» και η «αδιαφορία ακόμη και για τους αναγκαίους περιορισμούς που επιβάλλει στην ατομική αυθαιρεσία ο κοινός βίος», τα οποία στο σύνολό τους συνεπάγονται «αντικοινωνική συμπεριφορά» (Γιανναράς, 2008).

Κατά συνέπεια, στη σύγχρονη εποχή, σε μια «εγωκεντρική» κοινωνία, όπως η ελληνική, η οποία αναιρεί κάθε δυνατότητα ύπαρξης «κοινωνίας των σχέσεων» (Γιανναράς, 2012), δεδομένου ότι έχει χαθεί κάθε «γνώρισμα ελληνικότητας» (Γιανναράς, 2009γ), είναι αρκετά δύσκολο να πειστούν οι πολίτες να θυσιάσουν το προσωπικό τους συμφέρον, προκειμένου να λειτουργήσουν ορθά οι θεσμικοί μηχανισμοί και να υπηρετήσουν το συλλογικό συμφέρον, με αποτέλεσμα η φοροδιαφυγή να έχει καταλήξει να συνιστά την «πιο μαζική και περισσότερο ανεκτή εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς και παράβασης νόμων σήμερα στην Ελλάδα» (Μανεσιώτης, 1994), γεγονός που δύναται να έχει μετατρέψει το εν λόγω φαινόμενο σε θεσμό. Εντούτοις, στην Ελλάδα, η φοροδιαφυγή, όπως και η οικονομική δυσπραγία, δεν είναι το πρόβλημα, ενώ ταυτόχρονα οι φοροφυγάδες ή οι ασκούντες «τιποτένια» πολιτική δεν αποτελούν την αιτία του προβλήματος, αλλά το «σύμπτωμα» (Παπαστάμος, 2011). Τα δεινά αυτά συνιστούν αποτέλεσμα νοοτροπίας, κοινωνικών προτύπων και ηθικών αξιών, οπότε πηγές του προβλήματος είναι οι θεσμοί και η λειτουργία τους, καθώς και η Παιδεία και ο ρόλος της (Παπαστάμος, 2011).

Ειδικότερα, στην Ελλάδα, οι θεσμοί έχουν «παραλύσει», έχουν «αυτοδιαλυθεί», καθώς οι ίδιοι τους οι φορείς έχουν στην ουσία «αυτοπαραιτηθεί» και η παρουσία τους χρησιμεύει απλώς ως «πρόσχημα» (Καργάκος, 2010). Ταυτόχρονα, η Παιδεία της σύγχρονης εποχής δίνει προτεραιότητα και προσανατολίζεται όλο και πιο έντονα στη μετάδοση των απαραίτητων κυρίως για βιοπορισμό επιστημονικών γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων στους νέους (Γιανναράς, 2009α), παραγκωνίζοντας την καλλιέργεια κοινωνικής και συλλογικής συνείδησης στους τελευταίους, με αποτέλεσμα να υπερισχύει η ατομική, η οποία σε συνδυασμό με ερεθίσματα και επιρροές του περιβάλλοντός τους μετατρέπει τους νέους σε «κυνηγούς του κέρδους», ακόμη και αν το τελευταίο πραγματοποιείται μέσω καταστρατήγησης θεσμών, αθέτησης και παραβίασης κανόνων, παράβασης νόμων και φοροδιαφυγής. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους η Παιδεία που προσφέρεται από το ελληνικό κράτος έχει χαρακτηριστεί ως «υποπαιδεία», «κακοπαιδεία» ή «υπνοπαιδεία» (Καργάκος, 2010) αφού όχι μόνο δεν καλλιεργεί, αλλά «νεκρώνει» το πνεύμα των νέων (Καργάκος, 2009).

Με λίγα λόγια, δύναται να υποστηριχθεί ότι τόσο οι άμεσες, όσο και οι έμμεσες επιδράσεις του πολιτισμού στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής διακρίνονται ξεκάθαρα στον τρόπο με τον οποίο επιλέγει να ορίσει την έννοια του πολιτισμού ο Θέμελης (2011). Συγκεκριμένα, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Θέμελης (2011), «πολιτισμός δεν είναι μόνο τα γράμματα και οι τέχνες, αλλά το σύνολο των εκφάνσεων μιας κοινωνίας, δηλαδή των κυρίαρχων αντιλήψεών της, των θεσμών και του τρόπου λειτουργίας τους, των καθημερινών συμπεριφορών, των πεπραγμένων της, όχι μόνο αυτών που επαινούμε και μας καταξιώνουν, αλλά και αυτών που καταδικάζουμε ή έστω συντηρούμε και μας κρατούν υποτελείς στην υπανάπτυξη ή σε σισύφειες προσπάθειες».

Επιπλέον, ομοίως με τους Strümpel (1969), Tittle (1980), Roth, Scholz και Witte (1989), Coleman και Freeman (1997), Chan, Troutman και O' Bryan (2000), Gilligan και Richardson (2005), Edling και Nguyen-Thanh (2006), Tsakumis, Curatola και Porcano (2007), Richardson (2008), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2010), Hooper, Northcott και Yong (2010), Uadiale, Fagbemi και Ogunleye (2010), Bame-Aldred, Cullen, Martin και Parboteeah (2011) και Porcano, Tsakumis και Curatola (2011), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η κουλτούρα διαδραματίζει καθοριστικής σημασίας ρόλο στη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση στη

φοροδιαφυγή. Ως εκ τούτου, οι νομοθέτες και οι ασκούντες πολιτική σε κάθε χώρα είναι απαραίτητο να λαμβάνουν υπόψη τα πολιτισμικά (καθώς και τα νομικά, πολιτικά και θρησκευτικά) χαρακτηριστικά της χώρας αφενός στην εκτίμηση της πιθανότητας ή του κινδύνου φοροδιαφυγής και αφετέρου στη σχεδίαση στρατηγικών και στη χάραξη πολιτικών με σκοπό την καταπολέμηση του εν λόγω φαινομένου στη χώρα αυτή (Richardson, 2008).

Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι η φορολογική κουλτούρα και η φορολογική συνείδηση συσχετίζονται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση και κατά συνέπεια αρνητικά με τη φοροδιαφυγή (βλ. και Κρεκούκια, 2010, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, 2011, Ahangar, Bandprey και Rokny, 2011). Στην ίδια ακριβώς διαπίστωση καταλήγουμε και αναφορικά με τη συσχέτιση μεταξύ της εθελοντικής φορολογικής συμμόρφωσης, με την οποία συνδέεται η φορολογική κουλτούρα, και του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Η τελευταία συμφωνεί απόλυτα με τις διαπιστώσεις των Forest (2000), James και Alley (2002), Braithwaite (2003), Kirchler (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008) και Wahl, Kastlunger και Kirchler (2010).

Παράλληλα, συμπεραίνουμε ότι η φορολογική ηθική των πολιτών μιας χώρας συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική τους συμμόρφωση και ως εκ τούτου αρνητικά με τη φοροδιαφυγή στη χώρα αυτή. Το εν λόγω συμπέρασμα είναι σύμφωνο με εκείνα, στα οποία κατέληξαν οι Song και Yarbrough (1978), Jackson και Milliron (1986), Baldry (1987), Elffers, Weigel και Hessing (1987), Roth, Scholz και Witte (1989), Bosco και Mittonne (1997), Τάτσος (2001), Orviska και Hudson (2002), Γκουμπανιτσάς (2004), Riahi-Belkaoui (2004), Trivedi, Shehata και Mestelmen (2004), Alm και Torgler (2006), Picur και Riahi-Belkaoui (2006), Richardson (2006), Torgler και Schaffner (2007), Torgler, Schaffner και Macintyre (2007), Kirchler, Hoelzl και Wahl (2008), Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008), Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler (2009) και το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας (2011).

Επιπρόσθετα, ομοίως με τους Δαλαμάγκα (1981), Lewis (1982), Wallschutzky (1993), Eriksen και Fallan (1996), Hite (1997), Chan, Troutman και O' Bryan (2000), Φινοκαλιώτη και Μπάρμπα (2001), Γεωργακόπουλο και Πάσχο (2003), Γεωργακόπουλο (2005) και McGee και Bose (2006), καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι η Παιδεία, το μορφωτικό επίπεδο και το επίπεδο της εκπαίδευσης των πολιτών μιας

χώρας συσχετίζονται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση των τελευταίων και κατ' επέκταση αρνητικά με τη φοροδιαφυγή στη χώρα αυτή. Η διαπίστωση αυτή αιτιολογείται από το γεγονός ότι η Παιδεία γενικότερα θεωρείται ότι δύναται να καταστήσει τις κρατικές επιδιώξεις πιο κατανοητές στους φορολογούμενους πολίτες και ως εκ τούτου περισσότερο αποδεκτές από τους τελευταίους, με αποτέλεσμα να συμμορφώνονται οικειοθελώς, δείχνοντας συνέπεια απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις χωρίς να σκέφτονται το ενδεχόμενο να φοροδιαφύγουν (Γεωργακόπουλος, 2005).

Ακόμη, η υψηλής ποιότητας εκπαίδευση έχει τη δυνατότητα να επιτύχει τη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης, καθώς οι μορφωμένοι φορολογούμενοι δύναται να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση τόσο της ευθύνης τους, όσο και των επιβαλλόμενων κυρώσεων σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία και παρά το γεγονός ότι ενδέχεται να είναι γνώστες ευκαιριών μη συμμόρφωσης, η δυνατότητά τους να κατανοήσουν καλύτερα το φορολογικό σύστημα σε συνδυασμό με το υψηλότερο επίπεδο ηθικής τους ανάπτυξης, το οποίο είναι πιθανή απόρροια του υψηλότερου μορφωτικού τους επιπέδου, προωθούν μια πιο θετική στάση των τελευταίων απέναντι στη φορολογία και κατά συνέπεια μειώνουν την τάση τους για φοροδιαφυγή (Chan, Troutman και O' Bryan, 2000). Ωστόσο, η εν λόγω διαπίστωση έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα ορισμένων ερευνητών, όπως οι Collins, Milliron και Toy (1992) και Richardson (2006), οι οποίοι απέδειξαν την ύπαρξη σημαντικής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φορολογικής συμμόρφωσης και κατ' επέκταση σημαντικής θετικής συσχέτισης μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της φοροδιαφυγής. Επιπλέον, αξιοσημείωτα είναι και τα συμπεράσματα που συνάχθηκαν από τους Αγαπητό (2004β) και McGee και Gelman (2008), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει καμιά συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης των πολιτών μιας χώρας και της φοροδιαφυγής στη χώρα αυτή.

Ειδικότερα, ομοίως με τους Lewis (1982), Eriksen και Fallan (1996), Loo (2006), Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner (2008) και Palil και Mustapha (2011a, b), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η φορολογική γνώση, η οποία αποκτάται μέσω εξειδικευμένης εκπαίδευσης σε φορολογικά θέματα, συσχετίζεται θετικά με τη φορολογική συμμόρφωση και ως εκ τούτου αρνητικά με τη φοροδιαφυγή. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στο γεγονός ότι η φορολογική γνώση συμβάλλει στην

καλύτερη κατανόηση της φορολογικής νομοθεσίας, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται να έχει θετική συσχέτιση τόσο με τις αντιλήψεις των φορολογουμένων περί δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος, όσο και με τη φορολογική τους ηθική, που με τη σειρά τους οδηγούν στην αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης και στη μείωση της τάσης για φοροδιαφυγή και κατά συνέπεια στη μείωση της ίδιας της φοροδιαφυγής (Eriksen και Fallan, 1996, Loo, 2006, Palil και Mustapha, 2011a). Εντούτοις, το εν λόγω συμπέρασμα έρχεται σε αντίθεση με εκείνο των Collins, Milliron και Toy (1992), οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η φορολογική γνώση συσχετίζεται αρνητικά με τη φορολογική συμμόρφωση και κατ' επέκταση θετικά με τη φοροδιαφυγή.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεδομένου ότι η καταπολέμηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής κάθε άλλο παρά εύκολη υπόθεση είναι, στα πλαίσια των αναγκαίων για την περιστολή του εν λόγω φαινομένου ριζικών αλλαγών σε όλα τα επίπεδα (Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011), πέρα από τις αλλαγές και τη συστηματική προσπάθεια σε κάθε στάδιο της φορολογικής διαδικασίας (Βασαρδάνη, 2011), από το σχεδιασμό της φορολογικής πολιτικής και τη διαδικασία ελέγχου των φορολογουμένων έως την επιβολή ποινικών κυρώσεων στους παρανομούντες, απαραίτητη προϋπόθεση θεωρείται και η καλλιέργεια «υγιούς» φορολογικής συνείδησης σε κάθε πολίτη από τα μαθητικά του ακόμη χρόνια (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011).

Προς την κατεύθυνση αυτή δύναται να συμβάλει αποφασιστικά η μόρφωση που προσφέρεται στους νέους σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα εφόσον αλλάξει ο προσανατολισμός της, ώστε παράλληλα με τη μετάδοση των απαραίτητων κυρίως για βιοπορισμό επιστημονικών γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων στους νέους (Γιανναράς, 2009α), να καλλιεργούνται στη νέα γενιά και αξίες, οι οποίες προάγουν την κοινωνική ευημερία ως ισοδύναμη της ατομικής (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Άλλωστε, όπως διατύπωσε ο Πλούταρχος στα «Ηθικά», «η βασική πηγή της τιμότητας και της αρετής βρίσκεται στη σωστή εκπαίδευση» (Rosen, Gayer, Ράπανος και Καπλάνογλου, 2009). Παράλληλα, ιδιαίτερα καθοριστικός τόσο στην καλλιέργεια και απόκτηση «υγιούς» φορολογικής συνείδησης, όσο και στην ενδυνάμωση της φορολογικής ηθικής των νέων (Γκουμπανιτσάς, 2004) κρίνεται και ο ρόλος της Παιδείας γενικότερα εφόσον πραγματοποιηθεί σημαντική αλλαγή στο στόχο της (Γιανναράς, 2009α), ώστε απώτερος στόχος της τελευταίας να αποτελεί πλέον η διαμόρφωση «ενεργών πολιτών», οι οποίοι θα διαδραματίσουν καταλυτικής σημασίας

ρόλο στη δημιουργία μιας δίκαιης, αλληλέγγυας και βιώσιμης κοινωνίας (Καζαμίας, 2000, Καζαμίας και Πετρονικολός, 2003, Φωτόπουλος, 2005, Bourn, 2005, Μπάλιας, 2008).

Βέβαια, δεδομένου ότι η φορολογική συνείδηση εμφανίζεται να εξαρτάται από τις αντιλήψεις των πολιτών μιας χώρας α) περί ισότητας και δικαιοσύνης του φορολογικού της συστήματος (Τάτσος, 2001, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, κ.α.), β) για τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση αντιμετωπίζει το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, αλλά και τους ίδιους τους φοροφυγάδες (Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011, κ.α.), γ) για τον τρόπο διαχείρισης του δημόσιου χρήματος, και ιδιαίτερα του προϊόντος της φορολογίας, από το κράτος και τους δημόσιους φορείς (Γκουμπανιτσάς, 2004, Kirchler, Hoelzl και Wahl, 2008, κ.α.), δ) περί ύπαρξης ή μη διαφθοράς στον κρατικό μηχανισμό, και ιδιαίτερα πολιτικής και κυβερνητικής διαφθοράς (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009, κ.α.), καθώς και τις γενικότερες σχέσεις σεβασμού και εμπιστοσύνης μεταξύ κράτους και πολιτών (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Feld και Frey, 2002a, Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Frey και Torgler, 2007, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, Torgler και Schneider, 2009, κ.α.), συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι οι προαναφερθείσες «συνιστώσες», όπως απορρέουν από το επίπεδο του πολιτισμού και των θεσμών μιας χώρας και ειδικότερα από την κουλτούρα, την Παιδεία και τη μόρφωση των φορολογούμενων πολιτών της τελευταίας, διαδραματίζουν τον πιο καθοριστικό ρόλο στις διαστάσεις που λαμβάνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής σε αυτή.

Ως εκ τούτου, γίνεται αντιληπτό ότι ο δύσκολος, αλλά ταυτόχρονα ιδιαίτερα σημαντικός στόχος της Παιδείας αναφορικά με την καλλιέργεια ισχυρής φορολογικής συνείδησης και τη διαμόρφωση «ενεργών πολιτών» προσεγγίζεται ευκολότερα και δύναται να καταστεί εφικτός όταν και οι συνθήκες σε μια χώρα το επιτρέπουν. Ειδικότερα, για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου οι συνθήκες σε μια χώρα θεωρούνται πιο ευνοϊκές όταν επικρατούν σχέσεις εμπιστοσύνης και σεβασμού μεταξύ των πολιτών και του κράτους (Pommerehne και Weck-Hannemann, 1996, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, Demir, Macintyre και Schaffner, 2008, κ.α.). Εξίσου ευνοϊκές

θεωρούνται οι συνθήκες σε μια χώρα όταν οι πολίτες της αντιλαμβάνονται ότι α) το φορολογικό σύστημα της χώρας είναι δίκαιο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, κ.α.), β) η κυβέρνηση του κράτους προωθεί τις απαραίτητες ενέργειες και λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου της φοροδιαφυγής, ενώ όταν εντοπίζονται και αποκαλύπτονται περιπτώσεις μη συμμόρφωσης με τη φορολογική νομοθεσία, προβαίνει σε επιβολή ποινών, οι οποίες είναι δίκαιες, απλές και κατανοητές από όλους τους πολίτες και εκ των προτέρων γνωστές στους τελευταίους (Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011, Τάτσος, 2011, κ.α.), γ) το κράτος και οι δημόσιοι φορείς διαχειρίζονται αποτελεσματικά και με σύνεση το δημόσιο χρήμα και αξιοποιούν παραγωγικά το προϊόν της φορολογίας χωρίς να προβαίνουν σε άσκοπες σπατάλες (Γκουμπανιτσάς, 2004, Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Ράπανος, 2008, Βασαρδάνη, 2011, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011, Palil και Mustapha, 2011a, κ.α.), ώστε το επίπεδο των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρει το κράτος στους πολίτες του να αντιστοιχεί κατά κάποιο τρόπο στα χρήματα που οι φορολογούμενοι καταβάλλουν ως φόρο (Bergman, 2002, Αγαπητός, 2004β, Γκουμπανιτσάς, 2004, Cummings, Martinez-Vazquez, McKee και Torgler, 2004, Hanousek και Palda, 2004, Torgler, Schaffner και Macintyre, 2007, Torgler και Schneider, 2009, κ.α.) και δ) το κράτος πραγματοποιεί προσπάθειες, προκειμένου να εξαλειφθεί η εκτεταμένη διαφθορά στους μηχανισμούς του και ιδιαίτερα σε πολιτικό και κυβερνητικό επίπεδο (Edling και Nguyen-Thanh, 2006, Torgler, 2006, Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011, κ.α.). Άλλωστε, όταν επικρατούν τέτοιου είδους συνθήκες σε μια χώρα, οι φορολογούμενοι αισθάνονται την εκπλήρωση των φορολογικών τους υποχρεώσεων ως βασικό καθήκον κάθε πολίτη, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η φορολογική τους συμμόρφωση, η οποία μάλιστα είναι εθελοντική και κατά συνέπεια επιτυγχάνεται με το χαμηλότερο δυνατό κόστος για το κράτος και τις φορολογικές αρχές.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονιστεί ότι τα αποτελέσματα αυτής της εκτενούς βιβλιογραφικής επισκόπησης θα αποτελέσουν χρήσιμη πηγή πληροφοριών για τους ασκούντες πολιτική, καθώς θα τους βοηθήσουν να αντιληφθούν αφενός την καθοριστική σημασία της Παιδείας, του πολιτισμού, των θεσμών, της κουλτούρας και της εκπαίδευσης στο πολυδιάστατο φαινόμενο της φοροδιαφυγής, προκειμένου να φροντίσουν να καλλιεργούν (“cultivate”) τον πολιτισμό, ο οποίος θα λειτουργήσει τόσο προληπτικά, όσο και θεραπευτικά για το εν λόγω φαινόμενο, και αφετέρου την ιεραρχία

της κατά κεφαλήν κουλτούρας έναντι του κατά κεφαλήν εισοδήματος, καθώς και των ιδεολογιών ή της ηθικής στη φοροδιαφυγή.

Τέλος, επισημαίνεται ότι στην έρευνα αυτή επικεντρωθήκαμε κυρίως στις επιδράσεις του πολιτισμού, της κουλτούρας και της εκπαίδευσης στη φοροδιαφυγή και όχι στις επιδράσεις της Παιδείας γενικότερα στο εν λόγω φαινόμενο. Ωστόσο, φροντίσαμε να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι αν η Παιδεία αλλάξει στόχο, δύναται να συμβάλει αποφασιστικά στην αντιμετώπιση του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα δεν προσεγγίσαμε ποσοτικά την εξεταζόμενη σχέση, παρά μόνο ποιοτικά. Δεδομένων των περιορισμών αυτών, προτείνουμε να ερευνηθεί μελλοντικά η σχέση της Παιδείας, του πολιτισμού και της κουλτούρας με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής μέσω πραγματοποίησης ποσοτικών μετρήσεων των εν λόγω χαρακτηριστικών. Μάλιστα, υποδεικνύονται τα πεδία για την αναζήτηση μεταβλητών, οι οποίες δύναται να μετρήσουν τη σχέση αυτή.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

➤ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αγαπητός, Γ., 2004α. *Εγχειρίδιο των Βασικών Οικονομικών Εννοιών*. 2η Έκδοση, Αθήνα, σ. 213-214, 235, 291-292, 325, 380-382, 384, 387-388.
- Αγαπητός, Γ.Ι., 2004β. *Νέα Μακροοικονομική και Ορθολογικές Επιχειρηματικές Αποφάσεις – Θεωρητική και Εφαρμοσμένη*. Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, Αθήνα, σ. 501-502, 520-532, 562-569.
- Βαβούρας, Ι. και Κούτρης, Α., 1991. *Παραοικονομία: Η Έκταση του Φαινομένου στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό*. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Βαγιανός, Δ., Βέττας, Ν. και Μεγήρ, Κ., 2010. Η Οικονομική Κρίση στην Ελλάδα: Μεταρρυθμίσεις και Ευκαιρίες σε μια Κρίσιμη Συγκυρία. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://greekeconomistsforreform.com> [23/10/2011].
- Βασαρδάνη, Μ., 2011. Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα: Μια Γενική Επισκόπηση. Σε: Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*. Τεύχος 35, Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, Ιούνιος, σ. 15-25.
- Γεωργακόπουλος, Θ.Α., 2005. *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*. Γ' Έκδοση, Εκδόσεις Μπένου, Αθήνα, σ. 287-311.
- Γεωργακόπουλος, Θ.Α. και Πάσχος, Π.Γ., 2003. *Εισαγωγή στη Φορολογία*. Β' Έκδοση, Εκδόσεις Γ. Μπένου, Αθήνα, σ. 25-52.
- Γεωργαντάς, Β.Δ., 1915. *Τα Δημόσια Οικονομικά και η Ελληνική Οικονομική Νομοθεσία Κατά Gaston Jeze*. Τόμος ΙΙΙ, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα, σ. 191.
- Γιανναράς, Χ., 2001. Επιφυλλίδα: Θωρακίσεις του Πανικού. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 21/10/2001. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_21/10/2001_2574 [18/01/2012].
- Γιανναράς, Χ., 2003α. Επιφυλλίδα: Η Διαφθορά ως Δικαίωμα. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 15/06/2003. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_15/06/2003_66784 [18/01/2012].

- Γιανναράς, X., 2003β. Επιφυλλίδα: Η Ελληνικότητα ως Πολιτική Συμπεριφορά. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 19/10/2003. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_19/10/2003_81129 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2008. Επιφυλλίδα: Ατομοκεντρισμός, Δηλαδή Υπανάπτυξη. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 30/03/2008. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_30/03/2008_264490 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2009α. Επιφυλλίδα: Πρόταση Αλλαγής Στόχου στην Παιδεία. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 24/05/2009. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_24/05/2009_315902 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2009β. Επιφυλλίδα: Ελληνωνύμων Ενεργός Αφελληνισμός. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 12/07/2009. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_1_12/07/2009_321944 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2009γ. Επιφυλλίδα: Πότε Τέλειωσε Ιστορικά ο Ελληνισμός. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 19/07/2009. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_19/07/2009_322748 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2010α. Επιφυλλίδα: Η Παιδεία Καταλύτης για την Ανάκαμψη. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 25/04/2010. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_25/04/2010_398891 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2010β. Επιφυλλίδα: Η Σχέση Νικάει το Χρόνο, η Χρήση Όχι. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 31/12/2010. Διαθέσιμο στο: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_columns_2_31/12/2010_427311 [18/01/2012].
- Γιανναράς, X., 2012. *Η Καταστροφή ως Ευκαιρία*. Εκδόσεις ΙΑΝΟΣ Α.Ε., Απρίλιος.
- Γκουμπανιτσάς, Γ., 2004. Οικονομική Ανάλυση του Φαινομένου της Φοροδιαφυγής. Ελληνική Ένωση Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου (Greek Association of Law & Economics), 1η Ετήσια Συνάντηση (Workshop), Πανεπιστήμιο Αθηνών,

- Φεβρουάριος, Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://old.phs.uoa.gr/~ahatzis/meeting.htm> [24/10/2011].
- Δαλαμάγκας, Β.Α., 1981. *Δημοσιονομική θεωρία: Θεωρία των Φόρων*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Δαλαμάγκας, Β.Α., 1999. *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*. Εκδοτικές Επιχειρήσεις «Το Οικονομικό», Κ. & Π. Σμπίλιας Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα.
- Δεμερτζής, Ν., 1989. Κουλτούρα και Νεωτερικότητα. *Περιοδικό ΛΕΒΙΑΘΑΝ*, σ. 1-24.
- Δοξιάδης, Α., 2010. Νοικοκυραίοι, Ραντιέρηδες, Καιροσκόποι. Θεσμοί και Νοοτροπίες στην Ελληνική Οικονομία. *The Athens Review of Books*, Τεύχος 8, Ιούνιος. Διαθέσιμο στους δικτυακούς τόπους: http://www.booksreview.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=82%3 και <http://anamorfofis.net/?p=147> [03/11/2011].
- Δοξιάδης, Α., 2011. Ας Κάνουν οι Ξένοι ό,τι δε Μπορούμε Εμείς. Εφημερίδα *Το Βήμα*. Δημοσίευση στις 23/10/2011. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=426528> [24/10/2011].
- Θέμελης, Ν., 2011. Πολιτισμός και Κρίση, Υπάρχει Διέξοδος;. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 19/01/2011.
- Ιωαννίδης, Σ., 1995. *Σύγχρονες Θεωρίες για τη Φύση της Επιχείρησης: Ανάλυση και Κριτική*. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καδίτη, Ε.Α. και Νίτση, Ε.Ι., 2011. Αξιολόγηση της Φορολογικής Μεταρρύθμισης του 2010. Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.
- Καζαμιάς, Α., 2000. *Παιδεία και Πολιτεία: Η Παιδεία του Ανθρώπου-Πολίτη από την Αρχαία Πόλη στη Νεωτερική Εθνόπολη και τη Νέα Κοσμόπολη της Υστερης Νεωτερικότητας*. Ανάτυπο Ομιλίας στην Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- Καζαμιάς, Α., Πετρονικολός, Λ. επιμ., 2003. *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*. Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα.
- Καλυβιανάκης, Μ., 1993. *Φορολογικό Καθεστώς, Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος, Κ.Ν., 2002. Φοροδιαφυγή στις Ανώνυμες Εταιρείες: Εκτιμήσεις από τις Εισαχθείσες στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών. Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτη ΚΕΠΕ Νο. 75, Μάιος.

- Καράγιωργας, Δ.Π., 1980. *Δημόσια Οικονομική 1: Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Καράγιωργας, Δ.Π., 1981. *Δημόσια Οικονομική 2: Οι Δημοσιονομικοί Θεσμοί*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 188-190, 215-217, 239.
- Καργάκος, Σ., 2009. Κηφηνέιον «Η Ωραία Ελλάδα». Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.protoporia.gr/author_info.php/authors_id/910994 [02/02/2011].
- Καργάκος, Σ., 2010. Παρδαλό Κρατίδιο. Δε Διαπρέπουν οι Απόγονοι του Λεωνίδα, αλλά του Εφιάλτη και του Νενέκου. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://eleftheriskepsii.blogspot.com/2011/12/blog-post_6371.html [06/12/2011].
- Κρεκούκιας, Γ.Θ., 2010. Απόψεις για την Καταπολέμηση της Φοροδιαφυγής – Φοροαποφυγής. *ΝΑΥΤΕΜΠΟΡΙΚΗ*. Δημοσίευση στις 12/01/2010. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://tax-analysis.blogspot.com/2010/01/blog-post_1189.html [07/12/2011].
- Λώλος, Σ., 1995. Πλαίσιο Εμπειρικής Ανάλυσης της Ανεπίσημης Οικονομίας. *Μορφές Άτυπης Απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, 3-6 Μαΐου.
- Μανδραβέλης, Π., 2008. Εκπαίδευση και Παιδεία. Δημοσίευση στις 21/05/2008. Διαθέσιμο στο: http://www.tetradio.gr/html/modules/pico1/index.php?content_id=59 [06/12/2011].
- Μανεσιώτης, Β., 1990. Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή: Μια Πρώτη Διερεύνηση της Μεταξύ τους Σχέσης. Σε: Ι.Σ. Βαβούρας, επιμ. *Παραοικονομία*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, σ. 158-177.
- Μανεσιώτης, Β., 1994. Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Σε: Ν. Τάτσος, επιμ. *Τα Δημόσια Οικονομικά στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Σμπίλια, Αθήνα.
- Μαρωνίτης, Δ.Ν., 2009α. Παιδεία και Εκπαίδευση. Εφημερίδα *Το Βήμα*, Στήλη «Απολίτιστα Μονοτονικά». Δημοσίευση την 01/03/2009. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=257507> [06/12/2011].
- Μαρωνίτης, Δ.Ν., 2009β. Παιδεία και Εκπαίδευση (2). Εφημερίδα *Το Βήμα*, Στήλη «Απολίτιστα Μονοτονικά». Δημοσίευση στις 08/03/2009. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=258423> [06/12/2011].
- Μπάλιας, Σ. επιμ., 2008. *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 98-122.

- Μπαμπινιώτης, Γ., 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*.
- Νάστας, Ε., 2007. Το Θεωρητικό Πλαίσιο της Διάκρισης Ανάμεσα στη Φοροδιαφυγή και την Παραοικονομία. *e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας (eJournal of Science & Technology – e-JST)*, Τόμος 2, Τεύχος 1, σ. 65-71.
- Νεγρεπόντη – Δελιβάνη, Μ., 1991. *Η Οικονομία της Παραοικονομίας στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Ντάβου, Μ., 2006. *Πολιτισμική και Επικοινωνιακή Διάσταση των Συγκινήσεων: Η Σημασία της Παιδαγωγικής Σχέσης στην Ανάπτυξη της Σκέψης και του Συναισθήματος*. Διάλεξη στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, στο Μεταπτυχιακό Μάθημα «Γνωσιακή Επιστήμη, Εκπαίδευση και Πολιτισμός», Δεκέμβριος.
- Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 2011. Έρευνα για τη Φοροδιαφυγή. *Οικονομικά Χρονικά*, Τεύχος 142, Ιούλιος, σ. 1-3.
- Παγκάκης, Γ.Α., 1993. *Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική*. Τόμος Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σ. 217.
- Παλαιολόγος, Ι. και Κασσάρ, Γ., 2003. Εκτίμηση του Μεγέθους της Παραοικονομίας στην Ελλάδα 1960-2000. *ΣΠΟΥΔΑΙ*, Τόμος 53, Τεύχος 3, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, σ. 14-36.
- Παπανούτσος, Ε.Π., 1985. *Οι Δρόμοι της Ζωής*. Αθήνα, σ. 164.
- Παπαστάμος, Α., 2011. Ανταγωνιστικότητα, Εργατικό Κόστος και Παιδεία. Οκτώβριος. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.capital.gr/news.asp?id=1302228> [12/10/2011].
- Παυλόπουλος, Π., 1987. Η Παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια Πρώτη Ποσοτική Οριοθέτηση. Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα.
- Πετράκης, Π.Ε., 2010. *Η Ελληνική Οικονομία: Προκλήσεις (Μέχρι το 2010)*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Προβόπουλος, Γ., 1983. *Ελληνικοί Δημοσιονομικοί Θεσμοί*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σ. 66.
- Ράπανος, Β.Θ., 2008. *Θεσμοί και Οικονομική Ανάπτυξη*. Ομιλία στην Ημερίδα του ΟΠΕΚ «Παρά θίν αλός». Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.opek.gr/opek/images/stories/pdf/v_rapanos_paremvasi_pyrgoy.pdf [14/01/2012].

- Σαΐτης, Χ.Α., 2000. *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης – Θεωρία και Πράξη*. Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα, σ. 35.
- Στεργίου, Λ., 2007. Φοροδιαφυγή: Μια Ιστορία 3.000 Ετών. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Αφιέρωμα – Οικονομία. Δημοσίευση στις 02/02/2007. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_kathextra_1_02/02/2007_180523
[28/10/2011].
- Στεφανάδης, Χ., 2011. Πολιτική Οικονομία εν Μέσω Κρίσης. Σε: Γ.Α. Χαρδούβελης και Χ.Β. Γκόρτσος, επιμ. *Η Διεθνής Κρίση, η Κρίση στην Ευρωζώνη και το Ελληνικό Χρηματοπιστωτικό Σύστημα. Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών*, 1η Έκδοση, Αθήνα, Ιούνιος, σ. 321-329.
- Συντονιστική Επιτροπή Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος, 2002. *Έκθεση της Επιτροπής Αναμόρφωσης του Ελληνικού Φορολογικού Συστήματος*. Αθήνα, Μάρτιος.
- Τάτσος, Ν., 2001. *Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Τάτσος, Ν., 2011. Αποτελεσματικές Ποινές για τους Φοροφυγάδες. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Δημοσίευση στις 16/01/2011. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
www.kathimerini.gr [10/10/2011].
- Τράπεζα της Ελλάδος, 2010. *Νομισματική Πολιτική (Ενδιάμεση Έκθεση 2010)*. Ειδικό Θέμα: «Φοροδιαφυγή και Φορολογική Διοίκηση: Κατευθύνσεις Αναβάθμισης του Φοροεισπρακτικού Μηχανισμού», Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, Οκτώβριος, σ. 170-181.
- Τράπεζα της Ελλάδος, 2011. *Νομισματική Πολιτική (Ενδιάμεση Έκθεση 2011)*. Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος, σ. 148-149.
- Υπουργείο Οικονομικών, 2010. *Υπόμνημα Φορολογικού Νομοσχεδίου: Αποκατάσταση της Φορολογικής Δικαιοσύνης και Αντιμετώπιση της Φοροδιαφυγής*. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
http://www.taxfriend.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=91:2010-03-18-08-09-50&catid=43:common-news&Itemid=65 [06/08/2011].

- Υπουργική Επιτροπή, 2010. *Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Σχέδιο που Περιλαμβάνει Επικαιροποιημένο Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων)*. Αθήνα, Ιανουάριος, σ. 39-41.
- Υπουργική Επιτροπή, 2011. *Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής 2011-2013, Πολίτες και Πολιτεία Μαζί*. Αθήνα, Απρίλιος. Διαθέσιμο στο: <http://www.taxheaven.gr/laws/circular/view/id/12197/> [15/12/2011].
- Φινοκαλιώτης, Κ.Δ., 2005. *Φορολογικό Δίκαιο (Ουσιαστικό Μέρος – Φορολογική Διαδικασία – Φορολογική Δικονομία)*. Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Φινοκαλιώτης, Κ.Δ. και Μπάρμπας, Ν.Ι., 2001. *Δημόσια Οικονομικά (Φόροι – Δημόσια Δάνεια)*. Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, σ. 10-47.
- Φωτόπουλος, Τ., 2005. Από την Εκπαίδευση στην Παιδεία. Η Προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας για την Παιδεία (Μέρος Πρώτο). *Περιεκτική Δημοκρατία*, Τεύχος 10, Οκτώβριος.
- Begg, D., Fischer, S. και Dornbusch, R., 2007. *Εισαγωγή στην Οικονομική*. Τόμος Α΄, Εκδόσεις Κριτική.
- Gibbons, R., 2009. *Εισαγωγή στη Θεωρία Παιγνίων*. Λούντος, Ν. μετ., Πεχλιβάνος, Λ. επιμ., Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 54-61.
- Marcuse, H., 1965. *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*. Ύψιλον, Αθήνα (1984).
- Rosen, H.S., Gayer, T., Ράπανος, Β.Θ. και Καπλάνογλου, Γ., 2009. *Δημόσια Οικονομική: Σύγχρονη Θεωρία και Ελληνική Πραγματικότητα*. Τόμος Α΄, Εκδόσεις Κριτική, 1η Έκδοση, Αθήνα, Οκτώβριος, σ. 92-120, 269-301.
- Rosen, H.S., Gayer, T., Ράπανος, Β.Θ. και Καπλάνογλου, Γ., 2009. *Δημόσια Οικονομική: Σύγχρονη Θεωρία και Ελληνική Πραγματικότητα*. Τόμος Β΄, Εκδόσεις Κριτική, 1η Έκδοση, Αθήνα, Οκτώβριος, σ. 163-175.
- Smith, A., 1776. *Πλούτος των Εθνών*.
- Stiglitz, J.E., 1992. *Οικονομική του Δημοσίου Τομέα*. Κυπριανίδης, Α. μετ., Μίνογλου, Θ. επιστ. επιμ., Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 466-467.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abdul-Jabbar, H. and Pope, J., 2008. Exploring the Relationship Between Tax Compliance Costs and Compliance Issues in Malaysia. *Journal of Applied Law and Policy*, 1 (1), pp. 1-20.
- Ahangar, G.R., Bandpey, K.H. and Rokny, A.H., 2011. An Investigation into the Determinant of Effective Factors on Tax Evasion (Empirical Study of Iran Tax Affairs Organization). *American Journal of Scientific Research*, Issue 20, pp. 99-113.
- Ajzen, I., 1988. *Attitudes, Personality and Behaviour*. Milton-Keynes, England: Open University Press.
- Ajzen, I., 1991. Theory of Planned Behaviour. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, pp. 179-211.
- Ajzen, I. and Fishbein, M., 1980. *Understanding Attitudes and Predicting Social Behaviour*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Alessandrini, S. and Dallago, B. eds., 1987. *The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. Aldershot, Hampshire, Gower Publishing Company.
- Ali, M.M., Cecil, H.W. and Knoblett, J.A., 2001. The Effect of Tax Rates and Enforcement Policies on Tax Compliance. A Study of Self-Employed Taxpayers. *Atlantic Economic Journal*, 29 (2), pp. 186-202.
- Allingham, M.G. and Sandmo, A., 1972. Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. *Journal of Public Economics*, 1, pp. 323-338.
- Alm, J., Jackson, B. and McKee, M., 1992. Institutional Uncertainty and Taxpayer Compliance. *The American Economic Review*, 82 (4), pp. 1018-1026.
- Alm, J., Jackson, B. and McKee, M., 1993. Fiscal Exchange, Collective Decision Institutions and Tax Compliance. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 22, pp. 285-303.
- Alm, J., McClelland, G.H. and Schulze, W.D., 1999. Changing the Social Norm of Tax Compliance by Voting. *Kyklos*, 52, pp. 141-171.
- Alm, J. and Torgler, B., 2006. Culture Differences and Tax Morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*, 27, pp. 224-246.

- Amable, B., 2003. *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Amable, B., 2005. *Les Cinq Capitalismes. Diversité des Systèmes Economiques et Sociaux dans la Mondialisation*. Paris: Edition du Seuil.
- Amable, B., Ernst, E. and Palombarini, S., 2005. How Do Financial Markets Affect Industrial Relations: An Institutional Complementarity Approach. *Socio-Economic Review*, 3, pp. 311-330.
- Amable, B. and Petit, P., 1999. Identifying the Structure of Institutions to Promote Innovation and Growth. *Working Paper CEPREMAP*, No. 9919.
- Andreoni, J., Erard, B. and Feinstein, J., 1998. Tax Compliance. *Journal of Economic Literature*, 36, pp. 818-860.
- Ankarloo, D., 2002. New Institutional Economics and Economic History. *Capital & Class*, 78, pp. 9-37.
- Antonides, G. and Robben, H.S.J., 1995. True Positives and False Alarms in the Detection of Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 17, pp. 617-640.
- Arrow, K., 1970. *Essays in the Theory of Risk-Bearing*. Amsterdam, North Holland.
- Baldry, J.C., 1986. Tax Evasion is Not a Gamble: A Report on Two Experiments. *Economic Letters*, 22.
- Baldry, J.C., 1987. Income Tax Evasion and the Tax Schedule: Some Experimental Results. *Public Finance*, 42, pp. 357-383.
- Baldwin, J.R., Faulkner, S.L. and Hecht, M.L., 2006. A Moving Target: The Illusive Definition of Culture. In: J.R. Baldwin, S.L. Faulkner, M.L. Hecht and S.L. Lindsley, eds. *Redefining Culture Perspectives Across the Disciplines*. London, UK: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, pp. 3-26.
- Baldwin, J.R., Faulkner, S.L., Hecht, M.L. and Lindsley, S.L., 2006. Layers of Meaning: An Analysis of Definitions of Culture. In: J.R. Baldwin, S.L. Faulkner, M.L. Hecht and S.L. Lindsley, eds. *Redefining Culture Perspectives Across the Disciplines*. London, UK: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Bame-Aldred, C.W., Cullen, J.B., Martin, K.D. and Parboteeah, K.P., 2010. Organizational Tax Evasion: The Impact of National Culture. *Journal of Business Research*.

- Bame-Aldred, C.W., Cullen, J.B., Martin, K.D. and Parboteeah, K.P., 2011. National Culture and Firm-Level Tax Evasion. *Journal of Business Research*.
- Banks, J.A. and Banks McGee, C.A., 1989. *Multicultural Education: Issues and Perspectives*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Barjoyai, B., 1987. *Taxation: Principle and Practice in Malaysia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Baskerville, R.F., 2003. Hofstede Never Studied Culture. *Accounting, Organizations and Society*, 28, pp. 1-14.
- Bauman, Z., 1973. *Culture as Praxis*. RKP, London.
- Bayer, R.C., 2004. Moral Constraints and the Evasion of Income Tax. *Public Economics*, Econ WPA.
- Bayer, R.C., 2006. A Contest with the Taxman – The Impact of Tax Rates on Tax Evasion and Wastefully Invested Resources. *European Economic Review*, 50 (5), pp. 1071-1104.
- Beccaria, C., 1764. On Crimes and Punishments. Translated from the Italian by R. Davies and V. Cox, In: R. Bellamy. ed. 1995. *On Crimes and Punishments and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beck, P.J., Davis, J.S. and Jung, W.-O., 1991. Experimental Evidence on Taxpayer Reporting Under Uncertainty. *Accounting Review*, 66 (3), pp. 535-558.
- Becker, G., 1968. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76, pp. 169-217.
- Becker, W., Buchner, H.-J. and Sleeking, S., 1987. The Impact of Public Transfer Expenditures on Tax Evasion – An Experimental Approach. *Journal of Public Economics*, 34 (2), pp. 243-252.
- Bergman, M., 1998. Criminal Law and Tax Compliance in Argentina: Testing the Limits of Deterrence. *International Journal of the Sociology of Law*, 26, pp. 55-74.
- Bergman, M., 2002. Who Pays for Social Policy? A Study on Taxes and Trust. *Journal of Social Policy*, 31, pp. 289-305.
- Beron, K.L., Tauchen, H.V. and Witte, A.D., 1988. A Structural Equation Model for Tax Compliance and Auditing. *NBER Working Papers*, No. 2556, National Bureau of Economic Research, Inc., April.

- Beron, K.L., Tauchen, H.V. and Witte, A.D., 1992. The Effect of Audits and Socioeconomic Variables on Tax Compliance. In: J. Slemrod, ed. *Why People Pay Taxes?: Tax Compliance and Enforcement*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Berthon, P., Pitt, F.L. and Ewing, T.M., 2001. Corollaries of the Collective: The Influence of Organizational Culture and Memory Development on Perceived Decision-making Context. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 29 (2), pp. 135-50.
- Binford, L.R., 1968. Some Comments on Historical Versus Processual Archaeology. *Southwestern Journal of Anthropology*, 24 (3), pp. 267-275.
- Bird, R., Martinez-Vazquez, J. and Torgler, B., 2006. Societal Institutions and Tax Effort in Developing Countries. In: J. Alm, J. Martinez-Vazquez and M. Rider, eds. *The Challenges of Tax Reform in the Global Economy*. New York: Springer, pp. 283-338.
- Blades, D., 1982. The Hidden Economy and the National Accounts. OECD, *Occasional Studies*, Paris, pp. 28-44.
- Blumenthal, M. and Slemrod, J., 1992. The Compliance Cost of the U.S. Individual Income Tax System: A Second Look After Tax Reform. *National Tax Journal*, 45, pp. 185-202.
- Bosco, L. and Mittone, L., 1997. Tax Evasion and Moral Constraints: Some Experimental Evidence. *Kyklos*, 50 (3), pp. 297-324.
- Bourn, D., 2005. Education for Sustainable Development and Global Citizenship – The UK Perspective, *Applied Environmental Education and Communication*. 4/3, pp. 233-237.
- Bowon, K., 2010. Cultural Forces and Historical Events to Shape Organizing Principles in Korea - An Exploratory Perspective. *Management Decision*, 48 (5), pp. 826-841.
- Braithwaite, V., 2003. Dancing with Tax Authorities: Motivational Postures and Non-Compliant Actions. In: V. Braithwaite, ed. *Taxing Democracy. Understanding Tax Avoidance and Tax Evasion*. Aldershot, UK: Ashgate.

- Braithwaite, V., Reinhart, M. and Smart, M., 2009. Tax Non-Compliance Among the Unde-30s: Knowledge, Morale or Scepticism?. In: B. Torgler, J. Alm and J. Martinez, eds. *Tax Avoidance and Tax Evasion*. London: Routledge.
- Break, G. and Turvey, R., 1964. Studies in Greek Taxation. Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτη ΚΕΠΕ.
- Brooks, I., 1994. Managerial Problem Solving: A Cultural Perspective. *Management Decision*, 32 (7), pp. 53-9.
- Buchanan, J.M., 1995. Economic Science and Cultural Diversity. *Kyklos*, 48, pp. 193-200.
- Busse, E., 2003. Interdependenz von Steuersystemen und Kultur – Eine Gedankenskizze. Memo, *SV Öffentliche Finanzen und Verwaltungsreform*, Eschborn.
- Butler, C., 1993. Self Assessment: The Way Forward, *Tax Nasional*, June, pp. 2-3.
- Callen, J.L., Morel, M. and Richardson, G., 2011. Do Culture and Religion Mitigate Earnings Management? Evidence from a Cross-Country Analysis. *International Journal of Disclosure and Governance*, 8 (2), pp. 103-121.
- Chan, C.W., Troutman, C.T. and O' Bryan, D., 2000. An Expanded Model of Taxpayer Compliance: Empirical Evidence from United States and Hong Kong. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 9 (2), pp. 83-103.
- Chan, K.H., Lin, K.Z. and Mo, P.L.L., 2003. An Empirical Study on the Impact of Culture on Audit-Detected Accounting Errors. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 22, pp. 281-295.
- Christian, C. and Gupta, S., 1993. New Evidence on Secondary Evasion. *The Journal of American Taxation Association*, 15, pp. 72-93.
- Cialdini, R., 1996. Social Influence and the Triple Tumor Structure of Organizational Dishonesty. In: D. Messick and A. Tenbrunsel, eds. *Codes of Conduct*. New York, Sage.
- Clotfelter, C., 1983. Tax Evasion and Tax Rates: An Analysis of Individual Returns. *The Review of Economics and Statistics*, 63, pp. 363-373.
- Coase, R., 1984. The New Institutional Economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 140, pp. 229-231.

- Cohen, J.R., Pant, L.W. and Sharp, D.J., 1995. An Exploratory Examination of International Differences in Auditors' Ethical Perceptions. *Behavioral Research in Accounting*, 7, pp. 37-64.
- Coleman, C. and Freeman, L., 1997. Cultural Foundations of Taxpayer Attitudes to Voluntary Compliance. *Australian Tax Forum*, 13, pp. 311-336.
- Collins, J.H., Milliron, V.C. and Toy, D.R., 1992. Determinants of Tax Compliance: A Contingency Approach. *The Journal of the American Taxation Association*, 14 (2), pp. 1-29.
- Cowell, F., 1987. The Economic Analysis of Tax Evasion. In: J.D. Hey and P.J. Lambert, eds. *Surveys in the Economics of Uncertainty*. Oxford: Blackwell.
- Crocombe, R., 2001. *The South Pacific*. Suva: University of South Pacific.
- Crouch, C., Streeck, W., Boyer, R., Amable, B., Hall, P.A. and Jackson, G., 2005. Dialogue on "Institutional Complementarity and Political Economy". *Socio-Economic Review*, 3, pp. 359-382.
- Cummings, R., Martinez-Vazquez, J., McKee, M. and Torgler, B., 2004. Effects of Culture on Tax Compliance: A Cross Check of Experimental and Survey Evidence. *CREMA Working Paper Series 2004-13*, Basel, Center for Research in Economics, Management and the Arts.
- Cummings, R., Martinez-Vazquez, J., McKee, M. and Torgler, B., 2009. Tax Morale Affects Tax Compliance: Evidence from Surveys and an Artefactual Field Experiment. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 70, pp. 447-457.
- Dalton, R.J., 2008. Democracy and Good Governance: Does it Matter?. In: A. Glazer and S. Bowler, eds. *Direct Democracy's Impact on American Political Institutions*. Palgrave, pp. 149-168.
- Damen, L., 1987. *Culture Learning: The Fifth Dimension on the Language Classroom*. Reading, MA: Addison - Wesley, p. 367.
- Danopoulos, C.P. and Znidaric, B., 2007. Informal Economy, Tax Evasion and Poverty in a Democratic Setting: Greece. *Mediterranean Quarterly: A Journal of Global Issues*, 18 (2), Mediterranean Affairs, Inc., pp. 68-84.
- De Mooij, M., 1998a. *Global Marketing and Advertising: Understanding Cultural Paradoxes*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

- De Mooij, M., 1998b. Masculinity/Femininity and Consumer Behavior. In: G. Hofstede, W.A. Arrindell, M. De Mooij, M.H. Hoppe, E. Van de Vliert, J.H.A. Van Rossum, J. Verweij, M. Vunderink, J.E. Williams, eds. *Masculinity and Femininity: The Taboo Dimension of National Cultures*. Thousand Oaks, Ca: Sage Publications, pp. 55-73.
- De Mooij, M., 2001. Convergence-Divergence. Unpublished Doctoral Dissertation, Universidad de Navarra.
- Denzau, A.T. and North, D.C., 1994. Shared Mental Models: Ideologies and Institutions. *Kyklos*, 47, pp. 3-31.
- Devos, K., 2008. Tax Evasion Behaviour and Demographic Factors: An Exploratory Study in Australia. *Revenue Law Journal*, 18 (1), Article 1, October.
- Douppnik, T.S. and Riccio, E., 2006. The Influence of Conservatism and Secrecy on the Interpretation of Verbal Probability Expressions Between Countries in the Anglo and Latin Cultural Areas. *The International Journal of Accounting*, 41, pp. 237-261.
- Douppnik, T.S. and Tsakumis, G.T., 2004. A Critical Review of Tests of Gray's Theory of Cultural Relevance and Suggestions for Future Research. *Journal of Accounting Literature*, 23, pp. 1-48.
- Dubin, J.A., 2004. Criminal Investigation Enforcement Activities and Taxpayer Non-Compliance. *Proceedings of the 2004 IRS Research Conference*, Washington, pp. 1-45, June.
- Dubin, J.A., Graetz, M.J. and Wilde, L.L., 1987. Are we a Nation of Tax Cheaters? New Econometric Evidence on Tax Compliance. *American Economic Review*, 77 (2), pp. 240-245.
- Edling, H. and Nguyen-Thanh, D., 2006. Taxes and Culture – Tax Reforms for Sustainable Development. *Public Finance and Administrative Reform Studies*, Fiscal Studies No. 5, GTZ, Eschborn, August.
- Eisenhauer, J.G., 2008. Ethical Preferences, Risk Aversion, and Taxpayer Behaviour. *The Journal of Socio-Economics*, 37, pp. 45-63.
- Eisenstein, L., 1961. *The Ideologies of Taxation*. p. 181.

- Elffers, H., 2000. But Taxpayers Do Cooperate!. In: M. Vugt, M. Snyder, T. Tyler and A. Biel, eds. *Cooperation in Modern Society. Promoting the Welfare of Communities, States and Organizations*. London: Routledge.
- Elffers, H. and Hessing, D., 1997. Influencing the Prospects of Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 18, pp. 289-304.
- Elffers, H., Weigel, R. and Hessing, D., 1987. The Consequences of Different Strategies for Measuring Tax Evasion Behaviour. *Journal of Economic Psychology*, 8 (3), pp. 311-337.
- Elster, J., 1989. "Social Norms and Economic Theory", *Journal of Economic Perspectives*, 3, pp. 99-117.
- Eriksen, K. and Fallan, L., 1996. Tax Knowledge and Attitudes Towards Taxation: A Report on a Quasi Experiment. *Journal of Economic Psychology*, 17, pp. 387-402.
- European Commission, 2010. *European Employment Observatory Review: Self-Employment in Europe*. September.
- Evans, C., Carlon, S. and Massey, D., 2005. Record Keeping Practices and Tax Compliance of SMEs. *eJournal of Tax Research*, 3 (2), pp. 288-334.
- Fang, T., 2003. A Critique of Hofstede's Fifth National Culture Dimension. *International Journal of Cross Cultural Management, Commentaries and Critical Articles*, 3 (3), pp. 347-368.
- Feinstein, J., 1991. An Econometric Analysis of Income Tax Evasion and its Detection. *RAND Journal of Economics*, 22, pp. 14-35.
- Feige, E.L., 1979. How Big is the Irregular Economy?. *Challenge*, 22 (5), pp. 5-13.
- Feige, E.L., 1985. The Meaning of the Underground Economy and the Full Compliance Deficit. In: W. Gaertner and A. Wenig, eds. *The Economics of the Shadow Economy*. Springer, Heidelberg.
- Feige, E.L., 1987. The Anatomy and the Underground Economy. In: S. Alessandrini and B. Dallago, eds. 1987. *The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*.
- Feld, L.P. and Frey, B.S., 2002a. The Tax Authority and the Taxpayer – An Exploratory Analysis. *Proceedings of the 2002 Annual Meeting of the European Public Choice Society*, Belgirate.

- Feld, L.P. and Frey, B.S., 2002b. Trust Breeds Trust: How Taxpayers are Treated. *Economics of Governance*, 3, pp. 87-99.
- Feld, L.P. and Frey, B.S., 2007. Tax Compliance as a Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation. *Law & Policy*, 29, pp. 102-120.
- Feld, L.P. and Torgler, B., 2006. Tax Morale After the Re-Unification of Germany: Results from a Quasi-Natural Experiment. Unpublished Manuscript, University of Heidelberg.
- Fernandez, D.R., Carlson, D.S., Stepina, L.P. and Nicholson, J.D., 1997. Hofstede's Country Classification 25 Years Later. *The Journal of Social Psychology*, 137 (1), pp. 43-54.
- Fischer, C.M., Wartick, M., Melvin, M.M., 1992. Detection Probability and Taxpayer Compliance: A Review of the Literature. *Journal of Accounting Literature*, 11, pp. 1-46.
- Fishbein, M. and Ajzen, I., 1975. *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Massachusetts: Addison-Wesley.
- Fjeldstad, O.-H., 2004. What's Trust Got to Do with It? Non-Payment of Service Charges in Local Authorities in South Africa. *The Journal of Modern African Studies*, 42, pp. 539-562.
- Forest, A., 2000. *Active and Passive Deterrence of Income Tax Evasion*. University of California, Davis.
- Frank, M. and Dekeyser-Meulders, D., 1977. A Tax Discrepancy Coefficient Resulting from Tax Evasion or Tax Expenditures. *Journal of Public Economics*, 8 (1), pp. 67-78.
- Frederiksen, A., Graversen, E.K. and Smith, N., 2005. Tax Evasion and Work in the Underground Sector. *Labour Economics*, 12, pp. 613-628.
- Frey, B. and Schneider, F., 2000. Informal and Underground Economy. In: O. Ashenfelter, ed. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science*. Bd. 12, Economics, Amsterdam: Elsevier Science Publishing Company.
- Frey, B. and Torgler, B., 2007. Tax Morale and Conditional Cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 35, pp. 136-159.

- Frey, B. and Weck, H., 1983. Estimating the Shadow Economy: A Naïve Approach. *Oxford Economic Papers*, 35 (1), pp. 23-44.
- Friedland, N., Maital, S. and Rutenberg, A., 1978. A Simulation Study of Income Tax Evasion. *Journal of Public Economics*, 8, pp. 107-116.
- Furubotn, E.G. and Pejovich, S., 1972. Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature. *Journal of Economic Literature*, X (4), pp. 1137-1162.
- Giles, D., 1997. The Hidden Economy and Tax Evasion Prosecutions in New Zealand. *Applied Economics Letters*, 4 (5), pp. 281-285.
- Giles, D. and Caragata, P., 2001. The Learning Path of the Hidden Economy: The Tax Burden and Tax Evasion in New Zealand. *Applied Economics*, 33 (14), pp. 1857-1867.
- Gilligan, G. and Richardson, G., 2005. Perceptions of Tax Fairness and Tax Compliance in Australia and Hong Kong – A Preliminary Study. *Journal of Financial Crime*, 12 (4), pp. 1-13.
- Gordon, J., 1990. Evading Taxes by Selling for Cash. *Oxford Economic Papers*, 42 (1), pp. 244-255.
- Gray, S.J., 1988. Towards a Theory of Cultural Influence on the Development of Accounting Systems Internationally. *Abacus*, 24, pp. 1-15.
- Grasmick, H., Finley, N. and Glaser, D., 1984. Labor Force Participation, Sex Role, Attitude and Female Crime: Evidence from Survey of Adults. *Social Science Quarterly*, 65, pp. 703-718.
- Grasmick, H.G. and Bursik R.J., 1990. Conscience, Significant Others and Rational Choice: Extending the Deterrence Model. *Law and Society Review*, 24, pp. 837-861.
- Gutmann, P.M., 1979. The Subterranean Economy. *Taxing and Spending*, 2 (2).
- Hall, P.A. and Soskice, D.W. eds., 2001. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammar, H., Jagers, S.C. and Nordblom, K., 2009. Perceived Tax Evasion and the Importance of Trust. *The Journal of Socio-Economics*, 38, pp. 238-245.
- Hampden-Turner, C.M. and Trompenaars, F., 1996. A World Turned Upside Down: Doing Business in Asia. In: P. Joynt and M. Warner, eds. *Managing Across*

- Cultures: Issues and Perspectives*, London: International Thomson Business Press, pp. 275-308.
- Hanno, D.M. and Violette, G.R., 1996. An Analysis of Moral and Social Influences on Taxpayer Behavior. *Behavioral Research in Accounting*, 8, pp. 57-75.
- Hanousek, J. and Palda, F., 2004. Quality of Government Services and the Civic Duty to Pay Taxes in the Czech and Slovak Republics and Other Transition Countries. *Kyklos*, 57 (2), pp. 237-252.
- Harris, P.R. and Moran, R.T., 1987. *Managing Cultural Differences*. 2nd ed. Houston: Gulf Publishing Co.
- Harris, T.D., 1989. *The Effect of Type of Tax Knowledge on Individuals' Perceptions of Fairness and Compliance with the Federal Income Tax System: An Empirical Study*. Ph.D. Thesis, University of South Carolina.
- Harrison, G.L. and McKinnon, L.L., 1999. Cross-Cultural Research in Management Control Systems Design: A Review of the Current State. *Accounting, Organizations and Society*, 24, pp. 483-506.
- Harrison, L.E. and Huntington, S.P., 2000. *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. 1st ed., Basic Books, New York, pp. 2-28.
- Hasseldine, J., 2001. Linkages Between Compliance Costs and Taxpayer Compliance Research. In: C. Evans, J. Pope and J. Hasseldine, eds. *Taxation Compliance Costs: A Festschrift for Cedric Sandford*.
- Hasseldine, J. and Hite, P., 2003. Framing, Gender and Tax Compliance. *Journal of Economic Psychology*, 24 (4), pp. 517-533.
- Hasseldine, J., Kaplan, S.E. and Fuller, L.R., 1994. Characteristics of New Zealand Tax Evaders: A Note. *Accounting and Finance*, 34 (2), pp. 79-93.
- Hasseldine, J. and Li, Z., 1999. More Tax Evasion Research Required in New Millennium. *Crime Law and Social Change*, 31 (1), pp. 91-104.
- Henrich, J., 2000. Does Culture Matter in Economic Behavior? Ultimatum Game Bargaining Among the Machiguenga of the Peruvian Amazon. *American Economic Review*, 90 (4), pp. 973-9.
- Hite, P.A., 1997. Identifying and Mitigating Taxpayer Non-Compliance. *Australian Tax Forum*, 13, pp. 155-180.

- Hite, P.A. and Roberts, M.L., 1992. An Analysis of Tax Reform Based on Taxpayers' Perceptions of Fairness and Self-Interest. *Advances in Taxation*, 4, pp. 115-137.
- Hodgson, G.M., 1993. Institutional Economics: Surveying the "Old" and the "New". *Metroeconomica*, 44 (1), pp. 1-28.
- Hodgson, G.M., 2006. What are Institutions?. *Journal of Economic Issues*, XL (1), pp. 1-25, March.
- Hofstede, G.H., 1980. *Cultures Consequences: International Differences in Work-Related Values*. London: Sage Publications.
- Hofstede, G.H., 1983a. Dimensions of National Cultures in Fifty Countries and Three Regions. In: J.B. Deregowski, S. Dziurawice and R.C. Annis, eds. *Expiscations in Cross-Cultural Psychology*. Lisse, The Neatherlands: Swets and Zeitlinger, pp. 335-355.
- Hofstede, G.H., 1983b. The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories. *Journal of International Business Studies*, 14 (2), pp. 75-89.
- Hofstede, G.H., 1991. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: McGraw-Hill Book Company (UK) Limited.
- Hofstede, G.H., 1994. Values Survey Module 1994 Questionnaire (VSM 94). Tilburg, Netherlands: Institute for Research on Intercultural Cooperation (IRIC).
- Hofstede, G.H., 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. 2nd ed. London: Sage Publications.
- Hofstede, G.H., 2002. Dimensions Do Not Exist: A Reply to Brendan McSweeney. *Human Relations*, 55 (11), pp. 1355-1361.
- Hofstede, G.H., 2003. What is Culture? A Reply to Baskerville. *Accounting, Organizations and Society*, 28, pp. 811-813.
- Hofstede, G.H. and Bond, M.H., 1988. The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth. *Organizational Dynamics*, 16, pp. 4-22.
- Hofstede, G.H. and Hofstede, J.G., 2005. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill.
- Hofstede, G.H. and Soeters J., 2002. Consensus Societies with their Own Character: National Cultures in Japan and the Netherlands. *Comparative Sociology*, 1 (1), pp. 1-16.

- Hofstede, G.H. and Usunier, J.-C., 2003. Hofstede's Dimensions of Culture and their Influence on International Business Negotiations. In: P. N. Ghauri and J.-C. Usunier, eds. *International Business Negotiations*. 2nd ed. Oxford, UJ: Elsevier Ltd., pp. 137-148.
- Hooper, K., Northcott, D. and Yong, S., 2010. Cultural Values and Tax Compliance Behaviours of Ethnic Operators: A Hofstede Perspective.
- Hoppe, M.H., 1990. A Comparative Study of Country Elites: International Differences in Work-Related Values and Learning and their Implications for Management Training and Development. Unpublished Doctoral Dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill.
- Hoppe, M.H., 1998. Validating the Masculinity / Femininity Dimension on Elites from Countries. In: G. Hofstede, W.A. Arrindell, M. De Mooij, M.H. Hoppe, E. Van de Vliert, J. H.A. Van Rossum, J. Verweij, M. Vunderink and J.E. Williams, eds. *Masculinity and Femininity: The Taboo Dimension of National Cultures*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 29-40.
- House, R.J., Hanges, P.J., Javidan, M., Dorfman, P.W. and Gupta, V., 2004. *Culture, Leadership and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Husted, B.W., 1999. Wealth, Culture, and Corruption. *Journal of International Business Studies*, 30, pp. 339-359.
- Hyun, J.K., 2005. Tax Compliances in Korea and Japan: Why are they Different?. Policy Research Institute, Ministry of Finance, Japan, pp. 1-15, February.
- Ince, R., 2009. A Comparative Study of Cultural Aspects of Organised Crime in Two Countries – China and Italy – and their Futures Within a Transnational Criminal Network. *Internet Journal of Criminology*.
- Inglehart, R., 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglis, D., 2005. *Culture and Everyday Life*. London, UK: Routledge Taylor & Francis Group.
- Jackson, B. and Jaouen, P., 1989. Influencing Taxpayer Compliance through Sanction Threat or Appeals to Conscience. *Advances in Taxation*, 2, pp. 131-147.

- Jackson, B.R. and Milliron, V.C., 1986. Tax Compliance Research: Findings, Problems and Prospects. *Journal of Accounting Literature*, 5, pp. 125-165.
- James, S. and Alley, C., 2002. Tax Compliance, Self-Assessment and Tax Administration. *Journal of Finance and Management in Public Services*, 2, pp. 27-42.
- Jaulfaian, D. and Rider, M., 1996. Tax Evasion in the Presence of Negative Income Tax Rates. *National Tax Journal*, 49, pp. 553-570.
- Jones, E., 1995. Culture and its Relationship to Economic Change. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 151 (2), pp. 269-285.
- Jung, M.J., 2002. Interactive Impact of Culture and Individual Characteristics on Ethical Decision-making Processes, Criteria, and Judgmental Outcomes: A Cross-national Comparison between South Korea and United States. *Thesis*, University of Cincinnati, Cincinnati, OH.
- Kaplow, L., 1996. How Tax Complexity and Enforcement Affect the Equity and Efficiency of the Income Tax. *NBER Working Papers*, No. 5391, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M., 2003. Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002. *World Bank Policy Research Working Papers*, No. 3106, World Bank, June.
- Kay, J.A., 1980. The Anatomy of Tax Avoidance. In: J. Wright, *Income Distribution: The Limits to Redistribution. Proceedings of the 31st Symposium of the Colston Research Society*, University of Bristol, pp. 135-148.
- Keesing, R.M., 1974. Theories of Culture. Institute of Advanced Studies, Australian National University Canberra A.C.T., Australia, pp. 73-97.
- Kesselman, J., 1989. Income Tax Evasion: An Intersectoral Analysis. *Journal of Public Economics*, 38, pp. 137-182.
- Kinsey, K.A. and Grasmick, H.G., 1993. Did the Tax Reform Act of 1986 Improve Compliance? Three Studies of Pre- and Post-TRA Compliance Attitudes. *Law & Policy*, 15 (4), pp. 293-325.
- Kirchler, E., 2007. *The Economic Psychology of Tax Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kirchler, E., Hoelzl, E. and Wahl, I., 2008. Enforced Versus Voluntary Tax Compliance: The 'Slippery Slope' Framework. *Journal of Economic Psychology*, 29, pp. 210-225.
- Kirchler, E., Maciejovsky, B. and Schwarzenberger, H., 2003. Specious Confidence After Tax Audits: A Contribution to the Dynamics of Compliance. *Papers on Strategic Interaction*, 14, Max-Planck-Institut zur Erforschung von Wirtschaftssystemen, Jena.
- Kirchler, E. and Wahl, I., 2010. Tax Compliance Inventory: Tax-I Voluntary Tax Compliance, Enforced Tax Compliance, Tax Avoidance, and Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 31 (3), pp. 331-346, June. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2874665/> [14/03/2012].
- Kirkman, B., Lowe, K. and Gibson, C., 2006. A Quarter Century of Culture's Consequences: A Review of Empirical Research Incorporating Hofstede's Cultural Values Framework. *Journal of International Business Studies*, 37, pp. 285-320.
- Klein, P.G., 1999. *New Institutional Economics*. Department of Economics, University of Georgia.
- Kleven, H.J., Knudsen, M.B., Kreiner, C.T., Pedersen, S. and Saez, E., 2010. Unwilling or Unable to Cheat? Evidence from a Randomized Tax Audit Experiment in Denmark. *NBER Working Papers*, No. 15769, National Bureau of Economic Research, Inc., February.
- Kluckhohn, C. and Kelly, W.H., 1945. The Concept of Culture. In: R. Linton, ed. *The Science of Man in the World Culture*. New York, pp. 78-105.
- Komisar, L., 2006. *Citigroup: A Culture and History of Tax Evasion*. New York, January.
- Kroeber, A.L. and Kluckhohn, C., 1952. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. *Harvard University Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Papers*, 47.
- Kuran, T., 2009. Explaining the Economic Trajectories of Civilizations: The Systemic Approach. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71, pp. 593-605.

- Lavoie, D. and Chamlee-Wright, E., 2000. *Culture and Enterprise – The Development, Representation and Morality of Business*. London.
- Lavoie, R.L., 2008. Cultivating a Compliance Culture: An Alternative Approach for Addressing the Tax Gap. *ExpressO Working Paper Series*.
- Lederach, J.P., 1995. *Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, p. 9.
- Leidner, E.D., Carlsson, S., Elam, J. and Corrales, M., 1999. Mexican and Swedish Managers' Perceptions of the Impact of EIS on Organizational Intelligence, Decision Making, and Structure. *Decision Sciences*, 30 (3), pp. 633-58.
- Levi, M., 1998. A State of Trust. In: V. Braithwaite and M. Levi, eds. *Trust and Governance*. New York, NY: Russell Sage Foundation, pp. 77-101.
- Lewis, A., 1982. *The Psychology of Taxation*. Oxford: Martin Robertson.
- Linton, R., 1945. *The Cultural Background of Personality*. New York, NY: Knopf, p. 32.
- Long, S. and Swingen, J., 1991. Taxpayer Compliance: Setting New Agendas for Research. *Law and Society Review*, 25, pp. 637-683.
- Loo, E.C., 2006. *The Influence of the Introduction of Self Assessment on Compliance Behaviour of Individual Taxpayers in Malaysia*. Ph.D. Thesis, University of Sydney.
- Loo, E.C. and Ho, J.K., 2005. Competency of Malaysian Salaried Individual in Relation to Tax Compliance Under Self Assessment System. *eJournal of Tax Research*, 3 (1), pp. 45-62.
- Lu, L.-C., Rose, G.M. and Blodgett, J.G., 1999. The Effects of Cultural Dimensions on Ethical Decision Making in Marketing: An Exploratory Study. *Journal of Business Ethics*, 18, pp. 91-105.
- Lyssiotou, P., Pashardes, P. and Stengos, T., 2004. Estimates of the Black Economy Based on Consumer Demand Approaches. *The Economic Journal*, 114 (497), pp. 622-640, July.
- Malinowski, B., 1944. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Vol. 9, Collected Works.
- Manaf, N.A., Hasseldine, J. and Hodges, R., 2005. The Determinants of Malaysian Land Taxpayers' Compliance Attitudes. *Journal of Tax Research*, 3 (2), pp. 206-221.

- Marcuse, H., 1937. *Negations*. Boston: Beacon Press (1968).
- Marrelli, M., 1984. On Indirect Tax Evasion. *Journal of Public Economics*, 25, pp. 181-196.
- Marrelli, M. and Martina, R., 1988. Tax Evasion and Strategic Behaviour of the Firms. *Journal of Public Economics*, 37, pp. 55-69.
- Mason, R. and Calvin, L.D., 1978. A Study of Admitted Income Tax Evasion. *Law and Society Review*, 13, pp. 73-83.
- Mason, R. and Lowry, H., 1981. An Estimate of Income Tax Evasion in Oregon. Survey Research Center: Oregon State University, Corvallis, Oregon.
- Matsaganis, M. and Flevotomou, M., 2010. Distributional Implications of Tax Evasion in Greece. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No. 31, LSE.
- McAfee, K., 1980. A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts. *Economic Trends*, Central Statistical Office, London.
- McCaffery, E., 1994. Cognitive Theory and Tax. *UCLA Law Review*, 41, pp. 1861-1947.
- McGee, R.W. and Bose, S., 2006. Attitudes Toward Tax Evasion in the Middle East: A Comparative Study of Egypt, Iran and Jordan. *Accounting and Finance in Transition*, 3, pp. 23-34.
- McGee, R.W. and Gelman, W., 2008. Cheating on Taxes: A Comparative Study of Opinion in Six Latin American Countries and the USA. *Florida International University Working Paper*, Florida International University, May.
- McGraw, L.K. and Scholz, J.T., 1988. Norms, Social Commitment and Citizens Adaption to New Laws. In: P.J. Van Koppe, D. Hessing and G. Van den Heuvel, eds. *Lawyers on Psychology and Psychologists on Law*. Amsterdam, The Neatherlands: Swets and Zeitlinger.
- McKerchar, M., 2002. The Effects of Complexity on Unintentional Non-Compliance for Personal Taxpayers in Australia. *Australian Tax Forum*, 17 (1), pp. 131-138.
- McKerchar, M. and Evans, C., 2009. Sustaining Growth in Developing Economies through Improved Taxpayer Compliance: Challenges for Policy Makers and Revenue Authorities. *eJournal of Tax Research*, 7 (2), pp. 171-201.

- McSweeney, B., 2002. Hofstede's Model of National Culture Differences and their Consequences: A triumph of Faith – A Failure of Analysis. *Human Relations*, 55, pp. 89-118.
- Merritt, A.C., 2000. Culture in the Cockpit: Do Hofstede's Dimensions Replicate?. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, pp. 283-301.
- Mittone, L., 2006. Dynamic Behaviour in Tax Evasion: An Experimental Approach. *The Journal of Socio-Economics*, 35 (5), pp. 813-835.
- Mo, P.L.L., 2003. *Tax Avoidance and Anti-Avoidance Measures in Major Developing Economies*. Praeger, New York.
- Mohani, A., 2001. *Personal Income Tax Non-Compliance in Malaysia*. Ph.D. Thesis, Victoria University, Melbourne, Australia.
- Murphy, K., 2004. The Role of Trust in Nurturing Compliance: A Study of Accused Tax Avoiders. *Law and Human Behavior*, 28, pp. 187-209.
- Musgrave, R.A., 1959. *The Theory of Public Finance*. New York: McGraw-Hill.
- Naylor, R., 1989. Strikes, Free Riders and Social Consensus. *Quarterly Journal of Economics*, 104, pp. 771-786.
- Nerré, B., 2008. Tax Culture: A Basic Concept for Tax Politics. *Economic Analysis & Policy*, 38 (1), pp. 153-167, March.
- Newman, K.L. and Nollen, S.D., 1996. Culture and Congruence: The Fit Between Management Practices and National Culture. *Journal of International Business Studies*, 27, pp. 753-778.
- Niemirowski, P. and Wearing, A., 2006. Tax Competence and Younger Australian Taxpayers' Ability to Meet Tax Compliance Obligations. *Proceedings of the IAREP/SABE Congress*, Pantheon-Sorbonne University, Paris, 5-7 July.
- Nordblom, K. and Ohlsson, H., 2006. Tax Avoidance and Intra-Family Transfers. *Journal of Public Economics*, 90, 1669-1680.
- North, D.C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D.C., 1991. Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5 (1), pp. 97-112.
- North, D.C., 2005. Institutions and the Performance of Economies Over Time. In: C. Ménard and M. Shirley, eds. *Handbook of New Institutional Economics*. The Netherlands: Springer, pp. 21-30.

- Oru, M.F.B., 2011. The Evolution of Accounting in the Solomon Islands: An Interpretative Study on the Impact of Culture. AUT University. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://aut.researchgateway.ac.nz/handle/10292/2249> [22/11/2011].
- Orviska, M. and Hudson, J., 2002. Tax Evasion, Civic Duty and the Law Abiding Citizen. *European Journal of Political Economy*, 19, pp. 83-102.
- Oxley, P., 1993. Women and Paying Tax. In: C. Scott, ed. *Women and Taxation*. Wellington Institute of Policy Studies.
- Palil, M.R. and Mustapha, A.F., 2011a. Determinants of Tax Compliance in Asia: A Case of Malaysia. *European Journal of Social Sciences*, 24 (1), pp. 7-32.
- Palil, M.R. and Mustapha, A.F., 2011b. Factors Affecting Tax Compliance Behaviour in Self Assessment System. *African Journal of Business Management*, 5 (33), pp. 12864-12872.
- Park, C. and Hyun, J.K., 2003. Examining the Determinants of Tax Compliance by Experimental Data: A Case of Korea. *Journal of Policy Modeling*, 25, pp. 673-684.
- Parsons, T., 1949. *Essays in Sociological Theory*. Glencoe, IL, p. 8.
- Patel, C., 2003. Some Cross-Cultural Evidence on Whistle-Blowing as an Internal Control Mechanism. *Journal of International Accounting Research*, 2, pp. 69-96.
- Pausch, A., 1992. *Persönlichkeiten der Steuerkultur - Steuergeschichte in Lebensbildern von Johannes v. Miquel bis Armin Spitaler*. Herne/Berlin: Verlag Neue Wirtschafts-Briefe.
- Peterson, R., 1988. Understanding and Encouraging Entrepreneurship Internationally. *Journal of Small Business Management*, 26 (2), pp. 1-7.
- Picur, R.D. and Riahi-Belkaoui, A., 2006. The Impact of Bureaucracy, Corruption and Tax Compliance. *Review of Accounting and Finance*, 5, pp. 174-180.
- Pitters, J., Hinterhofer, K. and Kirchler, E., 2007. Trust in State and Tax Compliance: How Priming Methods Enforce the Interaction. In: M. Polic, B. Bajec and L. Komidar, eds. *Value and Economy. Proceedings of the 32nd IAREP Conference Ljubljana 2007*. Ljubljana: Filozofska Fakulteta.
- Pommerehne, W.W., Hart A. and Frey, B., 1994. Tax Morale, Tax Evasion and the Choice of Policy Instruments in Different Political Systems. *Public Finance*, 49, pp. 52-69.

- Pommerehne, W.W. and Weck-Hannemann, H., 1996. Tax Rates, Tax Administration and Income Tax Evasion in Switzerland. *Public Choice*, 88 (1), pp. 161-170.
- Pope, J., Fayle, R. and Chen, D.L., 1991. *The Compliance Costs of Public Companies' Income Taxation in Australia 1986/87*. Sydney: Australian Tax Research Foundation.
- Pope, J., Fayle, R. and Chen, D.L., 1994. *The Compliance Costs of Companies' Income Taxation in Australia*. Sydney: Australian Tax Research Foundation.
- Porcano, T.M., 1988. Correlates of Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 9 (1), pp. 47-67.
- Porcano, T.M., Tsakumis, G.T. and Curatola, A.P., 2011. Tax Evasion, National Cultural Dimensions and Other Country – Structural Metrics. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 3 (1), pp. 85-115.
- Posner, E., 2002. *Law and Social Norms*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Pyle, D.J., 1989. *Tax Evasion and the Black Economy*. London, McMillan.
- Riahi-Belkaoui, A., 2004. Relationship Between Tax Compliance Internationally and Selected Determinants of Tax Morale. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 13, pp. 135-143.
- Richardson, G., 2006. Determinants of Tax Evasion: A Cross-Country Investigation. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 15 (2), pp. 150-169.
- Richardson, G., 2008. The Relationship Between Culture and Tax Evasion Across Countries: Additional Evidence and Extensions. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 17 (2), pp. 67-78.
- Richardson, M. and Sawyer, A.J., 2001. A Taxonomy of the Tax Compliance Literature: Further Findings, Problems and Prospects. *Australian Tax Forum*, 16, pp. 137-320.
- Robben, H., Webley, P., Weigel, R., Warneryd, K., Kinsey, K., Hessing, D., Alvira, M., Elffers, H., Wahlund, R., Van Langenhove, L., Long, S. and Scholz, J., 1990. Decision Frame and Opportunity as Determinants of Tax Cheating: An International Experimental Study. *Journal of Economic Psychology*, 11, pp. 341-364.

- Roberts, B.C. and Salter, B.S., 1999. Attitudes Towards Uniform Accounting: Cultural or Economic Phenomena?. *Journal of International Financial Management and Accounting*, 10, pp. 121-142.
- Roberts, M.L., 1994. An Experimental Approach to Changing Taxpayers' Attitudes Towards Fairness and Compliance via Television. *The Journal of the American Taxation Association*, 16 (1), pp. 67-86.
- Rossiaud, S. and Locatelli, C., 2010. Institutional Economics. *POLINARES Working Paper*, No. 12, September.
- Roth, J.A., Scholz, J.T. and Witte, A.D., 1989. Taxpayer Compliance Volume 1: An Agenda for Research. Philadelphia, PN: University of Pennsylvania Press.
- Russel, A.M. and Rickard, J.A., 1987. A Model of Tax Evasion Incorporating Income Variation and Retroactive Penalties. *Australian Economic Papers*, 26 (49), pp. 254-264.
- Rutherford, M., 1996. *Institutions in Economics. The Old and the New Institutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, A.M., Horvath, M., Ployhart, R.E., Schmitt, N. and Slade, L.A., 2000. Hypothesizing Differential Item Functioning in Global Employee Surveys. *Personnel Psychology*, 53, pp. 531-562.
- Sahlins, M., 1976. *Cultural and Practical Reason*. Chicago: Chicago University Press.
- Sandmo, A., 2005. The Theory of Tax Evasion: A Retrospective View. *National Tax Journal*, 58, pp. 643-663.
- Sanford, C.T., Godwin, M. and Hardwick, P., 1989. *Administrative and Compliance Costs of Taxation*. Bath: U.K.: Fiscal Publications.
- Schepanski, A. and Shearer, T., 1995. A Prospect Theory Account of the Income Tax Withholding Phenomenon. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 63, pp. 174-186.
- Schmölders, G., 1960. *Das Irrationale in der Öffentlichen Finanzwirtschaft. Probleme der Finanzpsychologie*. Rowohlt, Hamburg.
- Schmölders, G., 1964. Staatsbürgerliche Gessinnung und Steuermoral. In: F. Schäfer, ed. *Finanzwissenschaft und Finanzpolitik*. Mohr Siebeck, Tübingen.

- Schneider, F., 1986. Estimating the Size of the Danish Shadow Economy Using the Currency Demand Approach: An Attempt. *Scandinavian Journal of Economics*, 88 (4), pp. 643-668.
- Schramm-Nielsen, J., 2001. Cultural Dimensions of Decision Making: Denmark and France Compared. *Journal of Managerial Psychology*, 16 (5/6), pp. 404-24.
- Schuler, R.S. and Rogovsky N., 1998. Understanding Compensation Practice Variations Across Firms: The Impact of National Culture. *Journal of International Business Studies*, 29, pp. 159-177.
- Schwartz, S.H., 1994. Beyond Individualism/Collectivism: New Cultural Dimensions of Values. In: U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibasi, S.C. Choi and G. Yoon, eds. *Individualism and Collectivism: Theory, Method and Applications*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 85-119.
- Sekaran, U., 1983. Methodological and Theoretical Issues and Advancements in Cross-Cultural Research. *Journal of International Business Studies*, 14 (2), pp. 61-73.
- Sezgin, S., Yildiz, S. and Ayyildiz, Y., 2011. The Ethics of Tax Evasion: A Comparative Study of Turkey and Kyrgyzstan. *Journal of Applied Business and Economics*, 12 (3), pp. 75-90.
- Shanmugam, S., 2003. Managing Self Assessment – An Appraisal. *Tax Nasional*, 1st Quarter, pp. 30-32.
- Sharma, P. and Dang, S., 2011. Myth and Reality of the Imbricating Concepts of Tax Avoidance and Evasion – Full Length Research. *Journal of Accounting and Taxation*, 3 (3), pp. 40-46, July. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.academicjournals.org/JAT>, ISSN 2141-6664 ©2011 Academic Journals.
- Silvani, C. and Baer, K., 1997. Designing a Tax Administration Reform Strategy: Experiences and Guidelines. *International Monetary Fund Working Paper*, No. 97/30 (March), Washington, DC: International Monetary Fund.
- Sivakumar, K. and Nakata, C., 2001. The Stampede Toward Hofstede's Framework: Avoiding the Sample Design Pit in Cross-Cultural Research. *Journal of International Business Studies*, 32 (3), pp. 555-574.

- Slemrod, J., 1989. Complexity, Compliance Costs, and Tax Evasion. In: J.A. Roth and J.T. Scholz, eds. *Taxpayer Compliance, Volume 2: Social Science Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 156-181.
- Slemrod, J., 1998. On Voluntary Compliance, Voluntary Taxes, and Social Capital. *National Tax Journal*, 51 (3), pp. 485-491.
- Slemrod, J., 2003. Trust in Public Finance. In: S. Cnossen and H.-W. Sinn, eds. *Public Finance and Public Policy in the New Century*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Slemrod, J., 2007. Cheating Ourselves: The Economics of Tax Evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21 (1), pp. 25-48.
- Slemrod, J., Brumenthal, M. and Christian, C., 1998. The Determinants of Income Tax Compliance: Evidence from a Control Experiment in Minnesota. *NBER Working Papers*, No. W6575, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Slemrod, J., Brumenthal, M. and Christian, C.W., 2001. Taxpayer Response to an Increased Probability of Audit: Evidence from a Controlled Experiment in Minnesota. *Journal of Public Economics*, 79 (3), pp. 455-483.
- Slemrod, J. and Yitzhaki, S., 2002. Tax Avoidance, Evasion and Administration. *Handbooks in Economics 4, Handbook of Public Economics*, 3, Chapter 22, pp. 1422-1470.
- Smith, P.B., 2006. When Elephants Fight, the Grass Gets Trampled: The GLOBE and Hofstede Projects. *Journal of International Business Studies*, 37, pp. 915-921.
- Smith, P.B., Dugan, S. and Trompenaars, F., 1996. National Culture and the Values of Organizational Employees: A Dimensional Analysis Across 43 Nations. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, pp. 231-264.
- Smith, K.W., 1992. Reciprocity and Fairness: Positive Incentives for Tax Compliance. In: J. Slemrod, ed. *Why People Pay Taxes: Tax Compliance and Enforcement*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, pp. 223-258.
- Smith, K.W. and Stalans, L.J., 1991. Encouraging Tax Compliance with Positive Incentives: A Conceptual Framework and Research Directions. *Law and Society Review*, 13, pp. 35-53.
- Smith, S. and Wied-Nebbeling, S., 1986. *The Shadow of the Economy in Britain and Germany*. G. Over Ltd., London.

- Sondergaard, M., 1994. Hofstede's Consequences: A Study of Reviews, Citations and Replications. *Organization Studies*, 15, pp. 447-456.
- Song, Y.D. and Yarbrough, T.E., 1978. Tax Ethics and Tax Attitudes: A Survey. *Public Administration Review*, 38 (5), pp. 442-452.
- Spicer, M.W., 1974. *A Behavioural Model of Income Tax Evasion*. Unpublished Ph.D. Thesis, Ohio State University.
- Spicer, M.W. and Becker, L.M., 1980. Fiscal Inequity and Tax Evasion: An Experimental Approach. *National Tax Journal*, 33 (2), pp. 171-175.
- Spicer, M.W. and Lundstedt, S.B., 1976. Understanding Tax Evasion. *Public Finance*, 31 (2), pp. 295-305.
- Steenbergen, M.R., McGraw, K.H. and Scholz, J.T., 1992. Taxpayer Adaptation to the 1986 Tax Reform Act: Do New Tax Laws Affect the Way Taxpayers Think About Taxes?. In: J. Slemrod, ed. *Why People Pay Taxes: Tax Compliance and Enforcement*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, pp. 9-37.
- Stiglitz, J.E., 2000. *Economics of Public Sector*. 3rd ed. London: Norton.
- Strümpel, B., 1969. The Contribution of Survey Research to Public Finance. In: A.T. Peacock, ed. *Quantitative Analysis in Public Finance*. New York, NY: Praeger, pp. 13-32.
- Suzumura, K., 2001. Introduction, Handbook of Social Choice and Welfare. Edited by K. Arrow, A. Sen and K. Suzumura, Amsterdam: Elsevier/North-Holland, *Discussion Paper Series A*, No. 417, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University.
- Tan, L.M., 1998. Taxpayers Perceptions of the Fairness of the Tax System – A Preliminary Study. *New Zealand Journal of Taxation Law and Policy*, 4, pp. 59-71.
- Tang, L. and Koveos, P.E., 2008. A Framework to Update Hofstede's Cultural Value Indices: Economic Dynamics and Institutional Stability. *Journal of International Business Studies*, 39, pp. 1045-1063.
- Tanzi, V., 1980a. Inflationary Expectations, Economic Activity, Taxes and Interest Rates. *The American Economic Review*, 70 (1), pp. 12-21.
- Tanzi, V., 1980b. Underground Economy Built on Illicit Pursuit in Growing Concern on Economic Policy Makers. *International Monetary Fund, Bulletin*, pp. 34-37.

- Tanzi, V., 1982. *Underground Economy and Tax Evasion in the United States: Estimates and Implication*. The Underground Economy in the United States and Abroad, Lexington Books.
- Tanzi, V., 1999. Transition and the Changing Role of Government. *Finance and Development*, 36 (2), June.
- Tanzi, V. and Davoodi, H.R., 2000. Corruption, Growth and Public Finances. *International Monetary Fund Working Paper*, No. 182, International Monetary Fund.
- Taras, V., Kirkman, B.L. and Steel, P., 2010. Examining the Impact of Culture's Consequences: A Three-Decade Multilevel, Meta-Analytic, Review of Hofstede's Cultural Value Dimensions. *Journal of Applied Psychology*, 95 (3), pp. 405-439.
- Thaler, R., 1992. *The Winner's Curse*. New York, W. W. Norton & Co.
- Thomas, A. and Bendixen, M., 2000. The Management Implications of Ethnicity in South Africa. *Journal of International Business Studies*, 31, pp. 507-519.
- Thompson, R., 1986. Understanding Cash Flow: A System Dynamics Analysis. *Journal of Small Business Management*, 24 (2), pp. 23-30.
- Tittle, C., 1980. *Sanctions and Social Deviance: The Questions of Deterrence*. Connecticut: Praeger.
- Torgler, B., 2002. Speaking to Theorists and Searching for Facts: Tax Morale and Tax Compliance in Experiments. *Journal of Economic Surveys*, 16, pp. 657-684.
- Torgler, B., 2003a. Does Culture Matter? Tax Morale in an East-West-German Comparison. *FinanzArchiv*, 59 (4), pp. 504-528.
- Torgler, B., 2003b. Tax Morale and Institutions. *CREMA Working Paper Series 2003-09*, Center for Research in Economics, Management and the Arts.
- Torgler, B., 2003c. Tax Morale in Transition Countries. *Post-Communist Economies*, 15 (3), pp. 357-381.
- Torgler, B., 2003d. Tax Morale, Rule-Governed Behaviour and Trust. *Constitutional Political Economy*, 14, pp. 119-140.
- Torgler, B., 2003e. To Evade Taxes or Not: That is the Question. *Journal of Socio-Economics*, 32, pp. 283-302.
- Torgler, B., 2005. Tax Morale and Direct Democracy. *European Journal of Political Economy*, 21, pp. 525-531.

- Torgler, B., 2006. Tax Morale in Central and Eastern European Countries. In: N. Hayoz and S. Hug, eds. *Tax Evasion, Trust and State Capacities*. Peter Lang, Bern, pp. 155-185.
- Torgler, B., 2007. *Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis*. Cheltenham: EE.
- Torgler, B., Demir, I.C., Macintyre, A. and Schaffner, M., 2008. Causes and Consequences of Tax Morale: An Empirical Investigation. *Economic Analysis and Policy*, Queensland University of Technology, School of Economics and Finance, 38 (2), pp. 313-339, September.
- Torgler, B. and Schaffner, M., 2007. Causes and Consequences of Tax Morale: An Empirical Investigation. *School of Economics and Finance Discussion Papers and Working Papers Series*, No. 222, School of Economics and Finance, Queensland University of Technology.
- Torgler, B., Schaffner, M. and Macintyre, A., 2007. Tax Compliance, Tax Morale and Governance Quality. *School of Economics and Finance Discussion Papers and Working Papers Series*, School of Economics and Finance, Queensland University of Technology.
- Torgler, B. and Schneider, F., 2005. Attitudes Towards Paying Taxes in Austria: An Empirical Analysis. *Empirica*, 32, pp. 231-250.
- Torgler, B. and Schneider, F., 2007. Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: A Panel Analysis. *CREMA Working Paper Series 2007-02*, Center for Research in Economics, Management and the Arts.
- Torgler, B. and Schneider, F., 2009. The Impact of Tax Morale and Institutional Quality on the Shadow Economy. *Journal of Economic Psychology*, 30 (2), pp. 228-245.
- Tretter, B., 1974. *Die Steuermentalität- Ein Internationaler Vergleich*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Trivedi, V.U., Shehata, M. and Mestelmen, S., 2004. Impact on Personal and Situation Factors on Taxpayer Compliance: An experimental Analysis. *Journal of Business Ethics*, 47 (3), pp. 175-197.
- Tsakumis, G.T., 2007. The Influence of Culture on Accountants' Application of Financial Reporting Rules. *Abacus*, 43 (1), pp. 27-48.

- Tsakumis, G.T., Curatola A.P. and Porcano T.M., 2007. The Relation Between National Cultural Dimensions and Tax Evasion. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 16 (2), pp. 131-147.
- Tse, K.D., Lee, K.-H., Vertinsky, I. and Wehrung, D., 1988. Does Culture Matter? A Cross-cultural Study of Executives' Choice, Decisiveness, and Risk Adjustment in International Marketing. *Journal of Marketing*, 52 (4), pp. 81-95.
- Tung, R.L., 2008. The Cross-Cultural Research Imperative: The Need to Balance Cross-National and Intra-National Diversity. *Journal of International Business Studies*, 39, pp. 41-46.
- Tung, R.L. and Verbeke, A., 2010. Beyond Hofstede and GLOBE: Improving the Quality of Cross-Cultural Research. *Journal of International Business Studies*, 41, pp. 1259-1274.
- Tyler, T. and Lind, E., 1992. A Relational Model of Authority in Groups. In: M.P. Zanna, ed. *Advances in Experimental Social Psychology*. XXV, San Diego, CA: Academic Press, pp. 115-191.
- Tylor, E.B., 1871. *Primitive Culture*. London.
- Uadiale, O.M., Fagbemi, T.O. and Ogunleye, J.O., 2010. An Empirical Study of the Relationship Between Culture and Personal Income Tax Evasion in Nigeria. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 20, pp. 116-126.
- Ulen, T., 1994. Rational Choice Theory and the Economic Analysis of Law. *Law and Social Inquiry*, 19, pp. 487-522.
- Useem, J. and Useem, R., 1963. Human Organizations. 22 (3), p. 169.
- Vatrapu, R. and Suthers, D., 2007. Culture and Computers: A Review of the Concept of Culture and Implications for Intercultural Collaborative Online Learning. *Lecture Notes in Computer Science*, 4568/2007, pp. 260-275.
- Virmani, A., 1989. Indirect Tax Evasion and Production Efficiency. *Journal of Public Economics*, 39, pp. 223-237.
- Vogel, J., 1974. Taxation and Public Opinion in Sweden: An Interpretation of Recent Survey Data. *National Tax Journal*, 27, pp. 499-513.

- Wahl, I., Kastlunger, B. and Kirchler, E., 2010. Trust in Authorities and Power to Enforce Tax Compliance: An Empirical Analysis of the “Slippery Slope Framework”. *Law & Policy*, 32 (4), pp. 383-406, October.
- Wahlund, R., 1992. Tax Changes and Economic Behaviour: The Case of Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 13, pp. 657-677.
- Wallschutzky, I., 1984. Possible Causes of Tax Evasion. *Journal of Economic Psychology*, 5, pp. 371-384.
- Wallschutzky, I., 1993. Minimising Evasion and Avoidance – Lesson from Australia. In: Cedric Sandford, ed. *Key Issues in Tax Reform*. Bath: Fiscal Publications.
- Wang, L. and Conant, J., 1988. Corporate Tax Evasion and Output Decision of the Uncertain Monopolists. *National Tax Journal*, 41 (4), pp. 579-581.
- Warneryd, K.E. and Walerud, B., 1982. Taxes and Economic Behaviour: Some Interview Data on Tax Evasion in Sweden. *Journal of Economic Psychology*, 2, pp. 187-211.
- Wartick, M., 1994. Legislative Justification and the Perceived Fairness of Tax Law Changes: A Reference Cognitions Theory Approach. *The Journal of the American Taxation Association*, 16 (2), pp. 106-123.
- Watts, M.W., 1999. Are There Typical Age Curves in Political Behavior? The “Age Invariance” Hypothesis and Political Socialization. *Political Psychology*, 20 (3), pp. 477-499.
- Wearing, A. and Headey, B., 1997. The Would-Be Tax Evader: A Profile. *Australian Tax Forum*, 13, pp. 3-17.
- Wenzel, M., 2003. Tax Compliance and the Psychology of Justice: Mapping the Field. In: V. Braithwaite, ed. *Taxing Democracy – Understanding Tax Avoidance and Tax Evasion*. Aldershot: Ashgate, pp. 41-69.
- Wiles, P., 1987. *The Second Economy, Its Definition Problems*. In: S. Alessandrini and B. Dallago, eds. 1987. *The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*.
- Williams, R., 1975. *Culture and Society, 1780-1950*. Penguin.
- Williams, R., 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, R., 1983. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.

- Williamson, D., 2002. Forward from a Critique of Hofstede's Model of National Culture. *Human Relations*, 55 (11), pp. 1373-1395.
- Williamson, O.E., 2005. Transaction Cost Economics. In: C. Ménard and M. Shirley, eds. *Handbook of New Institutional Economics*. The Netherlands: Springer, pp. 41-65.
- Witte, A. and Woodbury, D.F., 1985. What we Know About the Factors Affecting Compliance with the Tax Laws?. In: P. Sawicki, ed. *Income Tax Compliance: A Report of the ABA Section of Taxation Invitational Conference on Income Tax Compliance*. American Bar Association, Chicago, pp. 133-148.
- Worsham, R.G., 1996. The Effect of Tax Authority Behaviour on Tax Compliance: A Procedural Justice Approach. *The Journal of the American Taxation Association*, 18 (2), pp. 19-39.
- Yaniv, G., 1999. Tax Compliance and Advance Tax Payments: A Prospect Theory Analysis. *National Tax Journal*, 52, pp. 753-764.
- Yengoyan, A.A., 1989. Culture and Ideology in Contemporary Southeast Asian Societies. Unpublished Manuscript, Environment and Policy Institute, East - West Center, Honolulu, Hawaii.
- Yitzhaki, S., 1974. A Note on Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. *Journal of Public Economics*, 3 (2), pp. 201-202.
- Yitzhaki, S. and Vakneen, Y., 1989. On the Shadow Price of a Tax Inspector. *Public Finance*, 44, pp. 492-505.
- Young, J.C., 1994. Factors Associated with Non-Compliance: Evidence from the Michigan Tax Amnesty Program. *The Journal of American Taxation Association*, 16 (2), pp. 82-105.

➤ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://www.greek-language.gr> (Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, Ηλεκτρονικά Λεξικά Τριανταφυλλίδη, Κριαρά, Γεωργακά).

<http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/> (Επίσημος Δικτυακός Τόπος της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής).